Jasna Čapo Žmegač • Aleksandra Muraj • Zorica Vitez
Jadranka Grbić • Vitomir Belaj

HRVATSKA ETNOGRAFIJA

MATICA HRVATSKA

Serijal
H R V A T S K A

M A T I C A   H R V A T S K A
Serijal
HRVATSKA

Naklada Matice hrvatske

Za nakladnika:
Josip Bratulić

Utemeljitelj i glavni urednik:
Miro A. Mihovilović

Uredili:
Josip Bratulić i Jelena Hekman

Lektorice:
Ljerka Depolo i Jasna Penzar

Likovni urednik:
Luka Gusić

Fotografije:

Fototeka i dokumentacija Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, Odsjeka za etnologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Etnografskog muzeja u Zagrebu i Splitu, Muzeja Brodskog Posavlja u Slavonskom Brodu, Gradskog muzeja u Vinkovcima te iz privatnih zbirki Toše Dabca, Zagreb; Josipa Forjana, Zagreb; Damira Klasičeka, Osijek; Branka Kostelca, Zagreb; Branka Miletića, Zagreb; D. Radulića, Zadar; Ante Rukavine, Zagreb; Žarka Španičeka, Požega kao i iz knjiga i časopisa navedenih u literaturi, umjetničkih albuma i izložbenih kataloga i dr.

Priprema:
PC grafičke usluge

Tisak:
TARGA

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 39(497.5)(082)

ETNOGRAFIJA : svagdan i blagdan hrvatskoga puka / Jasna Čapo Žmegač [et. al.] ; suradnici Reana Senjković [et. al.] - Zagreb : Matica hrvatska, 1998. - 362 str. : ilustr. (djelomice u bojama) ; 30 cm. - (Serijal Hrvatska ; knj. 1)

ISBN 953-150-169-6

1. Čapo, Jasna

980701016

Odlukom Senata Sveučilišta u Zagrebu Br. 02-1328/1-1998. odobrava se korištenje naziva sveučilišni udžbenik *(Manualia universitatis studiorum Zagrabiensis)*

Knjiga je nastala u Institutu za etnologiju i folkloristiku u sklopu znanstveno-istraživačkog programa i tiskana je novčanom potporom Ministarstva znanosti i tehnologije Republike Hrvatske

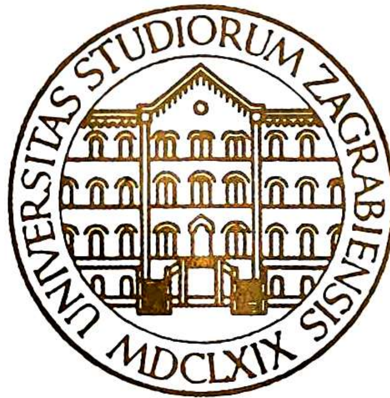
Slika na ovitku: Nikola Mašić, Žetva (Posavina)

Jasna Čapo Žmegač • Aleksandra Muraj • Zorica Vitez
Jadranka Grbić • Vitomir Belaj

ETNOGRAFIJA

Svagdan i blagdan hrvatskoga puka

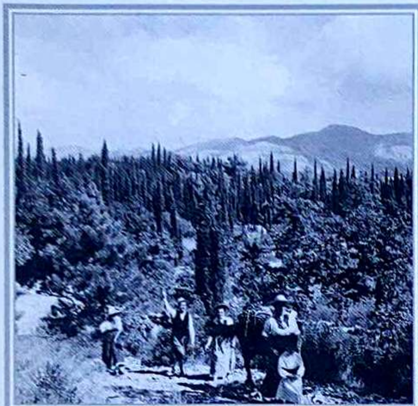
Suradnici:
Reana Senjković, Grozdana Marošević,
Tvrtko Zebec, Ivan Lozica

MATICA HRVATSKA
Zagreb 1998

KAZALO

Jasna Čapo Žmegač

Jadranka Grbić

Vitomir Belaj

PREDGOVOR

Kao prvi pokušaj cjelovitog prikaza seljačke kulture Hrvata potkraj 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća, ova knjiga nastaje s velikim zakašnjenjem u odnosu prema drugim europskim zemljama. Nastaje, naime, otprilike tridesetak–četrdesetak godina nakon sličnih pregleda nekih drugih europskih seljačkih kultura. Nastaje u razdoblju kada je način života i kultura koje opisuje sjećanje još samo ljudi rođenih u prvim desetljećima 20. stoljeća. Nastaje, ne manje važno, u razdoblju u kojemu mnogi, u procesu (pre)oblikovanja hrvatskoga identiteta, posežu za gotovo zaboravljenim vrednotama hrvatske tradicijske kulture.

Knjigom prikazujemo kulturu hrvatskoga seljaštva unutar današnjega hrvatskoga državnog prostora. Mjestimično navodimo posebitosti kulture Hrvata izvan Hrvatske, pripadnika tzv. starije dijaspore nastanjenih u susjednim državama i Hrvata koji žive u Vojvodini, Bosni i Hercegovini. Iako govorimo o interakciji hrvatske s kulturama drugih naroda s kojima su Hrvati živjeli u neposrednom susjedstvu ili dolazili s njima u dodir, pregledom nismo obuhvatili kulture drugih naroda koji žive na tlu Republike Hrvatske.

Milovan Gavazzi, etnolog koji je svojim radom obilježio ovostoljetnu hrvatsku etnologiju, još je tridesetih godina 20. stoljeća utvrdio tri prostorna modaliteta tradicijske kulture Hrvata, nazvavši ih panonskim, dinarskim i jadranskim. Opisat ćemo način života i kulturu seljaštva u svakome od njih. Seljaštvo je bilo temeljnim predmetom istraživanja ne samo hrvatske etnologije nego svih europskih etnologija u njihovim počecima, ali i kasnije, sve do šezdesetih godina kad novi pristupi uvode u istraživanje i kulture drugih društvenih skupina. Interes etnologije za seljačku kulturu valja razumjeti u svjetlu činjenice da je seljaštvo potkraj 19. stoljeća, kad započinje znanstveno bavljenje etnologijom u Hrvatskoj, činilo više od 80 posto ukupnoga pučanstva te je obilježje *narodnoj* kulturi najvećim dijelom davala seljačka kultura. Ograničavanje našega prikaza hrvatske kulture na seljačku kulturu ne znači da ona u prvoj polovici 20. stoljeća nije obuhvaćala i druge kulture. Pače, hrvatska su sela, osobito ona smještena u blizini grada, živjela u suživotu sa susjednim gradovima. Međutim, u etnografskoj građi, uz neke vrijedne iznimke kao što je monografija o Samoboru, imamo malo zapisa o kulturi gradova.

Pregled je, dakle, ograničen na *dio* hrvatske kulture u prošlosti, jer ne obuhvaća kulture drugih društvenih skupina. To možemo opravdati i vremenskim ograničenjem našega prikaza na razdoblje koje započinje potkraj 19. stoljeća, a završava početkom Drugog svjetskog rata. To je razdoblje još pretežno agrarnog i autarkičnog načina života na selu, što nam omogućuje da seljačke kulture toga doba promatramo kao zasebne kulture. To je i razdoblje u kojemu je seljačka kultura dobro dokumentirana, u početku osobito zahvaljujući poticaju i naporima *Odbora za narodni život i običaje* pri tadašnjoj Akademiji. Gdje je to moguće, a s obzirom na raspoložive izvore, upućujemo čitatelje na neke promjene do kojih dolazi u seljačkoj kulturi nakon Drugog svjetskog rata. Kad bi se cjelovito obuhvatile te promjene, ova bi knjiga nadmašila svoj zadani opseg.

Oslanjamo se uglavnom na dosad objavljenu građu i na njezina etnološka tumačenja. Pritom u hrvatskoj etnologiji rašireniji teorijski pristup, koji ide slijedom Milovana Gavazzija i istražuje elemente hrvatske seljačke kulture u prostoru i po podrijetlu, dopunjujemo novijim raznorodnim strujanjima koja prepoznajemo i u nekim elementima starijega, no iz današnje perspektive modernog pristupa Antuna Radića kojeg na taj način želimo revalorizirati. Etnološkim tumačenjima nastalima na temelju prvoga pristupa posvećujemo nekoliko uvodnih stranica. Slijede zatim osnovni pojmovi i polazišta na kojima se temelji naš opis kulture i načina života hrvatskoga seljaštva krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća. Oni proizlaze iz kritičke etnologije koja se sedamdesetih i osamdesetih godina oblikuje u tadašnjem Institutu za narodnu umjetnost (danas Institut za etnologiju i folkloristiku). Iako se ta kritika ne oblikuje u svezi s Radićevim etnološkim djelovanjem, Radića u mnogočemu možemo držati njezinim pretečom, pa ćemo, gdje god je moguće, to i istaknuti.

ELEMENTI HRVATSKE SELJAČKE KULTURE U PROSTORU I VREMENU

Neka osnovna znanja o hrvatskoj seljačkoj kulturi imaju temelj u *kulturnopovijesnim* istraživanjima utjecaja različitih kulturnih sfera i etničkih skupina te geografskoga okoliša na hrvatsku seljačku kulturu. Milovan Gavazzi (1928., 1940., 1942) analizirao je kulturu hrvatskoga seljaštva prema njezinoj prostornoj raširenosti i utjecaju koji ekološka obilježja okružja imaju na kulturu te prema postanju, starini i podrijetlu kulturnih elemenata iz kojih se sastoji. Prvim je istraživanjima nadjenuo naziv *kulturnogeografska*, a drugima *kulturnogenetska* istraživanja. Obje vrste istraživanja potvrđuju pluralitet kultura i kulturnih slojeva unutar hrvatske seljačke kulture. Prva pokazuje da različita ekološka obilježja okružja rezultiraju specifičnim regionalnim kulturama hrvatskoga seljaštva (tzv. panonsko, dinarsko i jadransko područje tradicijske kulture ili kulturna zona). Druga pokazuje da je hrvatska seljačka kultura, uz temeljno obilježje koje joj daje staroslavenska (starohrvatska) kultura, složena iz niza elemenata koji su tijekom povijesti u nju ušli iz stranih kulturnih sfera, primjerice iz starobalkanske, staromediteranske, turskoistočnjačke itd. Pogledajmo što Gavazzi nabraja kao karakteristična obilježja regionalnih hrvatskih seljačkih kultura, ili, kako ih je autor zvao, preuzevši pojam iz kulturnoantropološkog rječnika discipline prve polovice 20. stoljeća, kulturnih areala ili zona.

Kulturni areali ili zone su kontinuirana ili diskontinuirana područja s ujednačenim prirodnim uvjetima u kojima različite ljudske zajednice (društva) žive na sličan način. Oni se ustanovljavaju na temelju većega broja specifičnih kulturnih elemenata koji nisu nazočni u susjednim zonama, ili pak elemenata s relativno važnom ulogom u životu određenoga stanovništva (Gavazzi 1978). Granice toga kulturno određenog prostora nisu čvrste. Na njihovim rubovima nastaju pojasevi miješanja nekoliko zona ili tradicijskih kultura; primjerice u dalmatinskom se zaleđu, Gorskome kotaru, Žumberku i Banovini miješaju susjedne kulturne zone.

Ekološki uvjeti koji su imali presudan utjecaj na nastanak regionalnih seljačkih kultura u Hrvatskoj dobro su poznati. U panonskoj kulturnoj zoni, koja se prostire sjevernom i dijelom središnje Hrvatske, to su nizina i plodno tlo (pogodni za uzgoj žitarica, loze, lana, konoplje i sl.), bjelogorične šume, umjerena kontinentalna klima, dosta vode, malo kamena, ali dosta ilovače i gline. Dinarsko je kulturno područje, pak, pretežito planinsko, s manje plodnoga tla, ali s velikim crnogoričnim šumama, planinskim pašnjacima, s oštrijom klimom i s mnogo snijega. Ono obuhvaća Liku te, po mnogim obilježjima, dalmatinsko zaleđe, Gorski kotar, Kordun, Banovinu i Žumberak, a pripadaju mu i područja nastanjena Hrvatima u zapadnoj, središnjoj i južnoj Bosni te u Hercegovini. Za jadransku su kulturnu zonu, koja obuhvaća priobalje i otoke, tipični sredozemna klima i vegetacija te nedostatak vode i prostranijih zemljišta za uzgoj žitarica (Gavazzi 1988).

Ne možemo nabrojiti sva obilježja triju modaliteta hrvatske kulture nastalih zbog specifičnih ekoloških uvjeta i tradicija u tim područjima, no navest ćemo ona koja Gavazzi ističe kao posebno važna, a u daljnjemu se tekstu te specifičnosti više neće posebno isticati.

Pašnjaci s bunarom nedaleko od Bilja, Baranja, 1929.

Panonsku kulturu karakterizirao je u gospodarstvu podjednak udio ratarstva (uzgoj žitarica i njihova obradba velikim, teškim drvenim plugom) i stajskog stočarstva (od krupne stoka dobivaju se gnoj, mliječni proizvodi, koža i meso, a služi i za tegljenje). U ovoj kulturnoj zoni nije bilo jedinstvenosti u izgledu i građi seljačke kuće: stijene su kuća u istočnim panonskim krajevima bile pretežito od *ćerpiča* (nepečene opeke) i naboja, a u zapadnim od drva ili zemljom omazanoga pletera. Kuće su često imale trijem duž jednoga dijela ili ugrađen ulazni prostor; bile su većinom pokrivene slamom, a pokućstvo je bilo visoko. U odjeći je prevladavala lanena, odnosno pamučna tkanina, izrađena od platna tkanog kod kuće, s prostranim, često obilno nabranim krojem, bijela, s utkanim ili vezenim ukrasima. Tipična su obuća bile vrsta opanaka i čizme. Za odjeću su nadalje bile karakteristične šarene prišivene, kožnate ili suknene, aplikacije te široki kaputi s rukavima, proizvedeni od uvezenog sukna. Uz raznovrsno i dobro razvijeno tkanje na vodoravnome tkalačkom stanu, osobito je bilo važno lončarstvo na kolu s nožnim pogonom. U području običaja Gavazzi spominje ophode mladeži selom na određene blagdane sa skupljanjem darova i neke specifičnosti svadbenih običaja.

U dinarskoj je kulturnoj zoni osnovno zanimanje stanovnika bilo transhumantno stočarstvo, posebno ovčarstvo (ljeti seobe jednoga dijela stanovništva i stoke iz nizinskih sela na planinske pašnjake, zimi seobe u toplije nizinske krajeve) u kombinaciji s ratarstvom. Uz stočarstvo je vezan niz obilježja te kulture: obilje vunene i kožne odjeće, pokretan inventar (pokretni lako prenosivi predmeti, kao torovi i pastirske kolibice) i način života ljudi – mnogo slobodnoga vremena koje daje prilike za rezbarenje u drvu, vezenje, sviranje i pjevanje. Izrazito dinarski element je epska poezija koja se pjevala uz pratnju *gusala* ili *tambure*. Kuće su bile drvene, krov strm i visok, pokriven šindrom, a pokućstvo nisko i pokretno. U tekstilu je bila češća uporaba vune i tkanje na uspravnome tkalačkom stanu, negoli uporaba lana i konoplje i tkanje na horizontalnome tkalačkom stanu. Sukno se izrađivalo u vodom tjeranim stupama. U lončarstvu se rabilo ručno lončarsko kolo. Karakteristično pokrivalo glave u zapadnoj dinarskoj zoni bila je crvena kapa od finijega kupovnog sukna. U nošnjama se još isticao tip ženske košulje i vunene pregače s resama, a i za muškarce i za žene široki tkaneni ili kožni pojasi s metalnim ukrasima te opanci kojima je dio nad stopalom bio ispleten od tanke sukane ovčje kože. U životu dinarskih seljaka Gavazzi još ističe oblike društvenih odnosa koji nastaju bratimljenjem i posebnom vrstom kumljenja zvanom *šišano kumstvo*, duže očuvan život u *zadrugama* te podređen položaj žene.

Osnovni oblici gospodarstva u jadranskoj kulturnoj zoni bili su ribarstvo, kultura maslina, smokava i vinove loze, a obrada je zemlje bila ograničena pretežito na uzgoj povrća na manjim terasastim površinama. Uz to, znatnije obilježje kulturi davalo je samoniklo bilje (rogač i brnistra). Dobro je bio razvijen uzgoj ovaca i koza koje su davale neke karakteristične proizvode: posuđe izrađeno od mješina, *diple* s mijehom, vunu koja se tkala i ponekad valjala sredozemnim načinom (gaženjem nogama), i sl. Kuće su bile kamene, pokrivene valjkastim crijepom ili kalanim pločama vapnenca. Na otvorenome ognjištu s piramidalno građenim odvodom dima nalazio se sredozemni ognjišni pribor (gradele, mješćići za raspirivanje vatre), a tipični inventar bile su i velike zemljane ili kamene žare za vodu, uljenice različita oblika za rasvjetu i sl. U ženskoj se odjeći ističe posebna gornja haljina. Odjeća je bila siromašna vezivima i tkanim šarama, no bilo je razmjerno mnogo utjecaja građanske odjeće i nakita. Među običajima valja spomenuti *koledanje* u božićno-novogodišnje doba sa skupljanjem darova te biranje seoskoga kralja – viđenijeg mještanina koji je "vladao" nekoliko dana. U području glazbe karakterističan je žičani instrument *lira* ili *lijerica* (Gavazzi 1978, 1988).

Gavazzi je prikazao tradicijsku kulturu hrvatskoga sela u prostoru diobom na tri etnografske regije različite zbog specifičnih ekoloških ("u prirodi samih tih pokrajina") i povijesnokulturnih uvjeta ("u tradicijama starim ili novim"). Opis svakoga kulturnog područja uglavnom je ograničen na izdvojene elemente tzv. materijalne kulture, i to na one koji su u izravnoj svezi s tlom (gospodarstvo i prehrana, seljačka kuća, materijal za izradbu nošnji i sl.), a tek se usput navode kulturna obilježja iz sfere tzv. duhovne i društvene kulture (običaji, vjerovanja, glazba, ples, obitelji i kućanstva i sl.) koja nisu u svezi s ekološkim uvjetima, već su rezultat manje ili više slične kulture i zajednice života stanovnika pojedinoga ekološki ujednačenog prostora. Opisom nije obuhvaćen cijeli niz elemenata seljačke kulture u pojedinoj regiji (nego samo oni koji joj, po Gavazzijevu mišljenju, daju posebno obilježje), niti je naznačena unutarnja dinamika (funkcioniranje) pojedinih kultura. K tome, nabrajanjem kulturnih elemenata u prostoru izostaje njihovo dinamiziranje u vremenu, tj. previđaju se njihove eventualne promjene koje su mogle utjecati i na promjenu kulturnih obilježja regije u prošlosti. Izostajanje mikropovijesne perspektive u kulturnogeografskim istraživanjima nazočno je i u komplementarnome istraživanju geneze hrvatske seljačke kulture.

Kulturnogenetska analiza istražuje kulturne slojeve zajedničke trima regionalnim seljačkim kulturama. Istražujući podrijetlo i starinu kulturnih elemenata, ona pokazu-

Močvare mrtvih rukavaca Mure, Kotoriba, 1931.

je da su, unatoč razlikama vezanima uz ekološke posebnosti, regionalne kulture povezane nekim zajedničkim kulturnim slojevima. Drugim riječima, ona pokazuje od kojih se sve (manje ili više) izraženih kulturnih slojeva sastoji seljačka kultura Hrvata: staroslavenskoga odnosno starohrvatskoga, starobalkanskoga, starosredozemnoga i rimskoga, staropanonskoga, turskoistočnjačkoga, apeninskoga, alpskoga, ugarskoga i gradskoga (Gavazzi 1988).

Prema mišljenju Gavazzija, u hrvatskoj seljačkoj kulturi dominira staroslavenski (koji ponekad naziva i starohrvatski) kulturni sloj koji cijeloj kulturi daje slavenska obilježja, a prepoznaje se u uzgoju biljaka (i pratećim spravama i oruđima), u obradbi biljnih i životinjskih vlakana za tekstil (poseban oblik preslice, seksagezimalni sustav brojenja niti, horizontalan tkalački stan, neke tehnike tkanja), u nizu društvenih tradicija (primjerice, *sprega* dvaju gospodarstava pri obavljanju većega posla). Od običaja to su *šišano kumstvo* te mnogi životni običaji u svezi s porodom, smrti, svadbom i običajima vezanim uz kalendar (proljetno bojanje jaja, vatre o ljetnom solsticiju, *koledanje* u božićno doba). I u rukotvorstvu i u nošnjama, iako su nošnje najviše podvrgnute različitim utjecajima, moguće je prepoznati slavensku baštinu (tkani pojasi, *opleća*, *obojci*).

Uz dominantan slavenski kulturni sloj, u hrvatskoj se seljačkoj kulturi nalazi i niz elemenata poteklih iz drugih kultura. Primjerice, može se utvrditi da su, između ostaloga, *pekva* (zemljana posuda za pečenje na otvorenom ognjištu), *crvenkapa*, tetoviranje u Bosni, sitno stočarstvo i uspravni tkalački stan – sve elementi dinarske regionalne kulture – starobalkanskoga podrijetla, dakle kulturna dobra koja su Hrvati preuzeli od kultura koje su se nalazile na dinarskome prostoru prije njihova naseljavanja. Starosredozemni su kulturni elementi, također zatečeni na Jadranu nakon doseljenja Hrvata, kamene kuće, okrugle zgrade od suhozida s nepravom kupolom (*bunje*), valjanje sukna nogama, uzgoj maslina i vinove loze; a u sklopu toga elementi rimske kulture – uljenice te neka vjerovanja.

Jači je trag ostavio turskoistočnjački kulturni sloj: u različitim tipovima oružja s orijentalnim značajkama izradbe, u ukrasima i nazivima, u vrstama tkanina (osobito svilene i zlatnom ili srebrnom žicom ukrašene), nakitu, u jelima i pićima (*ćevap*, kava, duhan). Ta je komponenta prodrla i u duhovnu kulturu – glazbu, pjesme, vjerovanja (amuleti, pentagram, heksagram).

Apeninski kulturni utjecaj razvidan je u uređenju i opremi kuće (lončarska roba iz Apulije, škrinje ravna poklopca), u pripovijetkama i melodici, u starijim plesovima manje ili više građanskoga karaktera, u nakitu, čipkarstvu te u jelima talijanskoga podrijetla. Na sjeverozapad hrvatskoga područja pritjecao je alpski utjecaj (naprava za sušenje sijena, pastirski kišni plaštevi, slike na staklu, stolci itd.). Na sjeveru je i znatan kulturni sloj s mađarskim obilježjima od kojih su neka staroga panonskog podrijetla (elementi nošnje, nakita, ornamenti /tulipan/, čizme, šareni kožusi, jela od mesa s puno začina). Konačno, niz je kulturnih elemenata koje su seljaci preuzimali iz kulture viših društvenih slojeva: neki dijelovi nošnje, osobito stilska obilježja baroka, preuzimali su se u pokućstvu i u ornamentici, lirske ljubavne pjesme, motivi pripovijedaka, glazbeni instrumenti (*bajs*), obraćanje s *vi* i sl. (Gavazzi 1988).

Kulturnogeografska i kulturnogenetska analiza pokazuju da je hrvatska tradicijska seljačka kultura složena od niza elemenata koji su u nju ušli iz različitih kultura i/ili su se razvili na prostoru rasprostranjenja hrvatskoga etnosa pod utjecajem različitih geografskih i kulturnopovijesnih čimbenika. Ti su elementi različite starosti i podrijetla. Neki su dio slavenske baštine iz doba slavenskoga zajedništva; neki su dio neslavenske baštine zatečene na području koje su Hrvati naselili; a neki su preuzeti iz susjednih kulturnih područja nakon naseljavanja. Uz to što su tijekom različitoga vremenskog raspona nazočni u hrvatskoj kulturi, oni su i prostorno divergentni: pojedini su kulturni utjecaji regionalnoga značaja, pa je mediteranska kultura presudna za jadransku varijantu hrvatske seljačke kulture, srednjoeuropska za panonsku regionalnu varijantu, a jugoistočnoeuropska (balkanska) za dinarsku kulturu.

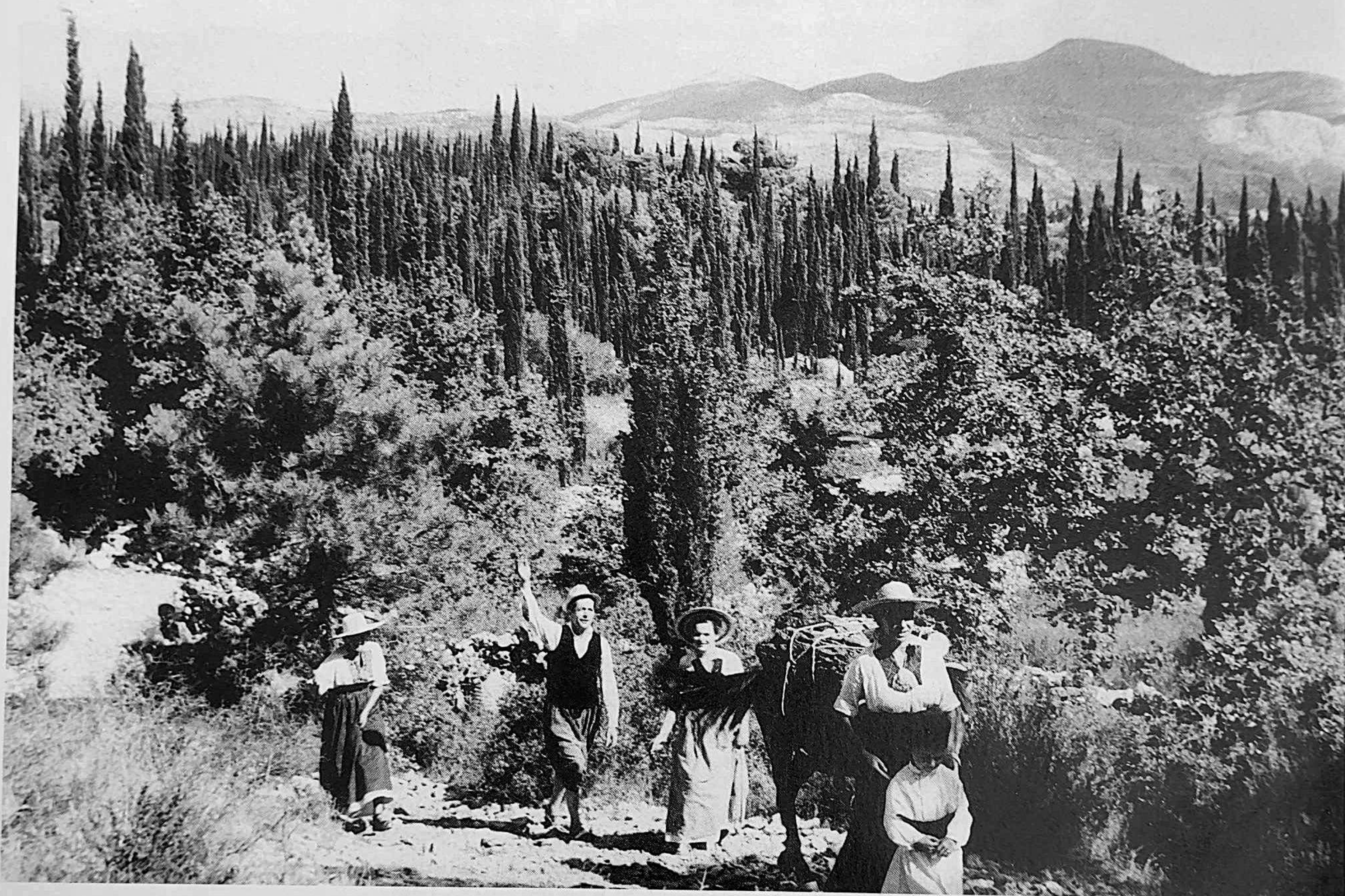
Kulturnogenetska istraživanja pokazala su da se hrvatska seljačka kultura sastoji od raznorodnih elemenata. Bez obzira na autohtonost pojedinih ili mnogih njezinih elemenata, bez obzira na neujednačenost te kulture u raznim područjima, što nam pokazuje kulturnogeografska analiza, držimo da su svi ti elementi dio hrvatske kulture: ona

Planinski pejsaž: ograda za ovce, sjeverni Velebit

je sve što se u njoj nalazi bez obzira na podrijetlo i starinu, a u seljačkome je svojemu dijelu određena kao slavenska kultura s trima regionalnim kulturama, svaka s različitim udjelom kulturnih elemenata preuzetim iz neslavenskih kultura. Neki se današnji etnolozi neće složiti s pretpostavkom o dominantnom slavenskom kulturnom sloju u hrvatskoj kulturi, a upitnom će načiniti i takvu interpretaciju Gavazzijeva djela. Mislimo, međutim, da je u najmanju ruku moguće govoriti o slavenskoj orijentaciji Gavazzijeve etnologije. Potvrde toj pretpostavci nalazimo u mnogobrojnim njegovim radovima u kojima obrazlaže kulturne pojave, osobito običaje, pretežito s obzirom na njihovo (južno) slavensko podrijetlo. Razloge usmjerenja ka traženju slavenskoga podrijetla kulturnih pojava, a u mnogo manjem opsegu razmatranje hrvatske kulture u srednjoeuropskom ili mediteranskom kontekstu, moguće je pronaći u primjenjivanoj kulturnopovijesnoj metodi (čiji je neizostavni dio lingvistička metoda), obrazovanju mnogih starijih etnologa kao filologa i etnologa, pa i u okviru duha vremena i (pan/slavenske) ideologije u kojima nastaju kulturnopovijesna i općenito etnološka istraživanja u nas.

Etnološki istraživački pristup na temelju kojega su nastale netom iznesene analize hrvatske seljačke kulture vrlo je raširena istraživačka tradicija u hrvatskoj etnologiji. Međutim, postoje i njoj paralelni pristupi koje je u Hrvatskoj potaknula europska etnologija sedamdesetih godina 20. stoljeća, odnosno desetak godina kasnije američka kulturna antropologija, kako se u angloameričkome svijetu naziva ista znanost, a koji u središtu zanimanja imaju neke druge probleme. Ti su paralelni pristupi, ponekad raznorodni, često eklektični, no s nekim zajedničkim obilježjima, poslužili kao podloga za naš prikaz hrvatske seljačke kulture. Pri izlaganju njihovih osnovnih postavki želimo istaknuti da su neke bile nazočne u Radićevim etnološkim zamislima (Čapo Žmegač 1997).

Ćilipi, Konavle, 1955.

OSNOVNI POJMOVI I POLAZIŠTA

Kultura

Obrise suvremene definicije kulture moguće je pronaći već u radovima Antuna Radića. Radić shvaća etnologiju kao znanost o kulturi, a kulturu kao način življenja "kako narod živi" i mišljenja "kako narod misli" (1897), odnosno kao "čitav čovječji život" (1913). Kulturu je, u specifično etnološkome smislu, a između ostalih načina, moguće definirati i kao cjelokupan način života i mišljenja jedne ljudske zajednice. Kulturnoantropološki rečeno, kulturu čine pravila za ponašanje (u Radića "kako narod misli") prema kojima članovi određenoga društva usmjeravaju svoje djelatnosti i određuju granice prikladnoga i prihvatljivoga ponašanja (u Radića "kako narod živi") te rezultati tih djelatnosti (Haviland 1990). Dakle, kultura uključuje *sustave mišljenja* (vrednota, znanja i vjerovanja) po kojima ljudi žive i ponašaju se, zatim *sustave konkretnih ponašanja* i djelovanja u društvu te sve *proizvode ljudske djelatnosti* (sva materijalna dobra). Riječ je o etnološki specifičnoj, širokoj definiciji kulture kao cjelokupnoga načina života i mišljenja skupine ljudi, a ne kao umjetničkih proizvoda (književnih, glazbenih, likovnih) određenih, "viših" društvenih skupina.

Ljudi i njihova kultura

Kao ni Radiću, cilj nam nije prikazati pojedinačne, "zanimljive" ili "čudne" podatke iz seljačkoga života (Radić 1897., 1899), nego ukupan životni kontekst. Na umu imamo Radićevo nastojanje da shvati "narodno biće", koje on poistovjećuje sa seljaštvom, u njegovu *cjelokupnom kulturnom okružju*. K tome, baveći se kulturom seljaka, Radić se bavi *ljudima*, a ne samo predmetima koje su oni proizveli i koji ih okružuju: "Ne opisuju se samo kuće i slične stvari, već se opisuje unutrašnji život, mišljenje... Ne... samo ono, što se vidi, već i ono, što se ćuti..." (1898) rekao je Radić. Kako je to zapazila Aleksandra Muraj (1984), čovjek i njegov način života bili su u središtu Radićeva zanimanja. No, nije to bio bilo koji čovjek, nego seljak i njegova kultura u kojima je Radić prepoznao nositelja *narodne* kulture. Pitanja su u Radićevu praktičnom naputku za etnografski rad – *Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*, postavljena s obzirom na život – za Radića opis nijednoga dijela kulture seljaštva nije bio sam sebi svrhom, pa ni opisivanje materijalne kulture – sve je bilo u službi razumijevanja čovjeka-seljaka u kontekstu njegova ukupnog načina života.

Čini nam se da se u Radićevim teorijskim tekstovima može nazreti njegova želja da se etnografski opisi ne svedu na pozitivističko nabrajanje elemenata kulture koje brojni hrvatski etnolozi poslije njega nisu znali izbjeći. Barem u teoriji Radić se nije zalagao za pogled izdaleka, za proučavanje kulture kao da su to samo predmeti koje treba izolirati, opisati i kategorizirati te usporediti s drugim sličnim predmetima u drugim kulturama, nego za pogled izbliza: važnijim od predmeta držao je cjelokupni *kontekst* i *značenja* koja ljudi pridaju svijetu u kojemu žive. Da bi ih dosegnuo, Radić je, u suzvučju sa simboličnom antropologijom, jednom utjecajnom strujom svjetske kulturne antropologije druge polovice 20. stoljeća koje začeci sežu još u njegovo doba, mislio da etnolog mora (i može!) svijet vidjeti onakvim kakvim ga vide drugi, tj. razumjeti ga pomoću referentnoga sustava pripadnika određene kulture. Kultura opisana iz

te perspektive svijet je s malo artefakata, jer činjenice nisu bitne po sebi i izdvojene iz njihova konteksta, bitna je vizija svijeta i postojanja koju etnolog interpretira. Gotovo stoljeće prije slične suvremene skepse i sam je sumnjao u takve mogućnosti etnologa koji dolaze iz druge (neseljačke) kulture, preporučujući da etnografi budu obrazovaniji ljudi sa sela.

Imamo distanciju prema objema orijentacijama hrvatske etnologije – i prema pozitivističkoj etnologiji Gavazzijevih nasljednika koja se iscrpljuje u nabrajanju činjenica i opisivanju predmeta, a često joj nedostaje kulturna analiza, i prema starijoj, "interpretativnoj" orijentaciji koja je nazočna više u Radićevim naznakama, a manje u praksi, i njezinom, doduše ograničenom, pouzdanju da se etnolog može poistovjetiti sa svijetom ljudi koje promatra i interpretirati ga iz njihove perspektive. Međutim, u želji da sintetiziramo postojeća znanja o hrvatskoj seljačkoj kulturi, služimo se objema orijentacijama i građom koja se na temelju njih prikupila, svjesni da je u svakome retku građe nazočna bilo jedna bilo druga istraživačka orijentacija. One su, uostalom, odredile koji i kakvi podaci su se prikupljali i time je naš prikaz neizbježno obilježen. Pokušali smo stoga spojiti ono najbolje što je nastalo iz obje perspektive, nastojeći sustavno prikazati činjenična znanja o hrvatskoj seljačkoj kulturi kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća i, koliko je to moguće s obzirom na raspoloživu građu, predstaviti ih u kontekstu onodobne seljačke svakidašnjice, stavljajući u središte našega zanimanja ljude, kako to traži suvremena etnologija. Ponekad je, naravno, bilo nužno i kritički promotriti građu i postojeće interpretacije te preispitati uobičajene načine sistematizacije građe, što je u etnološkoj literaturi djelomice već i učinjeno za neke aspekte kulture, a za neke su ovdje naznačene takve mogućnosti.

Povijesnost i promjenjivost kulture

Sljedeće je polazište našega rada stav da je kultura promjenjiva. Kulturne su promjene stalne, ali su i relativne i subjektivne – ovisne o promatraču, odnosno o situaciji u kojoj se istraživač nalazi u odnosu prema istraživanoj kulturi, a ne samo o objektivnim svojstvima te kulture (Lévi-Strauss 1988). Naravno, mogućnost da istraživač uoči neke promjene ovisit će i o građi kojom raspolaže za prošla razdoblja. A na žalost, etnografska građa često vremenski ne određuje kulturu o kojoj govori. Ne samo da su etnografski opisi pretežno opisi stanja kulture u određenome trenutku, oni su, uz to, i vremenski nedefinirani. Kako je to primijetila Zorica Rajković (1974), obično se zahtjev za smještajem proučavane pojave u vrijeme svodi na neodređenu težnju da se konstatira staro, prošlo, i vremenski se pobliže ne određuje te se tako stvara predodžba kao da postoji "jedna 'stara' kultura, neko razdoblje u prošlosti koje se može uzeti kao fiksno i jedinstveno, čijem otkrivanju su etnolozi dužni težiti". Zapravo se takvim bezvremenim opisima kulture sažimlju različiti vremenski presjeci te se dobiva umjetno, a ne organski konstruirana cjelina (Rajković 1974).

Mi nećemo tragati za najstarijim slojem hrvatske seljačke kulture – takav po našemu uvjerenju ne postoji niti je postojao – jer kultura je po definiciji stalna mijena; ona nije fiksirana jednom za svagda nego je promjenjiva u vremenu i u prostoru. Isto je mislio i Antun Radić kad je zapisao da kultura nije automatsko i epigonsko ponavljanje naslijeđenoga, nego da se mijenja u ovisnosti o promjenjivome životnom kontekstu i ljudskoj kreativnosti (1899).

Govoreći o seljačkoj kulturi, valja je uvijek povijesno (u vremenu) odrediti – jer seljačka je kultura druge polovice 18. stoljeća u manjemu broju elemenata različita od seljačke kulture druge polovice 19., a u mnogočemu od druge polovice 20. stoljeća. Seljačka kultura prve polovice 20. stoljeća nije neko prastaro, vječno stanje hrvatske seljačke kulture, nego tek jedan njezin povijesni presjek u određenome vremenu. To mijenja optiku našega prikaza hrvatske seljačke kulture; cilj nam nije izvući iz zaborava stare oblike seljačke kulture, već interpretirati prikupljenu građu, kritički i s pozicija suvremene etnologije.

Kontinuitet kulture: tradicija i folklor

Određene konstante, ponekad nazvane *tradicijama*, drugo su bitno obilježje kulture. Naime, kao što kultura nije upisana u genetski kod čovjeka, tako nije niti u svakoj generaciji izmišljena: u procesu *tradiranja* (prenošenja) kulture s naraštaja na naraštaj pojedinac uči modele ponašanja i mišljenja koje nudi određena kultura. Činom prenošenja omogućuje se kontinuitet kulture, odnosno nastaje relativna postojanost kulture. Povijest jedne kulture, stoga, nije niz diskontinuiranih faza koje međusobno ništa ne povezuje, iako rez između dviju faza katkad može biti tako velik da kontinuitet kulture može biti doveden u pitanje. Zahvaljujući činu prenošenja, svaka nova faza kulture, iako do neke mjere nova i drukčija zbog kulturi bitnoga svojstva mijene, nadovezuje se u nekim elementima na prijašnje. I opet možemo reći da je Antun Radić uočio dvostrukost aspekata kulture – njezinu postojanost (zahvaljujući tradiranju) i dinamičnost (zbog neprestane mijene).

Osim značenja kulturne konstante, tradiciji se ne samo kolokvijalno nego i u znanosti mogu pridati i drukčija značenja. Ponekad se taj pojam izjednačuje s užim dijelom kulture, s tzv. duhovnom kulturom – s običajima, vjerovanjima, narodnom književnošću, glazbom, plesom i likovnim izrazom. U tome se smislu pojam tradicija zamjenjuje pojmom *folklor*. Ponekad, pak, pojam tradicija može označavati i cjelokupnu kulturu. Tradicija se, u smislu folklora (dijela kulture) ili u smislu cjelokupne kulture, redovito veže uz prošle oblike kulture ili uz one oblike kulture koji nestaju i suprotstavlja suvremenome zapadnoeuropskom društvu ili civilizaciji, a pridaju joj se i obilježja stabilnosti i spore promjenjivosti (relativne nepromjenjivosti) (Ben-Amos 1984).

Međutim, u znanosti je došlo do pomaka u shvaćanju toga pojma. Suvremeni folkloristi i etnolozi, pa i povjesničari, drže da tradicije, u smislu folklornih pojava, ne nastaju uvijek spontano i da ne moraju biti duboko ukorijenjene u prošlosti, nego su predmetom svjesne aktivnosti zajednice te mijenjaju i oblik i funkciju tijekom naoko kontinuiranoga višestoljetnog postojanja (Ben-Amos 1984., Hofer 1984). Tradicija, bilo u širemu smislu kao ukupna kultura, ili u užemu kao folklorne pojave, prema današnjemu je shvaćanju prije svega suvremena konstrukcija projicirana u prošlost da bi se tumačila sadašnjost. Svaka se zajednica, naime, služi svojom prošlošću jer u njoj može naći opravdanje svojega postojanja u sadašnjosti. Iz svojega ukupnog povijesnog nasljeđa ona će izabirati one elemente koji u određenome trenutku odgovaraju njezinim interesima i vrednotama u sadašnjosti. Ponekad će se čak upustiti u stvaranje novih tradicija koje će biti teško razlikovati od reinterpretiranih tradicija, tj. od stvaranja nove svijesti o staroj kulturi (Hobsbawm 1983).

Shvaćanje da tradicije nisu samo kontinuirano prenošeni sadržaji i oblici iz duboke prošlosti u sadašnjost, nego da ponekad mogu biti rezultat svjesnoga izbora i (re)konstrukcije prošlosti važno je i za naš prikaz hrvatske seljačke kulture, jer intenzivnije stvaranje tradicija u Europi traje tijekom cijelog 19. stoljeća, a osobito je izraženo početkom 20. stoljeća (Hobsbawm 1983., Hofer 1984). Tada su države, vlade, lokalne zajednice, političari, klubovi i razna društva stvarali svoje ambleme, zastave, himne, uniforme, ceremonije, običaje. Koliko god je to u nas gotovo neistraženo područje, pišući o hrvatskoj seljačkoj kulturi na prijelazu u 20. stoljeće imamo na umu da tadašnje tradicije/folklorne pojave ne moraju biti rezultat kontinuiranog prijenosa iz daleke prošlosti nego da su neke možda i rezultat svjesnoga napora lokalne ili šire (primjerice nacionalne) zajednice da ih stvori. Valja nam, s jedne strane, uzeti u obzir postavku o selektivnome kulturnom prenošenju tijekom dužega ili kraćega razdoblja. S druge strane, ne smijemo previdjeti da je bilo i svjesnih napora da se tradicije očuvaju i stvaraju, osobito dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća, što se vezuje uz djelovanje *Seljačke sloge*, kulturno-prosvjetne organizacije *Hrvatske seljačke stranke*. Polazimo, dakle, od toga da je bilo razlike između tradicijskoga ponašanja koje neka zajednica prakticira tijekom dužega ili kraćega razdoblja (dužina mu je često neodrediva) i tradicijskoga ponašanja kojim se zajednica služi u određenim prilikama i u određene svrhe da bi se konstituirala u sadašnjosti. Na žalost, ovaj drugi aspekt gotovo uopće nije istražen u hrvatskoj etnologiji.

Pogled na selo Radobojsko Strahinje, Hrvatsko zagorje, 1941.

Pluralitet kultura i identiteta

Gavazzijeva kulturnogeografska i kulturnogenetska istraživanja hrvatske seljačke kulture uputila su na njezinu mnogostrukost (sastoji se od triju regionalnih kultura) i raznorodnost (pripadni su elementi različite starine i podrijetla). No kulturni pluralitet postoji i na razini lokalnih (u okviru sela) i regionalnih (manjega ili većega opsega) kultura.

Ni na lokalnoj (seoskoj) razini kultura nije homogena, tj. ista za sve ljude, pripadnike jedne zajednice. Lokalne zajednice (sela) nisu bile kulturno homogene niti uvijek skladne zajednice. I u okviru jednoga sela moglo je biti (manjih) kulturnih i ekonomskih razlika (razlike u bogatstvu); selo je moglo biti socioekonomski heterogeno (u selu su uz seljake živjeli i obrtnici, trgovci, svećenici, učitelji, a povremeno i putujući svirači i prosjaci); postojali su određeni prostori zajedništva i posebne manje kulturne skupine temeljene na dobi (primjerice, dobna društva) ili na spolu; ljudi su se razlikovali po osobnome iskustvu, povijesti i statusu obitelji; a ponekad su etničke i vjerske razlike također pridonosile šarolikoj slici kulture jednoga sela.

Isto tako, unutar jednoga većega ili manjega područja ujednačene seljačke kulture nailazimo na niz lokalnih kulturnih razlika: u govoru, u nekome elementu nošnje i/ili izgledu sela i kuća, neki je običaj bio nazočan u jednome, no ne i u drugome dijelu regije, seljaci iz susjednih sela plesali su kolo na sličan, no ipak u nekim detaljima različit način, ili sl. O tome kaže Lovretić u opisu kulture slavonskoga sela Otoka (kraj Vinkovaca) potkraj 19. stoljeća: "I Otočani i svi drugi hrvatski seljaci razaznaju i poznaju ljude i žene iz drugi sela po odilu, pa u blizini svojoj razaznaju svako selo, a što dalje, to misle, da se po više sela posve jednako odiva." (1990).

Te kulturne razlike unutar jednoga manjeg ili većeg područja slične kulture, koje u etnologiji nazivamo *supkulturnim razlikama*, uvjetovane su lokalnim ekološkim prilikama, tradicijama kraja, intenzivnošću interakcije lokalne skupine sa susjedima (gradskim ili drugim seljačkim skupinama, eventualno različita etničkog podrijetla i vjerske pripadnosti), i/ili izoliranošću tih skupina (Lévi-Strauss 1988).

Objektivne kulturne razlike susjednih zajednica, kojih su ljudi uglavnom svjesni, bile su jedan od temelja njihova identiteta. Uočene razlike postaju označiteljima pripadnosti vlastitoj zajednici i ujedno označiteljima granica prema susjednim zajednicama (Grbić 1994). Identitet se može dodatno učvrstiti vjerskim ili etničkim razlikama. Međutim, i kad ponestaju objektivni kriteriji da se utvrdi *drugi* – kulturne, vjerske ili etničke razlike – osjećaj pripadnosti vlastitoj zajednici ne mora biti ništa manji, jer se u malim seoskim zajednicama gradi na temelju dnevnoga zajedništva, intenzivnoga kontakta, isprepletanja srodstvenih, bračnih, gospodarskih, ceremonijalnih i inih veza unutar zajednice. Ako se ne može iskazati objektivno, iskazat će se subjektivnim iskazom: "u nas je bolje nego drugdje". Percepcije granica zajednica, pogotovo one koje nemaju temelj u kulturnim, vjerskim ili etničkim razlikama nego samo u zajednici života, ponajbolje se iskazuju stereotipima, vrijednosnim prosudbama o vlastitoj i, još češće, o drugoj skupini, različitim imenima za susjede, ironičnim ili podrugljivim rugalicama ili u predodžbama o vlastitoj i drugim skupinama.

Svi temelji uspostavljanja društvenih odnosa, odnosno nastajanja zajedništva – spol, srodstvo, zanimanje, kultura, etnicitet, vjera, pa i sama činjenica zajedničkoga životnog prostora – pružali su ljudima mogućnost da oblikuju različite zajednice koje su im davale manje ili jače izražen osjećaj pripadnosti i identiteta unutar i izvan sela. Koliko nam je dostupna građa dopuštala, vodili smo računa o tim raznim razinama identifikacije pojedinca – obiteljskoj, društvenoj/ekonomskoj ili inoj unutar jedne lokalne zajednice (sela), lokalnoj-seoskoj (kulturni i/ili društveni identitet stanovnika sela); užoj ili široj regionalnoj (obično počiva na kulturnim, povijesnim, vjerskim ili etničkim razlikama). Unatoč oskudnim etnografskim podacima, osvrnuli smo se i na osjećaj pripadnosti seljaka hrvatskoj nacionalnoj zajednici potkraj 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća.

KRITIKA IZVORA

*N*aš se prikaz hrvatske seljačke kulture pretežito oslanja na objavljenu građu, osobito onu što se zaslugom Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti od godine 1896. objavljivala u *Zborniku za narodni život i običaje (Južnih Slavena)*. Kao posebno bogati podacima izdvajaju se monografski prikazi pojedinih sela ili područja: Otoka i Varoši u Slavoniji, Lobora u Hrvatskom zagorju, jaskanskog prigorja, Trebarjeva u sisačkoj Posavini, Vrbnika na Krku, Poljica u Dalmaciji te za neka poglavlja relevantan prikaz srpskoga stanovništva u Bukovici. Uz te tekstove valja istaknuti monografiju Imotske krajine (Kutleša 1993) koja, iako je nastala u okviru Akademijine inicijative, nije nikad bila objavljena u *Zborniku*. *Zbornici* sadrže i velik broj manjih priloga o specifičnim temama koji također čine osnovu ovoga prikaza. Služili smo se i nizom tekstova objavljenih u drugim etnološkim časopisima: starijim kao što su *Narodna starina*, *Etnološka istraživanja i građa*, *Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu* i novijim od kojih ističemo časopise *Etnološka tribina* i *Narodna umjetnost*. U ovome posljednjem monografski su istraženi Stubica u Hrvatskom zagorju, Sinjska krajina te otoci Brač i Zlarin. Uz navedeno, nismo zanemarili ni građu što je marom i stručnjaka i nestručnjaka objavljena u zavičajnim časopisima i monografijama mjesta ili regije.

Građa kojom smo se služili zapisivala se, dakle, u gotovo stoljetnom razdoblju. Prikupljali su je stručnjaci i nestručnjaci, manje ili više objektivni zapisivači ili ljubitelji-amateri koji su emotivno bili vezani uz opisivanu kulturu, ljudi potekli sa sela ili iz grada. Ti su čimbenici, uz općenita svojstva ličnosti zapisivača, utjecali na prikupljanje građe, na to *što* se i na to *kako* se bilježilo. K tome, građa odražava i implicitna ili eksplicitna teorijska usmjerenja i ciljeve zapisivača, a vrlo često i Radićevu razdiobu kulture na tematske cjeline, predstavljenu u već spomenutoj *Osnovi*.

Jedno je bitno obilježje hrvatske etnologije, za kojim su se poveli i nestručnjaci, utjecalo na gotovo svu građu skupljenu do sedamdesetih godina 20. stoljeća. Riječ je o već spomenutoj kulturnopovijesnoj orijentaciji hrvatske etnologije, naime njezinu traganju za starim i prošlim, za "izvornim", a u cilju rekonstrukcije najarhaičnijih kulturnih oblika i njihova podrijetla. U potrazi za prošlim, etnografa nije zanimala sadašnjost, ili bolje, zanimala ga je samo u onoj mjeri u kojoj čuva neke starije kulturne oblike. Stoga se on oslanjao na jedinu moguću tehniku istraživanja – na prikupljanje verbalnih iskaza o prošlosti, što je rezultiralo nizom negativnih obilježja prikupljene građe, na što se kritički osvrnula Zorica Rajković (1974).

Verbalnim iskazima, upozorila je ona, izmiče preciznije vremensko određenje kulturnih pojava. Oni se odnose na neko neodređeno prošlo vrijeme, što stvara predodžbu da je u prošlosti postojala neka stara, postojana kultura. Zbog neprecizne datacije pojedinih kulturnih pojava, opisi kulture često sažimaju različito datirane vremenske presjeke. To može biti znatan problem pri istraživanju onih aspekata kulture koji su relativno više podložni vanjskim utjecajima i mijeni. Primjerice, društveni su odnosi bili u većoj mjeri izloženi utjecajima društvenopolitičkoga sustava, osobito od 18. stoljeća.

U traganju za prošlim i starim, nemogućnost promatranja i oslonac na verbalni iskaz rezultirali su i drugim obilježjem etnografske građe – njezinom općenitošću: na općenita pitanja istraživač dobiva "uopćene odgovore, koji se osnivaju na ukupnom znanju i iskustvu kazivača, a ne na nekom određenom slučaju" (Rajković 1974). Uopćeni opis daje *model* neke pojave, a da ne znamo u kojemu se omjeru čitavo stanovništvo jednoga mjesta ili kraja ponašalo prema njemu. Uz to, opisani su modeli normativni, tj. oni su opisi onoga što je poželjno da bude. Oba su obilježja izrazito nazočna u starijoj folklornoj građi. Građi koja donosi idealnotipske opise kulture suprotstavljaju

se stvarne životne situacije u kojima se pojedinci različito ponašaju te odstupaju od tipičnoga, kao i iskustvo istraživača da su iskazi o idealnome stanju stvari zapravo iskazi o zamišljenome i o željenome, a ne nužno i o ostvarenome redu. Stvarno je ponašanje vrlo rijetko apsolutno poštivanje normativnoga modela (Rajković 1974).

Osim što je često vremenski neprecizna, ili što govori o tipičnoj i o zamišljenoj kulturi, građa nam nameće još neka ograničenja koja su u svezi s teorijskim interesom starije hrvatske etnologije. Postojeća građa određuje teme o kojima možemo pisati. Težnja za opisom najstarije, "izvorne" kulture, kao i koncepcija Antuna Radića o paralelizmu dviju kultura – seoske i gradske – koje odvojeno žive jedna uz drugu, rezultirale su nebilježenjem onih kulturnih oblika koji se prvotno nisu nalazili u seljačkoj kulturi. Možda najizrazitiji primjer može dati građa prikupljena o vjerovanju. Poglavlja o vjerovanjima sadrže uglavnom, ili čak i isključivo, podatke o pretkršćanskim predodžbama. Iz naše perspektive riječ je o gotovo nenadoknadivim prazninama u našemu znanju o katoličkoj pučkoj pobožnosti koje postavljaju ozbiljna ograničenja našoj želji da rekonstruiramo bitna obilježja seljačke kulture.

Za istraživanje nekih tema nedostatak etnografske građe predstavlja i to što obično ne sadrži brojčane podatke. Za neke bi teme bilo važno etnografsku građu dopuniti i/ili provjeriti kvantitativnim podacima. To se može učiniti uvidom u statističke podatke koje pružaju matične knjige, popisi pučanstva, kanonske ili biskupske vizitacije ili sl. Ono što je dosad na tom području učinjeno nije mnogo, no pokazalo se da može ispraviti neke postojeće predodžbe i otvoriti nova istraživačka pitanja. Primjerice, statistički podaci o obiteljima upućuju na mnogo manji prosječan broj članova nego što se naslućuje iz etnografskih podataka. Pače, upućuju i na nerazmjer između prikupljene etnografske građe, koja u pravilu ima mnogo podataka o velikim tzv. *zadružnim* obiteljima, a gotovo ništa o manjim obiteljima, i statističkih podataka koji upućuju na to da su početkom 20. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj ove posljednje prevladavale (Supek i Čapo 1994).

Negativne osobine izvora nameću pitanje možemo li izbjeći zamkama građe. Možemo li izbjeći idealnotipske opise kulture i umjetno konstruirane cjeline iz podataka koji pripadaju vremenski različitim razdobljima? Na žalost, to je moguće tek do neke mjere, između ostaloga zato što nas ograničava prostor u kojemu na relativno malome broju stranica valja opisati cjelokupnu hrvatsku seljačku kulturu. Uz ograničenja koja nameće velik broj idealnotipskih opisa kulture, nedostatak čini i neravnomjerna raspoloživost podataka za pojedine teme, geografska područja i vremenska razdoblja. Značaj svakoga tog problema razlikuje se prema tipu građe. Primjerice, za cijeli obalni pojas ne raspolažemo etnografskim podacima o obiteljskoj strukturi u prvoj polovici 20. stoljeća. U kontinentalnim područjima ima dosta podataka o toj temi, no oni su vrlo različiti. Ponegdje je riječ o općenitim opisima obitelji, a ponegdje o pojedinačnim, stvarnim primjerima. Ukupno raspolažemo s tridesetak što općih, što pojedinačnih opisa obitelji, od kojih se većina odnosi na uži vremenski presjek, a nekolicina sadrži opis tijekom duljega vremenskog razdoblja. Sažimajući raspoložive podatke o obiteljima za cjelokupno hrvatsko područje neizbježno moramo poopćiti pojedinačne primjere, uzeti da su reprezentativni za šire područje, te zanemariti razlike u vremenskim razdobljima na koje se opisi odnose. Drugim riječima, zbog različitih razloga – naravi postojeće građe, praznina u poznavanju nekih tema, područja i razdoblja te zbog zadanoga opsega knjige – naš je prikaz hrvatske seljačke kulture u određenoj mjeri idealnotipski. No, zahvaljujući tome što je najstarija etnografska građa nastala po Radićevu naputku da se opišu ljudi i njihov život, kao i zahvaljujući tadašnjoj mogućnosti da se kulturne pojave izravno *promatraju* – jer je staro za kojim se tragalo bilo još u životu – u najstarijoj su građi uz modele zabilježene i varijante, uz zamišljen zabilježen je i ostvaren red, pa smo svoj prikaz, gdje god je to bilo moguće, nastojali oživiti tako što smo spominjali neke stvarne primjere i situacije iz kojih je razvidno da su osobne karakteristike ljudi mogle izmijeniti i najčvršća kulturna pravila i norme.

Dodatne teškoće izazvao je gotovo posvemašnji nedostatak kritičkog preispitivanja sistematizacije etnografske građe, odnosno neupitnost kategorija koje su Radić, a i kasniji etnolozi u ponešto drukčijem obliku, predložili za opisivanje seljačke kulture.

Pogled na Primošten, 1956.

Uz to je i nepostojanje sintetičkih prikaza i monografskih obradba većine pojava seljačke kulture, odnosno interpretativnih djela, pridonijelo tome da smo naš prikaz hrvatske seljačke kulture uglavnom sistematizirali prema klasičnim poglavljima hrvatske etnologije. Za takav su prikaz barem donekle postojale predradnje, pa smo ga mogli učiniti u razmjerno kratkom vremenu. No, koliko je bilo moguće, i u izlaganje i u interpretaciju građe unijeli smo neke nove elemente.

OBRISI SVAKIDAŠNJEGA ŽIVOTA

U ovom poglavlju riječ je o materijalnim izražajima kojima su se u seoskom okružju namirivale osnovne ljudske potrebe. Riječ je o postupcima i pomagalima kojima su se stvarala sredstva za život i kojima se osiguravala egzistencija. Odabirom skupine pojava četiriju djelatnosti – stanovanja, privređivanja, prehrane i odijevanja – osvjetljuju se životna očitovanja koja u strukturi svakidašnjice predstavljaju temeljne komponente prebivanja i rada. Pritom valja imati na umu da je riječ o dijelu kulture određenom u većoj ili manjoj mjeri tehnološkim dometima općega civilizacijskog razvoja. Znano je da materijalni izražaji kudikamo brže od društvenih ili duhovnih podliježu promjenama. Brojni predmeti koji su obilježavali seljačku svakidašnjicu već su nestali, mnogi se od primjenjivanih postupaka, u kojima su se zrcalile regionalne razlike, gube. A bili su znakovi vremena. Evidentiranje njihovih oblikovnih, funkcionalnih i značenjskih svojstava kvalificira ih kao svojevrsne povijesne dokumente.

STANOVANJE

*P*osjedovanje prebivališta, tj. nekoga izdvojenog prostora u kojemu ljudska bića mogu zadovoljiti svoje osnovne potrebe, jedna je od najbitnijih pretpostavki svakidašnjeg življenja. U našoj se kulturi ta pretpostavka ostvaruje stambenom zgradom, kućom. Pod kućnim krovom ljudi nalaze fizičko sklonište i psihičko pribježište. Unutar kućnih zidova zaštićeni su od vanjskih nepogoda, a prehranom, počinkom i higijenom održavaju se na životu. No kuća sadrži i dodatna stambena značenja koja je čine domom. Ona je mjesto, u kojem se provodi obiteljski život i osigurava vlastita reprodukcija; također i mjesto u kojem se ostvaruje društvena komunikacija – i s članovima uže, rodačke, i šire, susjedske i lokalne zajednice. U okrilju kulture koja je obilježavala način života hrvatskoga seljaštva u razdoblju s kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća kuća je još uvijek bila i prostor u kojem su se između obiteljskih naraštaja prenosila tehnička znanja, društvene norme, umjetničke tvorbe. Ondje su se obavljali raznovrsni gospodarski poslovi i rukotvorne djelatnosti, ali i održavale obiteljske i godišnje svečanosti. Kuća je najčešće bila i mjesto u kojem je čovjek došao na svijet te, nerijetko, u istome prostoru i zaklopio oči. Kao ishodište i završetak njegova ovozemaljskog postojanja, ali i nastavanja njegovih predaka, seoska je kuća zračila velikom identifikacijskom snagom. Stoga je, uza sve, za svoje stanare bila nezaobilaznim znakom zavičajne pripadnosti.

Način stvaranja prebivališta određen je izborom građevinskog materijala, primjenom konstrukcijskih rješenja i uobličavanjem prostornih zamisli. Usporedo s oblikovanjem gradske arhitekture postojalo je i razvijalo se i umijeće gradnje u seoskim okružjima. Iako su međuutjecaji urbanoga i ruralnoga građenja nedvojbeni, ipak je riječ o dvama posve samosvojnim umijećima. Posebnost se očituje već u izboru građevinskog materijala. Seoski su graditelji, naime, posezali za neposrednim prirodnim resursima kao što je drvo, kamen, slama, ilovača, trska. Nadalje, pri izboru lokacije i te kako su uzimali u obzir klimatske osobitosti, reljef, hidrološke prilike i slične danosti. Rezultat takvoga pristupa bila je očigledna prilagođenost građevina okolišu. Time su seoska naselja i nastambe pridonosile posebnosti pojedinih ambijenata i naglašavale regionalnu raznolikost prostora Hrvatske.

Konstrukcijska su rješenja pretežno ovisila o zajedničkom znanju određene lokalne/regionalne ljudske skupine. Kako je autarkičnost bila obilježjem upravo seoskih društava, općenito bi se moglo reći da je svaki član zajednice uglavnom raspolagao nekim znanjem o svemu. Među ostalim, u gotovo svakoj seoskoj obitelji bilo je osoba koje su umjele izvesti i neke graditeljske poslove. U tehnološkom su smislu graditelji, dakle, mogli biti amateri, ali je njihova prednost pred profesionalcima u tome što su bili posve upućeni u potrebe svoje svakidašnjice. Arhitekturu koju su stvarali odlikovala je stoga izrazita svrhovitost. Dakako, seoske građevine nastale u prvoj polovici 20. stoljeća dobrim su dijelom proizvod seoskih obrtnika. Štoviše, pomnijom bi se analizom mogli u manjim sredinama utvrditi i neki "stilovi", što su ih primjenom svojih rješenja širili pojedini graditeljski majstori. Međutim, u samom je procesu gradnje redovito sudjelovala veća skupina suseljana – neprofesionalaca koja je pri stvaranju objekata djelovala svojim zajedničkim svjetonazorom. A time su pridonosili razmjernom ujednačavanju oblika i sporosti promjena.

Razumljivo je da su prostorne zamisli proizlazile iz načina života stanara na selu, a on je u prvom redu bio određen agrarnom proizvodnjom. Stoga je prebivalište svojom razdiobom prostora i namjenom objekata moralo slijediti gospodarske potrebe, kao

što je i moralo biti prilagođeno tipu obitelji i uopće društvenom ustrojstvu. Pritom još valja imati na umu da je među seoskim stanovnicima uvijek bilo bogatijih i siromašnijih; onih koji su svoj dom mogli oblikovati udobnije i prostranije, kao i onih koji su se morali zadovoljiti skromnijim i oskudnijim prebivalištem. A kuća, posebice njezin izgled, jedan je od nedvojbenih statusnih simbola. Kao znak u prostoru, vidljiv svima, očigledan je pokazatelj imovinske moći.

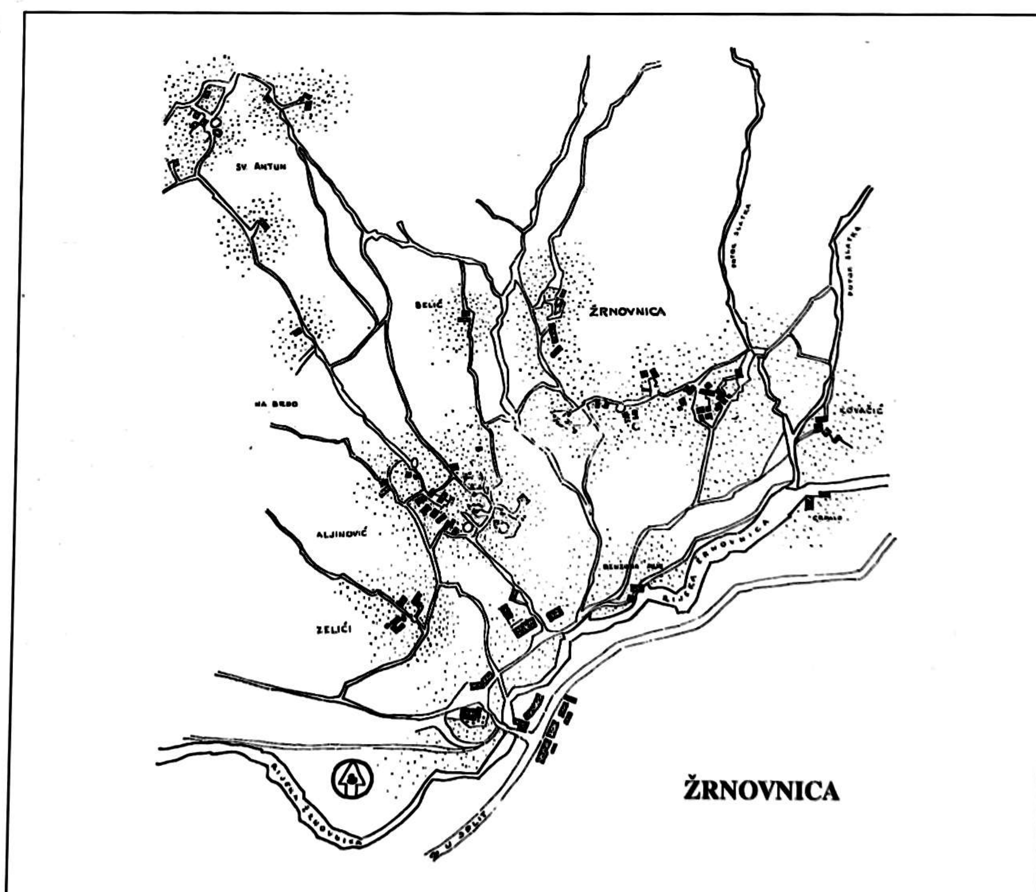
Seoska je arhitektura, dakle, bila ishodom kreativnoga rada (većinom) neprofesionalaca, kolektivnoga (empirijski stečenog) znanja i kolektivnoga mišljenja određene društvene zajednice. Stvorena na takvoj osnovi, svojim je tehničkim rješenjima ustrajala kroz duga vremenska razdoblja. Istodobno, zbog graditeljskoga umijeća samih stanara, jedva sputavanih kakvim građevinskim/urbanističkim propisima, tu arhitekturu također obilježuje raznovrsnost pojedinačnih oblikovanja. Stoga je zapravo svaki seoski dom, kao materijaliziran izražaj povijesti svojih stanara, jedinstven i neponovljiv. A time se i pregled stanovanja hrvatskoga seljaštva, što u nastavku slijedi, sastoji zapravo od nekoliko modela stambenih oblikovanja, sastavljenih od najbrojnijih zajedničkih osobina. Kako je riječ o seoskome pučanstvu, svoju pozornost nećemo usmjeriti samo na stambenu zgradu kao mjesto življenja, već i na ostale gospodarske nastambe (u naselju, ali i izvan njega) koje s kućom zaokružuju proizvođačku djelatnost te također na samo naselje, kao prostor susreta pojedinca i šire društvene zajednice.

Jadranska kulturna zona

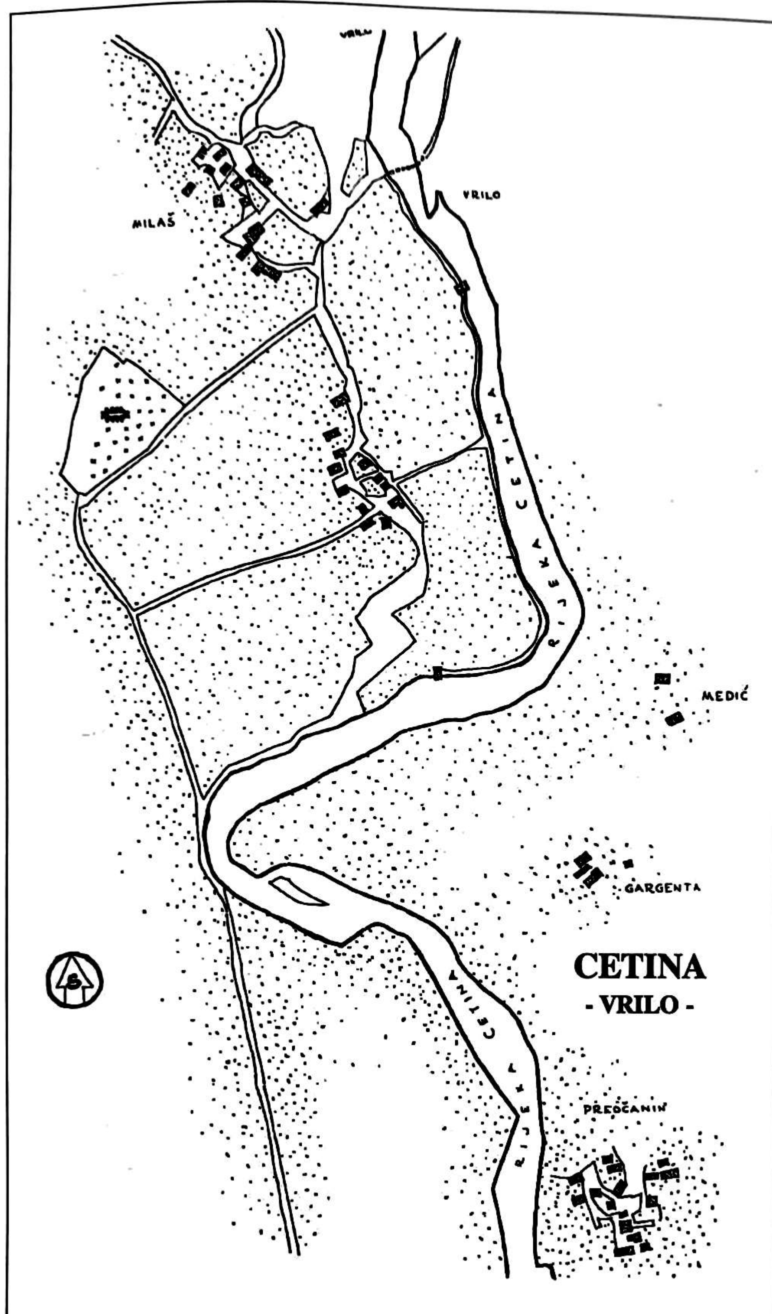
*P*o primjeni građevinskog materijala i graditeljskih tehnika, uporabi stambenih površina te poimanju prostornih odnosa, izdvaja se na zapadu i jugu Hrvatske jadranska kulturna zona. U području priobalja – od Istre do Konavala, dalmatinskoga zaleđa – od Bukovice do Imotske krajine te jadranskih otoka – od Krka do Mljeta, osnovni je građevni materijal kamen. Raspon mu je upotrebe vrlo velik i okvirno seže od građe za pašnjačke ograde i morske gatove, preko poljskih skloništa i nastambi za domaće životinje do stambenih, javnih i sakralnih zgrada. A raspon tehnika počinje pukim slaganjem neobrađenoga prirodnog kamenja (bez ikakva međusobnog vezivanja) u tzv. *suhozid*, čemu su bili vični mnogi obični ljudi, a završava znalački obrađenim kamenim blokovima kojima su seoski klesari (vežući ih žbukom) vješto zidali *uživo* ili klesali plastične oblike.

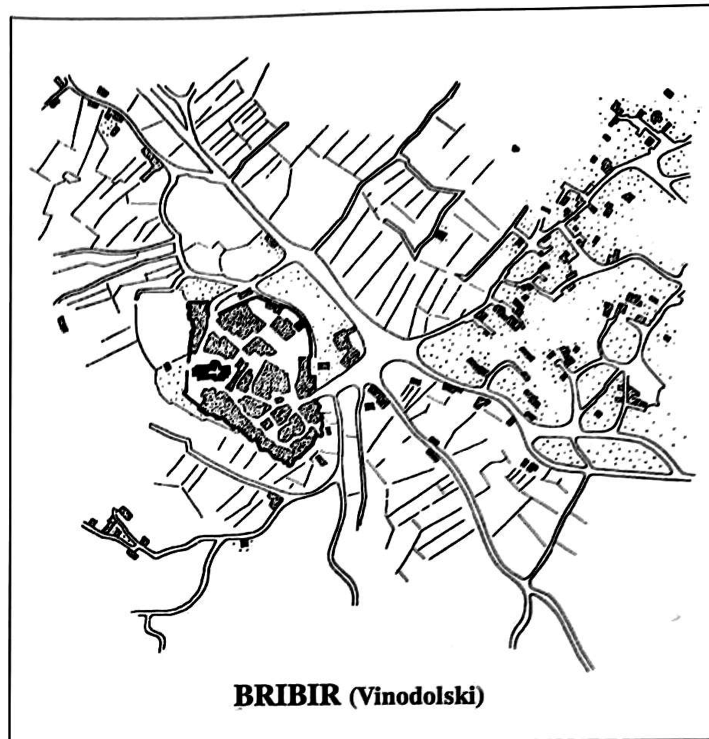
Poštujući svaki pedalj plodne zemlje kojom ovi krajevi nisu prebogati, objekti su se najčešće gradili na neplodnome tlu. Na rubovima kraških polja, kraj vrtača ili uza živu vodu nastajala su raštrkana naselja, sastavljena od više skupina međusobno udaljenih pojedinačnih gospodarstava. Ona su se izdvajala u prostoru, jer je parcelu sa stambenom zgradom i nekoliko gospodarskih objekata najčešće opasivala ograda, tvoreći time dvorište (*pridvorje*, *pridvraće*, *korta*). Spomenimo usput i jedno od arhitektonskih obilježja unutrašnje Istre. Ondje su gradili i široke dvorišne ulaze za kolni pristup, uobličene u – više ili manje reprezentativne – kamene portale (*portun*) s drvenim ili željeznim vratima.

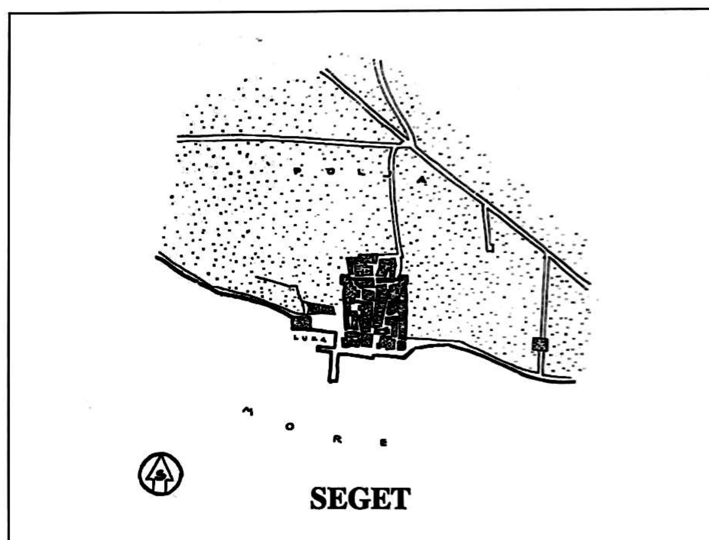
Unatoč odvojenim kućištima, u raštrkanim je selima postojalo zajedničko središte s javnim objektima. Činila ga je crkva s grobljem, ponegdje uređena nadstrešnica (*lođa*) za zborovanje, katkad i kameni stol pod razgranatim stablom, s namjenom seoskoga sudišta.

Raštrkano naselje. Žrnovnica, Split

Uz morske uvale ili na obroncima nastajala su, međutim, zbijena naselja, u ovome geografskom prostoru mnogo češća od raštrkanih. Obilježja tih sela gusti su sklopovi različito orijentiranih objekata s neizraženim malim okućnicama (*dvori*) koje se međusobno dotiču. Nakupine zgrada odvojene su tek tijesnim, katkad popločenim uličicama. Zbog nekadašnje gusarske opasnosti neka su od otočnih ili priobalnih naselja cijela bila zaštićena bedemom čiji su ostaci gdjegdje još vidljivi. U dalmatinskom su, pak, zaleđu naselja nerijetko položena na kosama. Izborom takve lokacije seoski su graditelji iskorištavali insolaciju padinskoga smještaja, osiguravajući stanovima dosta svjetla te – zimi – topline, a istodobno su ih s visovima u neposrednoj pozadini štitili od hladnih vjetrova. Slijedeći tu istu zamisao, zgrade su, prislonjene jedna uz drugu, bile povezane u vodoravne nizove.

Raštrkano naselje. Cetina, Dalmatinska zagora

Zbijena naselja: Bribir, Vinodol; Seget, Trogir

Brseč, Istra, 1962.

Nasuprot stanju u raštrkanim selima, gospodarski objekti, posebice stočne nastambe, u zbijenima nisu bili neposredno smješteni uz kuću, nego na vanjskom obodu sela. Ali i u tim se naseljima svaki dio humusa iskorištavao za sadnju. Bilo da je riječ o nekoliko trsova vinove loze, smokvina ili dudova stabla tik uz kuću, bilo omalena vrta s povrćem, dojam je svugdje isti: te su kamene aglomeracije skladno urasle u prirodni krajolik.

Gustoća lokacija primorala je seljane da otvorene prostore – uličice, trgove, osobito obalni prostor (*riva*) – pretvore u zajednička mjesta boravka. Rabili su ih za obavljanje mnogih poslova (čišćenje i krpanje ribarskih mreža, pranje posuđa, ispiranje bačava, bojenje čamaca i sl.), ali i kao mjesta za odmor, razonodu i neposrednu društvenu komunikaciju. Svjedoče o tome i kamene klupe koje bi najčešće zaposjedali starci te *boćališta* – zaravnjene površine pod stablima, namijenjene omiljeloj muškoj kuglačkoj igri. Upravo je svakidašnje življenje na "ulici" jedna od značajki pučanstva ovoga područja, koja ga, uostalom, povezuje s načinom života svekolikoga mediteranskoga kulturnog kruga.

Nekoliko je zajedničkih obilježja stambenih zgrada. Zidovi su neizostavno građeni od obrađenoga vapnenca *uživo* (tj. vezanog žbukom, sastavljenom od gašenog vapna i pijeska). Dovratnici i doprozornici su klesani, a relativno mala prozorska okna (oko 50 x 50 cm) opskrbljena su kapcima od pune daske (*škure*), kao dobra zaštita od ljetne žege i zimskih vjetrova. Gradnjom širokih zabatnih zidova štedjelo se na drvenoj građi, potrebnoj za krovnu konstrukciju. Krovovi su vrlo blagih nagiba, u pravilu dvostrešni. Kao krovni pokrivač preteže valjkasti crijep (*kupe*, *kanalice*, *žlipci*), iz starijeg razdoblja i kalane vapnenačke ploče (*škrilje*); gdjegdje se susreće trska (*ševar*), pa i slama. Jedna je od arhitektonskih značajki i ugradnja kamenih konzola (*zub*). U obliku plohe na vanjskome zidu kuće konzola je mogla biti podlogom za vjedro s vodom, a u obliku

prstena kao držač drvenih stupaca za sjenicu, također mjesto za vezivanje stoke pri mužnji i sl. Uz te građevinske značajke istočnojadranska je stambena zgrada imala i svoje društveno obilježje, jer je uglavnom bila predviđena za najužu obitelj.

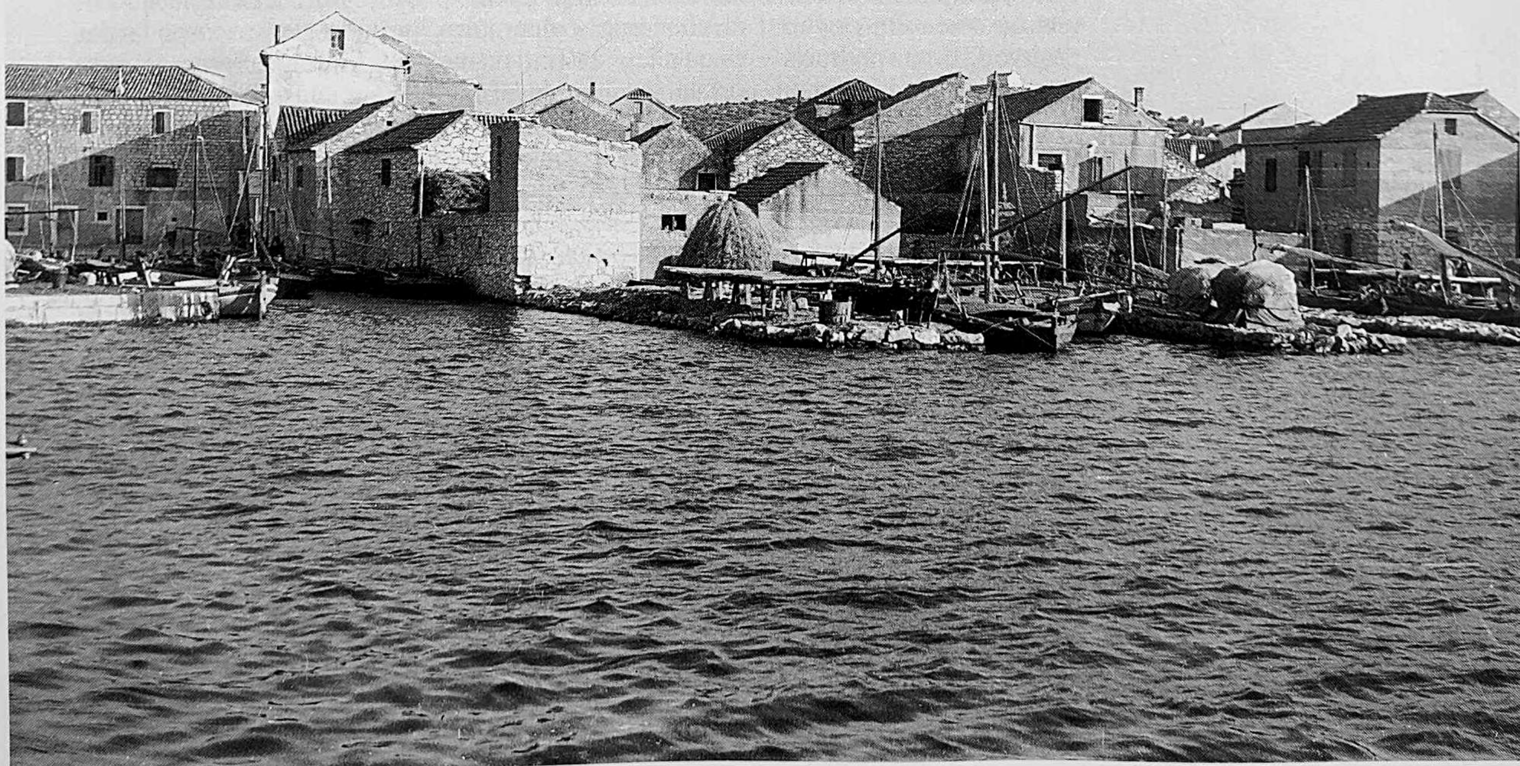
S obzirom na vanjski volumen i unutarnju razdiobu prostora, najtipičnija su dva modela kuće – prizemni i katni; djelomice uvjetovana i vrstom naselja kojemu pripadaju. U raštrkanim su se selima ranije gradile prizemnice. Takva se kuća (*pozemuljka*) primarno sastojala od (grijane) prostorije u kojoj se priprema jelo i boravi danju te s njom povezane (negrijane) prostorije, namijenjene noćnom počinku. Na taj se osnovni stambeni dio neposredno, pod istim krovom, nadovezuje spremište za prirod i oruđe, pa i staja. U slučaju kad stambene potrebe postaju veće, a imovinske mogućnosti to dopuštaju, osnovni se stan proširivao dodavanjem prostorija, ali u istoj prizemnoj razini. Pritom kuhinja najčešće ostaje ulaznom i središnjom prostorijom, a sobe joj se dodaju s jedne i druge strane. Riječ je, dakle, o modelu kuće s vodoravnom tendencijom razvoja.

Istom modelu pripada i posve elementarna, jednodijelna kuća, kakva se mogla zateći u predjelima ljutoga krša, posebice dalmatinskog zaleđa. Sa zidovima građenima *usuho*, krovom od *škrilja* ili slame, takva je *potleušica* bila bez stropa te s podom od utabane zemlje. U jednom se dijelu prostorije nalazilo nisko ognjište s kojega se dim dizao prema otvoru u krovu (*vidjelica*), dobivenom tek malo nadignutom krovnom pločom. U drugom dijelu, odvojenom tek pregradom od prepletenog pruća (*perda*) bilo je spremište ili je čak boravila stoka. Prostor uz ognjište bio je namijenjen dnevnom boravku, a steranjem ležajeva na tlu i noćnome.

Takav, uistinu oskudan stan, u pogodnijim se prilikama poboljšavao, povećavajući se bilo u vodoravnom, bilo u okomitom smjeru. Primjerice, položaj na kosini iskorištavao se za ukopavanje spremišta u prizemlju, pa je tako stvorenoj polukatnici soba bila na gornjoj razini, dok je kuhinja (*ognjenica*) često smještena u posebnom prizemnom objektu.

Ipak, mnogo je zastupljenija katna stambena zgrada, tj. model kuće s okomitom tendencijom razvoja. Prizemlje takve kuće zauzima spremište za prirod (*konoba*), katkad

Betina, otok Murter, 1961.

Kuće u nizu, Lanišće, Ćićarija, 1954.

i staja. Vanjske kamene stube (*skale*) vodile su na kat, šireći se pred vratima u kamenu terasu (*balatura*, *baladura*, *solar*), položenu na bačvasti svod (*volat*, *volta*) koji je bio izgrađen ispred *konobe*. Katni je dio zauzimala kuhinja (*kužina*) i soba/sobe (*kamara*). Konstrukcijom svoda pred *konobom* seoski je graditelj stvorio određenu izolaciju kojom će spremištu osigurati ravnomjernu temperaturu, pa tako glavne gospodarske proizvode ovoga područja – vino i ulje – zaštititi od mogućeg kvarenja. Terasa je, pak, smještajem pred kuhinjom postala njezinim dodatnim dijelom. Opskrbljena drvenim potpornjima za vinovu lozu ili kakvim drugim zelenilom, predstavljala je ugodan prostor za boravak i rad. Katkad je bila i natkrivena produženom strehom. Poseban arhitektonski naglasak čine i stube koje su u zbijenim naseljima mogle, zavojito položene, povezivati i dva objekta, pa su svojim podestima nadsvođivale uličice.

U nekim oblicima ovoga katnog modela kuće kuhinja se, međutim, nalazila u prizemlju, uz *konobu*. U tom se slučaju za smještaj ognjišta često dograđivao polukružni ili četvrtasti prostor (*tornica*, *kapela*), pa je s vanjske strane kuće ta izbočina djelovala poput apside. U drugoj se varijanti prostor za kuhinju gradio i kao samostalni dodatak kući, slijedeći u tlocrtu slovo "L". Time se pridonosilo toplinskoj izolaciji sobe/soba na katu.

Razvoj katnog modela kuće u zbijenom je naselju poprimio još jedan oblik. Kako se raspolagalo vrlo uskom parcelom, utisnutom između drugih kuća, stanovalo se samo u jednoj prostoriji, ali umnoženoj na tri razine: *konobi* u prizemlju, kuhinji na prvom katu (*prvi pod*) i sobi na drugom. Pristup prvom katu riješen je također vanjskim stubama i terasom, a drugi kat (*drugi pod*) povezuju s prvim nutarnje drvene stube. Jedna od prepoznatljivih arhitektonskih karakteristika tih kuća su dimnjaci, raznoliko izvedenih kruništa, čime su posebno pridonosili slikovitosti ukupnoga izgleda naselja. U njihovoj je izvedbi, međutim, sadržano lokalno znanje o smjerovima vjetra, jer je bilo osobito važno *glavu fumara* postaviti tako da zapriječi vraćanje dima na ognjište.

Kuća, Žman, Dugi otok

Susreću se, međutim, i *kuće na pod* kojima je soba bila na prvom katu, a *kužina* u potkrovnom prostoru. Budući da je potkrovlju bila namijenjena tako važna stambena svrha kao što je pripremanje i konzumiranje jela, valjalo mu je osigurati prozračivanje i dotok svjetlosti. Stoga ovako komponiranim kućama graditelji ugrađuju izbočen krovni prozor (*luminarij*) koji je kao arhitektonski detalj također pridonosio slikovitosti jadranskih naselja.

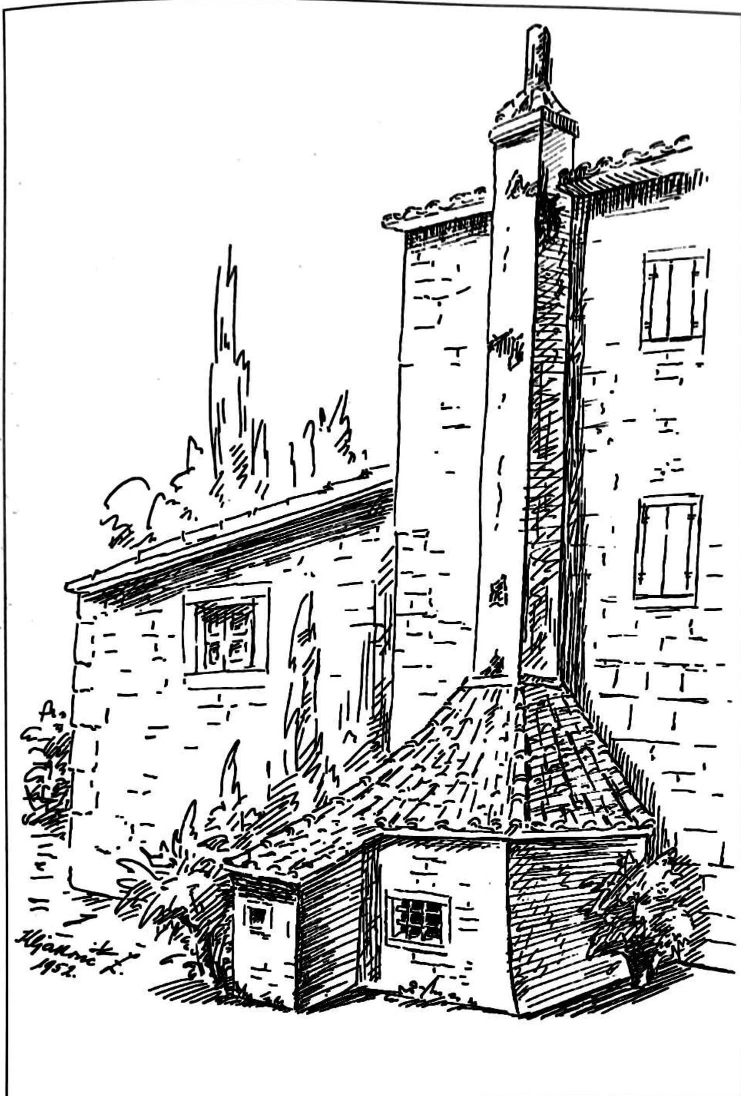
Središnje mjesto ne samo kuhinje nego i cijele kuće bilo je otvoreno ognjište (*ognjišće*, *komin*) koje se u jadranskim predjelima začudnom ustrajnošću zadržalo u uporabi sve do sredine 20. stoljeća. Smješteno uz začelni zid, moglo je biti posve priprosto, načinjeno od nabijene ilovače i uzdignuto tek 20-ak cm od tla; nešto povišenije, s ložišnom plohom od opeka položenom na 50-ak cm visoke drvene noge i opasanom drvenim okvirom; napokon, visokih i 80-ak cm, s udubljenjem u prednjoj plohi za odlaganje pepela ili ogrjevnog drva. *Napom*, polupiramidalnim natkrovljem nad ognjištem, usmjeravao se dim s ložišta prema dimnjaku, a o poprečnu joj je gredu bio uglavljen lanac (*komoštre*) s kukom za prihvat posuda. Oveće kovane karike u obliku kruga tipično su mediteransko obilježje *komoštri*. Donji rub *nape*, optočen daskama, rabio se kao polica za vrčeve (*bukalete*) i drugo stakleno i keramičko posuđe, a nabrana tkanina koja ga je krasila svjedoči o određenoj reprezentativnosti koja se pridavala tom mjestu u kuhinji. Uobičajenom ognjišnom priboru – uz metalni žarač (*ožeg*), hvataljke za žeravicu (*mulete*) i cijev od trske za raspirivanje plamena (*puhalo*) – pripada i poseban stalak za naslanjanje klada (*prijeklad*, *zaklad*, *konj*). Drugdje posve jednostavno uobličen u vodoravnu prečku, položenu na tri ili četiri noge, u istarskom je području doživio vrlo dekorativan razvoj, pa uz svoju banalnu uporabnu funkciju ilustrira i umjetnička postignuća lokalnih kovača.

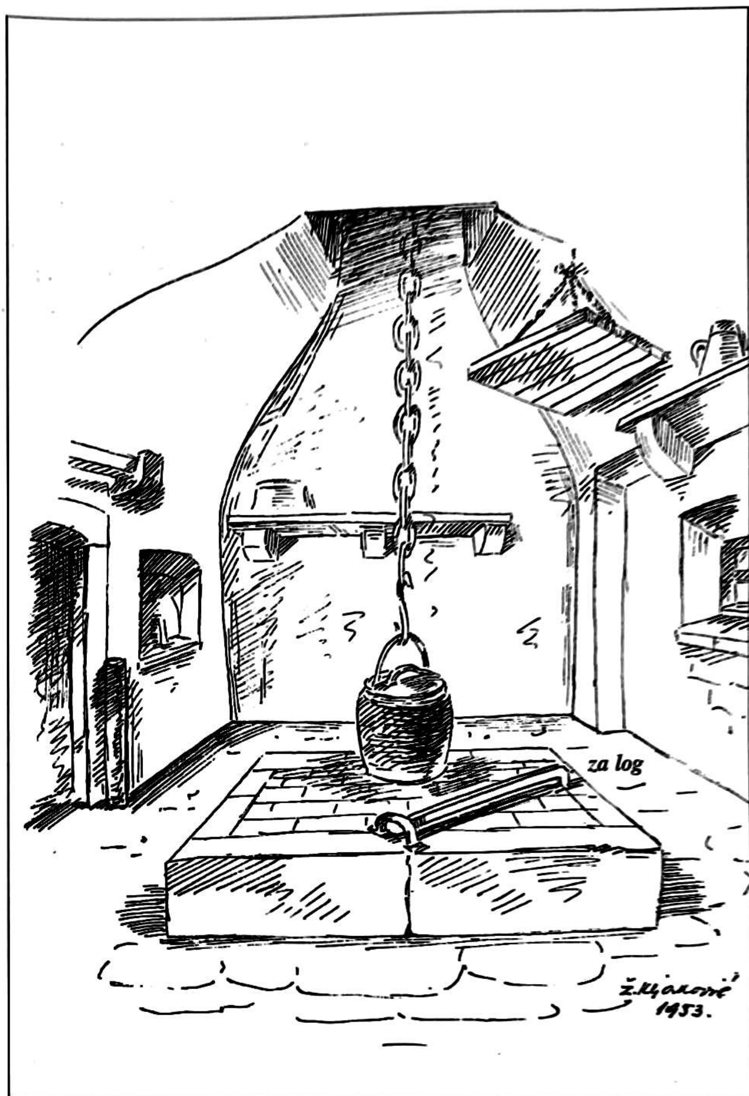
Jelo bi se kuhalo u dubljem metalnom ili neocakljenom keramičkom posuđu s ručkom (*lonac*, *kotal*, *pinjata*) obješenom o *komoštre*; pirjalo u plićim posudama (*lopiže*, *padele, teče*) položenima na željezni tronožni stalak (*tronoge*, *trinof*); peklo na posebnoj metalnoj rešetki (*gradele*), a manje količine kruha pod zvonolikim poklopcem (*čripnja*, *peka*) prekrivenim žeravicom i toplim pepelom. Pečenje većih količina obavljalo se u krušnim pećima kojima je otvor bio smješten na zidu uz ognjište, a poluvaljkasti korpus, konzolno poduprt, također stršio iz začelja kuće. I ta se izbočina ubraja među tipične elemente arhitektonike jadranskih zgrada koju upravo odlikuje razgibanost odnosa različitih ploha i volumena. Dodajmo usput da cijelo ovo područje poznaje i krušne peći građene u obliku samostojnih objekata. Mogle su biti smještene na dvorištu nadomak kući, za privatnu uporabu, ili pak na javnoj površini, korištene za potrebe zaselka ili cijelog sela.

No, vratimo se kuhinji. Uz bočne strane ognjišta redovito su stajale klupe. Osim posve jednostavnih, sastavljenih tek od daske položene preko drvenih nogara ili zidanoga uzvišenja (*klup*, *škanj*), bilo je i udobnijih, opremljenih leđnim i bočnim naslonom (*banak*). Njihovo sjedalo zapravo je pomični poklopac sanduka za pohranu namirnica (brašna, suhih smokava i sl.). Ali bez obzira na to jesu li klupe priprosto izradili ukućani ili su ih naručili od seoskih stolara, svojim su neizostavnim položajem uz ognjište svjedočile o navici ukućana da se okupljaju upravo u tom dijelu doma. Opremi kuhinje pripadala je i drvena zidna polica (*škancija*) za ulaganje zdjela i tanjura te oveća keramička posuda za pitku vodu (*žara*). Omanji tronožni stolci domaće izradbe (*škanjići*) bili su prikladni za boravak i poslovanje uz nisko ognjište. Ranije bi se uz ognjište, ali i na njemu, sjedilo prilikom obroka, što je za djecu vrijedilo i u kasnijim razdobljima. Visoki stol u sredini ili uza zid kuhinje relativno je noviji unos i primjer utjecaja građanskoga mobilijara na seosku stambenu kulturu. Njemu su pripadali rustikalni

Kuhinja (*kominata*) uz kuću, Gruda, Konavle, 1955.

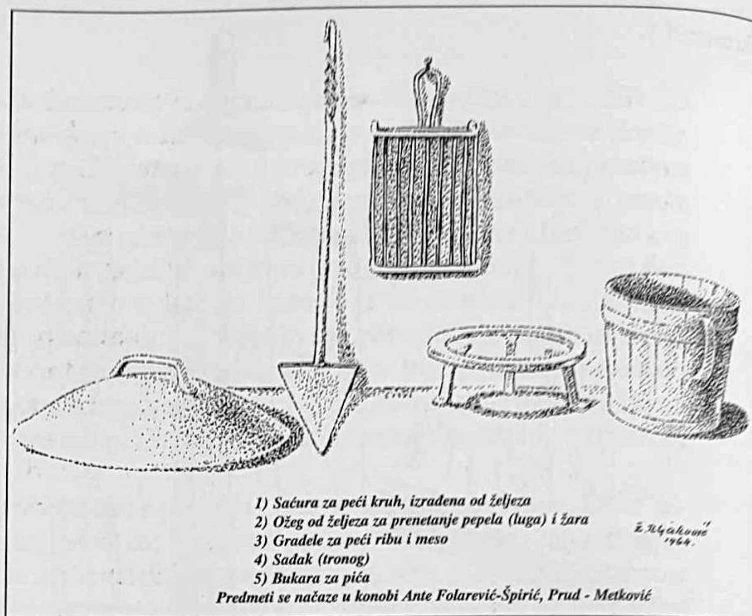
Kuća s *tornicom*, Novigrad, Istra, 1952.

Ognjište, Pićan, Istra, 1953.

stolci s naslonom (*karega, katriga*) čija su sjedala seoski majstori izrađivali od usukane slame, kukuruzovine ili trske.

Kužina je u jadranskim kućama doista bila središnjim mjestom obiteljskoga okupljanja i boravljenja, pa i u pojmu ognjišta, *komina*, nije sadržano samo značenje mjesta na kojem se loži vatra, nego i pravog simbola kuće i obitelji. Ilustrira to, među ostalim, zapis iz jedne davne oporuke. Godine 1673. oporučitelj iz Tisnog svojoj je supruzi ostavljao posjed, ali pod uvjetom: ... *ako bi pošteno sidila na momu kominu*.

Sobe su bile namještene prilično oskudno. U siromašnijim obiteljima još su se mogle zateći priproste postelje domaće izradbe, sastavljene od dasaka položenih preko drvenih nogara (*kočete, kavalete*), iako su sve više prevladavale *postelje za peršonu i pô*, bračni krevet stolarske izradbe. Starci bi zimi noćili i u kuhinji, dok su se djeci prostirali ležajevi u sobi na podu. Za dojenče je bila predviđena zipka poluvaljkasta oblika, sastavljena od užlijebljenih daščica. Za posteljinu su rabili domaće resurse; kukuruzovinom ili slamom punili su krevetne uloške, a neopredenom vunom jastuke. Navlake su šili od domaćeg platna, a pokrivače tkali domaćom vunenom pređom i stupanjem pretvarali u sukno. Kako u sobama nije bilo peći, zimi bi krevete zagrijavali keramičkim bocama s toplom vodom ili prenosivom grijalicom rupičastoga poklopca, napunjenom žeravicom, a istoj bi svrsi poslužila i obična opeka (*matun*).

Pribor uz ognjište

Višestruku namjenu imale su škrinje (*skrinja*, *kasela*); oveći drveni sanduk ravnog poklopca, sa stranicama ukrašenim duborezom i crtorezom, niskih masivnih nogu često uobličenih u lavlje šape, obično bi kao svoj miraz donosile u kuću nevjeste. Osim kao spremište za odjeću, nakit i eventualne obiteljske dragocjenosti, škrinja je mogla poslužiti za sjedenje ili privremeni ležaj, a u slučaju potrebe, kao odar za pokojnika. U novije je doba škrinju iz sobnog mobilijara istisnula građanska komoda.

Za rasvjetu se ranije rabilo ulje. Keramičke ili metalne posudice, oblika naslijeđenih još iz antičkih vremena, bile su opskrbljene stijenjem od domaće kudjelje. Te skromne *uljenice* ili nešto raskošnije mjedene stalke s nekoliko stijenja – *lukijerne*, kasnije su zamijenile petrolejske svjetiljke.

Poput većine seoskih kuća toga razdoblja, i u ovima nije bilo posebne prostorije za osobnu higijenu, nego bi se umivanje obavljalo iz lavora smještenog u kuhinji, rjeđe u sobi. Zahodi se pojavljuju najprije kao jednostavni zakloni uz gnojište, a kasnije kao prigradnja uz kuću, ali bez ikakva ispiranja. S vodom je i inače u ovom kraškom području bilo teškoća. Najčešće su je s kakve, često i udaljene, lokve ili izvora prenosili do kuće.

Ognjište s napom, Vrbnik, Krk, 1936.

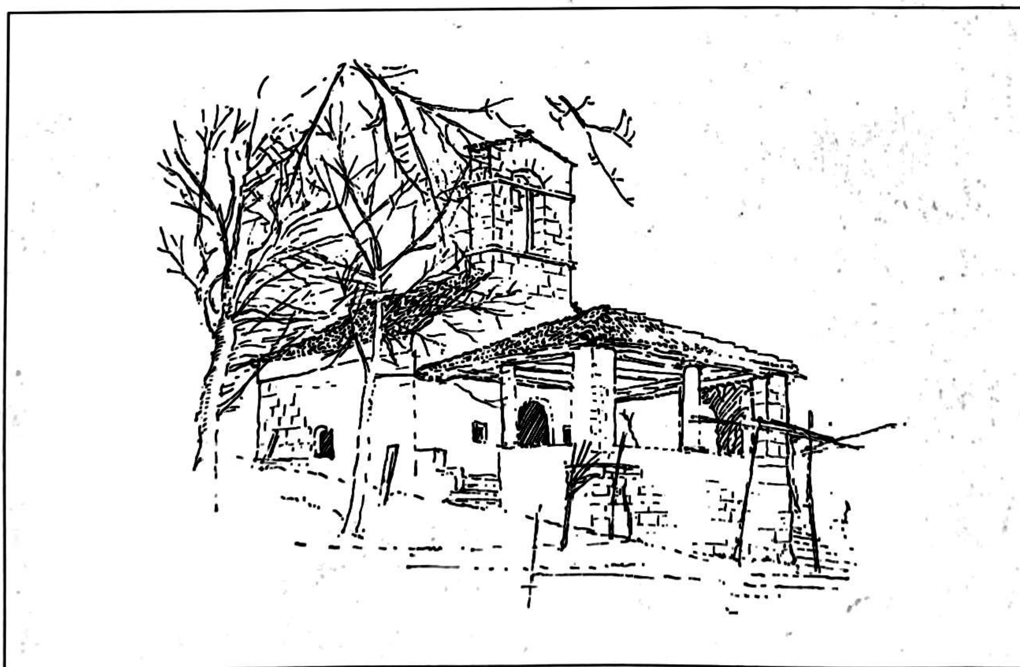
Lik žene, pognute pod plosnatom posudom od drvenih dužica (*vučije*), na putu od izvora prema selu, bio je redovit prizor svakidašnjice dalmatinskoga zaleđa. No tijekom 19. stoljeća i seljačke se kuće opremaju cisternama (*šternje*, *gustirne*) s kišnicom. Grlo cisterne, nerijetko sagrađeno na *balaturi*, fino klesano, katkad i iz jednog komada, činilo je s kamenom terasom, uokvirenom zelenilom, stilski čist i za boravak ugodan prostor.

Uz bačve s vinom u *konobi* su stajale i spremnice za ulje: klesane *kamenice* četverostranog ili kružnog presjeka s kamenim ili drvenim poklopcem. Uz sitnije poljodjelsko oruđe i različiti kućni pribor ondje je bilo i mjesto žrvnju – kućnome mlinu na ručni pogon na kojemu se gotovo svakoga dana mljelo žito.

Ostalim potrebama za odvijanje svakidašnjeg života, posebice za gospodarsku djelatnost, bili su namijenjeni objekti smješteni ili uz stambenu zgradu ili podalje od nje. U modelu domaćinstava u kojem se raspolagalo (ograđenim) dvorištima, uz kuću su se odmah nadovezivale životinjske nastambe: štala za goveda, kotac za svinje i kokoši, katkad pojate za ovce i koze ili pčelinjak, zatim nadstrešnice za kola i veća oruđa, s prostorom za krmivo u potkrovlju. Objekti su bili izvedeni s kamenim zidovima, a pokriveni ili crijepom ili biljnim pokrovom. U zbijenim su naseljima životinjske nastambe, smještene na rubovima sela, često bile građene suhozidom s krovom pokrivenim tek nabacanim granjem. Na vanjskom su prostoru i gumna (*guvna*) funkcionalno smještena uz zgradu sa stajom i spremištem za slamu. Često su potaracana kamenim pločama i obrubljena niskim zidićem. Gdjegdje dosežu i promjer od 10 metara, pa su uz svoju primarnu funkciju mjesta za vršenje žita bila i prostorom za okupljanje. A takvima pripadaju i zajednički bunari, nerijetko smješteni pred crkvom, kamo bi danomice dolazili seljani po pitku vodu, dok bi se žene okupljale i na *vrulji* – izvoru bočate vode, gdje su običavale prati rublje.

Kamene seoske crkvice svojom su se građom, skromnim dimenzijama i nevelikim volumenom posve uklapale u krajolik. Većina ih nema zvonika, nego je zvono smješteno u tzv. *preslici* – nadozidanom luku nad ulaznim pročeljem pred kojim se često nalazi i otvoren trijem (*lopica*). Ovim posebnim arhitektonskim dodatkom seoski su graditelji omogućili nedjeljnom okupljanju seljana ugodno boravište prije ili poslije mise.

Gospodarskim su zgradama pripadali i objekti na udaljenim agrarnim terenima kojima je bila svrha da posluže kao prostor za odmor, sklonište od nevremena i spremište oruđa. Takve *poljske kućice*, *sinice* obično su bile pravokutna tlocrta, prislonjene uz kamene ograde (*gromače*) što su omeđivale kultivirana tla ili pašnjake. S jednostrešnim krovom od crijepa ili vegetabilnog materijala jedva su se nazirale u krajoliku. No, po-

Kapelica s *lopicom*, Veprinac, Opatija

Bunja, okolica Šibenika

sebnost jadranskog prostora bila su kružno-kupolasta skloništa (*bunje*, *ćemeri*, *trimi*, *kažuni*), cijela sagrađena od neobrađenog ili jedva obrađenog kamena, u suhozidu, bez ijednoga drvenog dijela. Nizak cilindričan zid s uskim ulazom nadsvođen je stožasto izvedenom nepravom kupolom od pločastog kamenja, slaganog u spiralnom nizu ili prstenovima koji se sužavaju, a posljednji gornji otvor prekriven je kamenom pločom. Građenje poljskih kućica takvom arhaičnom tehnikom, poznatom i drugdje na Mediteranu, datira iz pretpovijesnih vremena.

Stanovnici dalmatinskoga zaleđa raspolagali su i skromnim kućicama u planini, namijenjenim cjeloljetnom boravku pastira sa stokom. Takvi *stanovi*, *staje*, opskrbljene torom za noćni boravak stoke i mužnju, podizale su se uz lokve ili bunare. Njihov geografski smještaj (Velebit, Biokovo) i kulturna pripadnost na samom su rubu jadranske etnografske zone te nam omogućuju prijelaz u sljedeći etnografski areal.

Kažun, okolica Vodnjana, Istra, 1954.

Dinarska kulturna zona

Riječ je o kulturnoj zoni što se rasprostire područjem gorske Hrvatske, obuhvaćajući krajeve Like i Gorskog kotara te perifernih istočnih dijelova, krajeva Korduna, Banovine i Žumberka. Nasuprot jadranskom podneblju, u ovim krajevima prevladava oštra kontinentalna klima, što je imalo odraza i u stambenim objektima. Opreka je i u građevnom materijalu; prevladavajući element tradicijskoga graditeljstva ovdje je bilo drvo. Riječ je u prvom redu o hrastovini koja se – ranije kalana i tesana u brvna, a kasnije piljena u grede i stupove – upotrebljavala za gradnju oplošja zgrada, te jelovini i smrekovini – iz čijih su se debla radijalno cijepale daščice (*šimla*, *šindra*) ili, pak, pilile daske za pokrivanje krovova. Ipak, ni kamen nije sasvim izostao kao građa, jer se njegova nepodložnost vlazi iskorištavala pri gradnji temelja. Umjesto šindre, kao jeftinije rješenje rabila se i slama (od raži), u kasnijem razdoblju i limene ploče.

Konfiguracija brdovitoga tla uvjetovala je pojavu primarno raštrkanih naselja, nastalih od pojedinačnih gospodarstava podizanih na krčevinama ili uz ljetne pašnjake. Iako takvi zaseoci u prvi mah djeluju kao da su zgrade razbacane bez nekog unutarnjeg reda, pomniji pogled otkriva promišljen smještaj svakog objekta s obzirom na mjesne okolnosti: osunčanje, ekonomiku gradnje, odnose prema susjedima, pristup ljudima i stoci i dr. Druga je vrsta naselja nastala uglavnom na trasi nekadašnjih karavanskih putova. Primjer takvih sela, sastavljenih od okućnica poredanih u nizu, susrećemo uz gorskokotarske ceste, tzv. Karolinu i Lujzijanu, građene u 18. i 19. stoljeću.

Tip stambene zgrade i okućnice u Lici donekle se razlikuje od goranskog. Lička je okućnica obično bila ograđena plotom od dasaka ili kolaca (*prošće*). Gospodarstvo temeljeno na stočarsko-ratarskoj proizvodnji zahtijevalo je i više stočnih nastambi, pa se na dvorištu nalazila *štala* za goveda, *pojate* za ovce i koze, *konjušnice* za konje, *krmećak* za svinje, s gnojištem i lokvom za napajanje u neposrednoj blizini. Uz spremište za kola i ratarska pomagala (*kolnica*, *suša*), u čijem potkrovlju se pohranjivalo sijeno, na dvorištu je bila i dugoljasta zgradica od prepletenog pruća za smještaj kukuruznih klipova (*kukuruzana*) i posebna ostava za krumpir (*trap*), iskopana većim dijelom u zemlji te zaštićena krovićem.

Struga, sjeverni Velebit

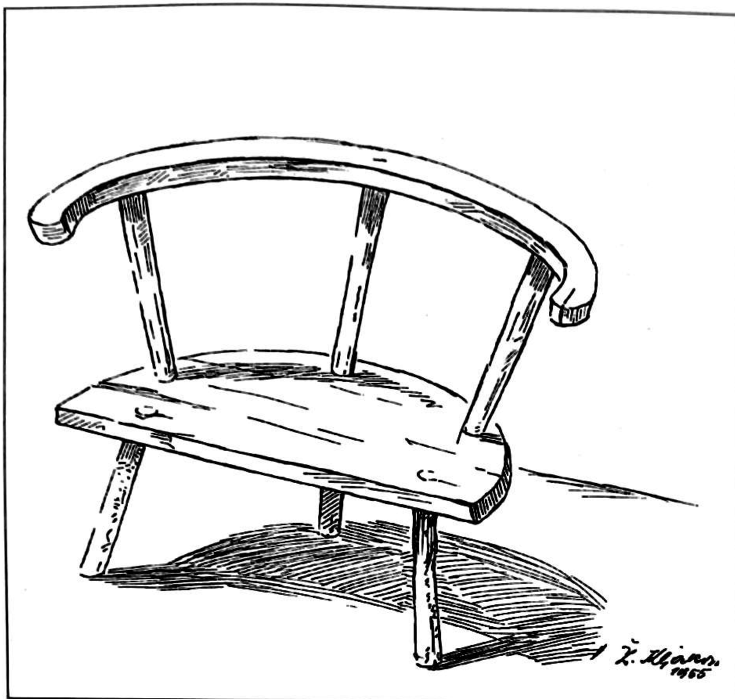

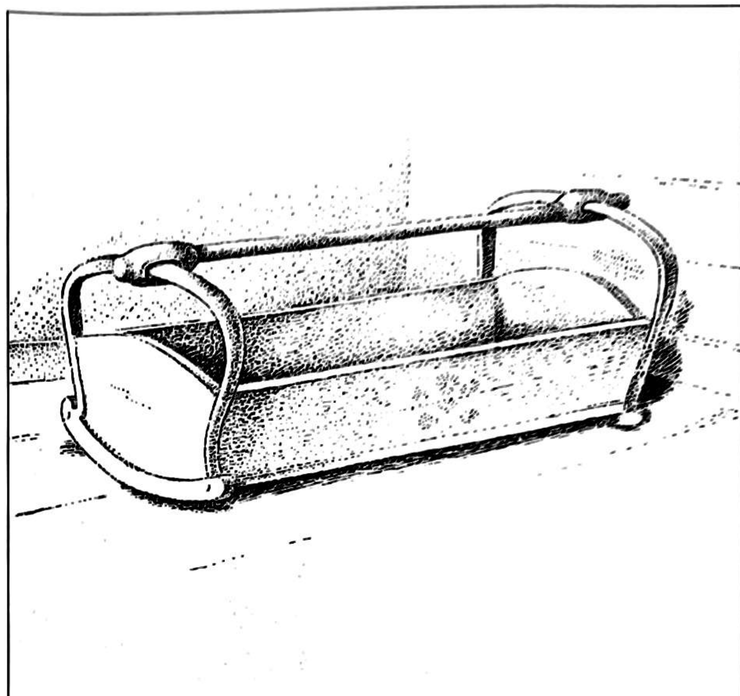
Središnji Žumberak, panorama

Kuća, Kuterevo, Lika, 1905.

Lička *brvnašica* prizemna je ili – zbog lokacije na prirodnoj padini – polukatna zgrada. Četiri su masivne grede (*podumjente*), oslonjene na kamenu podlogu, bile temeljem na koji su se vodoravno slagala brvna za zidove. Usjecima na oba kraja brvna su pod pravim kutom povezana u produženi preklop (*sik*, *sjek*) i međusobno još učvršćena drvenim klinovima (*moždaci*). Visok i strm krov mogao je biti šatorasta oblika, sa sve četiri plohe jednake dužine, ili poluskošen, ako su dvije plohe na užim stranama kuće bile kraće i stvarale zabat. Ako je krov bio pokriven šindrom, kuća je mogla biti sastavljena bez ijednoga željeznog dijela. Graditelji su krovne strehe znatno produživali preko oplošja kuće radi zaštite drvenih stijena od utjecaja oborinskih voda. Katkad bi jednu strehu produžili gotovo do tla, dobivši tako stvorenom nadstrešnicom nastambu za sitnu stoku (*ajat*, *vajat*).

Stolovač, Lički Osik

Kolijevka, Lika

U brvnima su bili usječeni i mali prozori (*pendžeri*). U doba prije uporabe staklenih okana zatvarali su ih janjećom mješinom, napetom na pomičnom drvenom okviru. Tipično je za ovaj model kuće da se nasuprot ulaznim vratima nalaze još jedna vrata prema dvorištu, omogućujući, uz ostalo, i bolje provjetravanje kuhinje. Umjesto dimnjaka na krovu je kuće bio otvor s pomičnim zaklopcem (*badža*) koji se posebnim dugačkim kolcem (*badženjak*) mogao pokretati.

Brvnašica je primarno bila dvodijelna zgrada, sastavljena od kuhinje (*prva kuća*, *ugljenica*) i sobe. Ipak, češće je u podzidanom dijelu bila ostava i staja (katkad unutarnjim ljestvama spojena s kuhinjom), a gornja se razina sastojala od triju prostorija u nizu: veće sobe, kuhinje i manje sobe. Takvoj povišenoj kući pristup stambenom dijelu vodio je preko vanjskih stuba, a na njih se nastavljao trijem (*ganak*), postavljen duž jedne ili dviju strana kuće. Nadsvođen produženom strehom i opasan drvenom ogradom, na kraju je redovito završavao zahodom.

I kuhinjama ličkih kuća ranijega razdoblja dominiralo je nisko ognjište. Dinarsko mu je obilježje davao lanac (*verige*), ovdje sastavljen od karika izduženog oblika. Učvršćen je bio na drvenoj gredici (*verižnjača*) koja je mogla biti i pomičnom. Takvom je ognjištu pripadao i uobičajeni inventar, prilagođen pripremanju jela na otvorenoj vatri: grubo, neocakljeno posuđe (*lonci*, *rukatke*) koje su na ručnome kolu proizvodili lički lončari. Približno od 1920. niska ognjišta postupno nestaju u korist visokih zidanih štednjaka.

Stil kuhinjskoga namještaja odgovarao je ognjištu građenom pri tlu. Niski stol s kružnom pločom (*sinija*, *stolica*) za blagovanje nije imao svoje stalno mjesto. Naime, dok nije bio u uporabi, objesili bi ga ili prislonili o zid. Uz obične tronošce u tipične se dinarske elemente ubraja i tronožni stolac dopunjen polukružnim naslonom koji je bio predviđen za najuglednijega člana obitelji ili cijenjenog gosta. Uz drveni ormar za spremanje kruha i mlijeka (*klitić*, *klijetić*) u kuhinji je stajao i badanj s ukiseljenim kupusom, a o zid je bio obješen *košić* s drvenim žlicama. Iako kuhinja nije imala strop, pa je cijeli prostor bio otvoren prema krovištu, iz nje su vodile ljestve za tavanski prostor ponad soba, rabljen u prvom redu za pohranu suhoga mesa te velikog sanduka sa žitom i brašnom.

Prilagodivši se oporoj klimi s dugim zimskim razdobljem graditelji su sobe opskrbili pećima. Smještene su neizostavno uz pregradni zid prema kuhinji, otkuda su se i ložile. Građene od ostakljenih keramičkih lončića (*petnjaci*), bile su prilično velikoga, zaobljenog korpusa sa zaravnjenom gornjom plohom, pogodnom za zagrijavanje mlijeka pri sirenju, sušenja odjeće pa i za sjedenje djece. Vatra je u takvoj peći danonoćno gor-

jela po pet mjeseci godišnje:... *od Sv. Luke (18. listopada) do Sv. Grge (12. ožujka)* – zabilježeno je u okolici Perušića.

Postelje su u sobama bile na prilično visokim nogama jer su danju pod njih smještali niske dječje kreveticé. Osobitost ličkoga posteljnog inventara vuneni su pokrivači – *biljci*. Tkani kod kuće od runa vlastitih ovaca, s gornjom površinom prekrivenom uzlanim pramenovima, obojenima domaćim bojama, predstavljali su vrlo dekorativnu sastavnicu kućnoga uređenja.

Drvo nije služilo samo kao osnovni materijal za gradnju zida, pokrivanje krovova, izradbu namještaja, posuđa, ograda, alata i uređaja, nego se rabilo i za rasvjetu. U tu su svrhu ukućani tesali tanke trijeske (oko 100 x 6-12 cm) od lakoga drva – bukovine, lipovine, jelovine i sl. Nakon što su ih dobro prosušili na peći, zapaljene bi *luči* zataknuli u procijep panja ili u rašlju usađenu u tronožac. U velikim je obiteljima bila posebna dužnost najmlađe snahe da u vrijeme večere drži *luč*. Svijetlilo se usto i svijećama što su ih sami pripremali od voska i kozjega loja, ili pak *lućernama* – posudicama s lanenim stijenjem, umočenim u mast od puha ili jazavca.

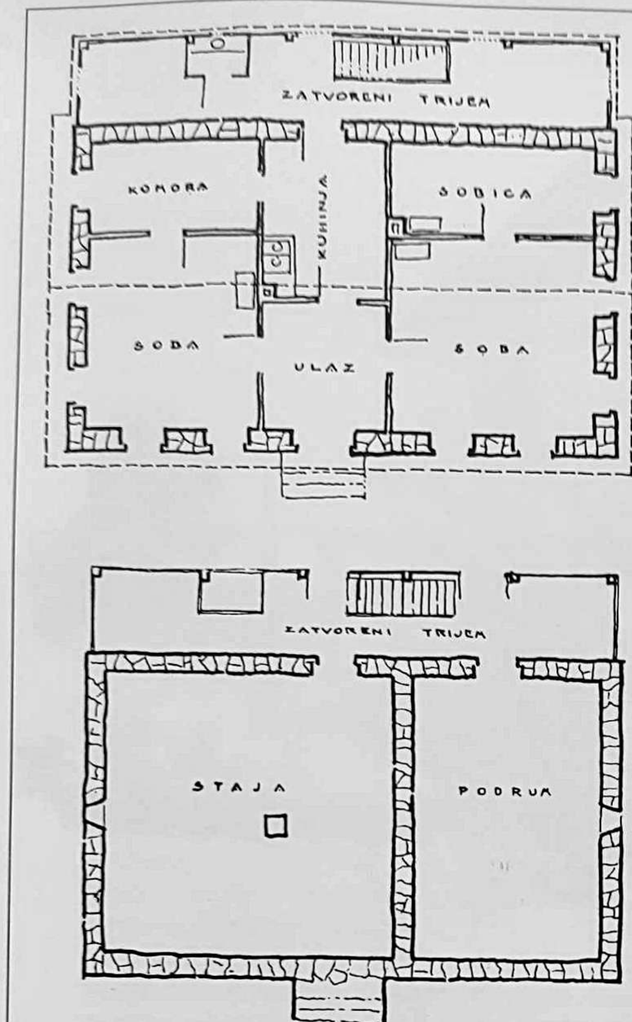
Taj primjer samo potvrđuje koliko je visok bio stupanj vlastitoga udjela tih ljudi u podizanju i opremanju njihova prebivališta. Gotovo je svaka obitelj raspolagala većinom alata i pomagala za obradbu drva, a uz znanje i vještinu pojedinaca, pri gradnji je uobičajeno sudjelovala i seoska zajednica. *Kad se kuća gradi, cijelo selo radi* – kazivalo se u plitvičkome kraju.

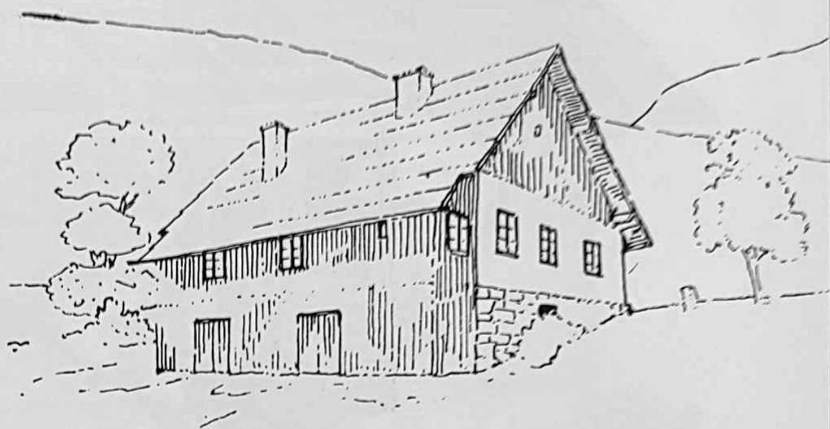
I lički su pastiri boravili ljeti sa svojim stadima na planinskim pašnjacima. Zatvarajući blago noću u tor (opasan pomičnom drvenom ogradom), sami bi se smjestili u kolibicu veliku tek toliko koliko je trebalo prostora za ležaj. Takva je *torara* osebujna po tome što je bila položena na plazove – drvene grede sprijeda savijene, pa bi je čobanin pri odlasku na drugi pašnjak jednostavno odvukao na novu lokaciju.

Drugi je model kuće najviše zastupljen u Gorskom kotaru. Ondje su graditelji slijedili zamisao da pod jednim krovom okupe što više prostorija potrebnih kućanstvu. Tako se susreće manji broj samostojnih gospodarskih objekata na dvorištu, ali je kuća svojom površinom i volumenom veća, a unutarnjom razdiobom prostora razvedenija. Riječ je o polukatnoj ili katnoj zgradi, izvedenoj od kamene građe u prizemlju te drvene na katu, također visokoga strmog krova, čije izbočene strehe zaštićuju zide. Posebnost je goranskih kuća u tome što su pojedina pročelja, zbog izloženosti jakim ohlađenjima, još dodatno opskrbljena oplatama od dasaka ili šindre kao toplinskom izolacijom. Solidno izvedeni kameni zidovi bili su katkad i djelo zidarskih majstora iz Furlanije.

U prizemlju su, dakle, smještene gospodarske prostorije, a katni je dio namijenjen stanovanju. Uobičajen trodijelni tlocrt u ovom je slučaju podijeljen u dva trakta, pa obuhvaća pet do šest prostorija: predsoblje, kuhinju s ostavom te dvije do tri sobe. Spomenut ćemo ovdje uređenje glavne boravišne prostorije (*hiša*, *hiža*), budući da predstavlja vrlo raširen stambeni standard hrvatskih seoskih kuća. Riječ je o dvjema istaknutim točkama u sobi. Jednu predstavlja velika peć od *petnjaka*, smještena u kutu uz pregradni zid prema kuhinji. S obiju je strana opasana ugrađenim klupama, čime je dobiveno ugodno mjesto boravka za hladnijih dana. Druga je točka u dijametralno suprotnom kutu. Ondje su uza zid također klupe, a ispred njih visoki oveći stol te nekoliko stolaca. Upravo je ovdje bilo središnje mjesto kućnoga života; tu se blagovalo, odmaralo, primalo posjete, tu su se održavale kućne svečanosti. Posebnosti toga prostora pridonosilo je i raspelo koje je, uz nekoliko slika s biblijskim motivima, visjelo na zidu, pa se često u literaturi taj dio sobe i naziva "svetim kutom".

U ovim dvama opisanim modelima stambene zgrade gorske Hrvatske očituju se i šira kulturna strujanja koja su to područje prožimala. Graditeljsko oblikovanje, kućno uređenje s prevladavajućim niskim namještajem (tzv. "niski kulturni horizont"), pa djelomice i nazivlje ličke *brvnašice* odaju upravo dinarska obilježja koja se protežu i na susjedna bosanska, odnosno područja unutrašnjosti Balkana. Goranska, pak, kuća svojom se izrazitom tendencijom okupljanja – uz stambeni dio – i spremišta te stočnih nastambi pod isti krov, razvijenom dispozicijom stana te načinom uređenja s tzv. "visokim kulturnim horizontom" približava prostoru alpskoga kulturnoga areala. Unutar tog raspona može se smjestiti seoska arhitektura te način stanovanja stanovništva Korduna, Banovine i Žumberka, gdje se već očituju i primjese panonskih elemenata.

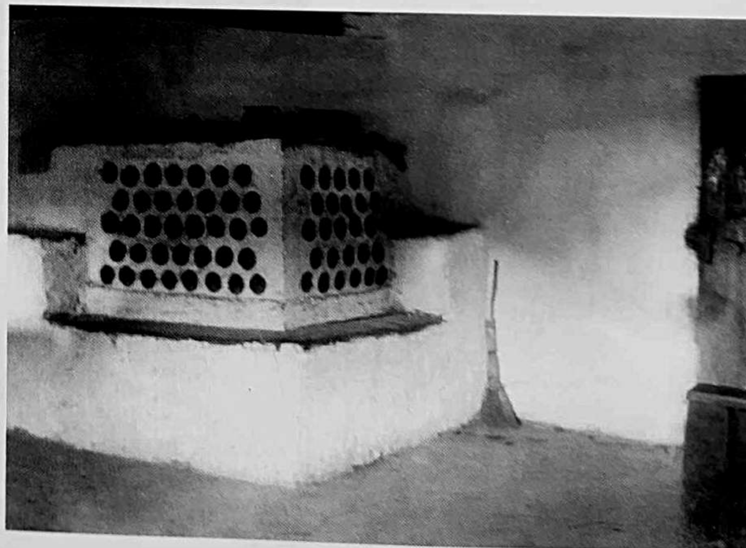

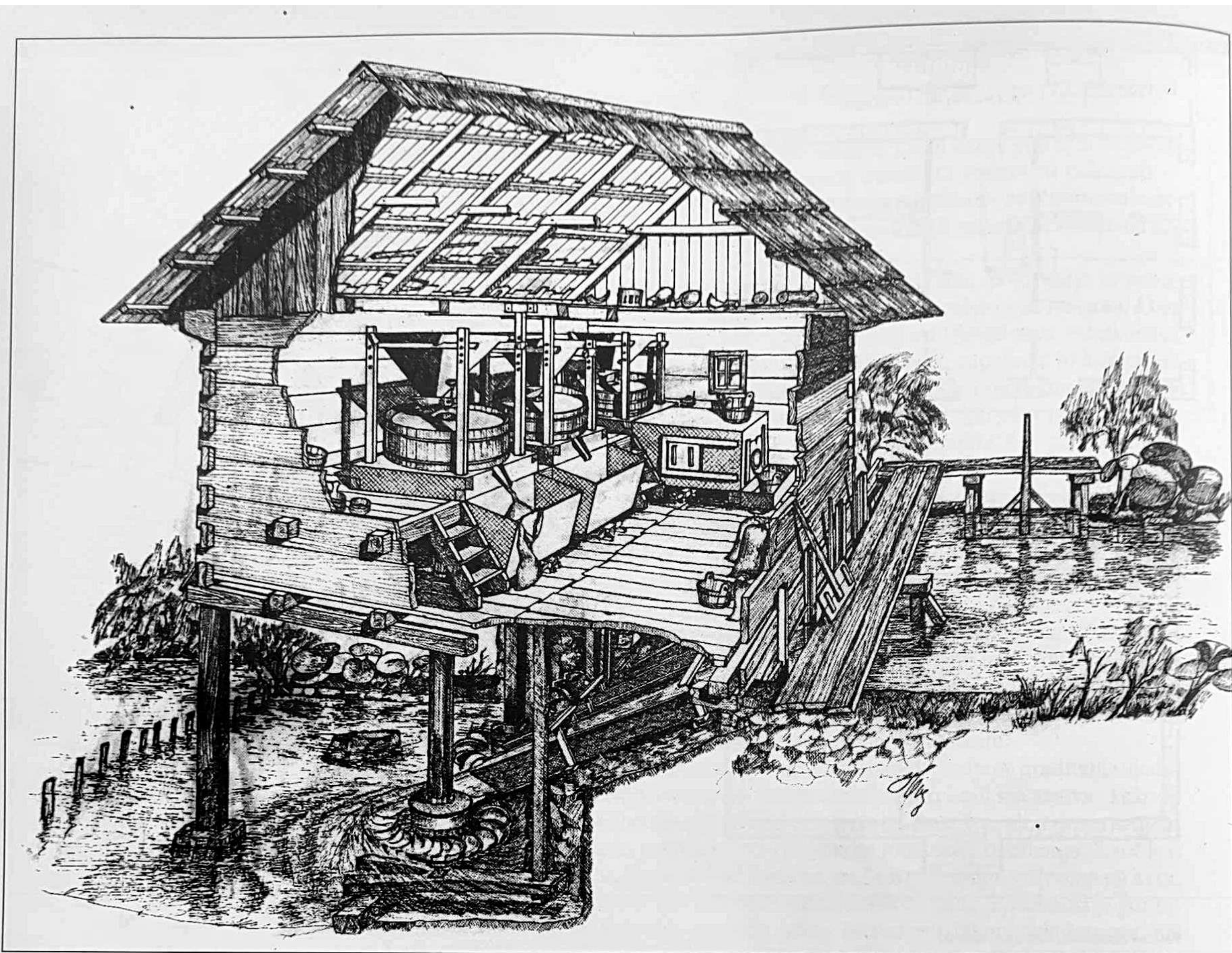
Kuća s tlocrtima, Grbajel, Gorski kotar

Badovinci, Žumberak, 1927.

Sobna peć od *petnjaka,* Pećno, Žumberak, 1935.

Mlin, Rastoke, Slunj

Na brežuljkastim predjelima prevladavaju naselja sastavljena od nekoliko odvojenih zaselaka, s objektima smještenima na hrpi. Okućnice, naime, nisu bile ograđene, a stambeni su i gospodarski objekti locirani bez nekog reda. Zaseoci su većinom nastali stvaranjem novih okućnica kao posljedice grananja prvotne obitelji; o tome nerijetko svjedoče i njihova patronimička imena.

Umjesto masivnih oblica za ziđe su pri gradnji kuća rabili kraće (tesane ili piljene) grede, užlijebljene u okomito usađene drvene stupove, a zabati su bili isprepleteni prućem. Panonsko se obilježje očituje u krovu koji je niži te blažih nagiba od prije spomenutih dinarskih kuća, poluskošenog je oblika te redovito pokriven slamom (*škopa*). Iako je u ovim krajevima bilo i posve priprostih jednodijelnih kuća poput potleušica, i raskošnijih polukatnica ili katnica, najbrojnije su bile kuće sastavljene od dvo- ili trodijelnoga stambenog trakta. Ulazna kuhinja (*veža*) bila je mjestom za pripremanje hrane, a soba je (*kuća*) bila namijenjena uzimanju obroka, spavanju, obavljanju raznih rukotvornih i agrarnih poslova, druženju. Treću su prostoriju (*komora*) ponajviše rabili kao ostavu.

Gospodarski su objekti bili odvojeni od stambene zgrade. Među njima je karakterističan bio štagalj, oveća zgrada kombinirane namjene: sa *štalom* i poluotvorenom *kolnicom* u prizemlju, a sjenikom u potkrovlju. Selu su pripadale i vodenice (*mlinice*) – male drvene zgradice uz potoke s uređajem za meljavu žita. Na ovom su području bili uobičajeni mlinovi žličari za koje je tipično da je vodno kolo položeno vodoravno. Na pogodnim su mjestima nastajale skupine takvih pogona. Jedno od najslikovitijih naselja *mlinica* na Kordunu jesu Rastoke kraj Slunja, smještene ponad ušća Slunjčice u Koranu, bogatog kaskadama.

Panonska kulturna zona

Seoska arhitektura panonske kulturne zone, koja se u nastavku proteže središnjom i istočnom Hrvatskom, nije jedinstvena. Donekle gruba podjela u tri skupine utemeljena je na uporabi osnovnog građevinskog materijala te načina gradnje. Jednom skupinom dominiraju još brvnare; u drugoj prevladava mješovita građa te gradnja kanatnom konstrukcijom; treća se izdvaja po uporabi ilovače kao osnovnog građevinskog materijala.

Prva skupina zauzima područje Pokuplja, Turopolja, Posavine, Moslavine i zapadne Slavonije. Taj je nizinski kraj obilovao hrastom lužnjakom, izvorom najkvalitetnije prirodne građe. Iz njegova su debla domaći graditelji kalali i tesali i po 10 m dugačke oblice (kasnije pilili mosnice) kojima su oblikovali prostrane i skladne kuće. Zbog opasnosti od riječnih poplava u ranijem su razdoblju smještali zgrade na jake drvene stupove – *soje, sohe.* Takve su se *sojenice* (*sošnice*) najduže zadržale u uporabi uz Savu, posebice u predjelu između Jasenovca i Slavonskog Broda, i to ne samo kao stambene zgrade već i kao staje kojima je pristup bio osiguran kosom daščanom rampom. Pretpostavlja se da je upravo nekadašnja sojenica bila ishodišnim oblikom za model nizinske brvnare-katnice koju je stanovništvo najčešće označavalo turskom riječi *čardak*. Naime, nakon regulacije vodenih tokova prizemni su otvoreni prostor zagradili zidem od dugačkih oblica, koje su na uglovima usjekli u preklop (*vuglič*), a međusobno spojili drvenim klinovima (*možđenjaki*). Ako su glave greda stršile preko ugla, bio je to starinski, tzv. *hrvaški vuglič*, a kad su bile ravno otesane, što se udomaćilo od kraja 19. stoljeća, bio je to *nemški vuglič*.

Oslonjeno o snažne grede temeljnjače (*podlake* i *poceki*), na prizemno se ziđe od oblica nastavljalo katno od piljenih *planjki*, katkad volumenom i šire od prizemlja. Na završnim je gredama (*venčanice*) počivao relativno visok krov, najčešće poluskošen, s pokrovom od šindre ili slame; on se u međuratnom razdoblju sve više zamjenjivao crijepom. Ove su brvnare većinom bile užom stranom okrenute cesti ili riječnome toku, pa su na zabatnom pročelju bila usječena dva omanja prozora (*okna, obloki*). Poput većine seoskih kuća, povezanost prizemlja s katom i ovdje su riješili vanjskim stubištem (*shodič*), opskrbljenim ogradom i – što je posebnost ovih kuća – natkrivenim. U nekim je *čardakima* bilo, međutim, i unutarnje stubište, čime se pojačavao dojam skladne monumentalnosti tih drvenih građevina. Njihovoj skromnoj ljepoti pridonosili su i izbočeni krajevi stropnih greda na pročeljima, funkcionirajući i kao dekoracija, a jednoličnost zidnih ploha obogaćivale su potkrovne strehe (*krovek, prikrovak*) koje su – protežući se uz tri strane kuće – štitile prizemlje od djelovanja atmosferilija. Drvena je građa omogućavala ukrašavanje, osobito uličnoga pročelja, bilo rezbarenjem nosivih greda, bilo bojenjem (posebice cvjetnih motiva), bilo urezivanjem natpisa.

Velika je prednost tih kuća bila njihova komponibilnost. Relativno lako moglo ih se rastaviti te na nekom drugom mjestu nanovo sastaviti. O primjeni takve graditeljske prakse svjedoče urezi s numeracijom greda, jasno vidljivi na pojedinim objektima. No tesarski su majstori ovih područja mogli ukućanima koji su svoju kuću htjeli smjestiti na novu nedaleku lokaciju ponuditi i drukčije rješenje: preseliti je u cijelosti, bez rastavljanja. *Čardaku* bi oprezno uklonili temelj, podstavivši umjesto njega valjke, a zatim bi jakom užadi, pričvršćenom o valjke, cijelu kuću polako prevlačili na nov položaj. Zapisi o boravljenju kućanica u kuhinji i redovitom pripremanju jela za vrijeme te odmjerene "plovidbe" kuće samo potvrđuju umješnost seoskih *palira* i njihovo, iskustvom stečeno, znanje primijenjene fizike i mehanike.

Unutarnja razdioba prostora *čardaka* ponavlja već poznatu trodijelnost u dvjema razinama. U prizemlju dvije zatvorene prostorije (*šute*) dijeli središnja otvorena *podšuta*. Na katu veliku sobu uz ulično pročelje (*hiža, prva* ili *družinska iža*) središnja *kuinja* dijeli od manje sobe uz začelje (*hižica, zadnja iža*). *Podšute* su većinom imale namjenu gospodarskih spremišta, ali je katkad jedna od njih bila i stambenom prostorijom mladega bračnog para. Dok je *ižica* redovito bila ostava za škrinje s odjećom, za razna pomagala te spremnice i posuđe s namirnicama, prostrana je *hiža* bila središtem obi-

teljskoga života. S krevetima smještenim uz oba uzdužna zida, prekrivenim platnenom posteljinom domaće proizvodnje, peći u kutu te velikim stolom (koji je umjesto u kutu mogao stajati i uz pročelje pred uličnim prozorima), zimi se taj prostor popunjavao i tkalačkim stanovima. Prostorijom je dominirao izbočeni *tram*, masivna središnja greda, protegnuta duž stropa. Za njega su zaticali obiteljske dokumente i druge vrijednosti. Uz to, s redovito urezanom godinom nastanka, bio je na neki način i otvorena kronika kuće, ali i obitelji, poput jedne moslavačke *hiže* na tramu koje je 38 okomitih ureza označavalo broj njezinih umrlih stanara; nekoliko je velikih crta svjedočilo o odlasku *kućegazda*, a sitnije su podsjećale žive rođake na smrt manje istaknutih ukućana.

Higijensku udobnost tih kuća predstavljao je priprost zahod (*šekret*, *vuvodnjak*), smješten u kutu između začelnog zida i *ižice*; pristupalo mu se iz hodnika (*ganjek*, *ganjčec*) koji se protezao od stubišta duž kuhinje i *ižice*. Osim namjene poveznog prostora, u hodniku je bilo predviđeno i stalno mjesto za držanje pitke vode. Kad je *ganjek* bio otvoren trijem, prostor s posudom za vodu (*kablenjak*, *vedernjak*) daščanim su zaslonom štitili od nečistoće.

Među uobičajenim dvorišnim objektima koji su okruživali kuću izdvajamo omanju zgradu s krušnom peći (*kuvarna*, *sokašnica*). Poluvaljkasti korpus peći, izrađen od ilovače pomiješane s djelićima slame, katkad je stršio izvan zgrade, ali s otvorom unutar nje. *Kuvarna* je u prvom redu bila namijenjena pečenju kruha, ali se ondje, uz potreban pribor, moglo i mijesiti krušno tijesto; također izbjeljivati rublje *luženjem* – posipavanjem drvenim pepelom te zalijevanjem kipućom vodom. Poseban su naglasak u prostoru tih nizinskih sela činili bunari, opskrbljeni dugačkom drvenom polugom (*šiba*, *čiga*), s utegom na jednom, a konopcem s kablom za vađenje vode na drugom kraju.

Palanjek, Sisak, 1924.

Sunjska Greda, Sisak, 1921.

Kuća, Blatnica, Pokuplje, 1923.

Dvorište, Sunjska Greda, Sisak, 1921.

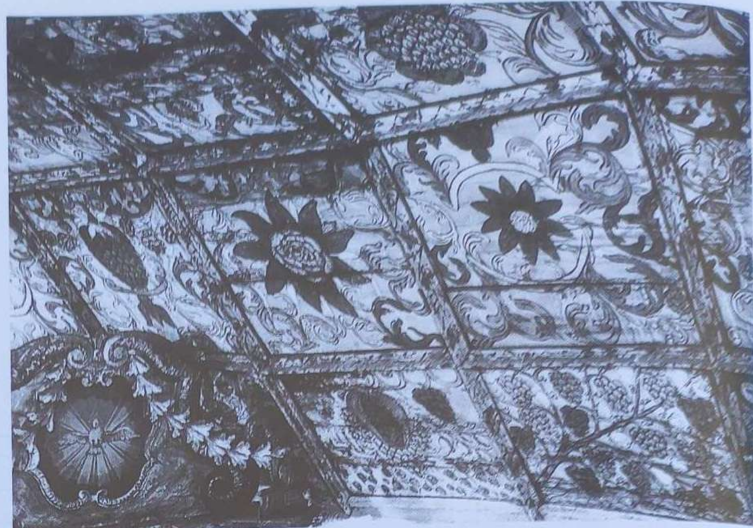

Soba, Draganićki Mrzljaki, Karlovac, 1921.

Uz profanu arhitekturu, kvalitetnom su se hrastovinom gradili i sakralni objekti, pa je ovo područje bilo poznato po slikovitim drvenim kapelicama. Nastale većinom tijekom 17. i 18. stoljeća, ali građene i do kasnih godina 19. stoljeća, harmonično su korespondirale s naseljem i cjelokupnim nizinskim okružjem. Volumenom katkad i manjim od stambenih zgrada, sastojale su se od jedne prostorije s nešto suženom apsidom te također drvenim zvonikom stožastoga krova. Unutrašnjom je dekoracijom prevladavala ljupka jednostavnost. U oslikavanju zidnih ploha s prevladavajućim cvjetnim motivima (jedna od najpoznatijih je crkva sv. Barbare iz Velike Mlake u Turopolju) i stilom izvedbe crkvenoga namještaja nazire se ugledanje u baroknu umjetnost viših klasa, ali posve rustificiranu, prilagođenu estetskim mjerilima seoskoga stanovništva.

Druga skupina seoske arhitekture unutar panonske zone proteže se kroz prostrano područje što obuhvaća Međimurje, Zagorje, Prigorje, kalnički i bilogorski kraj te veći dio Slavonije. Bitno obilježje gradnje kanatna je konstrukcija. To će reći da je ziđe sastavljeno od drvene okosnice, ispunjene različitim materijalom. Vodoravne grede – temeljnjaču i vjenčanicu – povezuju okomiti nosači, stupovi (*poberuhi*), katkad još ojačani kosim prečkama (*panti*, *mački*). Kako je u ovom području uobičajena uporaba mješovitog drva, grede su i stupovi bili izrađeni ili od bukve ili od hrasta kitnjaka, pa i brijesta, javora ili graba. Prostor između drvenog kostura mogao je biti ispunjen ili isprepletenom ljeskovinom, ili tesanim daskama užlijebljenim u *poberuh*, ili – posebice u Slavoniji – prijesnom opekom. Takva je građa zahtijevala da se ziđe još dodatno ožbuka s vanjske i unutarnje strane. U seoskome graditeljstvu u tu se svrhu rabila ilovača pomiješana s celuloznim dodacima. Nakon što se namaz osušio, valjalo ga je još obojiti vapnom. Zbog nepostojanosti toga materijala, trebalo ga je stalno obnavljati. Taj je dio posla pripadao ženskim zaduženjima. Primjerice, u Hrvatskom su zagorju kućanice redovito uoči Uskrsa (katkad i Duhova ili Velike Gospe) najprije premazale kućno ziđe smjesom koju su pripremile od ilovače, pšenične pljeve i balege, a nakon dva do tri dana takvu su *hižu-mazanku* izvana obojile modrom ili zelenom galicom, a iznutra *pobelile* vapnenim mlijekom.

Drvena kapelica, Sedlarica, Virovitica, 1916.

Strop kapelice u Sedlarici, Virovitica, 1916.

Kuća, Donja Bistra, Zagorje, 1922.

Središnji dio stražnjega zida takve kuće bio je, međutim, građen od lomljenoga kamena. Tu se, naime, nalazila kuhinja, a seoski su graditelji morali poštovati zabranu podizanja ognjišta uz drvene stijene i drvene podove, što je svojim carskim patentom iz 1788. naredio još Habsburg Josip II.

Kanatne su se kuće većinom gradile kao prizemnice. Nevelikih dimenzija, bile su sastavljene od kuhinje i sobe ili, češće, s dodatkom još jedne sobe. Neke su uz kućni ulaz imale i predsoblje, druge otvoreni pretprostor poput niše, treće pak mali izbočeni trijem (*politan* u Prigorju). U brežuljkastim predjelima ovoga područja kuće su na padinskim lokacijama bile podzidane. Takve polukatnice ili prave katnice imale su poznati nam već dugački trijem koji je, nastavljajući se na vanjsko stubište, opasivao jednu ili dvije strane kuće. I ovdje su prizemne prostorije (*pivnice*, *pelnice*, *zidanice*) bile namijenjene pohranjivanju živežnih namirnica.

Kanatnu je kuću također obilježavao poluskošeni krov, pokriven raženom ili pšeničnom slamom. Gotovo je svaki domaćin umio sagraditi krovište te ga, uz pomoć susjeda i rođaka, i montirati. Ukućani bi sami priredili i slamu za pokrov (*šop*, *ritek*), ali pokrivanjem su se bavili posebni seoski majstori – *krovci*. Potkrovni se prostor (*naiže*)

Komore uz glavnu kuću zadruge Domladovci, Lazina, Karlovac, 1925.

također iskorištavao kao spremište namirnica; uz obješeno suho meso, klipove kukuruza rasprostrte po tlu, zrnje graha u slamnatim posudama, ondje je obično stajao i velik drveni sanduk (*fršlog*) sa žitom.

Nevelike dimenzije kućnih prostorija nisu mogle zadovoljiti sve stambene potrebe tadašnjih mnogočlanih obitelji. Stoga su uz glavnu kuću (*družinska hiža*) na dvorištu još gradili posebne samostojne zgradice (*komorice*), koje su bile utočištem supružnicima u prvih nekoliko godina braka. Sastojale su se od jedne, negrijane, sobe, namještene krevetom te škrinjom s ruhom. U ovim je krajevima škrinja bila u obliku sarkofaga, sa stranicama i pokrovom sastavljenim od užlijebljenih dasaka, učvršćenih drvenim klinovima. Ponegdje bi *komorice* bile građene kao katnice, pa se prizemlje iskorištavalo za vinski podrum.

Uz tipičan namještaj seoskih soba i njegov ustaljeni raspored, kakav već poznajemo iz prijašnjeg opisa, ovdje valja spomenuti klupe s pomičnim naslonom koje su stajale duž postelja. Danju, s naslonom uz krevet, na njima bi ukućani sjedili. Noću bi naslon okrenuli i time stvorili sigurno mjesto za smještaj kolijevke (*zibača*) s dojenčetom, majci na dohvat ruke.

I u ovim je predjelima nezaobilaznom zgradom na dvorištu bio štagalj (*škedenj*) sa svojim prostorijama različite namjene. Uz *štalu*, *šupu*, *kolnicu*, *sjenik*, jedna je prostorija – s pomno izrađenim drvenim podom, otkuda joj i ime *pod* – bila namijenjena mlaćenju žita. Ondje su po rasprostrtom klasju ritmički cijepovima udarala po četiri mlaca odjednom, a drveni je pod omogućavao da se zrnje lakše pokupi. Na rubu dvorišta, s namjerom da bude što dalje od zgrada zbog opasnosti od požara, bilo je mjesto peći (*pećnica*), izgrađenoj od kamena. Na njoj su ljeti na ljesama iznad zapaljene vatre sušili lan i konoplju, a u jesen voće.

Kao i u dinarskim predjelima, i ovdje je stanovnicima zaselaka obično bio na raspolaganju mlin (*melin*), podignut uz seoski potok. Pogon za meljavu, smješten u maloj zgradici s drvenim zidem i krovom od šindre, od dinarskih se vodenica razlikovao po tome što mu je vodno kolo položeno okomito. Time su se mlinski kamenovi pokretali nadlijevanjem vodnoga mlaza nasuprot žličarima koji su se pokretali podlijevanjem.

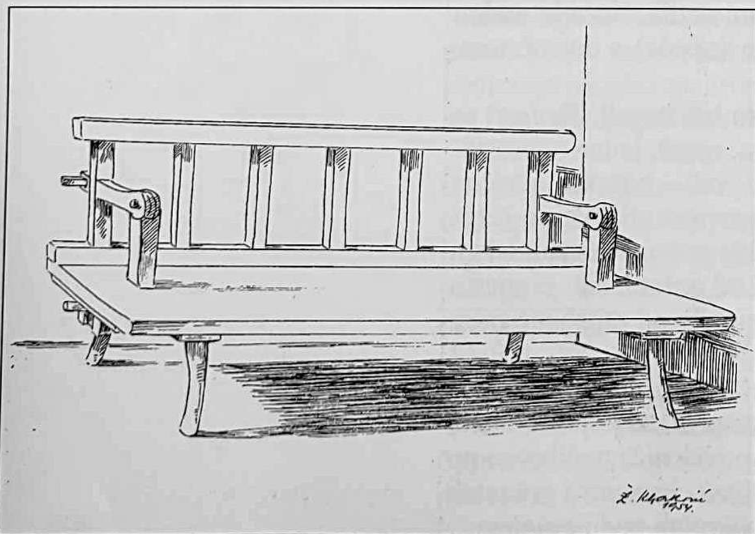
Škrinja, Erdovec, Križevci

Predjele s vinogradima dopunjavale su omanje zgrade (*klet*, *his*) koje su se zbog svojih nevelikih dimenzija i građe od prirodnih materijala jedva nazirale među vegetacijom. Namijenjenima spremanju alata i vinogradarskog pribora, u njima su se ukućani obaju spolova odmarali za vrijeme napornih radova u trsju. No, u njima su se držale i bačve s vinom, pa ne iznenađuje što se ondje boravilo i u trenucima dokolice. Tek valja napomenuti da su svoja blagdanska popodneva i večeri tu u pravilu provodili samo muški ukućani.

Na brdovitim i brežuljkastim terenima ovoga područja naselja su najčešće nepravilna oblika, a okućnice sastavljene od kojekako raspoređenih objekata oko stambene zgrade. Njihov smještaj slijedi zapravo konfiguraciju tla, prilagođujući se prirodnom okolišu. Tome nasuprot, u ravničarskim su predjelima naselja zbijena, s okućnicama

Klupa s pomičnim naslonom, Joševica, Banovina

Kalinovica, Podravina, 1942.

poredanima uz ulicu, katkad dugačku i po nekoliko kilometara. Pravilan raster ulica i ujednačenost okućnica odlikovali su većinu slavonsko-srijemskih sela. Obilježuju ih parcele nanizane s obje strane puta; u prvom je planu, uz *šor*, stambena zgrada i daščana ograda (*tarabe*) s malom i velikom kapijom (za osobni i kolni promet), a ostali su se objekti u jednom ili dva reda nastavljali duboko u dvorište. Sliku dopunjuju travnjaci s drvoredom uz rub kolnika te klupe pred kućama na kojima su u ljetnim predvečerjima susjedi u *sokaku* izmjenjivali novosti. Uzrok tom tipnom prostornom razmještaju, posebice u onim slavonskim predjelima koji su nekoć pripadali Vojnoj krajini, bile su stroge uredbe upravnih vlasti, protupožarni propisi kojima se naređivala ne samo dopuštena udaljenost kuće od ceste i susjeda nego i pokrov krova, vrsta ograde i sl. U to je doba, naime, prevladavala još drvena građa zida, što je kasnije bilo zamijenjeno kanatnom konstrukcijom s ispunom od nepečene opeke. Ta je građa također bila domaći proizvod; za tzv. *pri(je)snu ciglu* ili *ćerpič* ukućani bi pripremili smjesu vlažne ilovače i pljeve, uobličili je u opeku uz pomoć kalupa, a zatim ostavili da se prosuši na zraku.

Najzastupljeniji model slavonsko-srijemske kuće bila je prizemnica, većinom užim pročeljem okrenuta *šoru*, iako se – kao novija pojava – susreće i orijentacija dužim pročeljem uz ulicu (*čelom na drum*). Relativno strm dvostrešan krov, pokriven ranije trskom ili šašem, rjeđe slamom, a kasnije pločastim crijepom, pogodovao je isticanju trokutastog zabata. Opskrbljen tavanskim prozorčićima te određenim porukama – kao što je godina gradnje kuće ili inicijali kućevlasnika – zabat se isticao u vizualnom dojmu kuće te skladno korespondirao s dvama ukrasno obrubljenim prozorima (*pen-*

Ušorena sela Gradište i Sarvaš, Slavonija

Kuća, Bizovac, Slavonija

Kuće, Divoševci, Slavonija

džeri) u prizemlju. Znatno produžena krovna streha, poduprta duž dvorišnog pročelja stupovima (ranije drvenima, pokatkad i rezbarenima, kasnije zidanima, ponekad i oslikanima) tvori trijem (*trim*, *trem*, *ganjak*) koji je povezivao sve kućne prostorije. Pristup mu se mogao riješiti izravno s ulice kroz vrata izvedena uz ugao zabatnoga pročelja. Potaracan opekom, uz svoju komunikacijsku svrhu bio je i prostorom za sušenje plodina (luk, grah, mak) te rublja, za zračenje posteljine i sl., a ljeti se iznošenjem stola pretvarao i u boravišni prostor ukućana.

I ovdje je ulična *soba* bila središnja stambena prostorija, namještena stolom (*trpeza*, *astal*), klupama i stolcima sa sjedalima od slame te posteljama. Odlika je slavonskoga stambenog uređenja izobilje posteljine. S osobitom su pomnjom na mekane perine u krevetu slagali jastuke, u domaće tkanim i bogato izvezenim navlakama. Bio ih je tolik broj da su katkad dopirali do stropa. Svojom su se rustikalnom ljepotom isticale škrinje (*kobilan*, *kobilaš*, *sanduk*), također u obliku sarkofaga, ali ukrašene geometrijskim motivima izvedenima duborezom. Za osvjetljenje prostorije rabio se *žižak* – keramička posudica ispunjena uljem od bundevinih koštica, ovčjim lojem ili svinjskom masti s domaćim stijenjem, ili pak svijeće, utaknute u drveni stalak (*ćirak*, *ćirjak*) koje su ukućani sami izrađivali od ovčjega loja ili pčelinjeg voska.

Kuća, Ilok, Srijem

Kućari, Stari Mikanovci, Slavonija

Stražnja je *soba*, namijenjena za spavaonicu gospodaru kuće ili za prijam gostiju, bila slično uređena kao i prednja soba. Između njih nalazila se kuhinja (stari joj je naziv *kuća*) u kojoj je do početka 20. stoljeća dio prostora zauzimalo ognjište (*banak*), iznad kojeg je bio opleten i omazan dimnjak (*odžak*). Sastav i oblik ognjišnog pribora bio je istovjetan već opisanom iz drugih hrvatskih područja, ali ovdje s učestalim nazivima turskoga podrijetla kao što je *sinđir* za verige, *sadžak* za tronožni stalak, *tepsija* za posudu i sl. Prvih desetljeća 20. stoljeća umjesto ognjišta uvode se zidani štednjaci (*šporeti*). Na klupčici kraj vrata bilo je mjesto čabru s vodom, zaimači napravljenoj od dugoljaste tikve (*rg*), te *kepčiji*, lijepoj dubenoj čaši, rukotvorini pastira. O zid obješen vijenac, koji su od posljednjeg otkosa na polju isplele i kući donijele žetelice, nije bio tek puki ukras, već i izraz duboke želje da zalihe te krušarice doteknu do iduće žetve.

Za slavonsko-srijemsku je prizemnicu karakteristična bila horizontalna tendencija razvoja, tako da su se nove stambene prostorije dodavale u nastavku, produžujući kuću dublje u dvorište. Iz vremena kad se još živjelo u proširenim *familijama*, pod istim su se krovom nastavljale i stambene prostorije za pojedine uže obitelji (*kućari*, *kiljeri*), s odvojenim ulazima iz trijema. Na stambeni se trakt mogao u jednome nizu nastaviti i gospodarski sa spremištima, stajama, *kačarom* (ispunjenom kacama sa šljivama), *pecarom* (s rakijskim kotlom, *kazanom*) i sl., a uz gnojište i zgradicom sa zahodom. Uskim dugačkim dvorištem (*dvor*, *avlija*) dominirao je bunar s *đermom*, a središnji je položaj, kao samostojni objekt, zauzimao *ambar*. U ovim žitorodnim predjelima to je spremište za žito bilo nekom vrstom statusnog simbola domaćinstva, pa stoga i izgrađeno od najkvalitetnije hrastovine i pomno ukrašeno rezbarijama. Na prednje nastavljalo se i stražnje dvorište s gumnom, utabanom kružnom ravninom za vršenje žita uz pomoć goveda ili konja, a parcela je završavala povrtnjakom (*bašta*). I mlinove su u ovim sre-

Kobilaš, Retkovci, Vinkovci

Sobna peć, Draž, Baranja

dinama pokretali snagom stoke, što je uvjetovalo i njihov graditeljski oblik. Te su *suvare* bile oveće zgrade kružnoga tlocrta i stožasta krova.

Velike su seoske obitelji imale i gospodarski pogon izvan naselja, *stan*, *salaš*, smješten na udaljenim poljima ili uz šumu. Ondje je ljeto provodila većina kućne stoke te nekoliko ukućana koji su se njome bavili. Stoga je na *stanu* uvijek bila stambena zgrada (*koliba*, *koljeba*), a uz nju *štala* za krupnu stoku, *ovčara* s pomičnim torom za sitnu stoku, nastambe za perad, pčelinjak; također štagalj, hambar, spremište za kukuruz (ovdje zvan *čardak*), *pušnica* za sušenje mesa, bunar s *đermom* i valovom, krušna peć. Smjenjujući se "na dežurstvu" na stanu, ukućani su usprkos mnogim radnim zaduženjima uživali u slobodi izvan ustaljenoga zadružnog kućnog reda u selu. O tome su se zapamtili i dvostihovi, poput ovih:

Na stanu sam svoja gazdarica,
slobodna sam kao šumska ptica.

ili

U zadruge gazda budi, grdi
a na stanu snovi su nam tvrdi.

Kada smo spomenuli kuće građene od *ćerpiča*, već smo dotaknuli treću skupinu seoske arhitekture unutar panonske zone, posebnu po uporabi ilovače kao građevinskog materijala. Tome valja dodati i model kuće kojemu je ziđe bilo građeno nabojem, bez drvenog kostura. Vlažna se ilovača nabijala između daščane oplate u debljini od 50-ak cm. Kad bi se podigao zid u određenoj visini, daske bi uklonili te ostavili da se naboj prosuši. Na posve suhu podlogu nabijali bi sljedeći sloj te sve ponovili dok se ne

Hambar, Stari Mikanovci

dosegne željena visina zida. Prozore i vrata naknadno su izrezali. Ovakav građevinski materijal sam je po sebi osiguravao dobru termičku izolaciju, pa je u kućama – *nabijačama* ljeti bilo ugodno hladno, a zimi toplo. No kako je bio osjetljiv na vlagu, temelj se gradio od opeka, a produžene krovne strehe štitile su od djelovanja oborinskih voda. Stoga su i ove prizemnice imale trijem duž uzdužnoga dvorišnog pročelja, a zidani su stupovi bili spojeni lučnim nadvojima.

Težak posao gradnje kuće od naboja zahtijevao je veću skupinu radnika, pa je bilo uobičajeno da se tom prilikom sazove *moba* – uzajamna pomoć suseljana. Kuće-*nabijače* posebice su bile rasprostranjene u Baranji. Svojim položajem na okućnici, razdiobom prostora i unutarnjim uređenjem nisu se razlikovale od netom spomenutih slavonsko-srijemskih prizemnica.

Primjena ilovače u ovom je predjelu došla do izražaja i pri gradnji sobne peći. Takva je *blatnjara* izgledom podsjećala na krnji stožac, a njezin je kružni korpus u donjem dijelu opasivala klupa (*banak*), izgrađena od istog materijala. Prekriven domaćim tkanim crvenim vunenim *ćilimom,* bijelosivkasti je *banak* bio ugodnim, usto i kromatski rafiniranim mjestom zimskoga boravljenja.

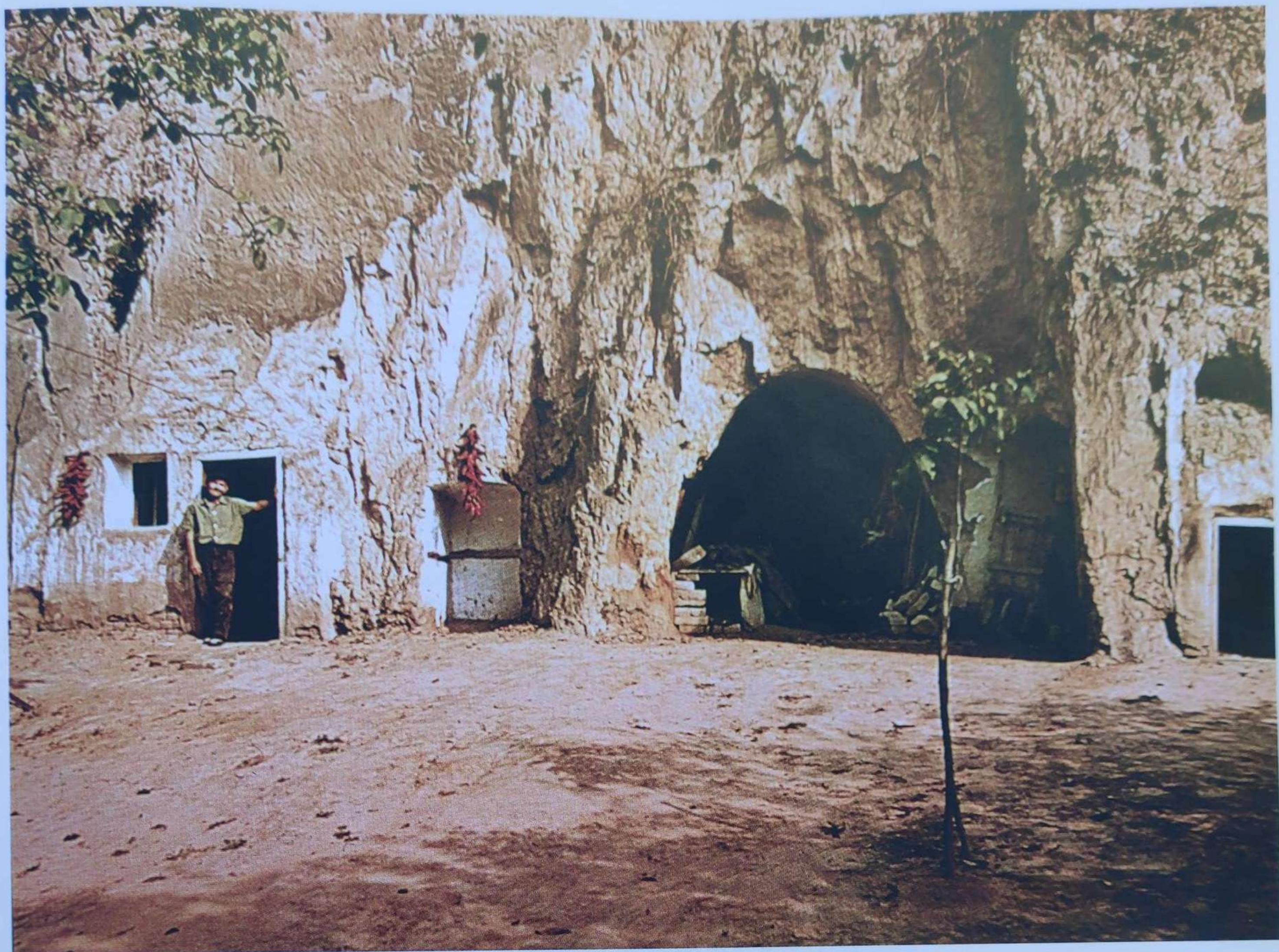
Nasuprot stanovanju u ugodnim baranjskim kućama okrečenih zidova i oličenih trijemova, u ovom su dijelu istočne Hrvatske postojali i prostori koji su pripadali najelementarnijim oblicima stambene i gospodarske arhitekture. Riječ je o prostorijama izdubljenima u stijenama od lesa. Izvedene bez ikakva drugog građevinskog materijala predstavljaju zapravo neku vrstu špiljskih stanova. U nepostojanju potpornih konstrukcija takva udubljenja ne mogu imati veliki volumen, pa se stanovi u lesu sastoje od nekoliko posve odijeljenih prostorija. Jedini su umjetni dodatak vrata sa staklenim oknima, preko kojih prodire dnevna svjetlost u unutrašnjost. *Gatori,* kako su ih nazivali njihovi stanari u baranjskome lokalitetu Zmajevac, bili su stanovi najsiromašnijeg sloja stanovništva.

Podatni les, dobrih termičkih svojstava, rabi se i u gospodarske svrhe, pa se u njega ukopavaju vinski podrumi. Razlika prema *gatoru* je u tome što je samo udubljenje – namijenjeno spremištu bačava s vinom – imalo i svoj prednji dio: zgradicu, priljubljenu uz lesnu stijenu, sagrađenu od naboja, a pokrivenu dvoslivnim krovom od trske i opskrbljenu širokim dvokrilnim vratima. Predviđena za smještaj tijeska za grožđe i ostalog vinogradarskog pribora, bila je opremljena i za boravak ukućana. Ali jednako kao u zapadnopanonskim klijetima, i u baranjskim je podrumima slobodno vrijeme provodila muška populacija. Posebno se zdušno ondje proslavljao Dan sv. Vinka (22. siječnja), zaštitnika vinogradara.

Na kraju valja još upozoriti na jedan trajni proces u seoskome stanovanju. Zatekavši se, zbog različitih društveno-kulturnih okolnosti, pa i onih uvjetovanih povijesnom sudbinom pojedinih predjela, u skučenim i priprostim stambenim prilikama, njihovi se stanari s tom oskudnošću nisu mirili. Čim bi im okolnosti dopustile, nastojali su, prije svega drugoga, poboljšati svoje stanovanje. Svjedoče o tome mnogi onodobni zapisi, poput ovoga iz dalmatinskog zaleđa, nastalog 30-ih godina 20. stoljeća. *Imoćanin* – obavještava nas pisac – *samo ako je zdrav, ili će izradit, ili šićarit, pa taman isprosit, svejedno kuće će načinit. On drži, da je kuća njegov komod, njegovo ogledalo i njegov kredit kod ljudi. Ka i je.*

Od razdoblja poslije Prvog svjetskog rata, a posebice od sredine 20. stoljeća gotovo se potpuno prekinulo s uporabom priručnoga građevnog materijala i tradicijskoga oblikovanja seoskih zgrada i okućnica. Time sve više nestaju ranije vrlo razvidne prostorne i arhitektonske značajke pojedinih regija. Tek su se neki pojmovi duboko zadržali u svijesti i zaostali u optjecaju na simboličnoj razini. Tako pojam "ognjište", usprkos svojem fizičkom nepostojanju, i u naše doba simbolizira kuću, dom u njegovu najdubljem ljudskom značenju.

Gator, zemunica, Batina

PRIVREĐIVANJE

Poljodjelstvo

*P*rimarna je ekonomska djelatnost hrvatskih seljaka, kao uostalom i svekolikog seljaštva, bila poljodjelstvo. U našem ga je prostoru odlikovalo nekoliko socio-kulturnih obilježja. Ponajprije, proizvodilo se na vlastitom obiteljskom posjedu. Mnogo su rjeđi bili slučajevi kad je obitelj, umjesto vlasništva, raspolagala tek pravom njegova korištenja (iako se gdjegdje, posebice u Dalmaciji, taj srednjovjekovni pravni institut zadržao do u 20. stoljeće). Nadalje, posao se u najvećoj mjeri obavljao radnim udjelom ukućana. Obilježavala ga je uvriježena podjela rada s obzirom na spol i dob, koja se prilično dosljedno provodila. Tek povremeno radni se udjel ukućana dopunjavao uzajamnom pomoći susjedske zajednice ili, katkad, unajmljenom radnom snagom (o čemu više u poglavlju o seoskoj društvenosti). Sustav gospodarenja obilježavao je zamjetni stupanj samoopskrbnosti, utemeljen na primarnom cilju proizvodnje: namirivanju potreba obitelji. Kad se s vlastitog posjeda ukućanima osigurala prehrana, djelomice i sirovine za odjeću te neke druge potrebe, tad se dio proizvoda rabio i u naturalnoj razmjeni, a dio je bio namijenjen novčanoj dobiti. Tako su se, primjerice, žito ili krumpir razmjenjivali s putujućim lončarima pri nabavi kućnog keramičkog posuđa, a vino, sir, stočna mladunčad i dr. iznosili na tržište. Stečenim novcem nabavljali su one nužne artikle koje sami nisu proizvodili, poput soli, šećera ili petroleja za rasvjetu i sl., ili one koje jesu proizvodili, ali nedostatno, npr. žito u krškim područjima. Na taj je način ovaj primarno samoopskrbni sustav ipak bio uključen i u globalnu ekonomiju te je trajnim interakcijama povezivao selo s gradom.

Samostalno seosko poljodjelstvo bilo je prilagođeno lokalnim/ regionalnim prirodnim resursima; donekle njima i ograničeno. Budući da je proizvodnja, zbog namirivanja svih obiteljskih potreba, morala biti kompleksna (i biljna i životinjska), i te kako se vodilo računa o održavanju plodnosti tla te obnavljanju prirodnih dobara. U seljački je svjetonazor duboko bio ugrađen pristup što ga se suvremenom terminologijom može nazvati ekologičnim. U biljnoj se proizvodnji primjenjivalo načelo rotacije agrarnih kultura. Plodored se sastojao u tome da su jedan dio plodne zemlje namijenili zimskoj sjetvi (ozima su žita npr. pšenica i raž), drugi dio proljetnoj sjetvi (jara su žita npr. ječam i zob), a treći se dio ostavljao neobrađenim, *na ugaru*, čime se tlo odmaralo i obnavljalo dušikom. Ili bi se rotirala biljna i životinjska proizvodnja, pa su pojedine dijelove agrarnoga zemljišta prepuštali stočnom napasanju, čime se ujedno i gnojilo.

Sadržaj poljodjelstva nije posvuda u Hrvatskoj bio istovjetan. Pretezanje nekih grana biljne ili životinjske proizvodnje pred drugima dobrim je dijelom ovisilo o podneblju: konfiguraciji tla, pedološkom sastavu i hidrološkim uvjetima, klimi te biljnom pokrivaču pojedinih predjela. U ravničarskoj Slavoniji, posebice njezinu istočnom dijelu, zemljišno se područje sastojalo od ovećih polja s izrazito povoljnim pedološkim uvjetima koji su osiguravali visoke prinose i u biljnoj i u životinjskoj proizvodnji. U toj je regiji dominiralo ratarstvo s uzgojem pšenice i kukuruza te stočarstvo u kojem je prevladavalo govedarstvo i svinjarstvo. Uz velike rijeke značajan je bio i ribolov.

Gotovo cijelu središnju Hrvatsku, prevladavajuće brežuljkaste konfiguracije, obilježavale su sitnije zemljišne parcele s manje kvalitetnim tlom te, stoga, nešto nižim prinosima. Takav je prirodni sklop pogodovao voćarsko-vinogradarsko-stočarskoj proizvodnji. Na oranicama je dominirao kukuruz, a s govedarstvom i svinjarstvom bila je povezana proizvodnja krmnog bilja. Primjenjivalo se i ekstenzivno pašnjačko stočarstvo, pa su, primjerice, svinje ostavljali tijekom cijele sezone *na žirenju*, tj. na slobodnoj ispaši u nizinskim hrastovim i bukovim šumama.

Gorska je Hrvatska bila već izrazito pašnjačko-stočarska regija. Na kordunsko-goranskim livadama i pašnjacima uzgajali su goveda, a u Lici je primarno bilo ovčarstvo. Uzgoj ječma, zobi, raži te krumpira, dopunjen prinosima šljiva, jabuka i krušaka, bio je komplementaran stočarskoj djelatnosti.

Jadranskim su područjem, zbog njegovih kraških osobitosti, pretezale izrazito male parcele mukotrpno kultiviranoga tla, koje su težaci neprekidno morali otimati kamenu. Nerijetko su ga rabili za polikulturalan uzgoj, pa je na istoj parceli uz voće ili trsove raslo i povrće. Krajolikom su prevladavali oskudni pašnjaci u kamenjaru, pogodni za gojenje ovaca i koza. Stoga je, uz ovčarstvo, u ovom području dominiralo vinogradarstvo i maslinarstvo; k tome voćarstvo, s uzgojem južnog voća te vrtlarstvo. Važan je bio i morski ribolov.

Uz takvu regionalnu raznolikost dominantnih proizvodnji, posvuda su se u seoskim kućanstvima Hrvatske bavili i uzgojem tekstilnih biljaka, poput lana i konoplje, a u okviru stočarske proizvodnje peradarstvom i pčelarstvom.

No, bez obzira na to koje su od poljoprivrednih djelatnosti pretezale, nedvojbena je jedna zajednička činjenica. Uzgoj agrarnih kultura i gojenje stoke svojim neumitnim prirodnim procesom zahtijeva obavljanje redovitih poslova u posve određeno doba agrarne godine. Tom je radnom ritmu – i dnevnom, i sezonskom – bila podređena cjelokupna seljačka svakidašnjica: vrijeme rada i vrijeme odmora, vrijeme i način konzumiranja obroka, način odijevanja i još mnogo štošta što je bitno utjecalo na život i kulturu seljačkoga društvenog sloja.

Skupljanje

Povijesno gledano, poljodjelstvo je u Europi od razdoblja mlađeg kamenog doba sve do industrijske revolucije bilo najraširenijom gospodarskom granom. Uz taj produktivan način gospodarenja, u praksi je još zaostalo nekoliko rudimenata onog neproduktivnog pribavljanja hrane i drugih sredstava koje stavljamo u sam osvit povijesti čovječanstva. Riječ je o skupljanju, djelatnosti za koju su dostatne samo ruke skupljača ili tek posve priprosta pomagala, poput noža ili pruta. Potkraj 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća time su se u našim selima uglavnom bavila djeca, a odrasli tek u posebnim okolnostima ili sa specifičnim svrhama.

Najviše su se skupljali biljni plodovi namijenjeni ljudskoj ili stočnoj prehrani. Takvo je šumsko voće – jagode, maline, kupine, lješnjaci, kestenje, zatim gljive, jestive trave (npr. radič) ili korijenje (npr. divljeg luka); uz to, bukov ili hrastov žir za stočnu hranu. Od životinja ili njihovih plodova za jelo su se skupljali puževi, školjke, rakovi, ptičja jaja, a iz šupljeg debla bukve ili jele vadili su med divljih pčela.

Među pastirima uobičajeno je bilo i skupljanje tekućina. U proljeće, kad nabubre stabla klena, brijesta, graba, bukve ili javora, jednostavno bi zarezali deblo i skupljali slatkasti sok (u Lici zvan *musa*) koji se otuda cijedio. Umjeli su prirediti i osvježavajuće bezalkoholno piće (*smrič*) od nekih divljih plodova. Močenjem, a zatim kuhanjem bobica smreke, divlje loze i drijena na Cresu su proizvodili tzv. *bevandu*. Čobani koji su sa svojim stadima duže vrijeme boravili u bezvodnim, krškim, planinskim predjelima, bili su prisiljeni skupljati čak i pitku vodu. Znajući za tzv. *jame ledenjače*, skrovita mjesta u planini na kojima se dugo zadržavao snijeg, rješavali su to donošenjem ovećih komada smrznuta snijega koji bi položili u drvene naćve; otapajući se postupno u izdubeni javorov panj, voda je ostajala svježom i po dvadesetak dana.

Osim prehrambenih i neke su se potrebe u seljačkoj tehnologiji mogle namiriti skupljanjem sirovina u prirodi. Tako su boju za pređu ili kožu dobivali od kore ili lišća jasena i johe ili, pak, od šišarki. Liko je dobro došlo za vezivanje trsova u vinogradu, suho šumsko lišće donosilo se za steranje stoci u staji, a suho granje za potpalu vatre na ognjištu. Iz šume su uzimali i gubu koja je, u osušenu stanju, pripadala priboru za pravljenje vatre kad ju se htjelo zapaliti izvan kuće. Gubom se, naime, prihvaćala iskra, nastala kresanjem ognjila o kremen.

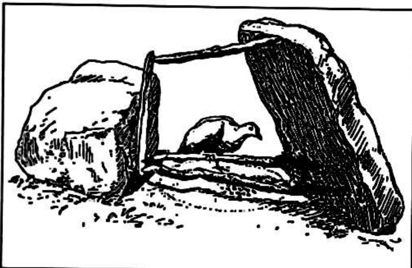
Na posljetku, posebni znalci u seoskoj zajednici skupljali su po livadama i planinskim pašnjacima ljekovite trave (*likaruše*) te druga sredstva rabljena u pučkoj medicini, poput jelove smole (za vađenje trnja), drenove mahovine (za zaustavljanje krvarenja), vrbina lišća (za zacjeljivanje rana) i sl. Tome pripada i skupljanje bilja od kojeg su pripremali čajeve poput lipova, bazgova, kamiličina ili bagremova cvijeta, sljezova korijena, pelinova lista, metvice, žalfije i sl.

Priprosta posuda od kore drveta – koju su sami ogulili s debla, savili u obliku tuljca i učvrstili trnom – *kuzo(l)*, *kozol*, bio je uobičajen dječji pribor za skupljanje šumskih plodova.

Lov

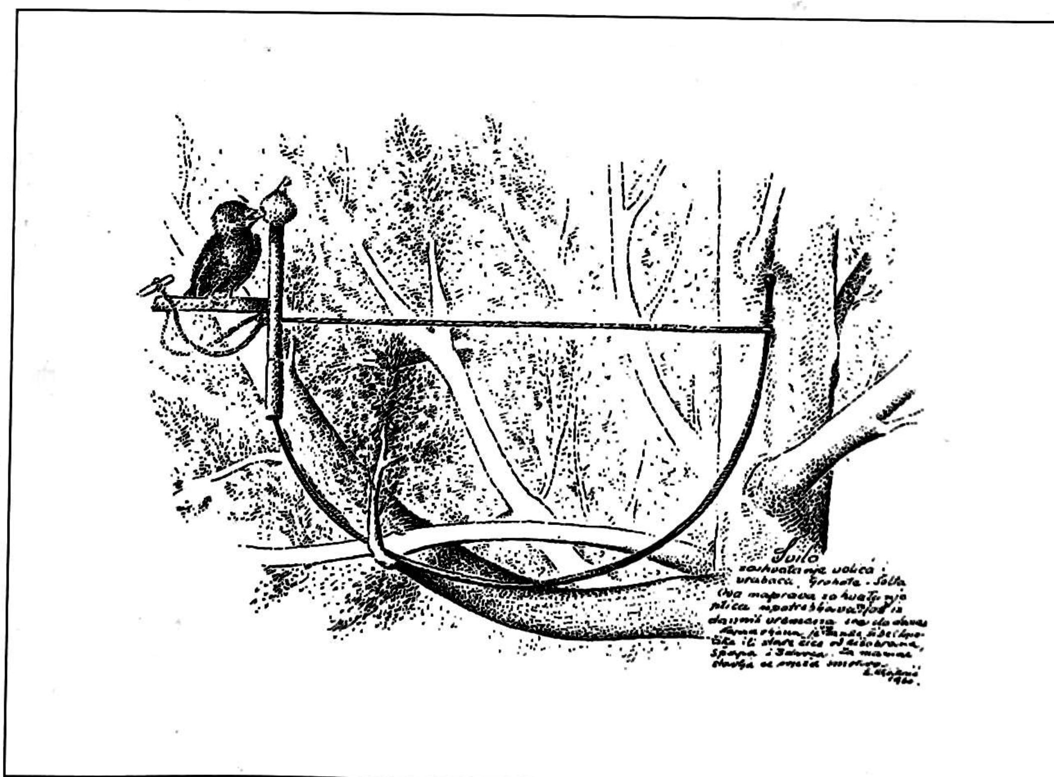
Neredovit i ne osobito važan dio gospodarske djelatnosti bio je lov. Njime se donekle dopunjavala prehrana i priskrbljivala sredstva za pučku medicinu (poput puhove ili veprove masti). No, najvažnija mu je bila svrha obrana od štetočina. Uz to, bio je to način razonode muškome svijetu. Pritom valja naglasiti da su seljaci pretežito lovili pasivno, primjenjujući pri hvatanju životinja različite oblike zamki i stupica. Predmet lovačkoga interesa bile su ptice – kos, sjenica, jastreb, divlja patka, divlja guska, fazan i sl., kao i sisavci – zec, kuna, lisica, tvor, srna, divlja svinja, vuk, medvjed; k tome i kućni miš te puh.

Ptice su najčešće hvatali pomoću jednostavnih klopki, oslonjenih na labavo postavljen štapić. Kad bi ga ptica, namamljena mekom, pomaknula, klopka bi je svojom težinom pritisnula ili, pak, svojim volumenom posve poklopila. Mogla je to biti koso nagnuta kamena ploča (*škrij*), obična košara ili sito, kao i izdubena i očišćena tikva. Slavonska je *klonja*, primjerice, klopka u obliku kutije, sa stranicama sastavljenima od prutića i labavo pridržanim poklopcem.

Klopka za ptice

Uz klopke, ptice su hvatali i zamkama s petljama, napravljenima od konjske strune ili žice koju je katkad zatezao savijen gipki prut ili mlado drvo. Takvo je *pruglo* mogao biti i običan klip kukuruza, opskrbljen petljom. Ptica, namamljena zrnjem, gurnula bi u petlju glavu ili nogu, a ova bi se, promjenom položaja klipa, zategnula. Ili bi se daska s petljama prislonila na kolce u vodi; plivajući ispod nje divlje bi se patke ili guske zapetljale u omču, potegnuvši pritom dasku koja ih je poklopila.

Klopka za ptice, Grohote, Šolta

Neki su umjeli uhvatiti ptice na lijepak, ponajviše pripremljen kuhanjem bobica imele. Taj su način lova kombinirali i s vabljenjem ptica, izvodeći primamljive zvukove sviralom od lijeske (*piščalica*). U gustom šašu močvara hvatali su ih razapetim mrežama. Nasuprot svim tim pasivnim načinima, poznat je bio i jedan aktivan. Neki su, naime, vješti lovci gađali ptice – golubove, vrane, grlice – kamenjem, služeći se praćkom.

Za lov sisavaca iskopali bi obične jame, uz površinu uže, a pri dnu šire, dopunili ih zašiljenim kolcima i zamaskirali lišćem, pa bi se progonjene zvijeri (vuk, medvjed, vepar), upavši u njih, nabole. Pri hvatanju zečeva, lisica ili tvorova rabili su zamke s omčom od žice, iako su tvorovima namijenili i šuplju klopku s pomičnim vratima, *tvorčenku*. Isti je, samo manji oblik takve stupice bio namijenjen i miševima; uz to je u širokoj uporabi bilo i jednostavno podmetanje oraha pod lonac, pa kad ga je miš griskajući pomaknuo, lonac bi ga poklopio.

Stupice su obično namještali pred životinjske jazbine. Takav je bio, primjerice, *tulac*, izdubeni panj kojim je zvijer bila prisiljena proći pri izlasku iz jazbine. Ali time je pomaknula i uređaj, povezan s okomito postavljenim stupom koji ju je svojom zašiljenom oštricom i težinom usmrtio. Na sličan je način djelovala kamena kugla, *kamenica*, postavljena iznad lisičjeg brloga. *Sklopac* se, pak, sastojao od dvije polovice teške klade, uglavljene između stabala, a poduprte labavim štapićem, postavljenim kraj meke. Medvjed, lisica ili kuna pri posezanju za mamcem pomaknuli bi štapić, izazvavši padom gornje klade smrtonosni udarac po šiji.

Osim takvih jednostavnih uređaja, seoski su lovci postavljali i sklopne stupice na pero, nabavljene od kovača. *Gvožđa*, *klišća*, *kljusa*, *vučare* nazivi su za te sprave, sastavljene od dva nazubljena, željezna polukruga, koji su perima povezani s donjim krugom. U stanju mirovanja oba su polukruga rastavljena i položena preko kruga. Kad se, međutim, dotakne meka, postavljena u sredini, aktiviraju se pera podižući polukrugove koji se sklope oko noge neoprezne životinje.

Vukovima je bila namijenjena i oveća klopka koju su seljaci sami izradili kao ogradu od prepletenog pruća. Takva se *vukolovka* (*kotar*, *tor*) sastojala od dvaju koncentričnih krugova. U središnji su krug, zatvoren običnom ljeskovom ogradom, postavili živo janje ili jare kao mamac. Drugi je krug, otvoren samo na jednom mjestu, opasivala ograda s upletenim zašiljenim kolcima koji su stršali u smjeru suprotnom od ulaza. Kad je vuk, privučen meketanjem, unišao kroz otvor u koridor, zbog izbočenih kolaca koji su mu priječili da se okrene nije više mogao izaći.

I pri lovu sisavaca primjenjivao se jedan aktivan način, temeljen na gonjenju i umaranju zvijeri. Poduzimali su ga zimi, u vrijeme kad duboki snijeg zbog naglog zatopljenja postane mekan i težak. Dočekavši taj čas, lovci su na noge stavljali *krplje*, kružne ili četvrtaste podloge, napravljene od prepletenog pruća ili daščica. Tako povećanom površinom stopala olakšavali su trčanje, pa su mogli goniti srnu, kunu, čak i vepra, sve dok premorena životinja nije klonula u snijeg. Tad su je hvatali golim rukama. Znatno manje viteškim doima se ručno hvatanje fazana kojima bi podmetnuli kukuruzno zrnje namočeno u rakiju. Opijene, napola klonule ptice jednostavno bi pokupili.

Kad je lovac krenuo u akciju, vrijedilo je nepisano, ali svima znano pravilo da mu nikako ne treba poželjeti sreću u lovu.

Ribolov

Dok su skupljanje i lov u hrvatskom seljačkom gospodarstvu doista bile pomoćne djelatnosti, ribolov je bio važniji; i slatkovodni – na nizinskim i visinskim rijekama, potocima i jezerima, i posebice morski – na Jadranu. I u jednog i u drugog u mnogo čemu se podudaraju metode ribolova i ribolovna sredstva.

Spomenimo ponajprije jedan od prvotnih načina koji se zadržao u primjeni – hvatanje riba rukom. Pritom je ribar bio opskrbljen tek priprostim pomagalom cilindričnog oblika, sastavljenim od pruća ili daščica, a poznatim pod imenom *basač*, *koš*. Njime je, gacajući pličinom, hitro poklopio ribu i rukom je izvadio iz vode. Zimi, pak, kad je rukavce i grabe prekrio debeli led, ribari bi, za jake mjesečine, probili rupu, naložili uz nju vatru i čekali. Privučene svjetlošću, ribe iskaču kroz otvor izravno u ruke vještih ribara.

Pribovač, koš za ribolov, Žirčica, Sisak, 1942.

Najviše upotrebljavan pribor bile su udice. Napravljene od savijene željezne žice oštra vrha, bile su svezane na upredeni konac ili konjsku strunu različite dužine (od 4 do 100 m). Na uzici je katkad bio i plovac od pluta. Ako se lovilo uz obalu, uzica s udicom bila je nataknuta na drvenu ili trstikovu motku koju je ribar držao u ruci. Uz pojedinačne udice (*povraz*, *klejarica*, *samica*) kojima se lovilo aktivno, u uporabi su bile i mnogostruke udice, namijenjene pasivnom lovu. Sastojale su se od kratkih udica, u malim razmacima obješenih u nizu o duži konopac koji, pridržavan tikvama ili plutom, pliva površinom. Ili je jednim krajem privezan za drvo na obali, a drugi kraj, otežan kamenom, potone na dno. Takav *parangal* (na moru) ili *struk* (na rijekama), opskrbljen mamcem, ribari ostavljaju preko noći u vodi, skupljajući ujutro ulov. Kao mamac (*meka*, *ješka*) rabe se muhe, gliste, crvići, skakavci, male ribe ili dijelovi riba, kruh, sir i sl. Pri lovu sipa, u vrijeme kad se mrijeste, primjenjuje se, međutim, neživi mamac (*sipac*). Na konopac se objesi vabilo od lima ili drva u obliku mužjaka na koje se sipe bezglavo zalijeću.

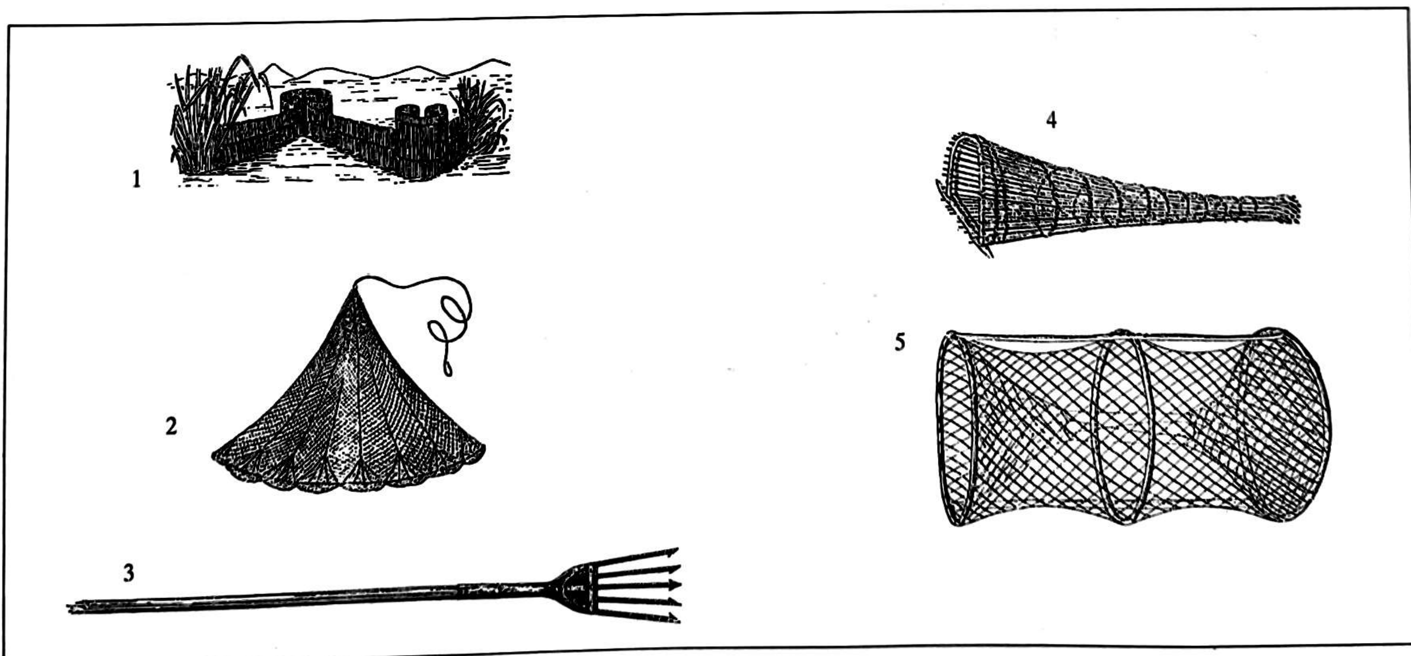
I pri lovu riba primjenjuju se klopke koje omogućuju životinji ulaz, a onemogućuju izlaz. Najpoznatije su vrše, s mekom ili bez nje. Seosko ribarstvo poznaje dvije vrste vrša. Jedne su pletene od šiblja ili trstike, najčešće dugoljastog ili trbušastog oblika, s dvama otvorima. Ulazni je u obliku lijevka koji završava uskim otvorom sa šiljcima koji priječe izlaz primamljene ribe; kroz suprotni se unosi meka i vadi ulov. Druge su pletene od konopca, poput mreže, pa su, razapete na obruče, valjkastog oblika. Na svakoj strani valjka može biti po jedan lijevak (takvu vršu zovu *bubanj*), pa se primamljene ribe skupljaju u sredini; ili su u istome smjeru dva do tri lijevka, od čega je svaki idući uži od prijašnjeg, pa se ribe skupljaju na najužem dijelu. Vrše obično postavljaju u plićine; u tekućim vodama širim otvorom prema struji. Znaju ih i maskirati da se na izgled ne razlikuju od okoliša. Ako ih stavljaju na morsko dno, vežu ih katkad konopcem s plovkom da ih lakše nađu. Mrežaste vrše nerijetko imaju i krila sa strane (takve zovu *krilaš* ili *kogul*), čime još dodatno usmjeruju ribe u stupicu.

Klopke mogu biti i različite ograde, npr. posebno sagrađeni plotovi – *jazovi* – na pogodnim mjestima u vodi (uz brzice, na zaokretima). Nerijetko se kombiniraju s vršama, koje se postavljaju uz otvore *jaza*, tako da su ribe prisiljene uplivati u vršu iz koje im nema izlaza.

Vrlo rašireno ribolovno sredstvo bile su raznovrsne mreže. Ribari su ih sami umjeli isplesti (i zakrpati) posebnom ribarskom iglom od tvrda drva (*iglica*, *brlce*) kojoj je pripadala i *daščica* za mjerenje oka. O vrsti riba kojima je mreža bila namijenjena ovisilo je kakva će biti veličina oka i debljina konopca od kojeg se mreža plela, pa su ribari točno znali hoće li to biti *srdelara*, *lokardenica*, *oližnica* i sl. Za oblikovanje mreže, međutim, presudan je bio način uporabe.

Stajaćice su mreže što se polažu ispod površine ili na morsko dno, razapete pod pravim kutom ili poprijeko u kakvom zaljevu. Po načinu konstrukcije mogu biti jednostruke ili trostruke. U trostrukima je središnji sloj gusta mreža sitnih oka, a oba su vanjska sloja od širokih oka; prošavši kroz rjeđi sloj, riba sama od gušćega napravi džep iz kojeg više ne može izaći. Najpoznatija je takva mreža *poponica*, a prema veličini ili vrsti riba razlikuju se *gavunare*, *girare*, *palandare* i dr. Stajaćim se mrežama hvatala i tunina, a tom je lovu pripadao i poseban objekt za motrenje jata. Poznato je da je prva stajaća tunolovka s ljestvama promatračnicama postavljena u Preluci u riječkome zaljevu još davne 1438. godine, a do početka Drugog svjetskog rata još se pedesetak *tunera* nalazilo uz obalu Primorja i Kvarnerskih otoka.

Iduću skupinu čine potegače, polukružne dvokrilne mreže. Njome ribari, smješteni u dva čamca, opkole riblje jato, a zatim je potežu prema zatonu ili obali. Među potegačama poznata je *migavica* i *ciplara* na Jadranu, *zapirač* na Dravi, a *loptaš* na Savi.

Ribolovni pribor: 1. stupica od trske; 2. mreža sačmarica; 3. osti; 4. vrša od pruća; 5. bubanj, mrežasta vrša

Povlačne su mreže također dvokrilne, ali im je središnji dio u obliku vreće. Namijenjene su vlačenju po dnu, pa zbog toga mogu biti pričvršćene na rašljasti ili trokutni okvir, katkad napravljen od konjskih kostiju. Poznate povlakače su *strašin* i *šabaka* u slanim, a *privlakač* u slatkim vodama.

U uporabi su i vodoravno napete mreže koje – kad nad njih naiđe lovina – ribar naglo diže okomito prema površini. Najpoznatija je među njima *križak* ili *šajtar*. Četiri su ugla te mreže pričvršćena dvama ukriženim, lučno savijenim prutovima, a na mjestu gdje se križaju spojeni su još dugačkim drškom. Budući da se pri nailasku ribe nad mrežu mora hitro djelovati, domišljati su ribari povezali mrežu i vlastito uho tankom uzicom (u Podravini zvanom *poslušalin*), kako bi već pri prvom dodiru ribe s mrežom reagirali. Istoj skupini pripadaju manje mreže u obliku tuljca, okomito obješenog o kružni okvir s drškom – *podimač*, *sak*, *janka*.

U specijalne se mreže ubrajaju i one koje se naglo uranjaju. Najpoznatija je među njima *sačmarica*. Njezina mrežna površina zauzima puni krug, a obod je opterećen utezima (sačmom) i opskrbljen uzicom za stezanje. Kad ribar – stojeći u čamcu ili uz obalu nad plićim mjestima – spazi ribu, baci na nju mrežu koja, brzo tonući, prekrije lovinu, a zatezanjem konopca posve je opkoli. U morskom su ribolovu takve mreže *orćaš* i *ričijak*.

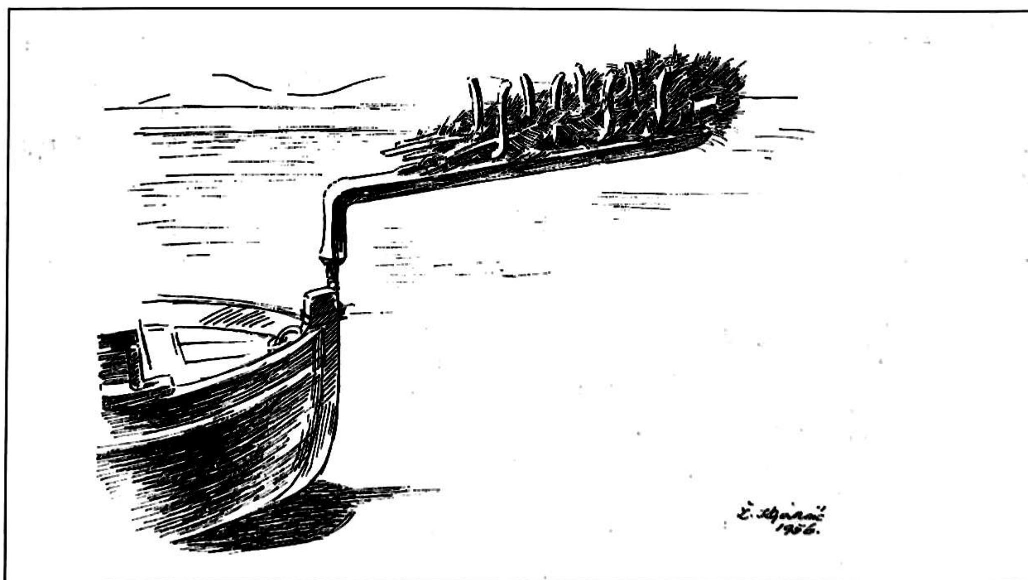
Ribari su primjenjivali i način kojim se lovina izravno napada ostima. To se ribolovno sredstvo sastoji od neke vrste željezne viljuške (s više oštrih zubaca jednake dužine), nataknute na držak dugačak i do 5 m. Ploveći noću uz svjetlo, ribar snažnim zamahom ostima probada bilo ribu, bilo mrkače ili lignje. Neki su ribari umjesto ostima lovinu napadali i sabljom.

Ribolov *pod sviću* jadranski su ribari poduzimali za proljetnih i ljetnih mrakova, hvatajući mahom plavu ribu. U novije su vrijeme za dobivanje umjetnog svjetla čamac opskrbili petrolejskom ili acetilenskom svjetiljkom, a ranije su to rješavali jeftinije, ali manje udobno: na željeznoj rebrastoj podlozi (*svićalo*) palili su luči od smrekovine.

Uz vabljenje svjetlom raspolagalo se i posebnim sredstvom za plašenje riba te tjeranje prema mreži ili vrši. Riječ je o drvenoj kijači (*pobuk*, *bučalo*). Udarajući po vodenoj površini, proizvodili su zvuk koji je uznemirio ribe, pa je mogao pokrenuti čak i velikog soma, skrivenog u mulju.

Za čamce namijenjene ribolovu posebno je važna bila pomna izvedba. Stranice plovila morale su biti glatko istesane da ne oštete mrežu. Na slatkim je vodama bio u uporabi čun, izduben od jednog komada debla (približno dugačak oko 4 m, a širok oko 80 cm) te čamci sastavljeni od dasaka borovine ili jelovine. Na slanim se vodama ribarilo malim brodicama – *kaićima*, *gajetama*, *leutima*.

Prema uobičajenoj podjeli rada ribolov je, kao i lov, u pravilu pripadao muškim poslovima.

Svićalo, Tisno, Murter

Pčelarstvo

Seosko je privređivanje obuhvaćalo i tradicijsko pčelarstvo, djelatnost od dvostruke koristi za kućanstvo. Proizvodima pčela – medom i voskom – namirivale su se prehrambene, zdravstvene te tehnološke potrebe, a djelovanje pčela na oplodnju bilja koristilo je agrarnoj proizvodnji, posebice voćarstvu. Prirodni su uvjeti za tu djelatnost u Hrvatskoj vrlo pogodni zbog obilja raznovrsnog – i samoniklog, i kultiviranog – medonosnog bilja. Dosta je podsjetiti na lipu, kesten, bagrem, vrbu, vrijes, ružmarin, kadulju i drugo razno livadno bilje. Zbog aromatične vegetacije krških terena, kakvoćom je prednjačio med s jadranskih otoka.

U seoskom mišljenju i ponašanju pčele zauzimaju posebno mjesto, drukčije od ostalih životinja. Drže se *Božjim stvorenjima*. Kad izgube život, nikako se ne smije kazati da su uginule; pčele, naime, poput ljudi, umiru. Za te plemenite životinje nije svejedno u kakvom su ljudskom okružju, o čemu svjedoči zapis iz Like o uvjerenju da *pčele napreduju tamo gdje vlada pravda i poštenje*. Više nego ikoja druga praksa, pčelarska je u mnogome prožeta magijskim postupcima. Među inim držalo se da će poslovanje oko pčela pratiti sreća ako se bazira na trostrukome roju, od kojih jedan pčelar dobije (ili kupi), drugi nađe, a treći ukrade. (Posljednje je donekle u proturječju s prije iznesenim postulatom o poštenju!)

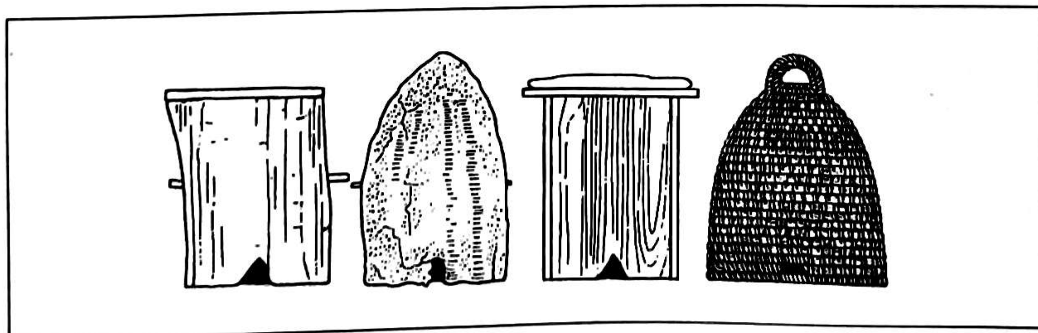
Kad je riječ o nalaženju, uobičajeno je bilo skupljanje divljih (i podivljalih) pčela iz stabala, pa i špilja te kamenja. Ako je seljak u šupljem deblu naišao na pčelinje društvo, urezao je svoj znak, čime su, po staroj seoskoj konvenciji, dotične pčele postale njegovim vlasništvom. Da bi ih uzmogao prenijeti kući, napravio je na deblu šupljinu, a uz pčelinji ulaz – *leto* – prislonio košnicu. Pred šupljinom je zapalio gubu (ili suhu balegu, slamu, neku staru krpu) te dimom nagnao pčele da – izlazeći kroz *leto* – nađu spas u košnici. Ili je, omamivši pčele dimom, prepilio duplje, pod donji dio podložio sito, a gornji poklopio pločom i sve zajedno prenio kući.

Među košnicama koje su rabili seoski pčelari panj je bio najjednostavnije rješenje. Ako ga je pčelar našao, služio je svojoj svrsi u prirodnom obliku, s minimalnom ljudskom intervencijom. Ipak, češće ga je pčelar izradio, otpilivši dio zdravog debla koje je zatim izdubio. Usto je izrezao i otvor za pčele (*leto, lećalo*), a u unutrašnjost panja stavio dva prekrižena prutića (*križić*) oko kojih će pčele učvrstiti saće. Na jednoj je (drvenoj) ploči panj stajao, a drugom je (drvenom ili kamenom) bio prekriven. Takav se *dub, stubli* rabio u Hrvatskom primorju, Dalmaciji, Lici, Slavoniji.

U dinarskom je području pretezala košnica pletena od šumske ili divlje loze (*pavutina*), katkad i od tankog ljeskovog ili vrbovog šiblja, u obliku stošca. Takva je *trnka, trnjka* bila još izvana omazana mješavinom goveđe balege i pepela (ili pljeve) da bi se pčelama osigurala ravnomjerna toplina.

Idući, prilično rasprostranjen oblik jesu košnice od dasaka, sastavljene u uspravni sanduk te pokrivene kamenim ili drvenim pločama – *ul(ište)*. Udomaćile su se najviše u jadranskom prostoru, ali ih ima i drugdje.

Čini se da su najkasnije ušle u uporabu slamnate košnice. Pletene od strukova ražine slame u spiralnoj tehnici, zvonolikog su oblika s ručkom na vrhu. I one mogu katkad biti omazane. Dok su tri navedena oblika košnica pčelari uglavnom sami izrađivali, ove su *pletare* većinom kupovali, i to od seoskih majstora iz Hrvatskog zagorja. Stoga su se i raširile po panonskom području.

Osnovni tipovi košnica

Vulišta, Popovača, 1930.

Košnice su pojedinačno smještali na police pričvršćene uza zid kuće, gdje su strehom bile zaštićene. Pazilo se da budu u zavjetrini i što više izložene suncu. Smještale su se i u vrt, u blizini cvijeća, ili u voćnjak, na police, klupice, ali i izravno na tlo. U jadranskom području postavljali su ih gdjegdje i u niše uza zid vrta, napravljene baš u tu svrhu. No, mogle su se smjestiti i u posebne objekte – pčelinjake; zgradice sastavljene od polica, pokrivene dvostrešnim krovićem. Nastojali su da broj košnica bude neparan, vjerujući da će time osigurati dobru kob proizvodnji. Nerijetko su na pčelinjake stavljali konjsku lubanju ili goveđe kosti, s namjerom da zaštite pčele od zlog, urokljivog pogleda. Zimi su ih, pak, posve racionalno, prekrivali slamom, suhom otavom ili okivali daskama, kao zaštitom od hladnoće.

Da bi se postigao što veći prinos meda, neki su seoski pčelari tijekom godine premještali košnice u različita područja, birana prema cvatnji medonosnog bilja. Tako su, primjerice, dalmatinski pčelari u vrijeme ljetne žege i suše selili pčele preko Velebita na sjever, gdje je cvjetanje tek počelo. Pri seljenju košnicu bi zamotali u ponjavu i nosili na glavi ili na konju, a na vodi bi ih prevozili čamcem.

Za obilaska košnica vodilo se računa o tome da pčelar bude čist, jer se znalo da pčele ne podnose zadah, npr. od znoja, češnjaka ili luka.

U poslovima s pčelama važan je bio trenutak rojenja, kad stara matica, nakon što se izlegne nova, napušta s jednim dijelom pčela košnicu. Pazilo se da se roj ne izgubi, pa se nastojao zadržati i smjestiti u novo stanište. Pčelar je stoga pripremio čistu košnicu i iznutra je premazao kakvom mirisavom biljkom (ljubica, trava *prilipača*, orahovo lišće), kiselim mlijekom ili medom, da primami pčele. Pred lice je stavio sito, a tijelo zaogrnuo plahtom, i to ne samo zbog vlastite zaštite od uboda već i iz uvjerenja da će bijela boja zadržati pčele.

Zapis iz ličkoga sela Ivčević-Kose ilustrira prizor rojenja, isprepleten racionalnim i magijskim postupcima:

> *Kad se roj odvoji, treba ga zadržati da ne odleti, odnosno da se spusti negdje blizu. Pčelar promatra kretanje pčela, pa ako kruže oko trnke, znak je da ne će daleko. Pčelari kažu da prvi i drugi roj idu blizu i nisko, dok treći roj ide visoko i teško ga je uhvatiti. Pčelar se zagrne čistom bijelom plahtom, trnku prekrije crnom krpom i stavi je na pogodno mjesto u hladu. Djeca bacaju zemlju i prskaju vodom ispred pčela, planinka golim tijelom sjedi na zemlji i kao da im šapuće: "Meden kuća majka, sidi majka, u kuću majka", pritom tuče kamenčićima koje drži u rukama.*

Ako roj odleti i spusti se na susjedov posjed, držat će se, po starim tradicijama, njegovim vlasništvom pa će mu uz to – zato što je nađen – donijeti sreću.

Prvi je roj (*prvenac*, *ranko*) najkvalitetniji i rojit će se još jednom u istoj godini. Taj drugi roj (*parojak*, *drugenac*) već je slabiji, a treći je (*čele*, *trećaki*) najslabiji.

S obzirom na priprost uređaj košnica (s nepokretnim saćem), do meda se moglo doći jedino usmrćivanjem pčelinjeg društva pa, zatim, tiještenjem izrezanog saća. U iskopanoj su jami zbog toga zapalili oganj (od pruća, kakve stare krpe ili sumpora) i nad njeg stavili košnicu. Dim, a pogotovo sumporne pare, ugušili bi pčele koje je pčelar tad istresao iz košnice i zakopao. Time mu je bio oslobođen put do saća. Razumije se, nekoliko su košnica ostavljali za nastavak proizvodnje. Od toga donekle odudara praksa u jadranskom području gdje su košnice od dubenog panja ili visokih daščanih

škrinjica imale dvodijelni poklopac. U jesen su otvorili samo jedan dio poklopca i otuda uzimali med, čime su i leglo i pčele ostali sačuvani.

Izrezano saće stavili su najprije u ćup da se samo ocijedi. Takav čisti med (*samocid*) bio je namijenjen kućnoj apoteci. Nakon toga saće su, položeno u platnenu vrećicu, gnječili rukama, a neki su raspolagali i priprostim drvenim tijeskom (*citka*). Dobiveni je med bio dobrodošlom namirnicom u prehrani, kao samostalno jelo ili kao sastojak za zaslađivanje drugih jela, pripremanje kolača i pića.

Voštinu što je preostala nakon gnječenja prokuhali su, uklanjajući pritom nečistoću, procijedili i tako proizveli vosak. Od njega su umjeli izraditi svijeće-voštanice koje su, osim za svakidašnju rasvjetu, bile i obveznim priborom na božićnome stolu, u opremi pokojnika i sl. Voskom su premazivali i debeo laneni konac (*dretva*) za šivanje, kao i niti osnove pri tkanju, a bio je nuždan pri šaranju uskrsnih jaja.

Pčelarstvom su se ponajviše bavili stariji ljudi. Zbog svoje životne dobi, nesklone promjenama, zacijelo su pridonijeli znatnoj konzervativnosti koja je tu djelatnost prožimala do novijih vremena.

Stočarstvo

Nasuprot pčelarstvu stočarstvo je bilo u samom središtu gospodarskog zanimanja. Uzgojem domaćih životinja seljaci su stvarali važne prehrambene namirnice (meso, mlijeko, mast, jaja) i proizvodili razne sirovine (kožu, vunu, krzno, perje i dr.). Stočarstvo je, uz to, bilo u suodnosu s ratarstvom, zaokružujući s njim cjelokupan agrarni proces.

Kao posebnost, ne samo u načinu stočarenja, nego i u stilu življenja, izdvaja se planinsko ili transhumantno stočarstvo koje se primjenjivalo u gorskoj i dijelu primorske Hrvatske. Njegovo je osnovno obilježje da se sa stokom, radi bolje ispaše, odlazi na duže vrijeme izvan stalnog mjesta stanovanja u udaljenije krajeve. Pritom se, najčešće s ovcama – jer o njima je riječ – ljeti dizalo na pašnjake u planinu, a u manjoj mjeri, zimi spuštalo iz brdskih krajeva u toplije nizinske ili primorske predjele. Uz Dinaru i Biokovo klasična je stočarska planina bio Velebit, kamo su ljeti dolazili pastiri iz Like, Primorja i sjeverne Dalmacije. Njihova stočarska praksa primjer je suptilnih regionalnih razlika unutar istoga tipa stočarstva.

Budući da su Ličani svoje privređivanje temeljili podjednako i na ratarstvu i na stočarstvu, na velebitskim su pašnjacima pojedini ukućani boravili kraće vrijeme, obično od lipnja do srpnja. Odlazili su iz dvaju razloga: da od ovaca zaštite dozrijevanje usjeva na poljima u selu te da pokupe sijeno na pašnjacima u planini. Provodeći proljeće i jesen kod kuće, lički su se čobani zbog oštre klime zimi spuštali u Primorje.

Primorcima je ovčarstvo bilo primarnom poljoprivrednom granom, pa su na sjevernim i srednjovelebitskim pašnjacima boravili dobar dio godine, ali etapno, slijedeći vegetacijski rast. Tako su u proljeće, obično oko Jurjeva (23. travnja), cijele obitelji pošle u podgorje gdje su, na visini od približno 700 m, imale sezonske stanove. Kako su ih nastojali sagraditi u docima, gdje je bilo i nešto zemlje, iskorištavali su boravak i za sjetvu kukuruza, ječma, krumpira, kupusa, graha. Počev od Antunova (13. lipnja) izdigli bi se u nadgorje gdje su na visini od 1000 do 1200 m imali također pravo na pašu. U jesen su se spuštali prema domicilnom naselju, ali opet etapno, ubravši usput i prirod u podgorju.

Dalmatinsko se planinsko stočarstvo gotovo već približilo nomadskom. Krećući se stalno sa životinjama za boljom travom, i ljudi su bili drukčije organizirani. Pojedine obitelji iz Ravnih kotara ili Bukovice prepustile su, naime, svoje ovce iskusnim pastirima, ujedinjenima u tzv. *kumpaniju*, na čelu sa *starješinom*. Sa skupljenim stadom, koje je moglo imati i do 10.000 ovaca, uz cijelu karavanu konja i mazgi natovarenih hranom i solju, putovali su i po nekoliko dana do južnovelebitskih pašnjaka. Odmah pri polasku odvojili su tri stada. U prvom su bile muzenice, u drugom jalovarice, a u trećem janjad. Svako od njih pratili su pastiri *prednjaci*, *krilaši* i *prikupljači* te, ne kao

Pastir, Ivčević-Kosa, Lika 1940.

posljednje, ovčarski psi. Ovce su bile obilježene znakovima vlasništva, utisnutima bilo bojom, bilo zarezivanjem ili bušenjem ušiju. Odlazak, *izdig* tih velikih stada bio je obično upriličen sredinom lipnja, a povratak, *zdig* početkom rujna.

Specifičan način života pastira zahtijevao je i posebnu opremu, pa su ih prepoznavali po kožusima i šubarama, izrađenima od ovčjeg krzna, ili kabanicama s kapuljačom, napravljenima od ustupanog sukna koje su sami umjeli impregnirati voskom i lojem. Nerijetko im je takva kabanica, čvrsto omotana oko tijela, bila jedinim ležajem. Opanci od sirove goveđe kože s oputama od ovčjih crijeva predstavljali su vrlo pogodnu obuću za krški teren. Glavno pastirsko pomagalo bio je dugački štap s kukom, a u nuždan pribor, nošen u vunenoj torbi preko ramena, pripadala je drvena čaša – *kepčija* te veterinarska pomagala, ali i svirala.

U družini koja je boravila na planini bile su i žene (*planinka*, *maja*, *stopanica*) čije je glavno zanimanje bilo prerada mlijeka. Obavljale su je u pastirskim kolibama (*stan*),

priprostim zgradicama od brvana ili suhozida, mahom jednodijelnima. Primorci su raspolagali i dvodijelnim stanovima, pa je jedna prostorija (*komin* ili *ognjar*) s otvorenim ognjištem, priborom za kuhanje i smještaj namirnica, bila namijenjena i zajedničkom večernjem boravku, a u drugoj (*usprema*) bila je ostava s gotovim mliječnim proizvodima te ležajevi. U blizini se nalazio *tor*, ograđeni prostor u kojem su ovce, uz nadzor pastira, boravile noću, a u posebnom se njegovu dijelu, tzv. *strugi*, obavljala jutarnja i večernja mužnja.

Svježe pomuzeno mlijeko (*jamuža*) odmah se prerađivalo, bilo sirenjem, bilo kiseljenjem ili mlaćenjem. Dodavanjem sirišta (pripremljenog od sušenog životinjskog želuca) u nekuhano mlijeko proizvodio se sir: *škripavac* (sušen na zraku) ili *mišni sir* (pohranjivan u mješine, uz dodatak soli). Od mješavine prokuhane sirutke i sirovog mlijeka pripremao se manje kaloričan sir – *urda*, namijenjen dnevnoj konzumaciji. Stavljanjem u zemljani ćup sloja kuhanog te sloja nekuhanog zasoljenog mlijeka nastajao je mekani polumasni sir – *basa*. Mlijeko ostavljeno da se ukiseli (*kiselina*) također je bilo namijenjeno dnevnoj prehrani družine. Skorup, pokupljen od kuhanog mlijeka, pretvarali su mlaćenjem u drvenom stapu u maslac koji bi zatim pretopili u maslo.

Kad je bila riječ o velikom stadu ovaca različitih vlasnika, pastiri su bilježili količinu dobivenih prerađevina urezima u posebne daščice – *rovaše.* Na njima su evidentirali i količinu vune koja je vlasnicima pripadala nakon striženja, kao i mješine što su ih sami skrojili od ovaca koje su morali usmrtiti. Tisućljetni kontinuitet planinsko-pašnjačkog stočarenja u gorskoj Hrvatskoj očituje se u tradiciji tzv. *vlaškog brojenja*. Pri prebrojavanju grla stoke, naime, služili su se riječima iz jezika zaostalog od predslavenskih, transhumantnih i nomadskih stočara.

Pastirski stan, Veliko Rujno, Velebit

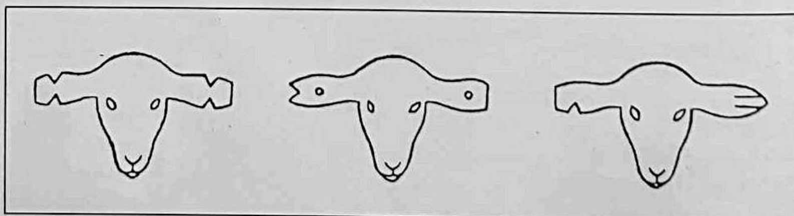
Striženje ovaca, Ivčević-Kosa, Lika, 1940.

Pastiri su, nakon obvezatne jutarnje mužnje u toru, odlazili sa stadom na pašu, krećući se tako da u vrijeme podneva stignu do *plandišta*, predjela na kojem mogu ovce počinuti u hladovini, a zatim, opet pasući, stići predvečer do tora. Jednom tjedno dovodili su ih do posebnog mjesta na kojem su im davali sol (*solilo*), a moralo je biti smješteno u blizini lokve, *pojila*. Unatoč neudobnom životu, pastirima je ostalo dosta slobodnog vremena. Mnogi su ga provodili izrađujući pojedine predmete svakidašnje uporabe, od kojih se svojim oblikovanjem i ukrasnim tehnikama izdvajaju predmeti od drva.

Nakon povratka s planine, koji je obično uslijedio poslije Male Gospe (8. rujna), ovce bi razdijelili vlasnicima zajedno s priskrbljenim mliječnim proizvodima i sirovinama. Od te količine jednim su dijelom bili isplaćeni i pastiri.

Kad je već riječ o ovčarstvu, treba spomenuti i praksu nekih jadranskih otoka (posebice Cresa i Paga) na kojima je prevladavao pregonski oblik stočarenja. Ondje su, naime, ovce bile cijele godine vani, na otvorenom, i to same, bez pastirskog nadzora. Otočani su vlastite male pašnjačke površine ogradili kamenim ogradama i u njih stavljali po nekoliko ovaca na ispašu. Tijekom godine premještali su ih iz jedne *ograjice* u drugu, vodeći računa o tome da su zimi bliže moru, gdje je toplije, a u proljeće, kad se janje, što bliže kući. Nisu smjele biti predaleko ni u vrijeme laktacije, jer su ih vlasnice obilazile dva puta dnevno zbog mužnje. Te su ovce pogotovo morali vlasnici obilježiti svojim znakovima. Oblikom ureza i njihovim kombinacijama takvi su *biljegi*, *belehi* činili posebno simbolično pismo koje je bilo čitljivo svakom domaćem stanovniku.

U najvećem dijelu Hrvatske prevladavalo je, međutim, stajsko stočarstvo. Od planinsko-pašnjačkog razlikuje se po tome što stoka pretežito boravi u selu, noćeći u stajama smještenima uz kuću. Dok je u transhumantnome tipu bila riječ o ovčarstvu (manjim dijelom i o kozarstvu), stajsko je stočarstvo temeljeno na govedarstvu, konjarstvu i svinjarstvu. Povijesno gledano, i u tim stočarskim granama prevladavao je među hrvatskim seljacima do 18. stoljeća ekstenzivan način uzgoja. Ali od tog doba pomalo se proširuje spoznaja o kružnom načelu u poljodjelstvu po kojemu će više stoke proizvesti više gnoja; time će se priskrbiti više uroda, što će pak omogućiti i veći broj stoke. Drugim riječima, intenziviranjem ratarstva poboljšavalo se i stočarstvo. Pa ipak, nešto od slobodnog boravka stoke u prirodi zadržalo se još u prvim desetljećima 20. stoljeća. Potvrđuje to, među ostalim, i zapis iz baranjskog sela Kopačevo u kojem se spominje da su :*... pastiri otišli sa svom stokom duboko u rit i to već u 3-ćem mjesecu a vraćali su se s njom u 11-om mjesecu kući.*

Belehi, znakovi vlasništva, Cres

Seoska je zajednica obično raspolagala zajedničkim pašnjakom (*gmajna*) i unajmila jednog ili više pastira (*čordaši*). Mogli su biti i specijalizirani, pa su postojali *konjari, kravari, volari* ili *biruši, svinjari*. Skupivši jutrom svu stoku, odvodili su je na pašnjak, a uvečer vraćali u selo. I ovi su se nizinski pastiri, poput brdskih, odlikovali posebnom opremom – velikim suknenim kabanicama i pustenim šeširima širokih oboda; gdjegdje i plaštevima za kišu spletenima od dugačkih vlati trave. Hranu (mahom kruh, sir i slaninu) te pribor (među ostalim i drvenu čašu – *čanak*) držali su u torbama, platnenim ili kožnatim, sa zaklopcem od vunenih resa. Neki su imali uza se i veliki goveđi rog čijim su zvukom pozivali domaćine da im dovedu stoku; drugi pak dugački bič (*kandžija*), vještim pucketanjem kojega su najavljivali svoj dolazak. Uz čuvanje blaga u dokolici su tesali luči (za rasvjetu), pripremali šibe za pletenje košara, rezbarili razne drvene predmete, izrađivali trube od kore. Unajmljivale su se i pastirice koje su vrijeme na paši provodile predući, šijući ili vezući.

Uz zajedničko napasivanje, u novije je doba bilo uobičajeno da se stoka izvodi pojedinačno na pašu u blizini okućnice. Da se živinče ne bi odviše udaljilo ili nanijelo štetu usjevima, ograničili bi im kretanje stavljanjem posebnih drvenih ili od konopaca ispletenih sputavala (*puto, klato*) oko nogu.

Valja još spomenuti da su vještiji ljudi u selu sami umjeli kastrirati stoku. Raspolažući priprostim pomagalima, škopili su teliće, ždrijepce, prasce, jarce, ovnove, a također su, u slučaju potrebe, liječili domaće životinje prirodnim sredstvima.

U zimskom je razdoblju stoka stalno boravila u stajama, nastambama opremljenim jaslama, kamo se stavljala hrana: sijeno, slama, suha djetelina, zob, ječam i sl. Na dvorištima uz bunar bila su i posebna korita (*valov, kopanja*) za napajanje. Iz staje se svakoga dana lopatama i željeznim vilama skupljao gnoj i prenosio do gnojišta. Ondje se slagao na hrpu i ostavljao da dozori. Istodobno su po tlu staje sterali naramke slame i suhog lišća (*šušanj, stelja*), osiguravajući blagu boravak u suhom.

Goveda su u većem dijelu središnje te u istočnoj Hrvatskoj uzgajali radi dobivanja mesa, mlijeka i mliječnih proizvoda, od čega je jedan dio bio namijenjen i prodaji. Osobito su seljaci u blizini gradova opskrbljivali urbano stanovništvo mlijekom, svježim sirom i vrhnjem, suhim sirom, maslacem. Osim stvaranja korisnoga stajskog gnoja, goveda su obavljala i teglenje. U tu je svrhu volova bilo i u sjevernojadranskim kućanstvima. Konji su se također uzgajali za teglenje i prijevoz tereta, dok su u primorju i na otocima tu zadaću obavljali magarci i mazge.

Gotovo je svako seosko domaćinstvo gojilo svinje. Jadranske su obitelji gojile tek jednu do dvije svinje godišnje radi dobivanja, u prvom redu, suhoga mesa, a u kontinentalnoj je Hrvatskoj svinjarstvo bilo važnom stočarskom granom. Zabilježeno je da su u Slavoniji prije pojave svinjske kuge (1895) manje zadružne obitelji raspolagale sa 100 do 200 svinja, a veće i s više od 500. U tadašnjim velikim šumama svinje su se same tovile žirom, a učinak takve prehrane ostao je zapamćen i u stihu:

Kad su stari svinje žirovali
Debele su krmače imali.

To ekstenzivno svinjarstvo ilustrira i zapis o jednom, ponešto bizarnom događaju:

Oko godine 1870. jednog dana nestalo je iz šume Lovakovica kod Privlake 20 krmača zadruge Kurjaković. Nisu ih mogli pronaći pa se zaključilo da su ukradene. Međutim nakon 7 do 8 mjeseci krmače su došle same kući i dovele preko 100 komada prasaca

Još u prvim desetljećima 20. stoljeća i u zagrebačkoj okolici svinjari su vodili svinje u šume. Ondje su boravile od jeseni, kad je sa stabala počeo padati bukov i hrastov žir te kestenje, do pred Božić, jer je tad nastupalo vrijeme svinjokolje. Od priručnog materijala, pruća i lišća, svinjari su u šumi sagradili kolibicu za noćni boravak, a domaćini

su im jednom dnevno donosili topli obrok. Ipak, sve intenzivnijim uvođenjem kukuruza u plodored, i svinje su sve više gojene uz kuću, u svinjcima, gdje su se hranile kukuruzom (uz napoj, buče, kuhani krumpir i sl.).

Uz kuću je bilo vezano i peradarstvo. U jadranskim su seoskim domaćinstvima gojili nevelik broj kokoši, u prvom redu zbog jaja. Drugdje u Hrvatskoj seoska su dvorišta (i vode) obilovala, uz kokoši, i purama, patkama i guskama, kao izvorima mesa i perja. Danju je perad slobodno čeprkala dvorištem i ledinama, a noću boravila u posebnim nastambama. Seoske su domaćice raspolagale znanjem o nasađivanju; npr. pod kokoš se stavljalo 15 jaja i trebala je na njima sjediti tri tjedna, a pura je na 21 jajetu morala sjediti 4 tjedna, itd. Čitav niz magijskih postupaka u raznim prigodama, kojima se htjelo osigurati mirno sjedenje kvočke na jajima, svjedoči o važnosti koja se pridavala tom poslu.

Ratarstvo

Spomenuta je već uska isprepletenost stočarstva s ratarstvom, djelatnošću kojom se na oranicama proizvodilo bilje namijenjeno prehrani ljudi i domaćih životinja te nekih drugih kućanskih potreba. U svojem povijesnom hodu ratarstvo je na hrvatskom tlu početkom 19. stoljeća nadmašilo dotadašnje primarno stočarstvo, potaknuto tadašnjom europskom konjunkturom žitarica. Svoj su oranički kapacitet seljaci tad povećavali daljnjim krčenjem šuma i zaoravanjem pašnjaka. Posječeno raslinje i iskopane panjeve s takvih su tala običavali zapaliti, pa je pepeo, preostao nakon vatre, bio i prvim prirodnim gnojivom krčevine.

Volovska zaprega, Žumberak, 1907.

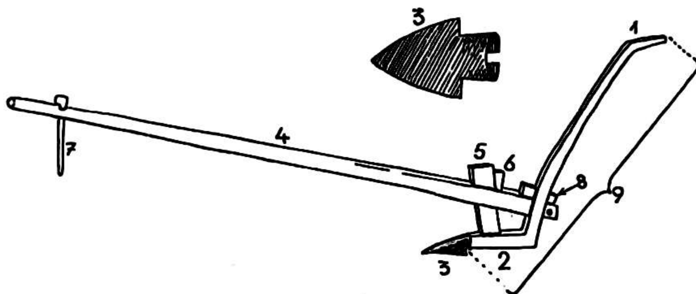
Radi osiguravanja plodnosti tla i ishrane bilja redoslijed ratarskih poslova redovito je započinjao gnojenjem, koje se, u skladu s tipom gospodarstva, provodilo na dva načina. U područjima u kojima je prevladavalo stajsko stočarstvo ratari su prikupljeni i dozoreni gnoj prevezli iz gnojišta kolima na oranice te ga rasporedili u hrpe. Neposredno prije oranja željeznim su ga vilama rastresli po zemlji. Ondje gdje se uzgajala sitna stoka seljaci su na oranicama podizali pokretne torove. Nakon što su ovce i koze u njima provele kraće vrijeme spontano gnojeći zemljište, premještali su tor na novu lokaciju.

Slijedio je zatim posao pripremanja zemljišta za sjetvu. Rahljenje tla obavljalo se oranjem oraćim spravama koje je teglila stoka. Seljački agrarni instrumentarij u Hrvatskoj poznaje tri oblika drvenih oraćih sprava: ralo, plužicu i plug. U priobalju i na nekim jadranskim otocima u uporabi je bilo ralo, priprosta sprava čiju su drvenu konstrukciju umjeli izraditi sami ratari, a željezni je dio bio proizvod kovača. Sastojalo se od okomite *ručice* što se produžavala u vodoravni dio (*plaz*) na vršku kojega je simetričan željezni lemeš. Ravnim ili koljenastim rudom (*oje*), spojenim s *ručicom* i *plazom*, sprava je povezana sa zapregom (najčešće volovskom, ali i magarećom), a klinovima (*kozlac*, *kozlačnjak*, *zagužnjak*) koji te dijelove povezuju regulira se dubina oranja. Upravljajući *ručicom*, orač djeluje na smjer i dubinu kojom lemeš prodire u zemlju, rujući je.

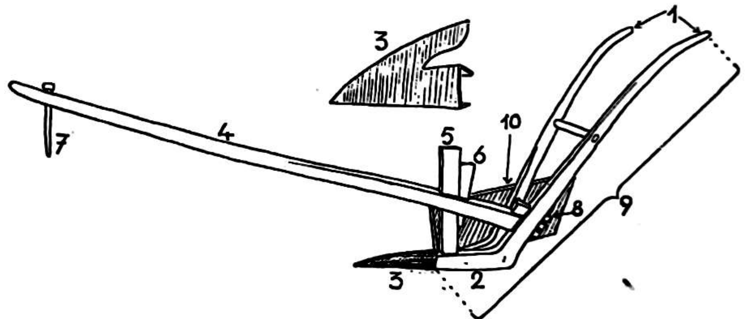
Ralo i plužica

Mnogo je savršeniji plug koji je bio raširen u najvećem dijelu Hrvatske. Konstruktivno se razlikuje od rala po tome što ima dvije *ručice* za upravljanje, *plaz* završava lemešom s oštricom samo na jednoj strani, ali je zato u koljenasto rudo (*gredelj*) usađen još jedan željezni nož – *crtalo*. Vodoravno presijecanje zemlje lemešom dopunjuje učinak *crtala*, sjekući je okomito, a tako odrezanu grudu odvaljuje i prevrće još jedan sastavni dio pluga – *daska*, okomito smještena uz desnu stranu *plaza*. I kod pluga se dubina oranja mogla regulirati pomicanjem istoimenih poveznih klinova *kozlaca*, *kozlačnjaka i zagužnjaka* te

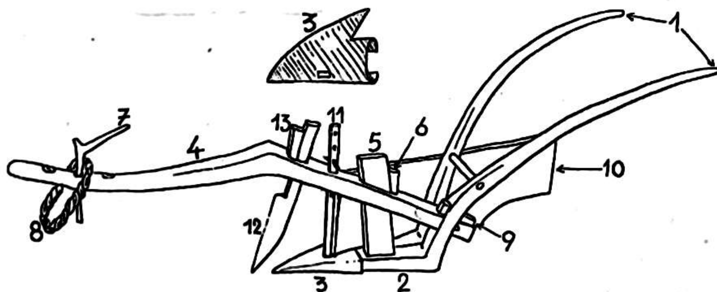
Plug i ornice

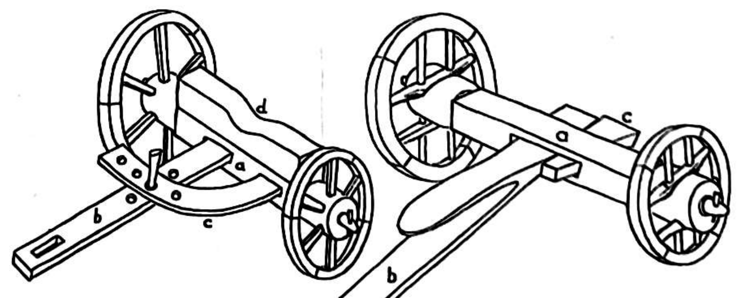
Ralo. ***1 = ručica, 2 = plaz, 3 = lemeš, 4 = oje, 5 = kozlac, 6 = kozlačnjak, 7 = zavoranj, 8 = zagužnjak, 9 = ralica.***

Plužica (vrganj). ***1 = ručica, 2 = plaz, 3 = lemeš, 4 = oje, 5 = kozlac, 6 = kozlačnjak, 7 = zavoranj, 8 = zagužnjak, 9 = ralica, 10 = daska***

Plug. ***1 = ručica, 2 = plaz, 3 = lemeš, 4 = gredelj, 5 = kozlac, 6 = kozlačnjak, 7 = kurelj, 8 = gužva oračica, 9 = zagužnjak, 10 = daska, 11 = cimer, 12 = crtalo, 13 = zacrtnjak.***

Ornice. ***a = osovina, b = rudić, c = mačka, d = oplen.***

Oranje, okolica Zagreba, 1910.

osobito klina *kurelja*, smještenog na završetku *gredelja*. Podešavanje dubine oranja omogućavao je treći željezni dio – *cimer*, prečka s rupicama između lemeša i *gredelja*. Plugu pripada i jedan samostalan dio, plužna kolica ili *ornice*. Sastavljena su od dva kotača nejednake veličine od kojih se pri oranju veći kreće po brazdi, a manji po još neizoranoj zemlji. Kolica su s jedne strane povezana s *gredeljem* uz pomoć *kurelja* i koluta od pruća (*gužva*), a s druge rudom i jarmom (uz volovsku) ili vagirom (uz konjsku) zapregu. Cjelokupnu opremu – plug, rudo i jaram – označavali su seljaci nazivom *lijes*, *ratilo* ili *sprema*.

Treća oraća sprava – *plužica* ili *vrganj* – prijelazni je oblik između rala i pluga: nema *crtala* i *ornica*, ali je opskrbljena dvjema *ručicama* te asimetričnim lemešom i *daskom* za oblikovanje brazdi. Njome su orali u Istri, na Krku te u sjevernodalmatinskom zaleđu.

Valja još dodati da su u uporabi bile i neke suvrstice pluga, prilagođene određenim terenima. Tako su se u brdovitim krajevima upotrebljavali plugovi *premetnjaci* kojima se *daska* mogla premještati uz obje strane *plaza*, čime se pri oranju brazde slažu jedna uz drugu. Ili su na istom *gredelju* bila po dva lemeša, *daske* i *crtala*, kako bi se moglo orati i na lijevu i na desnu stranu, pa su ih i nazivali plugovi *dupljaci*.

Orači su imali uza se malu željeznu lopaticu (*otka*, *otik*) za uklanjanje zemlje nakupljene na lemešu i *daski*. U oranju su sudjelovale najmanje dvije osobe, od kojih jedna upravlja oraćom spravom, pluži, a druga usmjeruje stoku. U nekim se krajevima zaprezalo po više pari volova u nizu. Tada je svaki par imao svojeg vodiča.

Vodilo se računa o tome da se svake godine drukčije ore. Jedne se godine počinjalo s ruba oranice prema sredini (*na razor*, *jazor*), a druge od sredine prema rubovima (*na sklad*). Mjesta na užim stranama parcele na kojima se orači i oprema okreću zovu se *uvrati*.

Poorana zemlja spremna je za prihvat sjemena. Ratari su za sjeme ostavljali najbolje zrnje koje su katkad još i čistili, bilo pranjem u vapnenoj vodi, bilo sipanjem iznad

vatre ili prosijavanjem kroz rešeto. Sijanje je, kao i oranje, pripadalo poslovima muškaraca, a osobito značenje toga čina očitovalo se i nizom magijskih postupaka. Hodajući njivom sijač ravnomjerno zasipa zemlju sjemenom, smještenim u torbi ili bisagama, obješenima preko ramena, ili iz košare koju drži u lijevoj ruci.

Tlo razrahljeno oranjem valjalo je još izmrviti i izravnati, čime se i sjeme stjeralo dublje u zemlju. Za posao *vlačenja* (*brananje*, *drljanje*) raspolagalo se dvjema vrstama naprava. Jedne su umjeli sami napraviti od svežnjeva trnja ili granja, nanizanog na prut te pričvršćenog o okomito postavljenu dasku. Lučnim spojnicama (*krčela*, *žagre*) brane su bile povezane sa zapregom, a da bi učinak granja bio veći, otežali su ga kamenom, kladom ili bi na branu posjeli dijete. Takve su naprave bile pogodne za usitnjavanje te pokrivanje sjemena zemljom, a bile su udomaćene u južnoj Istri, dalmatinskom zaleđu, Lici. Drugu su vrstu brana (*zubatica*, *zuba*, *brnača*, *drljača*) izrađivali tesari. Sastojala se od gredica s klinovima (prvotno drvenima, kasnije željeznima), učvršćenima u okvir, pa je bila pogodna za razbijanje većih gruda zemlje, ali i raspoređivanje gnojiva i čišćenje korova. Okvirne su brane različitih oblika. U sjevernoj i središnjoj Hrvatskoj poprečne su gredice bile umetnute u trapezni okvir, a u Istri, Gorskom kotaru i Lici u trokutni. Na Kordunu i Banovini uzdužne su gredice bile uglavljene u pravokutni okvir. No, ponegdje su bile u uporabi obje vrste, pa se zbog njihova specifičnog djelovanja okvirnima vlačilo odmah poslije oranja, a branama od pruća nakon sijanja. I u ovom je poslu jedna osoba upravljala zapregom, a druga usmjeravala kretanje brane. Na nizinskim su oranicama nakon brananja tlo još dodatno poravnali prevlačenjem velikoga i masivnog drvenog valjka.

Time je prvi dio ratarskih poslova bio završen te se, uz povremeno čupanje korova, čekalo da usjevi dozore. Žetva je središnji događaj ljetnog agrarnog razdoblja. Ranije se želo samo srpom; u jednih je oštrica, uobličena u pravilan polukrug, bila posve glatka, u drugih nešto izduženijeg oblika i nazubljena. Upotrebom kose, kojoj su u toj prilici na držak stavili nekoliko izdanaka za lakše zahvaćanje snoplja, uvelike su olakšali posao. Žetva je bila skupni posao u kojem su uz ukućane sudjelovali i susjedi. U pravilu su žele žene, ali primjenom kose posao su preuzeli muškarci. Rukovet po rukovet požnjevenog žita slaže se u snopove, povezane tzv. *užama* koje su na samoj njivi izrađivali od usukanih vlati. Radi sušenja, snopovi su se slagali u hrpe (*krstine*, *kršće*) s uvijek istim brojem (regionalno različitim, npr. 9, 17, 20) ukriženih snopova, položenih s klasjem u sredini.

Zapis iz turopoljskog sela Lomnice spominje da je na jednom polju bilo i po petnaest žetelica, a mladići su im pomagali skupljajući žito i vežući ga u snoplje. Posao je imao i svoj ceremonijalni završetak:

> *Da se poželo gospodaru se je naredil venec i na domu na glavu del. On ga je pak obesil na klinčanici i dal jem je jesti i piti.*

Nakon što su žito dopremili kući, trebalo je zrnje izdvojiti iz klasja. U tradiciji hrvatskih seljaka bila su u primjeni tri načina. Najjednostavniji se sastojao u tome da se snopljem udaralo o kakvu tvrdu podlogu (dasku, bačvu i sl.) ili se običnim štapom mlatilo po klasju. Time su se najmanje oštećivale vlati, što je bilo osobito važno za slamu od raži, namijenjenu pokrivanju krovova ili pletenju raznih predmeta. Drugi je način mlaćenje snoplja, razastrtog po tlu, posebnim pomagalom domaće izradbe – *mlatom* ili *cijepom*. Sastavljen je od dva pruta povezana konopcem ili kožnom trakom; kraći je u svojstvu drška, a dužim se, rotirajući ga u kružnoj putanji, udara po žitu. Mlaci su obično djelovali u paru. U sučeljenom položaju, pazeći na ritmički slijed udaraca, pomicali su se u istome pravcu. U središnjoj Hrvatskoj taj su posao obavljali i profesionalni mlaci, mahom seljaci iz Zagorja. Obično su obilazili sela u skupini od četiri člana, radeći za naknadu u novcu ili naturi.

Treći je način vršenje. Na posebnu zaravnjenu površinu (*gumno*, *guvno*, *arman*) rasprostrlo se snoplje (*vršaj*) i dovela se stoka – volovi, konji, mazga – da ga izgaze. Vezane uz stup, osovljen u sredini gumna, ili samo tjerane vodičem, životinje se po *vršaju* kreću u

Mljevenje na žrvnju, Sestrunić, Ivanec, Hrv. zagorje, 1941.

Kopanje, Deščevec, Zagreb, 1924.

koncentričnim krugovima, a za to vrijeme seljaci vilama prevrću i rastresaju snoplje. Izgažena je slama bila namijenjena krmivu, a zrnje se žita pročišćavalo vijanjem i sijanjem. Za vjetrovita vremena, naime, zrnje su zahvaćali drvenom lopatom (*vijača*) i bacali ga uvis s jednog mjesta na drugo, pri čemu je vjetar odnosio pljevu. Slijedilo je još prosijavanje kroz veliko rešeto s mrežom od lika (*retkoseja*) ili posebnih trava (*jujnica*).

Žito su spremali u drvene sanduke, smještene na trijemu ili potkrovlju kuće. Osim uobičajenih oblika škrinja, spomenutih već u kućnom mobilijaru, u središnjoj su Hrvatskoj imali specijalne sanduke velikih dimenzija (*fršlog*). U žitorodnim krajevima, kakva je bila Slavonija, zrnje se spremalo u posebnu zgradu, hambar, s ugrađenim pregradama (*oke*) za pojedine vrste žita. Ostalo je, međutim, upamćeno da se u prošlim vremenima žito pohranjivalo u naročite jame u zemlji. Da budu primjerene svrsi, ispalili su ih vatrom, a zatim stranice pobijelili vapnom.

Mnogo se uzgajao i kukuruz koji su u proljeće sadili na uzoranu njivu, stavljajući zrna u jamice, izdubene kolčićem. U svibnju su mlade biljke motikom okopavali da uklone korov i razrijede nasad, a ljeti su oko stabljike zagrtali zemlju da sačuvaju vlagu. Nakon branja dozrelih klipova u jesen slijedilo je *kominjanje*, *komušanje* – skidanje listova s klipova. Obavljan kod kuće, bio je to također zajednički posao susjedske zajednice, pa je uz svoj radni cilj imao i značaj društvenog domjenka. Listove (*komušine*, *perušine*) rabili su za stočnu hranu, ali i za punjenje posteljnih slamarica. Oguljene klipove spremali su u posebne objekte – cilindrične ili elipsoidne *koševe* od

Žetva, Bizovac, Osijek

Kosci, Đeletovci, Vinkovci

Klepanje kose, Pokuplje, 1923.

pletera ili izdužene *kukuružnjake* od letava, natkrite krovićem. Kukuruzno zrnje runili su tarući ili klipom o klip, ili nazubljenom metalnom napravom (*runjić, krunjača*), nataknutom na ruku. U kasnu jesen kukuruzovinu su na njivi posjekli, dovezli kući i, najčešće, složili u stog nadomak staji.

U prijašnjem su poglavlju već bili spomenuti uređaji kojima se zrnje pretvaralo u brašno. U kući se to radilo ručnim žrvnjevima. Veće količine mljele su se u mlinovima: vodenicama – s vodoravnim vodnim kolom (*žličari*) ili okomitim (osobito na nizinskim rijekama), zatim na pogon stokom (slavonske *suvare, suvače*) te, u prošlosti, vjetrenjačama (osobito u jadranskom prostoru). Za drobljenje i ljuštenje žita ili za kašu zrnje su ručno tukli u ovećim mužarima ili u drvenim stupama na nožni pogon.

Osim žitnih kultura na oranicama su sadili krumpir, grah, bundeve, pomažući sami sebi pritom oruđem za kopanje (o čemu više uz vrtlarstvo).

Isprepletenost ratarstva sa stočarstvom izražena je, dakako, u proizvodnji krmnog bilja u kojoj je na prvom mjestu dobivanje sijena. Stoga je u slijedu gospodarskih poslova košnja jednako važan događaj kao i žetva. Pri tom je poslu osnovni alat kosa, iako su se manje količine trave mogle pokositi i srpom ili jednostavno počupati rukama. Kosa se sastoji od lagano zavinute željezne oštrice i okomitog drška (*kosište*) te dviju ručica (*recelj*): jedne u sredini kosišta za desnu, a druge na samom kraju drška za lijevu koščevu ruku. Svaki je kosac imao uza se i posebnu posudicu za brus s vodom i mazalom – *vodi(je)r, tobolac*. Iako je za tu svrhu mogao poslužiti i goveđi rog, *vodiri* su mahom bili od dubenog drva, a zbog vrsno rezbarene vanjske površine katkad i prava mala umjetnička djela. Osim oštrenja, površinu je kose trebalo od vremena do vremena i ispraviti, *klepati* čekićem (*klepac*) na priručnom nakovnju (*babica*).

Košnja je izrazito muški posao, a zbog većeg broja sudionika katkad ima i natjecateljski karakter. *Kad su kose otkovane i naoštrene* – zapisano je u istočnoslavonskom selu Otok – *poredaju se* [kosci] *u red četiri do pet koraka jedan do drugog, naprid kozbaša, a zadnji pritucalo. (...) Na svaki 30, 40 koraka oštre kosu, pa kad oštri kozbaša, moraju i drugi stati, makar ne oštrili, da se jedan drugom ne približi.*

Poslom se započinjalo u svitanje jer se rosna trava lakše kosi. Otkosi se ostavljaju da se dobro osuše, pa ih povremeno treba prevrtati drvenim vilama, što je bio ženski posao. Zatim se grabljama skupljaju u manje hrpe – *plastiće* ili *naviljke*. Ponegdje se sušilo na rašljastim napravama (*ostrve*), podignutima na travnjaku. Uz granicu prema Sloveniji sušilo se na posebnim objektima, inače karakterističnim slovenskim *kozolcima*, sastavljenim od niza poprečnih motaka usađenih u okomite stupove i natkrivenih krovom. Osušeno su sijeno smještali u štagljeve, sjenike, potkrovlja staja, ili su ga na dvorištu slagali u *stogove, plastove*. U dobroj se godini moglo kositi i tri puta; sijeno druge košnje naziva se *otava*, a treće *otavić*.

Vrtlarstvo

Neodvojivi dio seoskoga poljodjelstva bilo je i vrtlarstvo, pa je radi uzgoja povrtnog bilja svako kućanstvo raspolagalo vrtom. Većinom su bili dio okućnice. U kontinentalnom su području zauzimali katkad i veće površine, ispunjene većim gredicama različitog nasada. Jadranski vrtovi – vrlo malih površina, utisnuti među kuće ili smješteni na neočekivanim mjestima usred kamenjara – kao da svjedoče o nastojanju da se svaki pogodni pedalj tla, ma gdje se nalazio, učini plodotvornim. Radi zaštite od brštenja domaćih životinja, vrtovi su redovito bili ograđeni plotom, pletenim ili sastavljenim od motaka, a u kršu od suhozida koji su, uz to, priječili i otplavljivanje dragocjenog humusa.

Vrtlarstvo je većim dijelom pripadalo ženskim zaduženjima. Jedino su u krškim predjelima, kad je trebalo očistiti tlo od kamenja i trnja, sudjelovali i muškarci. Obavljali su to pijukom ili trnokopom, pomagalom čiji je željezni dio s jedne strane oblikovan poput uske motike, a s druge ima jak šiljak. Pri vađenju kamenja bila im je potrebna i željezna poluga, *pralica*.

Tlo se obrađivalo kopanjem, a osnovna su bila oruđa motike i lopate. Motike su se donekle razlikovale oblikom i veličinom sječiva, okomito nasadenog na držak. U kućanstvu ih je, zbog višestruke namjene, bilo nekoliko: teže i jače za duboko kopanje na tvrdu tlu, lakše i šire za okopavanje, manje za rad na gredicama, sa sječivom dopunjenim dvama dodatnim zubovima (*pikačica*) za okopavanje i prorjeđivanje gustih nasada i sl. No, bez obzira na to je li sječivo bilo šiljasto, zaobljeno ili ravno odsječeno, uvijek je bilo izrađeno od jednog lista, a u jadranskom je području u uporabi bila motika (*dikela*) koja umjesto lista ima dva jaka željezna zuba. I lopata je bilo s različito oblikovanim željeznim sječivom, uvjetovanim vrstom posla, a za dublje kopanje štihače su imale još, s jedne ili obje strane, kao dodatak, željeznu prečku na koju se pri kopanju nagazi nogom.

Prekopano se tlo poravnavalo drvenim ili željeznim *grabljama* (*zubačama*), a njima se raspoređivao i gnoj (većinom kokošji). Pri sadnji se rabio i običan drveni klin kojim su se kopale jamice za sjeme.

Povrtno je bilje, uz primarno prehrambenu, moglo imati još koju drugu namjenu. Spomenimo npr. tikve koje su, očišćene od sjemena, rabili i kao posude za držanje tekućina, osobito pri prenošenju pića težacima na udaljena polja.

U vrtovima, osobito onima koji su se nalazili pred uličnim pročeljem kuće, uzgajale su se i domaće sorte cvijeća koje su žene, mahom u nedjeljna popodneva, odnosile na obiteljske grobove.

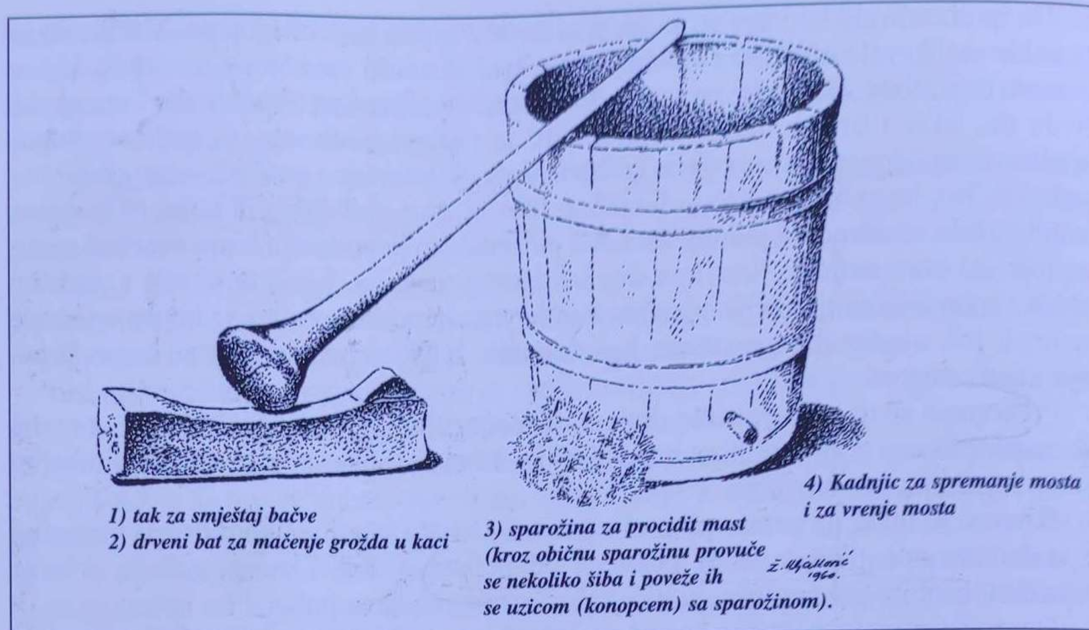
Voćarstvo

Tradicijskom poljodjelstvu pripadalo je i voćarstvo. Pojedinačna stabla voćaka rasla su u dvorištima, u vrtovima i vinogradima, ali su kućanstva raspolagala i pravim voćnjacima (*šljivik*, *trnac*). Osim konzumiranja u svježem stanju, voće su prerađivali za zimu jednostavnim postupkom sušenja: na zraku i suncu, uz ognjište, na krušnim pećima ili posebnim pećima (*pušnice*), namijenjenima baš toj svrsi. Pritom su voće slagali na podloge, pletene *ljese* ili oveće rešetke sastavljene od prutova. U jadranskom su području na zraku i suncu sušili smokve te višnje *maraške*. U kontinentalnom su dijelu plodove šljiva te na ploške narezane jabuke i kruške sušili u *pušnici* ili krušnoj peći. Djeca su se zabavljala nizanjem ploški voća na konopac te sušenjem uz ognjište.

Svježe su voće mljevenjem i tiještenjem prerađivali i u sokove od kojih su najraširenjiji bili *jabukovača* te *turšija* (spravljana od krušaka). Osim toga, od voća su destiliranjem pravili rakiju. Iako su u tu svrhu uzimali kruške, trešnje, drenjine i sl., najviše je u kontinentalnom području bila udomaćena rakija od šljiva. Voće, ostavljeno neko vrijeme da omekša u velikim kacama, destiliralo se u bakrenom kotlu. Nakon nekoliko sati pečenja dobivali su destilat različite kakvoće. Prvi je mlaz – *cvit* – najžešći i zato rabljen samo kao lijek; *rakija*, dobivena u sredini procesa, najbolja je za piće, a ona na samom kraju – *kera*, *plaviš*, *plema* – najslabija, pa su je katkad miješali sa srednjom.

Vinogradarstvo

Duboka je privrženost hrvatskih seljaka uzgoju vinove loze i vinogradarstvu. Iako lozu nisu poznavali u svojoj pradomovini, nakon dolaska na ovaj prostor preuzeli su tehnologiju uzgoja i prerade te drevne mediteranske kulture i posve je udomaćili u svoju kulturu. Sve do druge polovice 19. stoljeća vinogradarstvo je bilo vrlo značajnom poljodjelskom djelatnošću. Širenjem filoksere tada dolazi do određene stagnacije, ali nakon provedene regeneracije loze (pretežno između 1890. i 1912) postupno je vinogradarstvo opet zauzelo svoje mjesto u seoskoj ekonomiji.

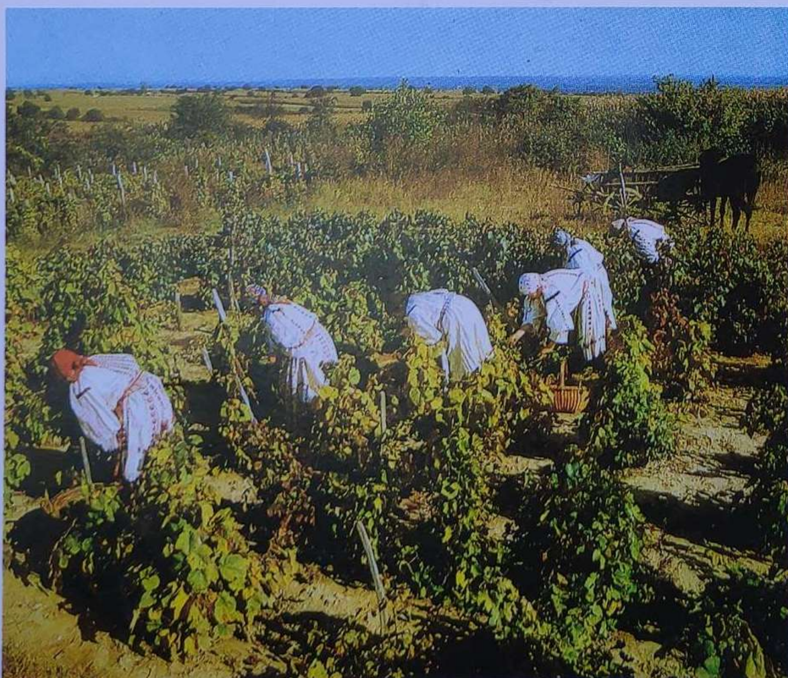

Kaca i pribor za gnječenje grožđa, Šolta

Prirodne osobitosti položaja Hrvatske, smještene na razdjelnici srednje Europe i Sredozemlja, uvjetovale su izgled vinograda i sorte grožđa. U primorskom dijelu – od Istre do južnog Jadrana – *trsje*, *lozje* uzgaja se na omanjim terasastim položajima, a sorte su prilagođene blagoj i sušnoj mediteranskoj klimi. Vinogradi (*gorice*) u kontinentalnim područjima (Međimurje, Zagorje, Prigorje, Pokuplje, Moslavina, dijelovi Slavonije, Podunavlje) položeni su na prisojnim stranama brežuljaka, na visini između 110 i 350 m, a sorte prilagođene vlažnijoj i oštrijoj srednjoeuropskoj klimi. No, valja spomenuti da se posvuda sadilo po nekoliko trsova i neposredno uz kuću, na podupiračima. Ljeti su svojim lišćem te *brajde*, *odrine* pridonosile hladovitosti prostora.

Mnogo je trebalo uložiti truda da se dobije grožđe i vino. Zemljište na kojem se namjeravao uzgojiti vinograd ponajprije su duboko prekopali. Kopanje pijukom i motikom i do 80 cm dubine (*rigolanje*) obavlja se obično zimi. Kad se u rano proljeće stavljaju sadnice, očekuje se da će se prve godine loza "primiti", druge razviti, a tek treće dati plod. Različita je bila praksa podupiranja biljke. U primorskim predjelima gdjegdje ih uopće nisu podupirali, ili bi ih vezali uz kamene ograde, a u unutrašnjosti je bilo uobičajeno oslanjanje trsa na kolac. *Kolčenje*, stavljanje novih kolaca, također je proljetni posao, dopunjen vezanjem, što se nekad radilo raženom slamom, vrbovim šibljem, likom ili usukanom vunom.

Berba grožđa, Draž, Baranja

Redovit je posao i rezidba. Slabe su rozgve s trsa odstranjivali posebnom vrstom noža široke oštrice sa srpastim završetkom (*kosir*, *koserić*); u novije doba vinogradarskim škarama. Slijedilo je prvo kopanje (motikom, gdjegdje i ralom) kojim se zemlju odgrtalo od trsa, zatim se gnojilo, a onda po drugi put kopalo zagrćući zemlju uz trs i prekrivajući gnoj. Zaštićivanje loze od bolesti provodilo se zasipavanjem sumporom (ranije iz vrećice, kasnije kupovnom limenom sumporačom) te prskanjem modrom galicom pomiješanom s vapnom (ranije iz običnoga vjedra pomoću grančice, kasnije mehaničkom leđnom prskalicom). Da bi se sačuvala vlaga oko nasada te suzbio korov, još se u nekoliko navrata okopavalo.

Kad je grožđe počelo dozrijevati, valjalo ga je čuvati od ptica. Od zobanja su ih pokušavali

Vinska preša, Bistranski Novaki, Hrvatsko zagorje, 1922.

odvratiti stavljanjem strašila ili neke vrste vjetrenjače (*klopotec*, *klepetec*) drvenih krila koja su stvarala buku. No, prakticiralo se i unajmljivanje posebnih čuvara (*pudari*) koji su, boraveći u to doba u vinogradarskim kolibama, nadzirali trsje.

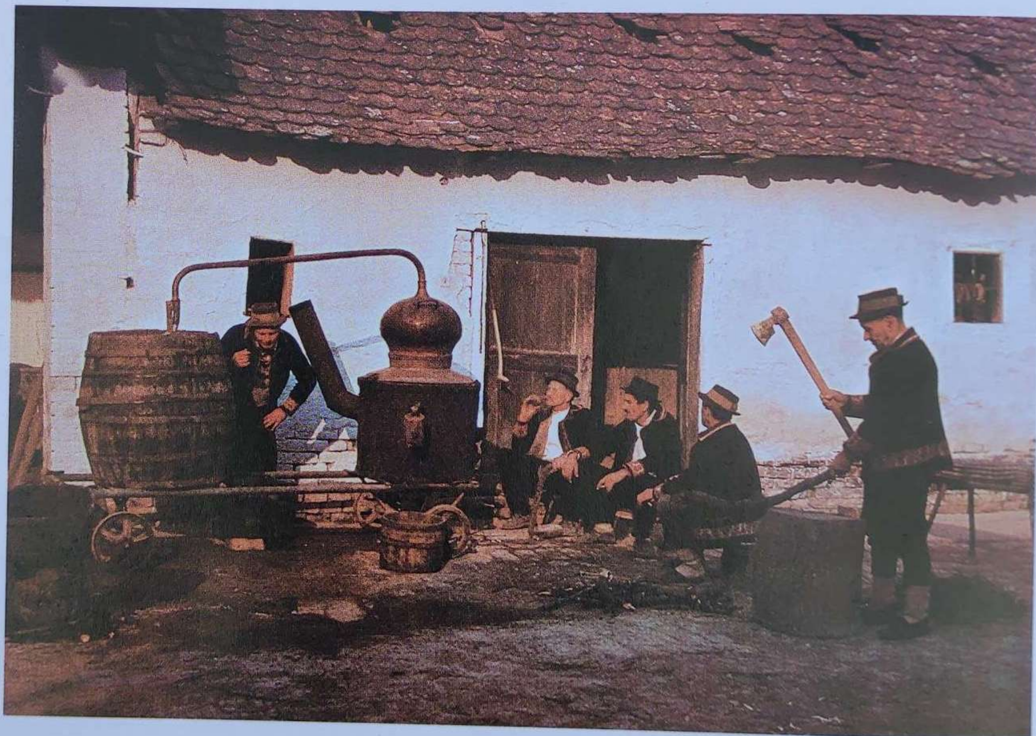
Berba (*branje*, *trgatva*, *jematva*) zajednički je posao svih ukućana, a odlikuje ga posebno dobro raspoloženje berača. Odrezanim grozdovima punili su vjedro (*škaf*), iz njega presipali u oveće plosnate posude (*brenta*, *puta*), a njih su *brentači* na leđima prenosili do velike kace (*badanj*) i ondje ga odmah gnječili rašljastim štapom. Kaca je često bila postavljena na kola radi transportiranja do kuće. U jadranskom su području košarice s ubranim grozdovima istresali u životinjske mješine (*meh*, *mih*) koje su sami umjeli pripremiti od vlastitih koza ili ovaca. U njima se grožđe prenosilo do kuće na

leđima magarca ili mazge. Ondje su ga istresli u široku pliću kacu (*čeber*, *maštelo*) te gazili (*mastili*) bosim nogama.

Staru tradiciju gaženja grožđa zamijenili su preradom u tijesku (*preša, turanj*), velikoj napravi od hrastovine. Funkcionira tako da grožđe, pohranjeno u donji dio tijeska (*koš*), pritišće uteg (*dedek-babica*) pod težinom poprečne grede (*tram*). Greda je spojena s vijkom (*igla*), pa se vrtnjom vijka, još otežanog kamenom, cijeli pogon stavlja u djelovanje. Dobiveni sok (*mošt*) prelili su u bačvu i ostavili nekoliko dana da provrije. Nakon završene fermentacije izdvojili su trop, a tekućinu prelili u čistu bačvu u kojoj je mirovala do početka studenoga. Drži se da mošt postaje vinom oko Martinja (11. studenoga), pa je taj dan u sjevernim dijelovima Hrvatske ispunjen raznim vinarskim običajima. Vino se mora još jednom (oko Božića) ili čak i dva puta (i oko Svijećnice) pretočiti da se ne bi ukiselilo, i time je posao dovršen.

Ostaje još da se preradi trop koji je u seoskim kućanstvima bio višestruko iskorišten. Prelivši ga vodom, uz dodatnu fermentaciju, dobivali su vrstu razrijeđenoga vina (*bevanda*, *pivo*); ako su ga ostavili da se ukiseli, dobili su vinski ocat (*kvasina*). Pečenjem u rakijskom kotlu proizvodili su rakiju *tropicu*, *lozovaču*, a dodavanjem aromatičnog bilja i *travaricu*. Najzad, osušeni trop, pomiješan s drugim krmivom, bio je i hrana stoci.

Vlastito je vino kućnom gospodaru bilo predmetom ponosa, a koliba u vinogradu mjesto gdje se rado odmarao. Ipak, u seoskoj ekonomiji vino je u najvećoj mjeri bilo namijenjeno prodaji, sredstvo kojim se u kućanstvu pribavljao novac. Svjedoči o tome i natpis s vinske bačve iz Plešivičkog prigorja:

Pečenje rakije, Ivankovo, Slavonija

Prošal je prošal sveti Mihalj,
grozd je dozrelil ja sam ga bral.
Došal je došal sveti Martin
mošta bo krstil, vinček bum pil.
Došal bu došal sveti Jandraš,
pak me buš pital, počem ga dam.

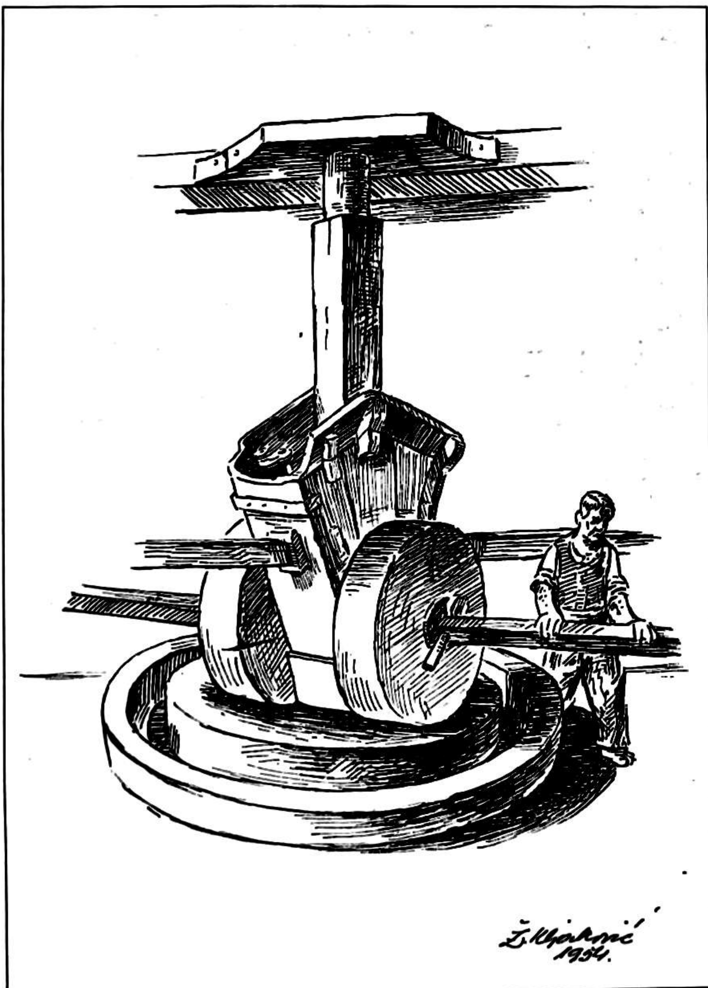
Maslinarstvo

Biljnoj proizvodnji pripada i maslinarstvo, gospodarska grana karakteristična samo za jadransko područje. To mediteransko stablo krivudavih grana često raste u zajednici različitih biljnih kultura – loze, voća, povrća, no postoje i monokulturni maslinici, često na nevelikim lijehama, ispresijecanima kamenim ogradama. U nekim sredinama tu biljku nazivaju *ulika*, *uljika*, *uljikva*.

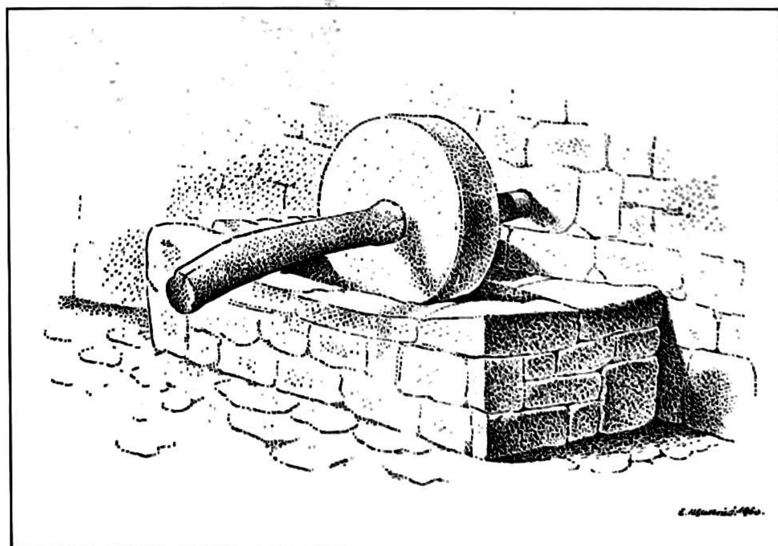
Agrotehnika za masline nije osobito složena. Tri su nužna postupka za stabla: dublja i plića obradba tla, gnojidba te rezidba krošnje. Dublje se kopalo u dva navrata: s proljeća, kad se zemlja zagrtala oko stabla, i ljeti, kad se odgrće, tj. zaravnava. Radili su to motikom, dvozubom *dikelom*, katkad i pijukom. Tijekom godine još se koji put tlo pliće prekopalo da se ukloni korov i zadrži vlaga. Gnojilo se obično u jesen stajskim gnojem, koliko su ga težaci mogli prikupiti. U predjelima u kojima je prevladavalo pregonsko stočarstvo gnojenje je bilo trajno, kao pozitivan posljedak komplementarnog djelovanja biljno-životinjske zajednice masline i ovce. Rezidbom, obavljanom u veljači i ožujku, uklanjaju se suhe grane te razrjeđuje krošnja, kako bi do preostalih grana doprlo što više sunca i svjetla. Rezali su već spomenutim *kosirom*, a katkad im je trebala sjekira i pila.

Ako se želio uzgojiti novi nasad, valjalo je iskopati jamu do metra dubine, u nju na nešto gnoja položiti grančicu s korijenom odsječenim od staroga stabla, a zatim izboj zagrnuti zemljom. Prvim se plodovima moglo nadati poslije osam do deset godina.

Plodovi dozrijevaju potkraj listopada i beru se na sjevernom Jadranu približno do Božića; u južnom su se pridržavali pravila da berbom završe do Sv. Nikole (6. prosinca). Tlo ispod stabala očistili su motikom ili grabljama, gdjekad i rasprostrli ponjavu radi lakšeg skupljanja plodova koje su tresli sa stabla. Ako su ih brali rukama, stavljali su ih u košarice ili, jednostavnije, žene u zavraćenu pregaču, a muškarci u njedra ko-

Torkul, tijesak, Božava, Dugi otok

Toč za masline, Grohote, Šolta

šulje, a zatim ih ovećim košem ili u vrećama prenosili do kuće. Ondje su ih još neko vrijeme ostavljali u badnju; u nekih je bio običaj da ih preliju morskom vodom.

Etnografski zapisi potvrđuju da su se u činu prerade maslina u ulje začudnom ustrajnošću zadržali neki stari postupci, kao što je ručno cijeđenje te gaženje. Tako su u nekim kućanstvima na Cresu još 40-ih godina 20. stoljeća plodove ručno tukli batom u kamenom koritu, a zatim su tom izgnječenom smjesom napunili vreće i, smjestivši ih na dasku položenu preko vjedra, polijevali vrelom vodom i cijedili. Ulje se zajedno s vodom slijevalo u vjedro te se, nakon taloženja, zaimačom pokupilo.

Drugi je bio način mukotrpno gaženje po vrećama s maslinama, stalno zalijevanima vrelom vodom. U Dalmaciji su vreće također stavljali na dasku ponad vjedra, a u Istri se posao obavljao u velikom dubenom koritu položenom ukoso, pa se ulje s vodom skupljalo na donjem kraju. Za olakšanje i veći učinak posla muškarac koji je gazio obuo bi na jednu nogu drvenu klompu (*postol*, *cokol*, *kopito*), a druga mu je bila bosa.

I pri drobljenju maslina mljevenjem, što je veliko poboljšanje, bilo je razlika. Stariji način, potvrđen u Dalmaciji, obavljao se jednostavnim mlinom (*valjavac*, *toć*), smještenim neposredno uz kuću. U četvrtasto oblikovanom kamenom koritu okomito je stajalo mlinsko kolo na drvenoj osovini, usađenoj u kućni zid. Gurajući je lijevo-desno, dva su muškarca pomicala kameno kolo preko maslina u koritu.

Složeniji su se mlinovi sastojali od nekoliko uređaja, smještenih u posebnu zgradu (*toš*, *toklarija*, *torkula*) koja je obično bila u zajedničkom vlasništvu cijeloga sela ili i više okolnih naselja. U njima su za sezone preradbe, koja je trajala neprekidno jedan do dva zimska mjeseca, trajno bila zaposlena trojica-četvorica *tošara*, *torkulača* koji su obavljali posao uz sudioništvo samih vlasnika maslina. Nužni uređaji bili su mlin za drobljenje, tijesak za cijeđenje i ognjište s kotlom za grijanje vode. Mlin je imao masivno kružno postolje i veliko kameno kolo s križno postavljenim polugama u središtu, koje je rukama ili ramenom guralo četvero ljudi. Nakon nekoliko sati meljave, dobivenom smjesom (*tisto*, *pašta*) punili su posebne plosnate mrežaste torbe (*športe*) u kojima će tiještiti.

Tijesak (*preša*) sastojao se od okvira u koje su slagali *športe* te grednih pritiskača koje su spuštali vijkom. U podnožju je bilo udubljenje s velikom drvenom posudom kamo se slijevalo ulje. Najprije se tiještilo samo mehaničkim pritiskom. Kad je tijesto posve otvrdnulo, ispraznili su torbe, cjelokupan sadržaj zalili vrućom vodom i promiješali, nanovo stavili u *športe* te po drugi put tiještili. Iako se taj teški fizički posao obavljao danonoćno u atmosferi punoj pare, pratilo ga je uglavnom dobro raspoloženje, a nerijetko bi *tošem* odzvanjala i pjesma. Čini se da su određeni napjevi svojim ritmom poticali radnike na ravnomjerno okretanje mlinskog kola.

Manju količinu ulja, dobivenu samo mljevenjem bez tiještenja (*noćnjak*, *ulje verđino)* držali su ljekovitim, pa se i rabilo u domaćoj medicini. Ulje skupljeno ispod tijeska domaćini su kod kuće držali u posebnim spremnicama u konobi. Bile su to kružne ili četvrtaste posude, *kamenice*, klesane iz jednog bloka, s kamenim ili drvenim poklopcem. Razlikovale su se veličinom, pa ih je bilo i sa volumenom od 500 l. Na Unijama se još čuva kamenica s glagoljskim natpisom, isklesana 1676. godine. Na posljetku, iskorištavao se i talog zaostao nakon tiještenja (*murka*), i to kao sastojak pri proizvodnji domaćeg sapuna, kao mazivo za brodove i sl.

Ulje je bilo jednom od temeljnih namirnica u seoskoj prehrani istočnojadranskog pučanstva, osnovna masnoća za pripremu raznih jela. Uz to, prije pojave petroleja, rabilo se i za rasvjetu. Međutim, taj domaći proizvod bio je, poput vina, izvorom stjecanja novca, pa su svoje viškove seljaci prodavali. Redovit je bio prizor da su uz gatove gradskih luka pristajale brodice natovarene domaćim maslinovim uljem koje su ljudi toliko cijenili da su ga nazivali "blagoslovom Božjim".

Rukotvorske vještine

*U*z poljodjelstvo, seosko se privređivanje dopunjavalo s još nekoliko djelatnosti koje skupnim pojmom označujemo kao rukotvorske vještine. Riječ je o obradbi i preradbi različitih sirovina od kojih se dobivaju proizvodi nužni u mnogim segmentima svakidašnjeg života. Sirovine su mahom potjecale sa seljačkog posjeda – poput tekstilnih biljaka, slame, životinjskih koža i sl., ili su se uzimale iz neposredne prirodne sredine – poput šiblja, drva, gline i dr.

Cijela se proizvodnja može donekle razlikovati s obzirom na način stjecanja tehnološkoga znanja proizvođača, posjedovanja alata te distribucije proizvoda. Jednoj skupini pripadaju rukotvorine koje su manje-više znali izraditi svi seljaci, a tim su umijećem ovladali izravnim usvajanjem u obitelji. Alati za preradbu nalazili su se u kućanstvu, a proizvodi su se izrađivali isključivo za potrebe ukućana. Drugu su skupinu rukotvorina izrađivali pojedinci u seoskoj zajednici koji su se, uz poljodjelstvo, bavili i nekim rukotvorstvom. Raspolagali su većim znanjem koje se temeljilo na nadarenosti ili sklonosti za određenu vještinu te boljim alatom. Rukotvorine su od svojih suseljana većinom namirivali u naturi, tako da su im naručitelji "plaćali" poljodjelskim proizvodima ili su im pomagali u agrarnim poslovima. Najzad, treću skupinu predstavljaju obrtnici kojima je to umijeće bilo glavnim zanimanjem, pa su i prošli neku obuku za nj. Raspolagali su specijalističkim alatom i uređajima, gdjekad i posebnom radionicom. Mogli su biti seljačkog podrijetla i njihovi su proizvodi bili namijenjeni seoskim kućanstvima, ali su ih naplaćivali novcem. Primjeri te podjele razabrat će se u nastavku iz opisa najzastupljenijih rukotvorskih vještina.

Tekstilno rukotvorstvo

Tekstilno rukotvorstvo ono je umijeće kojim se većina odjevnih predmeta za obitelj kao i posteljno rublje i posoblje proizvodilo kod kuće. Sirovine su se stvarale na imanju, a mogle su biti biljnog podrijetla (lan, konoplja, brnistra) ili životinjskog (ovčja vuna, kozja kostrijet, prirodna svila). Radi dobivanja platna, koje se najviše koristilo među

Stupanje lana, Luka, Pokuplje, 1923.

Predenje, Gundinci, Slavonija, 1945.

tekstilnim materijalima, osobito su se bavili uzgojem i preradbom lana i konoplje. Proizvodnja se sastojala od čitavog niza postupaka, o čemu govori zapis iz Turopolja:

> *Dugi ti je posel dotmar se oblečeš. Treba len: posejati, pleviti, pukati, rilati (od semenki čistiti), namakati, vaditi, prestirati, prebirati, tuči, trti, mikati, presti, mavati, beliti, vijati, snovati, navijati, tkati, krojiti, šivati i – obleči.*

A i važnost te proizvodnje za kućanstvo očitovala se u prožimanju s magijskim postupcima koji su se poduzimali za dobar urod, a bili su osobito brojni pri sjetvi. Dok se konoplja, otporna na različite klimatske i pedološke uvjete, sijala posvuda, lan je, jer je zahtijevao više vlage, uspijevao u riječnim nizinama, pa najkvalitetniji potječe iz Posavine. Dozrele, iščupane ili srpom požnjevene biljke slagali su u snopove te su im, prevlačenjem preko ovećeg drvenog češlja (*ril*), kidali glavice sa sjemenom. Kako bi se odvojio vlaknasti dio, potopili su stabljike u vodu, gdje su se močile 5-10 dana; gdjegdje su ih s istom svrhom ostavljali na rosi. Zatim su ih, poslagane u kupove, sušili na suncu; pokatkad i u već spomenutim *pušnicama*. Suhe i ugrijane snopove podvrgnuli su daljoj mehaničkoj obradbi mlaćenjem. Za taj su posao raspolagali *stupom*, uređajem kojim se pritiskom noge diže i spušta nazubljena poluga te udara po rukovetima, podmetnutima na donji, također nazubljeni dio. U Lici i Hrvatskom zagorju bilo je i ručnih stupa (*tukača*). Vlaknasti se dijelovi u nastavku čiste tarenjem u *trlici*, ručnoj napravi sastavljenoj od drvenog noža umetnutog u procijep između dviju uzdužnih daščica. Time se vlakno potpuno oslobađa drvenastih otpadaka (*pozder*). Tad se još očisti prevlačenjem

preko *grebena*, pomagala sa željeznim zupcima, i ujedno se klasificira: finije i duže *povjesmo* odvaja se od grubljih i kraćih *kučina* (pogodnih za izradbu konopaca i sl.). Pročešljana vlakna, savijena u *povjesmo*, pripremljena su za predenje.

Postupak s brnistrom (*žuka*), jadranskom grmolikom biljkom, nešto je jednostavniji. Odrezane jednogodišnje grančice močili su u morskim pličinama 15-20 dana, a zatim trljali po hrapavom kamenju. Vlakno su raščešljavali *gargašama*, pomagalom rabljenim u preradi vune, i tako pripremili za predenje.

Runo, ostriženo s ovaca, potopili su u koritu s vodom da uklone nečistoću i masnoću, isprali i osušili na zraku. Nakon razvlačenja prstima, raščešljavali su ga parom *gargaša*, koji su se razlikovali od *grebena* kraćim zakrivljenim šiljcima. Izvlačeći pramen po pramen, odvajali su oštriju i grublju vunu, namijenjenu tkanju, od mekše i finije, namijenjene pletenju. Kostrijet nije trebalo ni prati ni češljati, nego su je samo razrahlili mlaćenjem prutom.

Dudov svilac gojio se u jadranskim seoskim kućanstvima, posebice u Konavlima, do sredine 20. stoljeća, a u Slavoniji je ta djelatnost nestala odmah nakon Prvog svjetskog rata. Kad se svilac trebao izleći, žene su jajašca, smjestivši ih u vrećicu, nosile nekoliko dana u njedrima zbog zagrijavanja. Izlegle gusjenice trebalo je hraniti dudovim lišćem dok se ličinka nije začahurila, a tad su se čahure stavile u mlaku vodu i željeznim pomagalom s rupicom pažljivo se izvlačila nit.

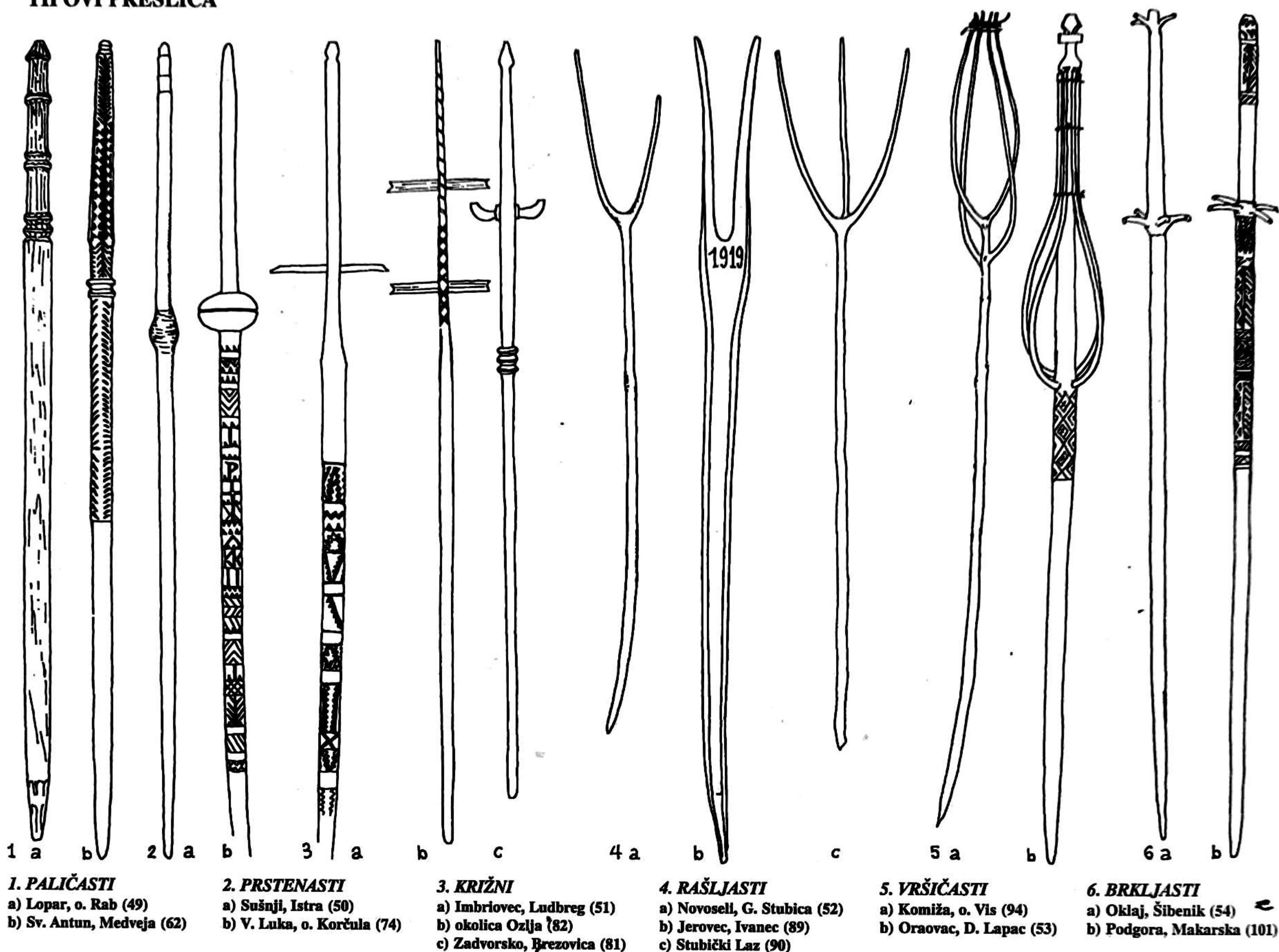
Iz *povjesma* svake od navedenih sirovina tekstilna se nit stvara predenjem. Jednom rukom prelja izvlači male pregršti vlakanaca, vlaži ih slinom i zavrće, a drugom rukom okreće konusni štapić, *vreteno*, na koji izvučeni dio namotava. Pritom su povjesmo učvrstili na posebnu drvenu podlogu, *preslicu*, koju je prelja obično zataknula na lijevom boku za pas. Često su žene prele hodajući, a ako su sjedile, zataknule su preslicu za okvir kreveta, u rupu na klupici ili u poseban stalak. Sjedeći, prele su i uz kolovrat, mehaniziranu napravu, udomaćenu u našim krajevima tek u 20. stoljeću. Međutim, u području uže Hrvatske – između Kupe, jaskanskog prigorja i Vukomeričkih gorica – primjenjivalo se i predenje bez preslice. Ondje su prelje privezale povjesmo o vlastitu glavu.

Preslica je kao važan atribut seoskih žena, te jedan od rijetkih predmeta osobnog vlasništva, bila pomagalo uz koje je žena provela velik dio života. Iako u službi obične podloge, preslice su bile različito oblikovane i dekorirane. Na hrvatskom je tlu bilo u uporabi desetak tipova: obao ili uglast štap, ukrašen crtorezom i rovašenjem; štap s prstenastim izbočenjem; štap s umetnutim krugom; s jednom ili dvije prečke, ravne ili u obliku krila; s kratko odrezanim ograncima; poput rašlje s dvama ili trima ograncima; s rašljama povezanima na vrhu; s rascijepljenim gornjim dijelom koji zbog kružnog vodoravnog umetka dobiva oblik buzdovana; s tokarenim konusnim dijelom (*kuželj*) nataknutim na štap; u obliku koplja, različito ukrašavan; lopatastog izgleda, također bogato dekoriran. K tome još pripadaju *prepredaljke*, slično pomagalo, ali s kalemom za učvršćivanje već ispredenih niti, od kojih se stvara jača višestruka nit.

Pređa se s vretena prematala u svitke preko *raška* (*motovilo*, *mahalo*), pomagala u obliku slova "T". Brojenjem niti na *rašku* određivala se i veličina buduće tkanine. Mjerne su jedinice bile: *čisanica* (3 niti), *pasmo* (30 ili 60 niti), *predeno*, *mot(ak)* (1200 niti). Svici su bili pogodni za izbjeljivanje (lanene, konopljine ili brnistrine) pređe, što se postizalo *luženjem*, kuhanjem u vreloj vodi s drvenim pepelom. Izbijeljeni svici opet su se namatali u klupka, i to pokretnim *vitlom* (u obliku križa ili sastavljenim od dva štapićasta valjka uložena u uspravni okvir i dr.).

Pređu, osobito vunenu, običavali su bojiti domaćim bojama od vegetabilnih sirovina (jasenova, brijestova, orahova kora, broć, žutilovka i dr.), karakterističnih po zagasitim tonovima.

Spomenutim postupcima tekstilna je nit bila priređena za tkanje. Znano je da se tkanje sastoji od međusobnog prepletanja dvaju sustava niti: uzdužnoga, *osnove*, i poprečnoga, *potke*. Pripremanje osnove prilično je složen posao. Dok je svim spomenutim postupcima bila vična gotovo svaka seljanka, *snovanje* je vještina za koju su bile kadre samo pojedine žene u selu. U toj je prilici trebalo već kod namotavanja odrediti širinu i dužinu buduće tkanine te tako ukrštati niti da se pri uvođenju u tkalački stan odmah mogu odvojiti u parne i neparne. Ponegdje se snovalo pomoću klinova zabo-

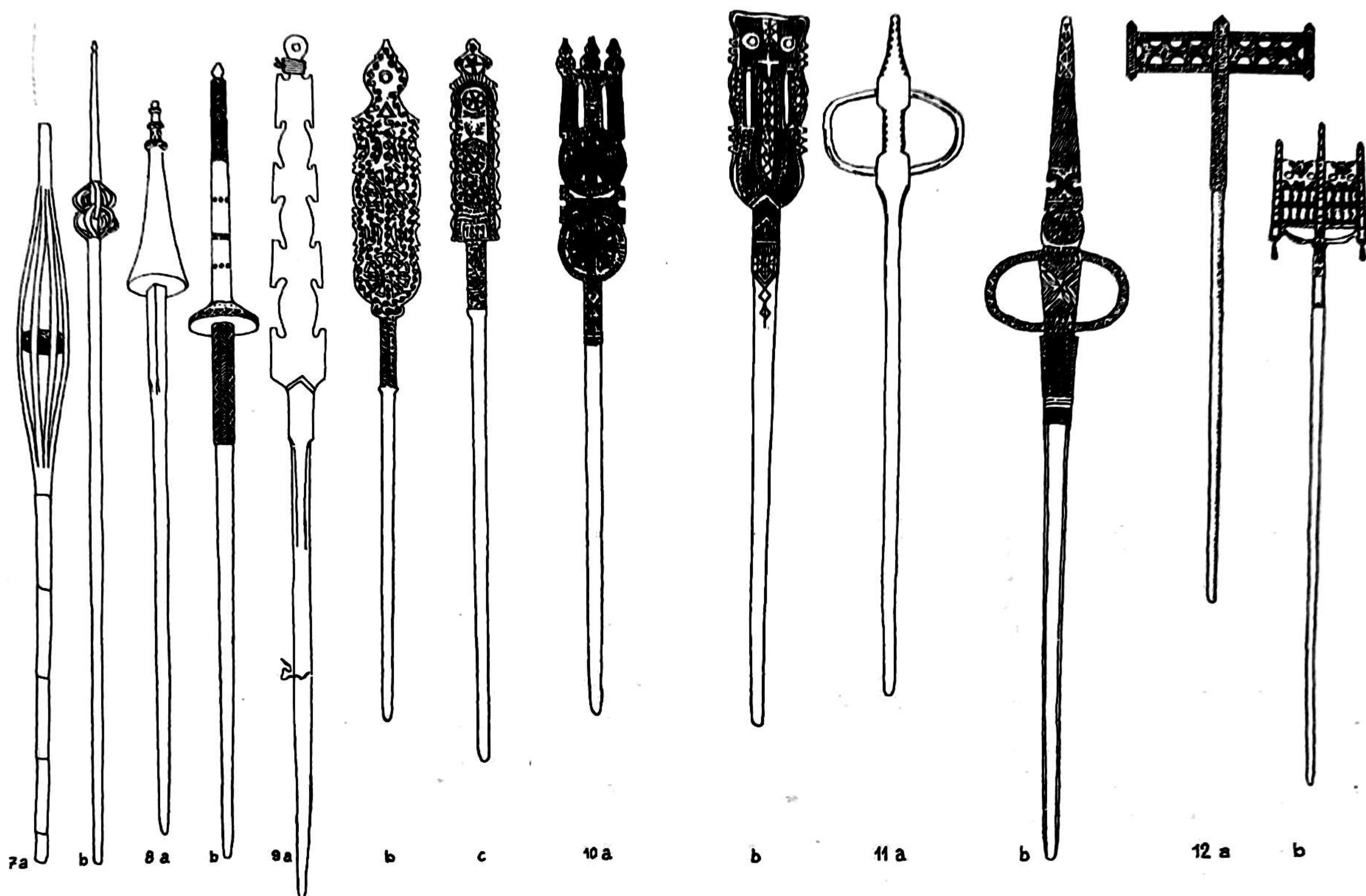

Tipovi preslica I.

denih u zemlju ili ogradu. No, većinom su raspolagali okretnom *snovačom* s klinovima oko koje su pramen niti namotavali spiralno, odozgo prema dolje i opet natrag, premećući ih preko *čina*, tj. ukrštavajući ih preko klinova. Istodobno namotavanje na snovaču pramena od 10-12 niti (iz isto toliko klubaka, smještenih u loncima ili uskom sandučiću s pregradama) bilo je moguće dodatnim pomagalom, nekom vrstom lopatice s rupicama kroz koje su bile provučene pojedinačne niti. Posebna je bila vještina skidanje osnove sa snovače te spremanje (u obliku pletenice) do početka tkanja.

Priprema za potku (*poutka*, *vutek*) bila je znatno jednostavnija. Pređa se namatala na kalem, manju drvenu cijev koja se zatim ulagala u *čunak*, oblikovan poput lađice.

Tkalo se obično zimi, u vrijeme kad poljodjelski poslovi miruju. Tkalački stan, dotad u dijelovima pohranjen na tavanu, postavili bi u sobi i započeli s poslom. U Hrvatskoj je najviše bio u uporabi *stan* (*krosna*, *vučin*, *stative*) s vodoravno položenom osnovom. Osnova se napinjala između stražnjeg valjka (*gornje vratilo*) i prednjeg (*donje vratilo*) na koje se ujedno namotava i gotova tkanina. Oba su *vratila* usađena u okvir *stana* koji povezuje i ostale dijelove. To su vodoravno položene šipke (*cijepci*), umetnute u *čin* osnove, zatim dvije ili više *nićanica* – sustav petlji spojen s nožnim podlogama (*podnožnici*) – kojima se osnova razdvaja radi stvaranja zijeva kako bi se umetnula potka. Ispred *nićanica* gusta je rešetka od drvenih lamela (*brdo*), umetnuta u pomični okvir (*bilo*) za zbijanje tkanine. Oba se *vratila* zapinju zupčastim kotačima, držeći osnovu trajno napetom. Sjedeći ispred prednjeg *vratila*, tkalja bi pritiskom noge na podlogu razmaknula *nićanice*, provukla *čunak* s potkom, spustila *nićanice* te udarila *bilom*.

9. BUZDOVANSKI
a) Komiža, o. Vis (55)
b) Viganj, Pelješac (109)

8. STOŽASTI
a) Gorjani, Đakovo (56)
b) Hrvace, Sinj (120)

9. KOPLJASTI
a) Torčec, Koprivnica (57)
b) Lukovo Šugarje, Lika (142)
c) Prapuće, Istra (147)

10. LOPATASTI
a) Kosore, Vrlika (58)
b) Komaj, Konavli (160)

11. KRUŽNI
a) Brest, Buzet (59)
b) Raponji, Pula (167)

12. PREPREDALJKE
a) Magić Mala, N. Gradiška (168)
b) Komletinci, Vinkovci (60)

Tipovi preslica II.

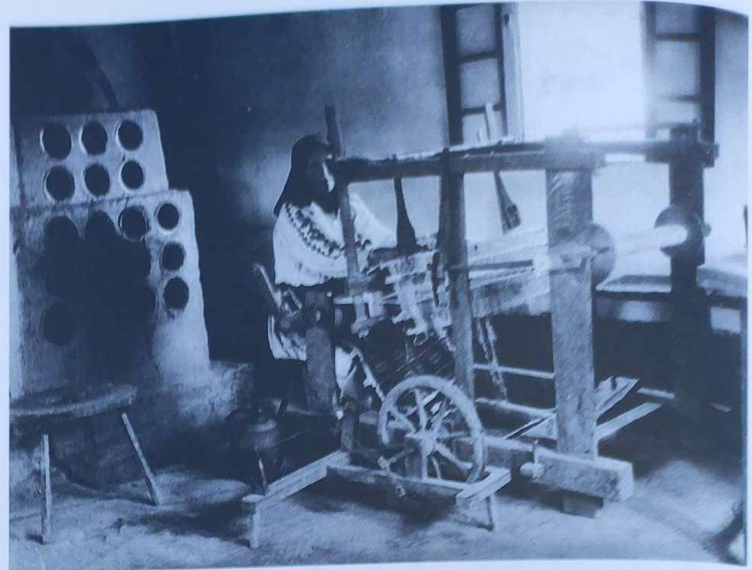
Sporadično se u Hrvatskoj sačuvao i mnogo jednostavniji stan kojemu osnova stoji okomito. U uspravnom pravokutnom okviru osnova je napeta preko poprečnih stranica, a parne od neparnih niti odvaja nepomičan štap s petljama, položen poprijeko. Zijev nastaje pomicanjem drugog štapa, uvučenog između niti. Potka se uvodi prstima, a zatim zbija drvenim zupčastim pomagalom (*češalj*). Primjerci okomitog stana, poznati iz Dalmacije (*krosna*) *i* Žumberka (*tara*), rabili su se isključivo pri izradbi vunenih tkanina.

U primjeni su bile i male tkalačke naprave za izrađivanje traka. Takva je bila npr. tkalačka rešetka, omanja drvena pločica opremljena prorezima i stupićima s rupicom. Kroz rupice se uvode parne, a kroz proreze neparne niti osnove, pri radu vodoravno napete. Dizanjem i spuštanjem naprave nastaje zijev kroz koji se ulaže potka.

I tkanje je pripadalo poslovima koje je većinom obavljao ženski svijet. Od djevojačke dobi do u starost seoske su žene, uza sav drugi posao, proizvodile u kući osnovni materijal za odjeću te plahte, jastučnice, pokrivače, stolnjake, ručnike i dr., dosežući u njihovu dekoriranju zavidnu estetsku razinu. Odstupanja su u Istri te Hrvatskom zagorju, Prigorju i Međimurju, gdje je bilo i muških tkalaca koji su radili samo iz donesene pređe. Također su u nekim jadranskim gradićima vještije žene (*tkalice*) tkale pretežno vunom, gdjekad i svilom, za novčanu naknadu, a u zaleđu su pastiri na okomitom stanu proizvodili gruba tkanja od kostrijeti.

Asortiman seljačkih tkanina bio je doista raznolik. To bogatstvo nastaje ne samo zbog različitih vrsta pređe (dosad spomenutim treba dodati i industrijski proizveden pamuk koji se od 19. stoljeća – najprije samo za potku, a kasnije i za osnovu – također

Starica za vitlom, Martinska Ves Desna, Posavina, 1932.

Tkalja uz tkalački stan, Rogolja, Pakrac, 1920.

Sukanje i tkanje, Bapska

rabi), ili njihovih raznovrsnih kombinacija, već i zbog primjene različitih tehnika tkanja. Spomenut ćemo samo neke. Među najjednostavnijima je tkanje s dvije ničanice, *u dva nita*, tj. vezni bod platna; ako niti potke posve prekrivaju osnovu, nastaje gusto tkanje, tj. vez ripsa; tkanje *u četiri nita*, sa stepeničastom strukturom ili motivom riblje kosti, osobito je rabljeno za grube pokrivače; s upotrebom od 6 do 12 ničanica postižu se eblemska tkanja; umetanjem druge vrste, debljine ili boje prede (u potki i osnovi) nastaju karirana tkanja, *križanina*; zbog labavije navijene osnove (ili i upotrebom trećeg vratila) postižu se navorane prugaste tkanine, *ćenar*, *voranac*.

Među ukrasnim tehnikama rado se primjenjivalo prebiranje. Izvodeći motive na naličju tkanine prebiru se niti osnove bilo prstima bilo daščicom. Tehnike su: *u zijev*, *opačni prebor*, *prebor na dasku*, *na šibe*. U Turopolju, Moslavini i Posavini radilo se šupljikavo prebirano tkanje karakterističnih geometrijskih motiva, *vutlak*. Sve spomenute tehnike primjenjivale su se na platnenoj podlozi s ukrasom od raznobojne pamučne, vunene ili svilene niti. No u produkte domaćeg rukotvorstva ubrajaju se i čisti vuneni predmeti, među kojima prednjače pokrivači, torbe i ćilimi. Dvjema ukrasnim tehnikama stvarali su vunene tkanine rutave površine, omiljene za pokrivače ili krevetne prostirke. Jedno je ulaganje ili uzlanje kraćih pramenova (*bičevi*, *kiće*) raznobojne vune među niti osnove, primjenjivano osobito kod dinarskih *biljaca* ili istarske *sklavine*; drugo je stvaranje petljica *preko palice*, slično tvorničkim froté tkaninama, čime se odlikuju slavonski *čupavci*. Za pregače i torbe primjerenije je bilo *kliječanje*, *na kocke*, također preborna tehnika, kojom se kraćim vunenim nitima potke prstima opleće ili prekriva nekoliko niti osnove.

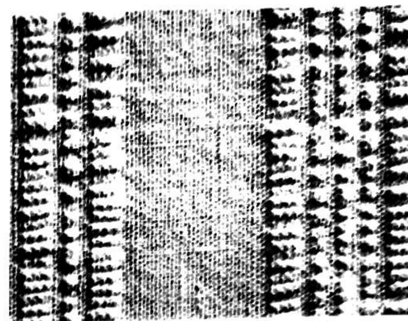
Međutim, obična vunena tkanina, *sukno*, rabljena za zimsku odjeću, zahtijevala je još dodatnu obradbu, što se provodilo valjanjem i zbijanjem u tzv. mokrom postupku. U posebnim uređajima (*stupe*, *valjarice*), zbog djelovanja mlaza vode te mehaničkih udaraca drvenih batova, tekstura se zbije i zgusne, vuna izgubi dlaku pa sukno postaje čvrsto i nepromočivo. Nasuprot ostalim dosad navedenim postupcima, koji su se obavljali kod kuće, ovaj se odigravao u posebnim radionicama, smještenima na tekućim vodama (često kombiniranima s mlinovima). Vlasnici *stupa* svoj su rad naplaćivali novcem. Ipak, ostalo je u sjećanju da se nekad u jadranskom području, oskudnom tekućim vodama, sukno obrađivalo jednostavnim gaženjem nogama uz polijevanje vrućom vodom.

Iako su odjeću od sukna također umjele izraditi žene kod kuće, u panonskim je krajevima to prepuštano seoskim obrtnicima, *čohašima.* Oni nisu samo krojili i šili kapute ili kabanice (od bijele ili mrke čohe), nego su ih i ukrašavali aplikacijama od raznobojnog sukna ili gajtana. Stoga se u opisu zimske odjeće iz istočne Slavonije kaže da se na muškarcu... *ni ne vidi na njima posla narodnog, jer je na leđima čovana aljina. Samo u lito vidi se na muškima narodni vezova.*

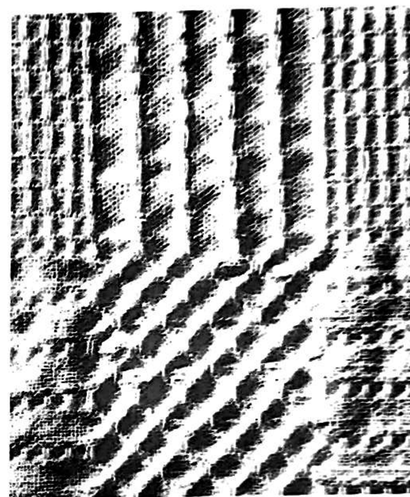
A upravo je vezenje tekstilna vještina u kojoj je seoski ženski svijet očitovao osobitu maštovitost i kreativnost te oblikovao vlastiti likovni izraz. Vezivom su se najviše ukrašavali odjevni predmeti, a puno manje posteljno rublje i posoblje. Materijali na kojima se vezlo bili su platnena ili svilena tkanina, sukno, kupovna čoha pa i pletena vuna te koža, a vez se izvodio domaćom ili kupovnom vunom, svilom, pamučnim ili lanenim koncem te zlatnom i srebrnom žicom.

U seljačkoj su tradiciji dva osnovna načina vezenja: *brojem i pismom. Vez brojem* izvodi se brojenjem niti podloge (pa se stoga i izvodi na tkaninama). Primijenjeni bodovi su *križići*, *pružanka*, *pisanac*, *plosni vez* brojem, *utkanica*. *Vez po pismu* teče slobodno i polaže se na podlogu (tkaninu, sukno, kožu) prema nacrtanom ili zamišljenom liku. Bodovi mogu biti *zrnčani*, *ovijanac*, *lančanac*, *obamet*, *bušeni*, *plosni i pečki vez.* U sklopu navedenih tehnika vezovi su mogli biti rađeni bijelom niti ili u boji, pri čemu je izbor boja imao i posebno simbolično značenje. Do posljednjih desetljeća 19. stoljeća žene su nit za vezenje, posebice vunenu ili svilenu, same bojile biljnim bojama, pa su se vezovi i u tonalitetu odlikovali smirenim ugođajem.

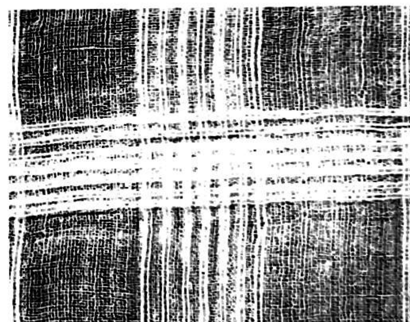
Posebnu vrstu predstavlja *bijeli vez* koji je svojom tehnikom već bliži ukrasnom pletenju. Njime se na nitima platna stvaraju šupljikavi motivi, ovijeni bijelom pamučnom niti. Tehnike su *rasplet i priplet* i često su u funkciji ukrasnog šava koji povezuje dva dijela tkanine.

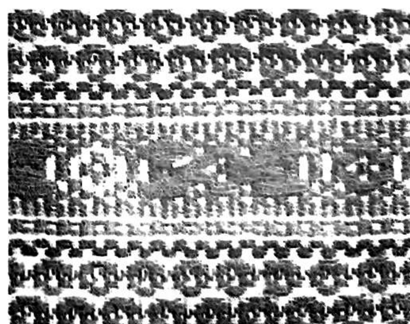
Tehnika: *usnivano*

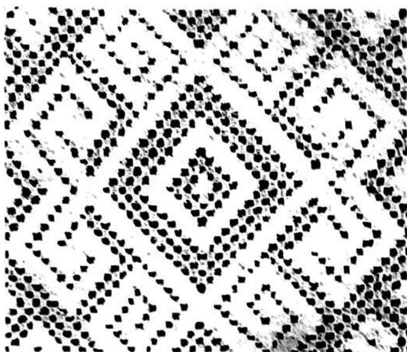
Eblemsko tkanje

Tehnika: *križanina*

Tehnika: *na šibe*

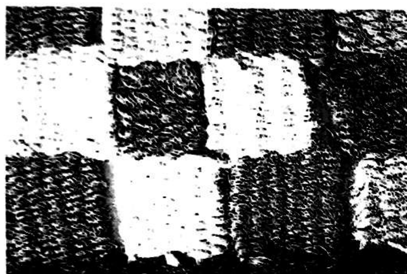

Tehnika: *vutlak*

U dinarskom području vezlo se i srebrnom žicom (*srma*), a u Slavoniji i zlatnom. Osnovni su načini zlatoveza *naskroz* i *preko papira*. *Naskroz* je vez izrađen tehnikama plosnog veza po pismu, pa se žica provlači kroz podlogu ili je mrežasto ispunjava (*katori*). Drugim načinom žicom se pokrivaju motivi izrezani od kartona. Na svečane odjevne predmete (od svile, platna ili baršuna) dekorirane zlatovezom, prišivale su se i šljokice, perlice te spiralne žice.

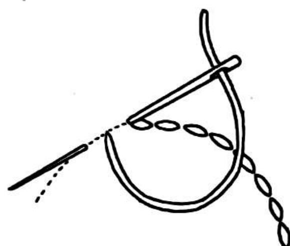
U uporabi je bila i tehnika aplikacije, primjenjivana na suknu i koži. Prišivanjem raznobojnih komadića sukna po suknu te kože po koži stvarao se dekorativan mozaik, dopunjen još prišivanjem raznovrsnih gajtana. Nasuprot svim ostalim vezilačkim vještinama, u pravom smislu rukotvorskima, poslom apliciranja na suknu ili koži većinom su se bavili obrtnici.

Izrađivanje šivane čipke bilo je uobičajeno samo u nekim regionalnim okružjima. *Čipka na iglu* izrađuje se na podlozi od papira preko pomoćnih niti prema nacrtu ili bez njega. Osobito je poznata takva čipka s Paga. *Čipka na batiće* tvori se isprepletanjem niti namotanih na posebne drvene drške. Izrađuje se na jastuku s predloškom, a prepletene se niti fiksiraju pribadačama. Bila je udomaćena u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. U karlovačkom Pokuplju primjenjivala se pak posebna tehnika prepletanja niti osnove, napetih na luk, da bi se dobio šupljikav materijal za ženske kapice (*jalbe*).

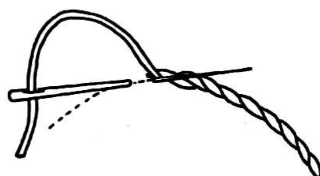

Tehnika: *klječanje*

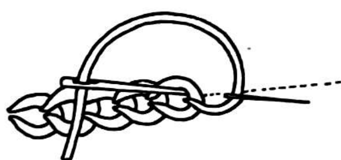
Vez po pismu

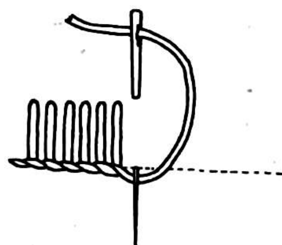
zrnčani bod

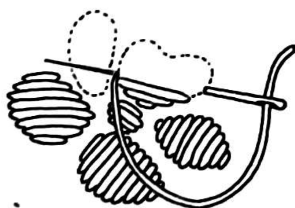
ovijanac

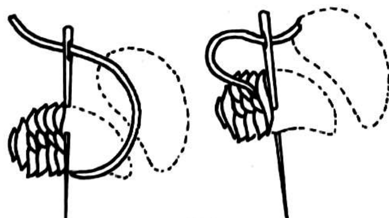
lančanac

obamet

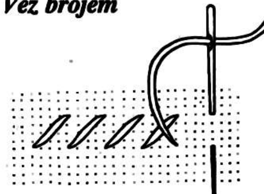

plosni bod

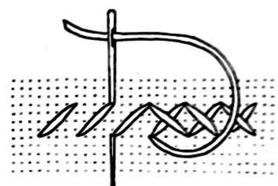

pečki vez

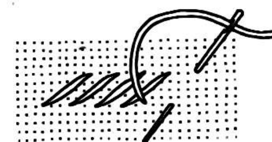
Vez brojem

polukrižići

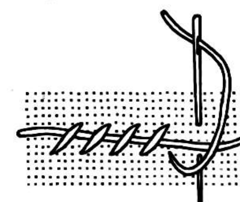
križići

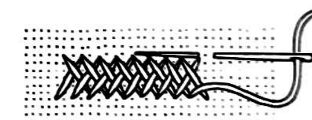
kosi plosni bod

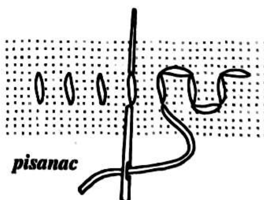
rastegnuti križići

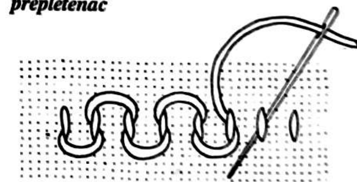
pružanka

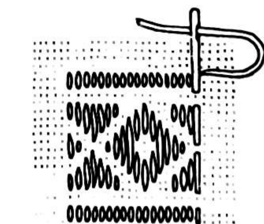
prepletenac

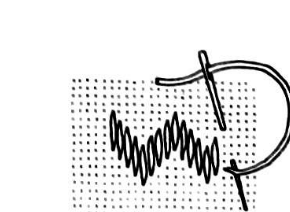
pisanac

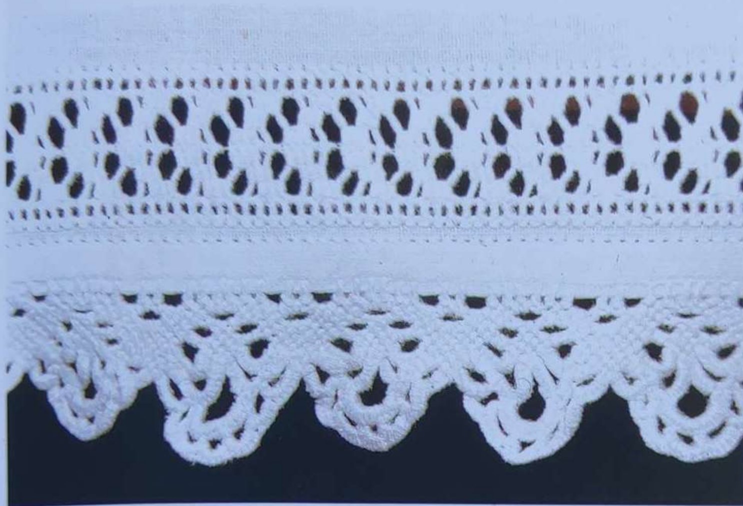
opletuša

utkanica

plosni vez brojem

Rasplet, Bapska, Ilok

Zlatovez, Gornja Bebrina, Slavonski Brod

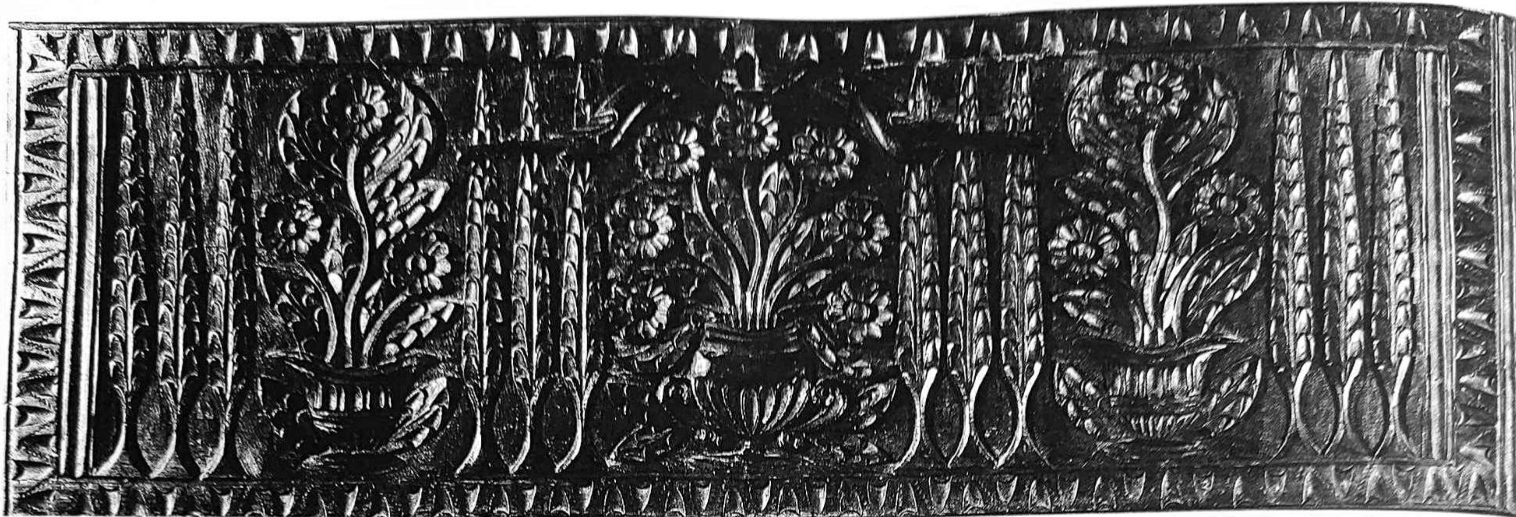
Obradba drva i sličnih materijala

Dok su žene i tehnološki i u likovnom izražavanju suvereno vladale tekstilnim vještinama, muškarci su bili nenadmašivi u obradbi drva. Drvo i drvena građa, iskonski pratitelj ljudskoga roda, mnogostruko obilježava seljačko kulturno okružje do polovice 20. stoljeća. Gotovo i nema odsječka života bez te osnovne sirovine. Njome su gradili zgrade i oblikovali namještaj, proizvodili posuđe i sitniji kućni inventar, sastavljali gospodarska oruđa, rukotvorske naprave i pomagala, izrađivali plovila i ostala transportna sredstva, pa i predmete umjetničkog izražavanja kao što su npr. glazbala. Uostalom, dva su materijalna međaša čovjekova životna trajanja bila od drva: kolijevka na dolasku, lijes na odlasku.

Vještinom osnovne obradbe drva kao i odgovarajućim alatom raspolagao je svaki seljak, pa je znao npr. pripremiti kolje za vinograd, izraditi držak sjekire, isplesti plot od pruća, pripremiti drva za ogrjev te štošta drugo. Znatno vještiji bili su u tome pastiri. Oni su ovladali i različitim ukrasnim tehnikama pa su bogato dekorirali preslice, različite drvene kutijice, spremnice za duhan ili nakit, čuture i druge predmete pastirskoga podrijetla. Za pojedine poslove ipak su se specijalizirali pojedinci postavši obrtnicima. Tesari, stolari, bačvari, tokari, kolari, ugljenari svojim su proizvodima namirivali potrebe suseljana. Neke su drvene predmete, međutim, izrađivali putujući majstori Romi. Bile su to dubene posude, različita korita, tokareni tanjuri, žlice i sl. Ti su *Cigani-koritari* obilazili sela nudeći gotove proizvode ili su ih, primajući narudžbe, izrađivali na licu mjesta od seljakova materijala, a naplaćivali novcem ili razmjenjivali za namirnice. Na posljetku bilo je sela gdje su se stanovnici u nekoliko naraštaja bavili određenom proizvodnjom, stvorivši time i neke vrste proizvođačka središta. Sela Laz i Vidovec u zagrebačkoj okolici bila su poznata, primjerice, po izradbi svirala i dječjih igračaka.

Sirovina za drvodjeljstvo bila je na dohvat ruke. Hrvatska obiluje šumskim područjima s mnogim vrstama drveća (hrast, bukva, klen, javor, jasen, brijest, bor, smreka, jela, omorika), a za obradbu su bili pogodni i orah, lipa, kesten, trešnja, kruška, vrba.

Obaranje stabla u šumi i prvu pripremu radili su također seljaci sami, obično udruženi u manju skupinu. Za dalju obradbu debla služili su se osnovnim tehnikama: piljenjem (s manjim pilama za pojedinačno rukovanje te većima za rad dvojice); sječenjem (sa sjekirama kupovnih željeznih oštrica, a drvenih držaka vlastite izradbe); tesanjem (s *bradvama*, *teslama*, *švarbama*); kalanjem (klinom – ranije drenovim, kasnije željeznim – i drvenim *batom*, *maljem*); dubenjem (teslom te različitim dlijetima i dupkama); savijanjem, i to stavljanjem u kalup (npr. parožaka vila) ili kuhanjem tankog kalanog drva (npr. za sita i rešeta). Toj skupini vještina pripada i sastavljanje, i to: niza daščica (*duge*, *dužice*) međusobno priljubljenih i umetnutih u utor dna pri

Rezbareni ukras na škrinji, jadransko područje

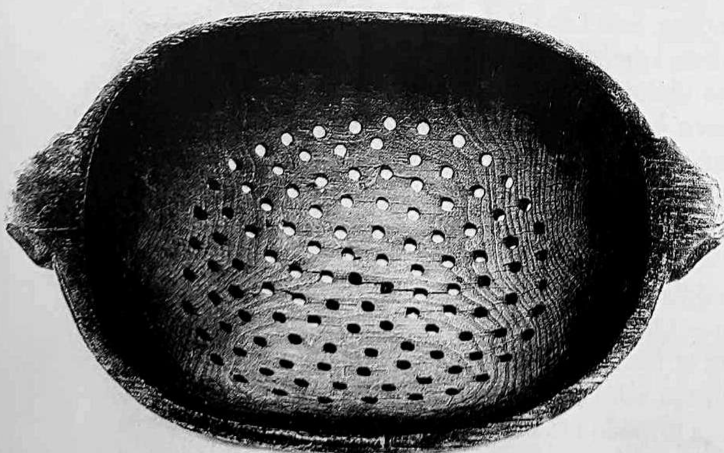
oblikovanju vjedara i sličnih posuda, te učvršćenih ljeskovim obručem; dasaka umetnutih u žlijebove okomitih stupova (nogu) pri oblikovanju škrinja-*kobilaša*, učvršćenih drvenim klinovima; brvana ili tesanih greda pri gradnji stijena zgrada, učvršćenih na krajevima zasjecima koji oblikuju ugao.

Upravo je na drvenim predmetima seljačkoga oblikovanja došla do izražaja pučka estetika. Za očitovanje svojih likovnih sklonosti primjenjivali su različite dekorativne tehnike. Ukrase su izvodili tankim i plitkim urezima (*crtorez*), ponajviše na preslicama, kutijama, ali i na škrinjama iz Hrvatskog zagorja; plićim ili dubljim rovašenjem (*duborez*) na pastirskim čašama, vodirima, preslicama, jadranskim i dinarskim škrinjama; izrezivanjem pojedinih motiva (*na proboj*) na zipkama, naslonima stolaca, prepredaljkama, zgradama; *paljenjem* tj. šaranjem usijanom žicom na sviralama te sitnijim predmetima; umetanjem drugih materijala u drvenu podlogu, kao što je npr. vosak ili ogledalca, ponajviše na preslicama te, rjeđe, tanke srebrne žice na gajdama, drščima noževa i sl. Ukrašavalo se i bojenjem o čemu svjedoče jadranske škrinje i baranjski namještaj; posljednji s raznobojnim cvjetnim motivima na plavoj podlozi. Spomenimo i tokarenje, koje pripada jednako oblikovnim kao i ukrasnim tehnikama. U tom je

Pastirska soljenka, Nebojan, Petrinja

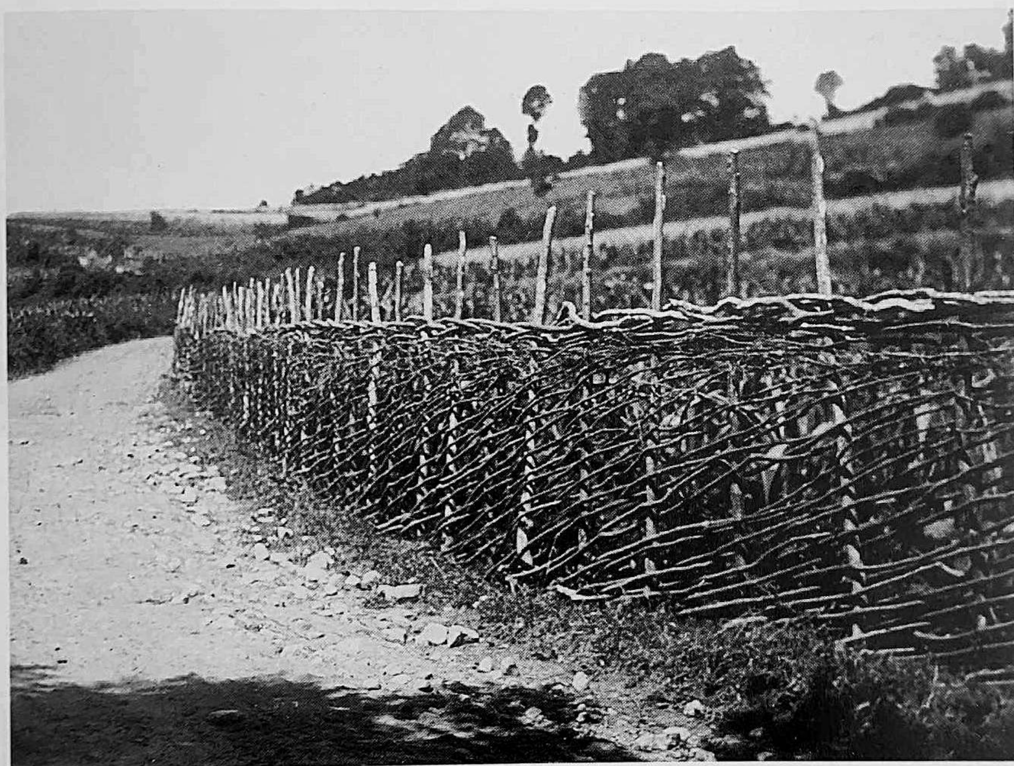

Cidka, cjedilo, Privlaka, Vinkovci

Škrinjica, Letovanić, Petrinja

Ograda od pruća, Gornja Vas, Žumberak, 1931.

poslu, radi postizanja oblih, kružnih ploha, bio potreban tokarski stan (*stružnica*) kojim se pri obradbi drvo okreće sad u jednom, sad u drugom smjeru. Njime su raspolagali seoski tokari, izrađujući čuture, zdjele, mužare. Uz to se u seoskome kućnom inventaru sačuvalo i priprosto pomagalo za tokarenje, *frk*, običan luk, sastavljen od elastične grane i uzice, s petljom za umetanje obrađivanog predmeta. Pomicanjem luka ovamo-onamo postiže se da se drvo ravnomjerno okreće. *Frkom* su najviše izrađivali vretena.

Osim drvene građe u užem smislu, korpusu seljačkih vještina pripadalo je i umijeće obradbe ostalog drvenog i sličnog vegetabilnog materijala. Jedan je od njih bila kora koja se rabila, doduše, za predmete koji nisu imali trajniju uporabu. Bile su to već spomenute *kotarice* za skupljanje boba, izrađene od komada kore u obliku tuljca, pričvršćene trnom, ili četvrtaste, prošivene likom na rubovima. U proljeće, kad se zbog bubrenja sokova kora lako skida, pastiri su od kore radili kratkotrajna glazbala: cilindrične svirale ili konusne trube.

Pletenje košara, Jelsa, Hvar, 1951.

Široku uporabu imalo je *pruće i šiblje*. Od tog su materijala seljaci izrađivali plotove, stijene zgrada, gornje dijelove kola, ribolovne vrše, košnice, najraznovrsnije koševe i košarice, a pukim nizanjem neobrađenog granja i brane za vlačenje njiva. Za pletenje rabili su ljeskovinu, vrbovinu, pruće od rakite ili divlje loze koje su sjekli u proljeće ili kasnu jesen. U izvornom (neguljenom) stanju rabili su ljeskovo pruće pri gradnji ograda, objekata, ljesa za sušenje voća, vrša. Neguljenu vrbovinu ili lozovinu za pletenje košara prije su dan-dva namakali kako bi bila žilavija, a guljenu su dva do tri sata kuhali. Katkad su pruće radi izbjeljivanja i sumporili.

Pletenje košara, koje uvijek započinje od dna, može biti dvojako: nekoliko se debljih ravnih prutova ukrsti zrakasto, pa se oko njih spiralno prepleće tanjim elastičnim šibama; ili se osnovni prutovi zabodu u rupice daščanog dna, pa se onda opleću poput plotova. Vještiji su pojedinci između uspravnih upletali i koso položene šibe, dobivajući time ukrasnu strukturu; s istim su ciljem gornji rub opletali poput pletenice, dok su kombiniranjem guljenih i neguljenih prutova postizali određen koloristični učinak. Uz obične šibe, neki su pleli košare i od kalanih drvenih trakova – *vitrica* ili *brukvica*.

Primjenu u seljačkoj svakidašnjici imalo je i *liko* koje su sami kalali s ljeskovog, lipovog, brijestovog ili bagremovog pruta. Najviše se rabilo za prošivanje drugih materijala – slame, trave, kore, zatim pri izradbi rešeta ili su, usukanim u uže, njime vezali žitne snopove te trsove u vinogradu.

Mnogi su seoski domaćini svladali i umijeće prerade *slame* od koje su izrađivali različite posude, košare, košnice. Zbog dužine vlati najpogodnije su bile ražena i pšenična slama. Postupak je vrlo jednostavan: strukovi slame spiralno se svijaju te međusobno povezuju provlačenjem ljeskovog lika. Posljedak su voluminozno oblikovane

posude koje služe kao spremnice za različito zrnje ili perje. U njima se držalo i sjeme pri sjetvi, a u posebne ovalne oblike stavljalo se tijesto da uzade pri pripremanju kruha.

Uz dobra svojstva slame seljaci su uočili i slične osobine *rogoza* od kojeg su izrađivali torbe – rogožare. Postupak izradbe razlikuje se od prijašnjega u tome što se pletenje obavljalo na nekoj vrsti okomitog tkalačkog stana (*prema*). Na drveni se okvir napne osnova od konopljinih niti, pa se kroz nju prepleću ovlažene niti rogoza. Usukanim rogozom izrađivali su i sjedala stolaca. Te su rukotvorske vještine bile osobito raširene u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, a u istom su se području na istovjetan način radile i torbe, odnosno sjedala od kukuruznih *komušina*. U jadranskim su područjima iskorištavali *brnistru* pri izradbi cjedila, torbi za tiještenje maslina, ljesa za sušenje smokava, pa i izradbi metli. U središnjoj su Hrvatskoj od posebne vrste šumskih ili močvarnih *trava* izrađivali pastirske plašteve za kišu. Pri tom bi snopove trave nanizali na uzicu koju su vezali oko vrata. Osim takvog travnatog *lasinja*, *lasonja*, u Hrvatskom su zagorju *plašč* radili od snopa ražene slame. Stisnut na vrhu uzicom od lika, izrezana dijela koji dođe pred lice, takav su tuljac jednostavno nataknuli na glavu. Umjela su ga izraditi i djeca, a trajnost mu nije premašivala jednu sezonu.

Bila je već spomenuta i uporaba *tikvica* koje su umjeli sušenjem, struganjem vanjske kore te istresanjem sjemena kroz rupu pretvoriti u posudu za nošenje tekućine, zaimaču za vađenje i pijenje tekućine (*rg*) ili izvlačenje vina iz bačve (*natega*), spremnice za sjemenje i dr. U Slavoniji su, međutim, od davnine površinu tikvica ukrašavali. *Šaralo* se crtorezom, i to tako da motive urežu nožićem, a zatim premažu dušičnom kiselinom i griju na plamenu da steknu smeđu boju. Tad ih još taru pougljenjenom orahovom jezgrom da urezotine pocrne. Tikvice namijenjene osobito svečanim zgodama čak su se i okivale kositrom ili srebrom.

Obradba kože i roga

U vještine kojima su ovladali seljaci prerađujući sirovine s vlastitoga posjeda ubraja se i *obradba kože*. No, valja imati na umu da su kožni i krzneni predmeti iz materijalnog inventara seljačkih kućanstava po načinu proizvodnje dvojaki. Jedni su uistinu rukotvorine koje su proizveli mahom vještiji seljaci priprostom tehnologijom, a rašireni u dinarskom i dijelom jadranskom području. Drugi su potekli iz obrtničkih radionica (seoskih i gradskih) opančara, postolara, čizmara, torbara, remenara, sedlara, krznara, a karakteristični su u panonskom području.

Rukotvorskoj proizvodnji pripadala je u prvom redu proizvodnja obuće, tj. određenog tipa opanaka *prepletaša*. Postupak pripreme sirovine obavljao se priručnim sredstvima. Očišćenu svježu kožu sa zaklane životinje posuli su solju ili smjesom pepela, čađe i kukuruznog brašna radi izvlačenja vlage. Nakon toga su je sušili razapetu na prutovima, a zatim ostrugali dlake. Goveđa je koža bila predviđena za donji dio opanaka, pa su je zato odmah nakon prepariranja izrezali u manje komade, *faše*. Veličina *faše* određivala se starinskim mjerenjem pomoću šake i prstiju – *pedljem* (udaljenost od vrha palca do malog prsta) i *podlanicom* (dužina kažiprsta), a bila je predviđena za tri para opanaka. Za gornji dio opanka upotrebljavao se konopac od tanke ovčje kože koju su nakon prepariranja razrezali u uske trake i poslije kratkotrajnog močenja usukali uz pomoć vretena u *oputu*. Gdjegdje su za *oputu* rabili usukana životinjska crijeva.

Priprema kože bila je isključivo muški posao, a opanke-*oputaše* znale su izraditi i žene. Prema pripremljenom uzorku iz *faše* se iskroji potplat (jednak za oba opanka) i šilom izbuše rupice na rubovima za udijevanje *opute*. Pomagali su se drvenim kalupom preko kojeg su najprije prepletali prednji dio gustim pletivom, katkad i ukrasno izvedenim. Zatim su opleli zapetak, ostavljajući dugačke krajeve *opute* kojima se nakon obuvanja opanka omatalo iznad gležnja. Osim na opanke, kožne su potplate prišivali i na vrstu kućne obuće, izrađenu od pletene vune.

Seljak u kožnom kaputu, Otok, Vinkovci, 1934.

Spomenuta je već uporaba mješina za spremanje ili prenošenje hrane i pića. I njih su umjeli pripremiti sami seljaci, u prvom redu od kozjih koža. Premazali bi ih vapnom, pa kad je otpala dlaka, dobro isprali i zavezali sve otvore. Miris mješine pridonosi posebnom okusu vina koji mnogi upravo zbog toga cijene, jednako kao i aromi već navedenog *mišnog sira*. Mješine su usto bile i sastavnim dijelom narodnih puhaćih glazbala – mješnica, gajdi, duda, no njihovom su se obradbom bavili obrtnici.

U okviru rukotvorske obradbe valja spomenuti i primjenu ovčjega runa. Od njega su se pravili lički kožusi, jednostavni prsluci nošeni zimi krznom uz tijelo, a kožom izvana, a ljeti obrnuto; također i posteljni pokrivači, sastavljeni šivanjem nekoliko ovčjih runa, poznati na sjevernojadranskim otocima.

Muški kožni pojasevi, Banovina

Veći je dio seljaka u Hrvatskoj kao jedinu obuću rabio opanke. Uz dinarsko-jadranske *oputaše*, panonskom su odijevanju pripadali opanci-*kapičari*. Nasuprot prvima, ovi su bili obrtnički proizvod, izrađen od strojene, *štavljene*, goveđe ili teleće kože. Pri tom valja spomenuti da im je sredstvo za štavljenje (*čreslo*) bila hrastova, brezova ili johova kora ili hrastove šišarke. Smrvljene u prah, umiješali su u vrelu vodu, pa je nakon namakanja u tom uvarku koža postajala mekšom, punijom i elastičnijom. I kod bojenja posezali su za prirodnim izvorima, kao što je metvica ili lišće divljih jabuka. Osim kakvoćom, ti su se opanci razlikovali i izvedbom. Njihov je prednji dio – *kapica* (otuda im i naziv) bio napravljen od cjelovitog komada kože, iako opletanjem spojen s potplatom. Zapetak se u nekih primjeraka radio također prepletanjem (*vrnčanje*) kožnih traka, pa se poput *oputaša* vezao njihovim krajevima uz nogu, a u drugih izrađivao od cijelog komada kože i pričvršćivao uz nogu kopčom.

Svoju su robu opančari obično nudili na prodaju na seoskim sajmovima. Tamo su seljaci mogli nabaviti i druge obrtničke proizvode: kožne pojaseve, bičeve, konjsku ormu i sedla, Zagorci, Međimurci i Podravci čizme, a Primorci *postole*.

Panonski odjevni inventar obilježavali su i razni krzneni predmeti: kratki ili nešto duži ženski i muški prsluci – *kožušci*, *pršnjaci*, veliki ogrtači s rukavima – *kožusi* te kabanice s leđnim prevjesom – *opaklije*. Bili su to vrlo kvalitetni proizvodi kožuhara, bogato ukrašeni kožnim aplikacijama u boji, vezom, zrcalima, plišem, pa i oslikani.

Osim životinjskih koža i runa primjenu je u seoskom životu imao i rog. Goveđi su bili spremnicom koscu za brus pri košnji; veliki, često lijepo ukrašeni, panonskim su pastirima bili sredstvo javljanja; ovnujski se, uz goveđe, pojavljuje na pokladnim maskama te kao magijski predmet, a u okviru obrtničke proizvodnje majstori su od rožine izrađivali češljeve i igle.

Lončari pri radu na ručnom kolu, Kaluđerovac, Lika, 1907.

Lončarstvo

Još je jedan prirodni materijal, odnosno njegova obradba, bio sastavnicom hrvatske tradicijske kulture. Lončarstvo, tj. umijeće pravljenja posuda i sličnih predmeta od gline, iako prapovijesnog podrijetla, živjelo je još do sredine 20. st. i kao vještina seljaka. Doduše, zbog prirodnih ograničenja, nije baš bilo svojinom svih. Lončarstvom su se, naime, bavili u onim mjestima u kojima su postojali izvori lončarske zemlje. U selima nadomak nalazištima tom je proizvodnjom ovladala većina stanovnika, pa bi se na etnografskoj karti Hrvatske jasno mogla razaznati središta keramičke proizvodnje.

S obzirom na ergološke značajke, prostorni raspored i socijalne izražaje, izdvajaju se dva kompleksa. Prema uporabi glavnog pomagala označujemo ih kao proizvodnju na ručnom odnosno nožnom lončarskom kolu.

Ručno je kolo priprostije. Kružna okretna ploča kao podloga za modeliranje nataknuta je na kratku osovinu, uglavljenu u nisko konično podnožje ili dvije ukrštene prečke povezane četirima stupićima s pločom. Pri radu lončar uza nj sjedi na zemlji ili na niskoj klupici. Nakvašenoj glini (*gnjila*) najprije se pridoda stucani i samljeveni kalcit (*vrsta*), a zatim lončar smjesu temeljito izgazi bosim nogama. Od preparirane sirovine otkinuo bi manji komad, napravio na kolu dno i početni dio stijenki posude, zatim je na to dodavao deblje valjuške, "gradeći" spiralno, i pri tom je svaki čas okretao kolo. Kad je dosegnuo željenu visinu posude, drvenim je nožem izravnao i profilirao stijenke, vlažnom ih kožicom izgladio te uobličio gornji rub. Stijenke takvih posuda su deblje, a krasilo ih je više ravnih, cik-cak ili valovitih linija, urezanih u meku površinu nožem, te nizovi uboda ili utisnuti otisci prstiju. Poslije tako izvedenog

"šaranja" posudi stavljaju još nužne dodatke, poput ručki, izljeva i sl. Pri izradbi velikih trbušastih lonaca (visine više od 50 cm) "gradilo" se postupno. Nakon uobličenog donjeg dijela, buduću bi posudu ostavili da se osuši; tad bi dodali novi sloj, nalijepivši na spojnici izvana valjušak, poput obruča, pa nastavili dalje do željene visine.

Na zraku osušeno posuđe podvrgavalo se zatim pečenju (*paljenje, žeženje*) na otvorenoj vatri. Pliću bi jamu napunili slamom, suhim prućem i drvima, na to naslagali posuđe, prekrivši ga gornjim slojem ogrjeva, i sve zapalili. Pečeno je posuđe, ovisno o količini željeznog oksida u glini, bilo žućkaste ili crvenkaste boje. Konačnoj obradbi dijela posuđa slijedio je još postupak pocrnjivanja (*kaljenje*) kojim se usijani komadi, izvađeni iz peći, uranjaju u razmućeno brašno ili otopinu čađe jer se vjerovalo da će time posuda postati čvršćom.

Na ručnome se kolu proizvodilo posuđe namijenjeno uporabi na otvorenom ognjištu – kotlići (*bakre, lopiže*), lonci i *padele* za kuhanje te poklopci (*peke, črepnje, pokljuke*) pod kojima se peklo; k tome i već spomenute velike spremnice (*žare*). S njima su, natovarenima na kola ili (na Jadranu) barke, lončari obilazili sela plasirajući ih najvećma razmjenom. Cijena loncu bila je količina žita ili brašna što je u nj stala, pa su i lončari odlazili u prodaju obično poslije žetve. Šalili su se:

Što voziš, majstore? – Ako se prevali, ništa!

Ovo je lončarstvo bilo poznato u jadransko-dinarskom području. Središta su bila Rakalj i Hum u Istri, jadranski otok Veli Iž, Ladvić i Kotor kraj Crikvenice, Liplje u Gorskom kotaru, Kaluđerovac u Lici, Ervenik u Bukovici, Potravlje kod Sinja, Zagvozd kraj Imotskog. Posvuda su se tim poslom bavili muškarci, osim Raklja gdje su radile i žene. No, ta je vrsta lončarske proizvodnje bila tek dopunski posao uz primarno poljodjelstvo.

Drugi kompleks keramičke proizvodnje obilježava rad na savršenijem, nožnom lončarskom kolu. Ono se od ručnoga razlikuje po tome što je kružna podloga za modeliranje dužom osovinom spojena s donjom daskom, također kružne površine, pa se okretanjem donje plohe istodobno stavlja u vrtnju i gornja. Sjedeći kraj naprave, lončar donju plohu pokreće nogom (redovito bosom), čime mu obje ruke ostaju slobodne za brže i lakše modeliranje.

Ti su lončari rabili masniju glinu kojoj nije trebalo ništa dodavati. Od jedne grude zemlje položene na kolo brzom se vrtnjom, "izvlačenjem", oblikuje posuda pravilnih i tankih stijenki. Uobičajeno je bilo ukrašavanje bijelom i crvenkastom (zemljanom) bojom kojom su se prelijevali ili nanosili pojedinačni motivi na osušeni predmet. I pečenje je drukčije od spomenutoga, jer se obavljalo u posebnim, zatvorenim lončarskim pećima. Dio su keramičkih predmeta još ocakljivali (*glaziranje*) olovnom ocaklinom; obojivši ih kupovnim metalnim oksidima raznih boja, još su ih jednom stavili na pečenje. Među baranjskom keramikom prevladavalo je posuđe glatke i sjajne crne boje. To *paljenje u crno* postizalo se dimljenjem u drugoj fazi pečenja kad se, bez nazočnosti kisika, ložilo crnogoričnim granjem.

Asortiman je bio raznolik: lonci za kuhanje, plitke posude na tri noge za pečenje mesa i kolača, dugoljaste za pečenje živadi, pehari za vino, vrčevi za nošenje pića u polje, rupičaste zdjelice za cijeđenje, stapovi za maslac, trbušaste spremnice, zdjele za stolno posuđe i sl. Tome treba pribrojiti i dječje igračke od kojih su bile osobito omiljene u obliku ptica, jer se ulijevanjem vode u njihov trup moglo zviždati.

Poznata lončarska središta bila su duž panonskog područja: Jerovec, Bedenec i Dubrovec kraj Ivanca te Globočec kraj Marije Bistrice u Hrvatskom zagorju, Rastoki i Petrovina u plješivičkom prigorju, Feričanci i Gornja Motičina kod Našica, Levanjska Varoš i Trnava kraj Đakova, Vrbova kod Nove Gradiške. I ovi su lončari sa svojom robom putovali selima razmjenjujući je za namirnice. No, postojale su i prave obrtničke radionice u gradićima poput Ivanić Grada, Petrinje, Dubice, Cernika, Pakraca, Požege, Orahovice i dr., gdje se izrađivala roba namijenjena selu, a prodavala mahom na sajmovima. Lončarski je obrt bio u rukama muškaraca.

Etnografska slika keramičke produkcije ne bi bila potpuna a da se ne spomenu i neki primjeri elementarnog modeliranja bez lončarskog kola. Tako su u Konavlima žene,

Lončar pri radu na nožnom kolu, Stubica, Hrvatsko zagorje, 1924.

Lončar iz Jerovca, Hrvatsko zagorje, 1940.

samo za vlastitu uporabu, umjele od gline rukama i drvenim nožem izraditi *crempicu*, kružni podložak na koji se stavlja krušno tijesto pri pečenju ispod metalnog poklopca. U Požeškom Novom Selu vještiji su ljudi izrađivali polukuglaste *pokljuke* oblikujući ih na drvenom kalupu.

Raznolika umijeća, razvijena u okviru seoskoga društva, usko isprepletena sa znanjem o poljodjelskim poslovima, obilježila su čovjeka predindustrijske epohe. Ona svjedoče o njegovoj sposobnosti prilagođavanja prirodnom okružju kao i svestranom iskorištavanju njezinih dobara za potrebe svakidašnjeg života. Zrcale pritom i njegovu svijest o iscrpivosti izvora i potrebu održavanja ravnoteže u prirodi iz koje proizlaze i njegovi napori da resurse obnavlja, oplođuje, reciklira. No, neizbježni društveni i kulturni procesi, posebice industrijalizacija i urbanizacija, djelovali su na promjene u proizvodnji, a time i na način života. Stoga se tijekom 20. stoljeća složeni sustav koji je prožimao svakidašnjicu seljaka u Hrvatskoj u mnogim svojim sastavnicama mijenjao, djelujući postupno i na promjenu poljodjelske djelatnosti i na nestajanje starih vještina.

PREHRANA

Prehranu kakva je u većini seoskih kućanstava na tlu Hrvatske prevladavala u razdoblju od kraja 19. do sredine 20. stoljeća, odlikovala je zamjetna jednostavnost. Ona se očituje i u odabiru namirnica i u postupcima pripremanja jela, a prati je oskudnost kuhinjskoga i stolnog pribora te relativno priprosta prehrambena kultura. No, određena sklonost konzervativnosti toga odsječka narodnog života nije bila preprekom prihvatljivosti za različite utjecaje i kulturna strujanja koja su ga prožimala, šireći se iz susjednih prostora. Svjedoči o tome, među ostalim, i prihvaćanje namirnica neeuropskoga podrijetla, kao što su kukuruz, krumpir, grah; udomaćene do 19. stoljeća svagdje gdje su to prirodni uvjeti dopuštali, postale su nezaobilaznom sastavnicom svakidašnjih jelovnika.

Razumije se, seoska se prehrana najvećim dijelom sastojala od proizvoda domaćega poljodjelstva, a samo su manji broj namirnica nabavljali kupnjom ili razmjenom. Stoga je, na neki način, bila i prijepis vlastitih resursa. Ima li se na umu raznolikost prirodne konfiguracije Hrvatske, s različitom prevagom poljodjelskih grana, nedvojbeni su posljedak tome znatne regionalne razlike u prehrani. Pridonijeli su im još i utjecaji susjednih – mediteranskih, srednjoeuropskih, panonskih, balkanskih – tipova kuharstva, prepoznatljivih i u nekim uređajima i u nazivima postupaka ili pojedinačnih jela.

Kao složena kulturna pojava, prehrana obuhvaća nekoliko aspekata. Uz izbor namirnica, proizašao iz gospodarske djelatnosti, relevantan je način pripremanja jela, i to prema primijenjenim kuharskim postupcima, kuhinjskim uređajima te prostoru u kojem se obavlja. Etnološki je jednako važan i način konzumacije, i to s obzirom na vrstu i sadržaj obroka te njihov tjedni i sezonski ritam, zatim stolno posuđe i pribor, prostor u kojem se jede kao i ponašanje uz jelo. Pozornost još privlače jela priređivana uz posebne životne prigode, primjerice uz svadbu ili pogreb, kao i jela uz određene kalendarske svetkovine, kao što su Badnjak, Božić, Poklade, Uskrs. Zbog toga što su se obvezatno pojavljivala u sklopu tih običaja, prerasla su u svojevrsne simbole. Ne treba, uz to, zanemariti ni visok stupanj individualnoga odabira, sklonosti ili odbojnosti pojedinca prema određenim namirnicama ili jelu, što složenu sliku prehrambenih tradicija čini još zamršenijom. Stoga preostaje tek da se u ovom kratkom pregledu toga kulturnog fenomena nebrojeno mnoštvo varijacija uopći u nekoliko modela najčešće prakse.

Jadranska kulturna zona

Za jadransku je kulturnu zonu tipično da se jelo pripremalo u središnjoj kućnoj prostoriji (*kužina*, *ognjenica*) na otvorenom ognjištu. Taj je posao, kao i svagdje drugdje, pripadao ženskim zaduženjima. Izravnim ugledanjem u majčinu i bakinu praksu, žene su još od djetinje dobi stjecale znanje o izboru i sastavu namirnica, postupcima preradbe, primjeni pomagala te, ne kao posljednje, o podešavanju odgovarajuće temperature i prilagođavanju vatre pojedinim kuharskim namjenama. Osim nekih jela koja se jedu pri-

Žena uz ognjište, Buje, Istra

jesna, poput salata, voća, morskih pužića, priljepaka i dr., hranu se najvećma kuhalo u keramičkim ili metalnim loncima obješenima o *komoštre*, a pirjalo u plićim posudama postavljenima na tronožni stalak. Za pečenje su u ovom području raspolagali metalnom rešetkom (*gradele*) koju bi postavili nad žar. Tijesto su pekli u već spomenutim krušnim pećima, odnosno manje količine na ognjištu ispod pekve. Mesne su odreske također pekli *na gradele*, a veće su pečenke (janje, jare, ovca, koza) vrtjeli na ražnju.

Zajednička je odlika prehrane jadranskog podneblja prevlast laganih jela, u prvom redu biljnih. Dnevno se priređuju juhe ili jušni složenci od raznovrsnog povrća (*maneštre*) te variva pripremljena *na lešo*, tj. samo kuhana i začinjena maslinovim uljem. Osim povrća iz vlastitih vrtova, posezali su i za samoniklim biljem kakva je npr. šparoga, *žućenica* (vrsta radiča) ili *mišancija* (razne trave ubrane u vinogradu).

Važan je također udio ribljih jela. U seljačkim se kućanstvima najčešće jeo *brudet*, pripremljen pirjanjem manjih komada riba uz dodatak začinskog bilja. *Frigana riba* priređuje se, uvaljana u pšenično ili kukuruzno brašno, prženjem na tavi, a pečenu *na gradelama* mazali su maslinovim uljem pomiješanim usitnjenim češnjakom i peršinom. U primorskim su naseljima veću količinu riba, mahom srdela, konzervirali soljenjem, pa su *slane ribe* bile među najzastupljenijim jelima. Dapače, u korizmeno su doba danomice bile na stolu.

Od mesnih jela najviše se konzumirala ovčetina ili kozletina, svježa ili suha – *kaštradina*, također konzervirana soljenjem; priređivana je kao gulaš (*zvacet*) ili kuhana *na lešo*. Goveđe ili juneće meso bilo je na jelovniku rjeđe. Omiljeno je goveđe jelo *pašticada*, pripremljeno pirjanjem uz dodatak začinskoga bilja, suhih šljiva i slanine. Svinjsko se meso uglavnom prerađivalo, najprije natapanjem u salamuri, a zatim dimljenjem iznad ognjišta te sušenjem na otvorenom. Pritom su zimske bure osobito pogodovale u proizvodnji kvalitetnih butina (*pršut*) i slanina (*panceta*). Uobičajeno je bilo i nadijevanje crijeva, pa su od tankih pravili mesne kobasice (*luganige*), a od debelih (kao i od želuca) *kulin*, sastavljen od krvi, loja, pšenične prekrupe, mirodija, ili pak *olita*, punjena brašnom, kuhanim suhim smokvama, grožđicama. No, meso većinom nije bilo na svakidašnjem jelovniku, nego se konzumiralo nedjeljom i blagdanom.

Češće se jeo ovčji sir, sušen na zraku. Mnogi su ga još dodatno konzervirali, zalivši ga domaćim uljem pa je, pohranjen u *kamenicama* ili *žarama*, ostajao svjež i duže vrijeme. Suhi su sir jeli u kriškama kao samostalno jelo, ili su ga ribanog dodavali tjestenini.

Kruh su priređivali od miješanoga brašna (pšeničnog, ječmenog, kukuruznog), ali ne svakodnevno, nego jednom tjedno. Pri miješenju u drvenim naćvama (*kopanja*) dodavali su domaći kvas, spravljen od osušenoga sirovog tijesta, a u nedostatku soli tijesto su mijesili morskom vodom. Uz kruh, pečen u krušnim pećima, ponegdje su odmah pripremali i dvopek, pa bi ga kasnije jeli omekšanog vodom, čajem ili vinom. Kruh umiješen samo od pšeničnoga brašna (*od cvita*) pekli su jedino za osobite zgode. U hitnoj potrebi umijesili su neslane, beskvasne *pogače* te ih pekli položene izravno na ognjište i poklopljene prije toga dobro ugrijanom, a zatim još vrućim pepelom i žeravicom pokrivenom pekvom.

U jadranskom su području rado pripremali tjesteninu od pšeničnoga ili ječmenog brašna, najčešće u obliku rezanaca (*lazanje*), krpica (*kerpice*) ili cjevčica, oblikovanih oko vretena (*fuži*). Udomaćeni su i valjušci od krumpirova tijesta (*njoki*). Ipak, najviše konzumirano jelo bile su kaše koje su se priređivale ponajviše od kukuruznog brašna ili krupice. Razlikovali su ih kuhane u rijetko (*skrob*) ili u gusto (*palenta*), a začinjali uljem ili ovčjim lojem.

Uobičajene slastice su uštipci prženi u ulju, i to: obični od beskvasnog tijesta (*prspalje*); od kvasnoga tijesta s grožđicama i drugim voćnim dodacima (*pršurate*, *fritule*, *mlinci*); od tijesta s jajima (*hrstule*, *kroštule*). Ostala slatka peciva bila su namijenjena posebnim prilikama: kruh od pšeničnoga brašna u obliku prstena (*kolač*) za Božić; mliječno pecivo s voćnim dodacima, izvana premazano jajetom i ukrašeno trokrakim ili križnim urezom (*pogača*, *sirnica*, *pinca*) za Uskrs; pletena peciva s utaknutim cijelim kuhanim jajetom (*koluba*, *karitula*) također za Uskrs, ali namijenjena djeci, kao i hljepčići (*krakavice*) za Sve svete, s gornjom površinom ukrašenom utiskivanjem npr. ključa.

Uz svakidašnje se obroke pilo razvodnjeno vino (*bevanda*), a samo u svečanim prilikama pravo domaće vino. Iznimnim je zgodama bio namijenjen *prošek*, slatkasto vino proizvedeno od suhoga grožđa dugim vrenjem. Od destiliranih su pića pili rakiju (*tropica, travarica, orahovica*). Omiljeni osvježavajući napitak bila je tekućina preostala pri proizvodnji sira – sirutka (*presnica*), zatim *skuta*, dobivena kuhanjem sirutke, a kadgod i mješavina kozjega mlijeka i vina (*bikla, smutica*).

Uobičajena su bila tri dnevna obroka, jutarnji, podnevni i večernji; gdjekad i četvrti, prijepodnevni. Jutarnji, *kafe*, dobio je naziv po glavnom napitku – kavi, kuhanoj od prženog i smljevenog ječmenog zrnja, čemu bi primiješali (kozje) mlijeko. K tome bi jeli kruh ili kukuruznu kašu. Takav je zajutrak bio namijenjen ženama i djeci, a muškarci su dan započeli s nekoliko suhih smokava i čašicom rakije. Njima kao da je više odgovaralo da jedu nešto kasnije, pa su između 9 i 10 sati uzimali *marendu*, sastavljenu od kruha i sira ili dvopeka s vinom ili ribe i sl.

Sadržaj podnevnog obroka (*obed*) ovisio je o godišnjem dobu, jer se većinom sastojao od variva. Ljeti je pretezao bob, blitva, grašak, mahune, tjestenina, krumpir, salata, a zimi bi jeli kiseli kupus, broskvu, grah, repu, leću, sočivo, slanutak. Mnoge su radne dane proveli na polju, noseći objed sa sobom. Nerijetko je to bila slana riba s palentom ili kriška pršuta i sira s kruhom, pečeno jaje i masline i sl.

Nastojalo se da najkrepkiji obrok bude *večera*, pa se priređivala *maneštra, frigana riba* s palentom, gdjekad kuhana ovčetina i dr.

U jadranskim se kućama blagovalo u kuhinji. Stariju praksu da se posjeda uz ognjište napustili su nakon što su u kućni namještaj preuzeli visoki stol oko kojega se okupljaju odrasli članovi obitelji. Svojim stalnim mjestima za stolom očitovala se i obiteljska hijerarhija, jer je čelno mjesto bilo predviđeno za gospodara ili najstarijeg ukućana. Ali pri samoj konzumaciji teorijski su svi bili izjednačeni. Jelo se, naime, nije posluživalo pojedinačno na posebnim tanjurima, nego su svi uzimali iz jedne zdjele. Na stolu je stajao i vrč (*bukaleta, bukara*) s pićem, iz kojega su svi odrasli ukućani izravno pili. Jedino bi se djeca za vrijeme obroka smjestila na rub ognjišta, također jedući iz zajedničke zdjele.

Nešto obilniji jelovnik, ispunjen mesnom juhom, tjesteninom, bakalarom ili boljom pečenom ribom, kadšto i uštipcima, bio je nedjeljom, blagdanima i za većih agrarnih radova kao što je vršenje žita, berba grožđa ili mljevenje maslina.

Dinarska kulturna zona

Dok su u svakidašnjoj prehrani jadranskog područja prevladavala laganija jela, u dinarskoj su kulturnoj zoni bila mnogo krepkija. Izbor namirnica proizlazi od proizvoda pašnjačkoga stočarstva te regije, a potreba za kaloričnijim jelima prilagodba je pučanstva oštroj gorskoj klimi. Stoga je u prehrani dinarskoga područja zamjetljiv udjel mliječne hrane, ali je također sastavljaju i mesna i teža biljna hrana.

O mliječnim jelima bilo je već govora u poglavlju o privređivanju uz stočarstvo, pa ovdje samo podsjećamo na to da su redovito konzumirali kuhano kravlje, ovčje i kozje mlijeko (*varenika*) te ukiseljeno (*kiselina*), zatim razne vrste sireva kao što su svježi *škripavac*, posebno cijenjen od kozjega mlijeka, *suhi sir*, *urda* (od sirutke pomiješane s mlijekom) te *basa* (mješavina kuhanoga te zasoljenoga, nekuhanoga mlijeka). Veliku je primjenu u začinjanju mnogih, osobito posnih jela imalo maslo.

Uz ovčetinu i kozletinu, u jelovniku je bila zastupljena svinjetina i govedina, pa čak i sušeno meso puhova, a kokošje je meso bilo u prvom redu namijenjeno priređivanju juha.

Obitelj za stolom, Lika

Izrazita je bila sklonost raznim kašama. Mogle su biti jednostavne, kuhane od prosa ili ječma (*prga*) te od kukuruza (*pura*), ili složenije poput *krumpirašice* (sa sitno izrezanim krumpirom, kuhanim s ječmenim ili kukuruznim brašnom, pa zatim zalivenim maslom) te *cicvare* (pšenična kaša s jajima, kuhana na maslu uz manju količinu vode).

Grah, krumpir, kupus, osobito kiseli, riban u rezance, bili su namirnice od kojih su se spravljali svakidašnji obroci.

Prostor za pripremanje jela i blagovanje nije na cijelom dinarskom području bio istovjetan. U Lici se duže nego drugdje zadržalo u uporabi otvoreno ognjište, pa su se i mnoga jela kuhala (*varila*) u loncima obješenima o verige ili se pekla ispod pekve. I blagovalo se u kuhinji za niskim okruglim stolom, sjedeći na tronošcima. U stolnom su posuđu, uz keramičko, bili zastupljeni i drveni tanjuri, zdjele te žlice. Upravo zbog drvenih zdjela koje su sa sobom nosili čobani, sačuvalo se u tim krajevima sjećanje na arhaičan način kuhanja. Naime, zbog nemogućnosti da drvenu zdjelu (s mlijekom npr.) stave nad otvorenu vatru, dosjetljivi su pastiri u oganj položili kamen; kad se dobro ugrijao, očišćen bi uronili u posudu s tekućinom. Zbog isijavanja akumulirane topline, već nakon nekoliko minuta mlijeko bi u drvenoj zdjeli zavrilo.

U ostalim krajevima ove zone kuhanju je bio namijenjen prostor ulazne kućne prostorije u kojem je u kutu bio smješten otvor sobne peći s pretpećkom, a blagovalo se za visokim stolom u sobi. Na takvom poluzatvorenom ognjištu i pribor je bio donekle drukčiji. Kako se kuhalo nad vatrom u dubini peći, raspolagali su rašljama na dugačkom dršku (*rogulje*, *burklje*) kojima su zahvaćali i pomicali keramičke lonce, nerijetko još opletene žičanom mrežom. Budući da su tijesto ili meso pekli u peći, zatvorivši u toj prilici otvor metalnom pločom, nije više bilo potrebe za pekvom i sličnim uređajima.

Tri su dnevna obroka i u dinarskom području bila prehrambenom paradigmom. Jutarnji se *ručak* sastojao od kukuruzne, prosene ili ječmene kaše prelivene kuhanim ili kiselim mlijekom, ili začinjene maslom. U vrijeme agrarnih poslova, nakon ustajanja u svitanje tek bi popili čašicu rakije šljivovice ili šalicu soka od kiselog kupusa (*rasol*) uz zalogaj beskvasne pogačice, a obilnije bi jeli na polju, časteći se sirom i pršutom uz kruh pečen od smjese ječmenog i raženog brašna.

Za podnevnu *užinu* posluživao se kupus kuhan s ovčetinom i krumpirom, grah sa suhim svinjskim mesom, kiseli kupus sa svježom svinjetinom, kupus i grah sa suhom puhovinom i sl. U posne su dane jeli varivo, začinjeno maslom, od graha s tjesteninom ili s ječmenim zrnjem, katkad sa žutom korabom te, uz to, kuhani krumpir.

Večera je bila nešto laganija. Kombiniralo se kuhano mlijeko s kruhom, kiselo mlijeko s kuhanim krumpirom, krumpir pečen u ljusci (*pole*) sa slaninom ili *basom* i sl.

Među slatkim jelima osim *uštipaka*, umiješanih od brašna, jaja i vode i prženih na masti, pripremali su i kolače nadjevene sirom. Beskvasnu savijaču od sira (*povitica*) pekli su pod pekvom, a kvasni su *štrokalj* najprije ispekli, a onda još kuhali u uzavreloj vodi te prelili vrućim maslom.

Svakidašnje je piće bila obična voda, a uz teže poslove pili su i rakiju. Uz već spomenuti *rasol* žeđ bi tažili kiselim mlijekom ili sirutkom, sokom pripremljenim od divljih krušaka (*turšija*), a pastiri u proljeće i sokom s javorova debla (*musa*).

Blagdanski su jelovnici bili obilniji, dopunjeni kokošjom juhom s rezancima, mesnom pečenkom s ražnja, kruhom od bijeloga brašna (*pogača*), suhim kolačem sa sirom (*prisnac*) i sl., a uz to se pilo vino.

Peć s priborom za kuhanje i pečenje, Donja Bistra, Hrvatsko zagorje, 1922.

U području panonske kulturne zone prehrana se također oslanjala na prirodne izvore i proizvode domaćeg poljodjelstva. Iako na cijelom području pokazuje manje razlike, nekoliko je zajedničkih odlika povezuje u isti kuharski tip. To je u prvom redu pretežitost mesnih jela (*smok*) i jela od tijesta, a mliječni su proizvodi (*bijeli*, *bili smok*) mnogo manje zastupljeni. Jedna je od odlika i primjena zaprške pri kuhanju juha i variva. Osim mesnih, juhe se pripremaju od povrća, među inim i od bundevinih koštica (*koščičenka*), ali i od brašna, pa je poznata *prežgana* juha. Među varivima (*kuhilo* u kajkavaca, *kuvanje* u ikavskih štokavaca) najviše se jeo grah, kupus, svježi i kiseli, repa, bundeva. Pretežit začin bila je svinjska mast, a pri spravljanju salata rabili su suncokretovo ili bučino ulje.

Uz živad i govedinu najčešće su konzumirali svinjetinu, u svježem ili suhom stanju, a u kući su pripremali i suhomesnate proizvode: krvavice, mesne kobasice (*češnjovke*, *djevenice*), nadjeveni i tlačeni želudac ili debelo crijevo (*kulen*, *švargla*), šunke, slaninu (nerijetko premazana ljutom paprikom). Od slanine i sala pravili su čvarke koje bi pomiješali u mast, dopunjujući time začin mnogim jelima. I inače su pečeno meso konzervirali zalijevajući ga mašću.

U selima kraj većih rijeka pripremali su i ribe, osobito za posne dane. Kuhali su ih, pržili u masti ili pekli na ražnju, a veće ulovljene količine znali su i sušiti na suncu ili dimu.

Iako su u svakidašnjoj prehrani prevladavale tjestenine (*rizanci*, *trganci*, *tarana*, *krpice*, *valjušci*), i ovdje su, poput drugih hrvatskih područja, jeli i kaše od zrnja ljuštenog u drvenim stupama ili mužarima. Osim kukuruznih *žganaca*, kao najučestalijih, pripremala se i ječmena ili prosena *jagla*, a u sjeverozapadnim dijelovima i kaša od heljde.

Kruh od miješanoga brašna (*smesni kruh*) rabio se u svakidašnjoj seljačkoj prehrani, a kruh od pšeničnoga brašna (*cipov*) držan je blagdanskim. Osim domaćeg kvasa od sušenoga tijesta, umjeli su pripremiti i kvas od pjene nastale pri vrenju mladoga vina ili šljiva, dodane mekinjama. Dok se u istočnom dijelu panonskog područja također mijesilo u naćvama (*mesitje korito*), u zapadnom su dijelu imali korito ugrađeno u posebnu vrstu stola (*mentruga*) koji je činio dio sobnog mobilijara. Peklo se u sobnim pećima ili krušnim pećima sagrađenima na dvorištu. Kad je tijesto, ostavljeno u slamnatoj ili drvenoj posudi (*pejarac*, *grovača*) dosta nabujalo, domaćice su najprije u peći razgrnule žar drvenom *greblicom*, očistile dno od pepela *omelom* (svežnjem komušina na dugačkom dršku), a zatim posebnom drvenom lopatom (*lopar*) unijele tijesto u peć. Ispečene hljebove spremali su u ostavu, a mnogi su raspolagali visećim napravama s ukriženim prečkama za odlaganje kruha (*krušnica*, *krušnjaki*). Pekli su i kukuruzni beskvasni kruh (*proja*), rado ga jedući još topao, preliven vrućom masti.

U krušnoj su se peći dogotavljala i slatka tijesta od kojih su najpoznatije *gibanice*, *bazlamače*. To kvasno slatko tijesto nadijevali su orasima, sirom ili makom, savili te pekli u okrugloj keramičkom zdjeli (*medenica*). U zapadnom dijelu područja razlikuju takvu *debelu gibanicu* od *tenke*, koja je od beskvasnog tijesta, nadjevena sirom i izvana premazana jajem. Od beskvasnog tijesta, razvaljanog u tanke listove, priređivali su i savijače, a mogle su biti kuhane i pečene (*štrukljі*) ili samo pečene, npr. *bučnica*, nadjevena naribanom bučom pomiješanom sa sirom ili makom. Pripremali su i razne sitnije kolačiće. Među najpoznatijima su slavonski *paprenjaci*, slikovitoga reljefnog izgleda, postignutoga oblikovanjem u posebnim drvenim kalupima.

Pri pečenju u krušnoj peći, Banovina, 1902.

Nasuprot dvama dosad spomenutim područjima s prevagom ovčjeg mlijeka, u panonskom se konzumiralo kravlje. Od njega su izrađivali mekani sir koji su često jeli u kombinaciji s vrhnjem; zatim sir sušen na zraku u posebnim košarama ili mrežama (*sirnica*) te, posebice u Podravini, pomiješan s češnjakom ili paprikom, uobličen u male stošce te sušen na dimu (*prga*). Običavalo se također maslac pretopiti u maslo. Preostaloj tekućini pri pravljenju maslaca (*stepka*) ili sira (*sirutka*) prikuhali bi još svježega mlijeka i kukuruznog brašna, dobivši time novo jelo. Dosta zastupljeni sastojak u mnogim jelima panonskog područja bilo je vrhnje. Jedno je od takvih jela i *zlevanka*, kolač od kukuruznog brašna pomiješanoga s mlijekom, jajima, maslom i vrhnjem.

Budući da ovo područje obiluje voćem, mnogo su ga jeli svježe, a šljive, kruške i jabuke običavali su i sušiti. Od šljiva su kuhali i pekmez.

U proljeće, poslije kiše, djeca su se zabavljala skupljajući puževe koje bi im domaćica nakon čišćenja ispekla na masti. Gljive, skupljene u šumi, priređivali su pirjanjem na masti i luku, dodavši kadgod i jaje.

Osim svih uobičajenih pića – vode, vina, rakije, voćnih sokova – rado su konzumirali i alkoholno piće proizvedeno od meda (*medovina*, *medica*, *gvirc*).

Poput susjednog dinarskog, i u panonskom se području hrana pripremala u pretpećku u kuhinji, a blagovala u sobi. Osim stalnoga smještaja ukućana za stolom, za kojim su ranije u velikim obiteljima sjedili samo muškarci, a žene stajale iza njih, bilo je i drugih pravila. Tako je, primjerice, meso i kruh rezao samo gospodar kuće, dijeleći ih ostalim ukućanima; prije no što je započeo s rezanjem, učinio je nad kruhom znak križa.

Za jutarnji se obrok (*froštuk*, *fruštik*) u zapadnom dijelu obično jedu *žganci*, i to u kombinaciji s mlijekom, kavom (od ječmenog zrnja), čvarcima ili prepreženim lukom; često prežgana juha ili juha od bundevinih koštica; katkad pečena jaja umućena s bra-

šnom (*pražetina*). *Obed* se sastojao od juhe, variva i eventualno mesa, a za večeru bi jeli ostatke od *obeda* ili suhi sir sa *žgancima*, *sirutku*, *stepku* i sl.

U Slavoniji i Baranji jutarnji je obrok (*ručak*), osim žganaca ili rezanaca u mlijeku, bio izdašniji. Mogao se sastojati od *čorbe* (napravljene od krumpira, od jabučica, od rasola, od riba ili sl.), variva s mesom, hladetine (*lučenje*). Za podnevni obrok (*užina*) tome bi dodali i rezance, valjuške ili trgance, a za *večeru* su također jeli ostatke od *užine*.

Nedjeljni je jelovnik ljeti kadšto bio obogaćen kuhanim mesom peradi, a zimi kuhanim suhim mesom.

Snaha s jelom u košari, Štitar, Slavonija

Pri okopavanju vinograda, žetve, košnje, berbe i drugih velikih poslova jelo se u polju. Obično su najmlađe snahe imale zadaću da donesu jelo, i to u košari prekrivenoj stolnjakom na glavi, sa zemljanim vrčem (*stucka, krugla, koršov*) pića u ruci. Ili bi *ručkonoša* o posebnu obramicu, položenu preko ramena, objesila s jedne strane sve-žanj s hranom, a s druge vrčeve s pićem. Sjedeći na zemlji i blagujući jela smještena na rasprostrti stolnjak, težaci bi ujedno i predahnuli od posla. Kako su za tu priliku domaćini nastojali pripremiti što kvalitetniji obrok, ne štedeći pritom ni šunkom ni kolačima, težaci bi (u zagrebačkoj okolici) nazdravili:

Bog poživi kućedomaćicu
koja peče sira gibanicu.

Živeći u okružju u kojem ratovi i neimaština nisu bili rijetki, ovi su ljudi povremeno zapadali i u ljutu *oskudicu.* Boreći se protiv gladi, posezali su za sredstvima iz najbližeg prirodnog okružja. Tako je bilo uobičajeno da se kuha varivo od divljeg luka (*crijemuš*), a da se brašnu za kruh pridoda zrnje sirka, hrastova kora ili kukuruzni klip, smljeveni u prah. Neki su samljeli i osušeni trop te ga primiješali krušnome brašnu, a drugi su osušene i smljevene plodove česvine dodavali kukuruznom brašnu za palentu. U trenucima nestašice i u ljudskoj su prehrani rabili osušen i smljeven hrastov žir.

Iako se tijekom vremena prehrana na selu u mnogome izmijenila, izbor namirnica proširio, uređaji modernizirali, a kuharski postupci osuvremenili te je razina prehrambene kulture znatno porasla, neka stara kuharska iskustva nalaze svoju primjenu i u današnjici. Za njima se poseže zbog opće težnje globalnoga svijeta povratku što prirodnijoj prehrani. Ali također su dobro poslužila i u nemilim uvjetima ratne svakidašnjice. Prisiljeni u Domovinskom ratu da duže vrijeme proborave u kućnim skloništima napadanih naselja, ljudi su se prisjetili prakse svojih baka. Kad se zbog prekida napajanja strujom rashladni uređaji nisu više mogli rabiti, konzervirali su meso zalijevanjem u masti, korjenasto su povrće zatrpavali u svojevrsne trapove u podrumskim kutovima, a kruh mijesili kvasom od sasušenog sirovog tijesta. I tako su prkosili ratnim nedaćama.

ODIJEVANJE

*P*od odijevanjem u etnološkom smislu podrazumijevamo svekoliko opremanje ljudskoga tijela: odjeću, obuću, nakit te češljanje, odnosno uređenje glave. Uobičajeno je da se cijeli taj kompleks označuje književno-jezičnim pojmom "narodna nošnja", iako ga seljački govor nije poznavao, rabeći umjesto njega nazive *ruho*, *haljine*, *roba*, *oprava* i dr. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće način odijevanja još je vrlo očigledno odvajao seljački društveni sloj od ostalog pučanstva u Hrvatskoj. Vanjski se izgled seljaka, i svakidašnji i blagdanski, odlikovao prepoznatljivim stilom za koji je odlučan bio kroj odjeće, nerijetko vrlo starog postanja, uporaba materijala pretežito proizvedenoga kod kuće te posebnost ukrasa. Taj je stil proizlazio iz tadašnjega seljačkog načina života, bio određen mnogim njegovim dijelovima, ali također i prilagođen mnogim njegovim potrebama.

Ako je neke pojave iz hrvatske seljačke tradicijske kulture obilježavala razmjerna jednostavnost, pa i priprostost, odijevanje ne podliježe takvoj kvalifikaciji. Naprotiv, modaliteti odjeće kakvu poznajemo iz 19. i prve polovice 20. stoljeća izrazito su raznovrsni, pa svojim bogatstvom oblika, kolorističnim skladom i dekorativnom profinjenošću predstavljaju visok domet narodnog stvaralaštva.

Ipak, ta se velika raznolikost oblika može svrstati u nekoliko osnovnih tipova, odjevnih shema, proizašlih jednim dijelom iz prirodnih obilježja pojedinih hrvatskih područja, osobitosti klime i tla, uz to i prevladavajućih grana gospodarstva. Tako je npr. odjeća primoraca i otočana morala krojem, oblikovanjem i sastavom biti prikladna blagoj mediteranskoj klimi, pa se razlikovala od teže i toplije odjeće gorštaka koji se morao zaštititi od planinske svježine; ili, široki opanak *kapičar* bio je prikladan odgovor na prašnjavu i blatnjavu panonsku ravnicu, a elastični opanak *oputaš* prilagođen kraškim vrletima. Tkanine i ostali odjevni materijali bili su većinom posljetkom domaćega poljodjelstva, pa se od lana i konoplje s plodnih i prostranih ravničarskih oranica proizvodilo platno, a od vune ovaca s dinarskih i jadranskih pašnjaka sukno.

Kao i svaka druga kulturna pojava, i odijevanje seljaka nije bilo odvojeno od općih civilizacijskih strujanja. I ono je tijekom svojega dugog povijesnog trajanja bilo podložno raznim utjecajima te doticajima s drugim kulturama. Među ostalim, bilo je sklono oponašati i modu viših društvenih staleža. Stoga i neki etnolozi u pojedinim odjevnim predmetima ili cijeloj odjevnoj shemi naslućuju daleke odbljeske povijesnih stilova: antike, prepoznavajući u dinarskoj košulji rimsku tuniku; gotike, očitovane u kroju istarskoga ruha; renesanse, razvidne u jadranskom oplećju dekoriranom bijelim vezom i šivanom čipkom; baroka, koji se odražava na posavskim prslucima i u struk krojenim zimskim bundama; rokokoa, kojim odiše slavonski zlatovez. I novija su razdoblja ostavila svoje tragove u ponekom fragmentu koji se uspio uklopiti u postojeću cjelinu ne narušivši opću shemu, poput svilenih rubaca što su ih dalmatinski pomorci donosili svojim ženama s Dalekog istoka ili nakita u obliku srebrnih britvi podrijetlom s istočnog Sredozemlja. Takvim prožimanjem prirodnih uvjeta i kulturnih tvorevina oblikovali su se regionalni stilovi odijevanja o kojima će u nastavku biti riječ.

No, prije toga valja još upozoriti na posebni "govor" nošnje. Na prvi pogled odjeća nekog sela može djelovati jednoliko, uniformno, no pažljivije zagledanje otkrit će važne razlike. Određenim – zajednici poznatim – znakom u odijevanju odašilje se određena obavijest o osobi koja je nosi i objašnjava njezino ponašanje, čime se i okolina obvezuje na određeno vladanje. Posebno to vrijedi za iskazivanje pripadnosti dobi ili obilježavanje obiteljskoga položaja. Kad je npr. djevojka u Moslavini nedjeljom stavila na glavu osobitu ukrasnu traku u obliku dijadema, njezini su suseljani znali da je ušla u krug udavača. Kad je momak u Slavoniji vjenčanjem prešao u skupinu oženjenih muškaraca, prestao je nositi odjeću vezenu zlatom i svilom kako ne bi suseljani pomislili da je... *odviše za kolom, a manje za poslom.* Kad je mlada žumberačka snaha

umjesto dotadašnjeg rupca sa šarenim vezom glavu prekrila bijelim rupcem diskretnijeg istobojnog veza, zajednica je primila obavijest da je postala majkom. Žalobna odjeća, pak, odabranim dijelovima te izabranom bojom nije iskazivala samo opće stanje tuge i boli za izgubljenim članom obitelji, već je obavještavala i o stupnju srodnosti s pokojnikom, pa su npr. na srednjodalmatinskim otocima žene za bliskim rodakom nosile posve crn rubac, a crnim rupcem s bijelim točkicama žalile za daljim rodakom.

Udovica, Kupinec, Jastrebarsko, 1922.

Uz osobno iskazivanje određenoga stanja odjećom, u nekim prigodama nije nedostajalo ni zajedničko. U bogatijim okružjima, u kojima je bilo moguće osigurati više odjevnih kompleta, seljaci su odijevanje prilagođavali i posebnim namjenama. Tako su npr. za blagdansku odjeću u doba adventa ili korizme muškarci u Slavoniji odabirali skromnije komplete izrađene od debljeg platna i odijevali ih bez svilene marame pod vratom, koju su inače nosili.

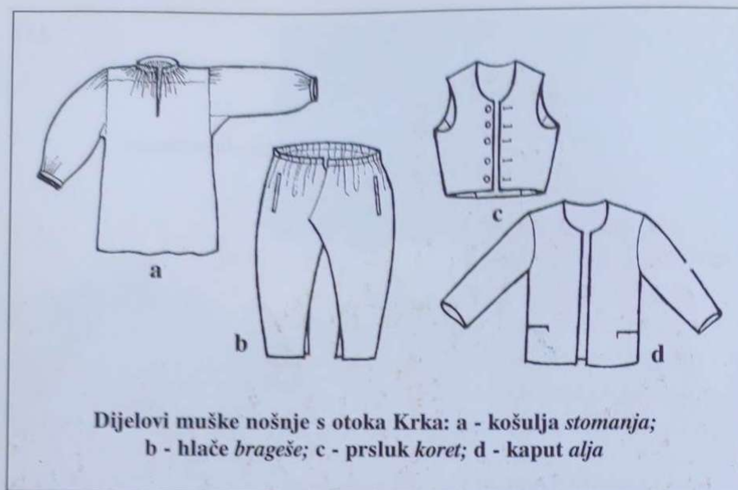
Sve su to znakovi koje je lokalno okružje dobro poznavalo i razumjelo. U naseljima s etnički ili vjerski miješanim stanovništvom upravo su se odjećom pripadnici zajednica međusobno integrirali, odnosno prema drugima segregirali. Pletenice spuštene niz prsa razlikovale su žumberačku grkokatolkinju od njezine rimokatoličke suseljanke koja je pletenice ovila oko glave. Ženu na Kordunu koja je na donjem dijelu leđa nosila vunenu resastu pregaču odmah se moglo identificirati kao Srpkinju, prema susjedi joj Hrvatici s prednjom platnenom pregačom. Mnoštvo je takvih primjera koji potvrđuju da je u seoskome društvu odjeća bila, uz ostalo, i izražajno sredstvo lokalnog, regionalnog pa i nacionalnog identiteta.

Jadranska kulturna zona

*P*regled regionalnih stilova započinjemo načinom odijevanja u jadranskoj kulturnoj zoni, iako je baš u tom području, prije negoli u drugim krajevima, bilo izvrgnuto propadanju. Vrijedi to posebno za mušku nošnju, početak postupnog nestajanja koje seže u sredinu 19. stoljeća. Napuštajući, zbog zapošljavanja u pomorstvu, na duže ili kraće vrijeme domaće okružje, muškarci su u odjevnu shemu prenosili građanski način odijevanja. Uz to, u jadranskom je području primjetno i miješanje s dinarskim tipom odjeće, nastalo kao posljedica nekadašnjih migracija stanovništva iz zaleđa prema obali i otocima.

Tako se i u Istri susreću dva modaliteta muške nošnje kojima osnovni naglasak daje kroj hlača. U zapadnom i južnom dijelu *benevreke*, izrađene od bijelog sukna, dugih su nogavica, tijesno priljubljenih uz nogu, a u središnjoj Istri *brageše* dopiru do pola lista i izrađene su od smeđeg sukna. Kompletu još pripada platnena bijela košulja, prsluk (*krožet*) i kratki kaput (*koret*), također od smeđeg sukna. Uz vunene čarape i opanke *oputaše* stavljali su oko gležnjeva bijele suknene gamaše. Glavu su pokrivali niskom smeđom kapom, a u zapadnoj su se Istri zimi ogrtali dugim ogrtačem bez rukava (*kamižola*).

Brageše, kakve su nosili na Krku, također dopiru do pola lista, ali su s visećim središnjim dijelom, a izrađene od modrog kupovnog sukna. Bijela je košulja (*stomanja*) nabrana oko vratnog izreza i bez ovratnika pa se veže uskom vrpcom, a širi rukavi stisnuti su u zapešću. Prsluk (*koret*) i kratki kaput (*alja*) od istog su materijala kao i hlače. Obuća je već posve građanskog izgleda. Poseban izgled Krčanina činila je, međutim, kapa, ispletena od modre vune u obliku tuljca s kitom na kraju, naknadno još valjana u stupi. Mogla je biti kraća (*mala berita*) ili je dopirala sve do ramena (*vela berita*).

Dijelovi muške nošnje s otoka Krka: a - košulja *stomanja*; b - hlače *brageše*; c - prsluk *koret*; d - kaput *alja*

Dijelovi muške nošnje, Krk

Istrani (na Smotri folklora u Zagrebu)

U srednjoj je Dalmaciji zamjetljivo bilo prožimanje s dinarskim stilom. Uz platnenu košulju koja se navlačila preko glave, hlače (*gaće*) su bile od smeđeg ili modrog sukna, također s uskim nogavicama, zakopčavanima uz list kopčicama, te s dvama otvorima na trbušnom dijelu. Pripadale su zimskoj garderobi, a ljeti su oblačili modre *brageše* od tankog kupovnog materijala. Širok i dugačak *pas*, otkan bijelom i crvenom vunom, presavili su i omotali oko struka, zadjenuvši za njeg i nožić u koricama. Sukneni kaput (*kaparan*) bio je ukrašen usukanim vrpcama i srebrnim pucetima. Obuvali su vunene čarape (*bičve*), pletene kod kuće, te prepletene opanke, a imućniji su nosili kupovne cipele (*filare*, *postoli*). Sastavni je dio odjeće bila plitka crvenkapa s resama koja je gdjegdje (Rab, Pag) tako smanjena da posve gubi funkciju pokrivala glave, postajući neke vrste ukrasom. Tome valja pridodati i naušnicu (*rećin*) nošenu u jednom uhu. Dugo se u uporabi zadržala kabanica (*kaban*, *kapot*), otkana od grube domaće vunene pređe, pa zatim valjana. Posve jednostavna kroja, sastavljena po rubu tkanine, ravnih rukava, bila je dopunjena kukuljicom, pa su je rado nosili pri ribolovu. Kako je bila vrlo trajna, neki su otočani u šali govorili da su je prvih 20 godina nosili blagdanom, drugih 20 radnim danom, a sljedećih su se 20 godina još njome pokrivali u postelji.

Muška kabanica, Konavle

U južnom jadranskom području opet se susrećemo s vrlo širokim hlačama (*gaće*), skupljenima u struku, pa straga nastaju bogati meki nabori. Kratke su toliko da nogavice samo pokrivaju koljena. *Pas* kojim su se omatali oko struka mogao je biti od raznobojne levantinske svile ili tkan od domaće obojene vune. Pritom se upravo po boji pojasa moglo odrediti potječe li osoba npr. iz okolice Slanog, gdje su nosili *zelen* pas, Stona, gdje su bili *žuti* ili Konavala, gdje su nosili *crn*. Uz te kratke hlače na noge su stavljali dokoljenice pletene od domaće bijele vune (*bječve*), a preko njih su još na prednji dio stopala navlačili nazuvke, pletene od raznobojne vune (*naprsci*). I tu su prevladavali opanci oputaši. Osim svilenog materijala podrijetlom iz Levanta, u odjeći Konavljanina također se pojavljuju odlike dinarskoga stila, primjetne osobito u slojevitosti odjeće za gornji dio tijela. Naime, na platnenu košulju (također bez ovratnika i širokih rukava) obukli bi najprije prsluk (*presomitača*) kojemu su se prednji dijelovi preklapali, zatim preko njega kratak kaput s rukavima (*koret*), a onda još jedan prsluk (*fermen*). Dok su u modalitetu radne odjeće ovi haljeci bili izrađeni od domaćeg sukna modre ili crne boje, blagdanski su od kupovne čohe, ukrašeni krojačkim vezom, gajtanima ili pozlaćenom žicom. Kadšto su od baršuna ili svile, dopunjeni ukrasnim pucetima od srebra. I Konavljani su glavu pokrivali plitkom crvenkapom, a u osobito svečanim zgodama zagrtali se crvenom kabanicom od domaćeg sukna s kukuljicom.

Ženska se nošnja duže zadržala u uporabi, pa se uz osnovni tip odijevanja mogu razabrati i lokalne varijante. Osnovna se shema sastoji od vunene gornje odjeće, ispod koje se vidi prsni dio i rukavi platnene košulje. Košulja može biti posve jednostavna ravna kroja s isto takvim rukavima, dugačka preko koljena, uske trake umjesto ovratnika, te uz vratni i prsni izrez vezena. Ili je kratka do pasa, ovalna vratnog izreza koji je ukrasno stegnut, a i rukavi su stisnuti u zapešću. Uz takvu kratku košulju nosi se platnena podsuknja. U pravilu je platneni materijal industrijskog podrijetla.

Muškarac iz Karlobaga, 1874.

U oba slučaja košulja predstavlja donje ruho preko kojeg se oblači gornje, izrađeno pretežno od tanje domaće vunene tkanine (*sarza*, *carza*). U hrvatskom jadranskom prostoru taj se gornji dio, najčešće pod imenom *suknja*, javlja u tri oblika. Može biti krojena u klinove, spajana od ramena do donjeg ruba (najviše zastupljena u Istri); ili je od ravnih komada tkanine složena u čvrste nabore koji su u gornjem dijelu jako stisnuti, a cijelu *suknju* pridržavaju poramenice (Susak, Zlarin, Korčula, Mljet, Lastovo, srednjodalmatinsko priobalje); u trećem obliku donji je dio također složen u čvrste nabore, a gornji je u obliku prsluka (Istra, Pag, Krapanj, Poljica, Dubrovačko primorje). U nekim varijantama nabori nisu tako čvrsti, a prsluk je krojen poput steznika i opskrbljen vrpcama kojima se priteže (Krk, Cres, Bakar, Vinodol).

Preko gornje *suknje* žene se opasuju vunenim ili svilenim pojasom. Te osnovne dijelove dopunjuju još gornjim haljecima s rukavima ili bez njih, a nekim modalitetima pripadaju i uske pregače od kupovne tkanine (*traversa*). Uz pamučne čarape pletene rukom uglavnom se nose meke crvene cipele. Udane su žene glavu omatale pravokutnim komadom platna (*rub*, *pokrivača*) koji je ponegdje zamijenila bijela kvadratna marama ili kupovni rubac.

Navedena osnovna shema u pojedinim dijelovima ili detaljima mnogostruko varira, čineći vrlo raznolik skup jadranske ženske odjeće. Kako nije moguće ponuditi cjelokupan prikaz, upozorit ćemo samo na najvažnije odlike pojedinih lokalnih ili regionalnih vrsta.

U južnoj se Istri suknja (*modrna*) sastoji od gornjeg dijela u obliku prsluka te nabranih skuta koji su uz donji rub često ukrašeni bordurom od sukna u drugoj boji. Uz gornji su dio, ali samo s leđa, prišiveni i rukavi, što ih u zimsko doba navuku, dok ljeti slobodno vise niz pleća. Platnena je košulja ravna kroja i dugačka, a pojas tkan od raznobojne vune. Glavu su pokrivale manjim kvadratnim bijelim rupcem (*faco rakamani*), presavijenim po dijagonali i vezanim na zatiljku. Ukrašen je bijelim raspletom ili šivanom čipkom te kiticama na vršcima. Drugi istarski modalitet sastavljen je od klinaste suknje (*gogran*, *modrna na klinove*). U ramenima uska, šireći se prema donjem rubu, mogla je biti sasvim otvorena (kao kaput) ili djelomice zatvorena, pa se navlačila preko glave, a također su joj dodavali i rukave. Osim od *carze,* izrađivali su je i od valjanog sukna. Dodajmo još da

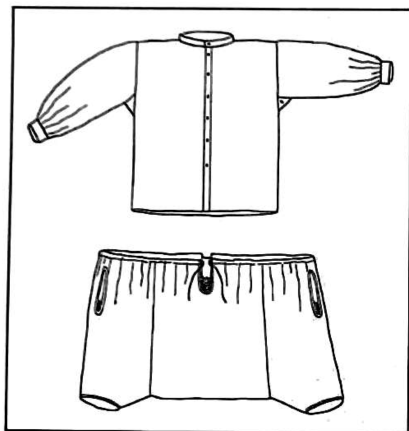
Momak iz okolice
Šibenika, 1871.

Dubrovčanin, 1872.

se u najsiromašnijega stanovništva u Ćićariji nosila košulja od domaćeg konopljinog platna.

Na Krku i susjednom kopnu oko Vinodola prevladavao je tip platnene košulje s ovalnim izrezom te suknja s gornjim dijelom u obliku steznika (*suknja s kasom*), izrađena za radni dan od domaće *carze*, a za svečanije zgode od apretirane tvorničke pamučne tkanine. U zimskim su prilikama, međutim, žene nosile tešku i topliju suknju od ovčjeg krzna s runom unutra (*kotiga*). Posebnost odjeće Krčanki bio je način pokrivanja glave dugačkim, relativno uskim povojem (*rub*). Po tome kakve je *rub* bio boje, kako je bio na glavi složen, a posebice kako su mu bili prebačeni okrajci, moglo se razabrati je li riječ o udovici ili udanoj osobi, ženi u tuzi za bližim ili daljim rođakom.

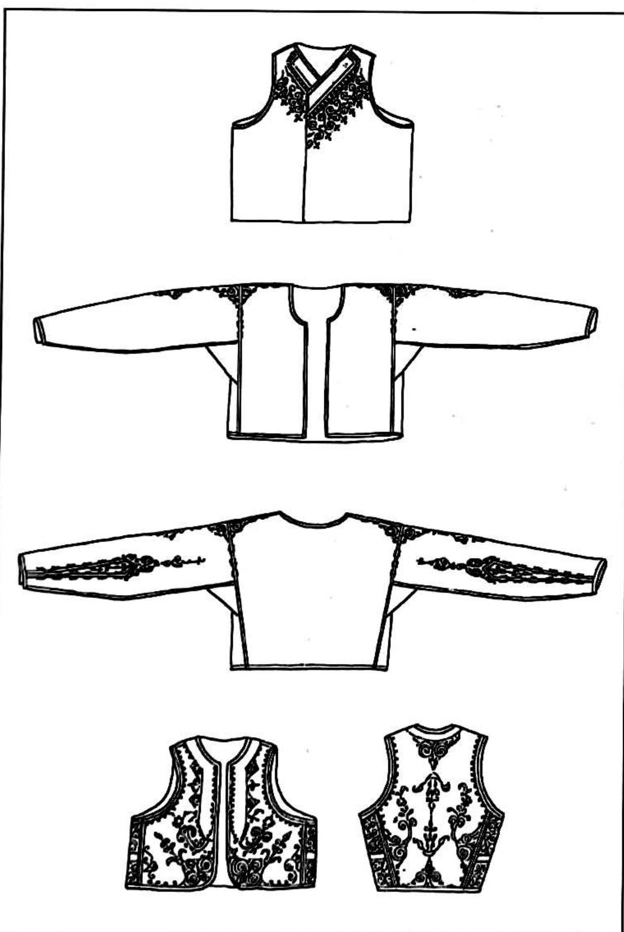
Košulja i gaće, Konavle

Posebnost je paške nošnje u prvom redu u ukrasu košulje. Krojem je jednostavna, dugačka, s uskim ovratnikom, ali je uz prsni izrez ukrašena ili arhaičnim tehnikama bijeloga raspleta (*micano*) i izriza (*rizano*) ili suptilnom šivanom čipkom (*paški teg*). Suknja pripada tipu s prslukom, čvrstih je nabora, izrađena od tankog domaćeg sukna, obojenog, pa može biti crvena, žuta, zelena, smeđa, tamnocrvena, crna ili modra, s uskim porubom od finog kupovnog sukna (*pano*) u konstrastnoj boji. Uz tkanicu ili brokatni pojas nosi se uska svilena pregača i, zimi, kratki sukneni kaputić. Drugu posebnost čini izgled oglavlja. Riječ je o pravokutnoj *pokrivaci* od kupovnoga bijelog platna, urešenoj na užim rubovima također *paškim tegom*. Jako uškrobljenu, uz glavu je slažu u kruti trokutasti oblik te još učvrste zlatnim ili srebrnim filigranskim iglama. Blagdanskom izgledu pripadaju i ogrlice od plemenitih kovina filigranske tehnike te naušnice (*rećini*) s privjescima.

Starinska je blagdanska odjeća na Susku bila u donjem dijelu slojevita, pa se na košulju najprije oblačila crvena suknja s prslukom, šareno ukrašena, preko nje bijela podsuknja, a zatim još jedna crna suknja (*kamižot*). Doživjela je, međutim, neobičan razvoj, pa se noviji modalitet sastoji od više uškrobljenih podsuknji i suknji koje su drastično skraćene. Time se ostavljaju potpuno vidljivima noge, odjevene u duge pletene čarape žarkih boja.

Jača povezanost s dinarskim kompleksom zrcali se u ženskim košuljama zadarskog otočja i priobalja. Ukras uskog ovratnika, prsnog dijela, a katkad i ravnih rubova rukava krasi vez geometrijskih motiva izveden crvenom bojom. Iako odudara od uobičajenoga bijelog veza, posve se skladno uklopio u cjelinu odjevnog kompleta koji inače nosi sva već spomenuta jadranska obilježja.

Na šibenskom se otočju i priobalju ženska nošnja dugo odupirala propadanju, pa su je npr. na Zlarinu žene odijevale još u razdoblju poslije Drugog svjetskog rata. Suknja se također sastojala od više ravnih komada tkanine, složenih u nabore. Dojam zvonolikosti pojačava dio iznad struka (*ždrilja*) koji je zbog vrlo gustih nabora sasvim sužen te se produžava u poramenice. Stariji su primjerci bili također sašiveni od vunene tkanine za koju su otočanke same priredile pređu, a noviji su bili od industrijskog materijala. Istoga je kroja bila i ljetna suknja, izrađena od platna (*fuštanj*). Uski pojas od raznobojne vune tkao se na jednostavnoj tkalačkoj rešetki. Uz naušnice zlatarske izradbe, kao svakidašnji nakit, blagdansku su odjeću još dopunili ogrlicama od koralja i srebrnom britvom, zataknutom za pojas, a obješenom o trostruki srebrni lanac. Oko lanca omotale bi svileni rubac (*šudar*), nerijetko kineskog ili indijskog podrijetla. Uz blagdanske cipele postolarske izradbe, radnim su danom nosile opanke tipa prepletaša koje su umjele izraditi i vještije žene.

Dijelovi muške nošnje, Konavle

Na Braču, Šolti i Hvaru seljački se stil odijevanja posve izgubio u drugoj polovici 19. stoljeća, a nešto očuvanih primjeraka očituje vrlo jak utjecaj građanske odjeće. Korčulanke su, pak, nosile nabrane košulje ovalnoga izreza, ukrašenog bijelim vezom koji se ponavlja i na orukavlju, a suknja od tamnomodrog ili

Istranka

Krčani

Žena iz Sutomišćice,
Ugljan, 1870.

Žene s Paga, 1874.

Pažanka u *pokrivaci*

smeđeg sukna bila je tipa sa steznikom i širokim poramenicama (*pandil na kase*). Iako nazvan *kanica*, pojas je od svile cvjetnoga uzorka za koji su zadijevali bijeli rupčić (*obrusac*). Gornji je haljetak s rukavima (*haj*) mogao biti od crnog sukna, a svečani od šarene svile ili damasta. Kao i drugdje u jadranskom području i Korčulanke su kosu dijelile središnjim razdjeljkom te plele u dvije pletenice koje su omotale oko glave. Za svečanije prilike djevojke su u pletenice uplitale crvenu vrpcu (*kurdela*), vezanu na zatiljku u mašnu. Uobičajeno je bilo i nošenje šešira (*klobuk*) koje su domaće žene same plele od pšenične slame.

Slamnati šešir krasio je i stanovnice Orebića, mjesta istaknutih pomoraca. Njihova je odjeća upravo primjer kako se na staru odjevnu shemu, dugim vremenskim trajanjem stilski uravnoteženu, nacjepljuju novi, posve strani dodaci kao što su lepeze, umjetno cvijeće, nojevo perje i sl.

Povratak rustikalnoj odjeći čeka nas na Lastovu i Mljetu, gdje opet prevladavaju naborane suknje od domaćeg sukna s uskim prsnim dijelom i poramenicama. Na Lastovu je zimska *suknja* od modrog gušće tkanog sukna (*raša*) sa širokim porubom od crvenog tanjeg sukna *pana*, a mljetska je suknja (*gunj*) crvenosmeđa za mlađe, a crna za starije osobe. Uz to je mljetski ženski kostim poseban po kapici, predmetu što ga dosad nismo sreli među pokrivalima. Ta bijela *počelica* ili *škufija* ukrašena je sprijeda skromnim crvenim (za udatu ženu) ili crnim (za udovicu) vezom, a straga jednostavnom čipkom. Da bi cijelo oglavlje dobilo plastičniji izgled, pod kapicu su stavljale podložak od pamuka ušivenog u platno. Kada su izlazile iz kuće, preko kapice su prebacile oveći bijeli platneni rubac (*krpa*), presavijen po dijagonali sa svilenom (crvenom, zelenom, crnom) kiticom na vršcima.

Zlarinke, 1905.

Djevojka iz Orebića, 1870.

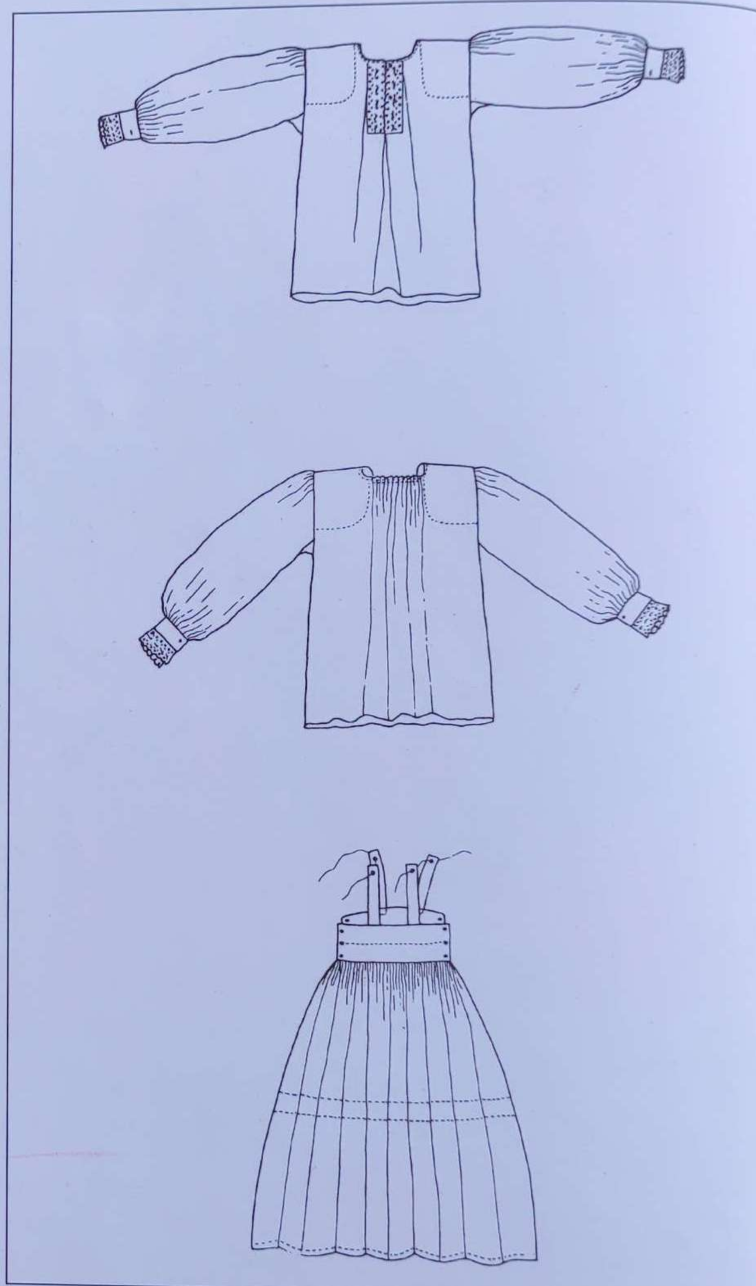
Seoske žene u dubrovačkoj okolici odijevale su se poput pučanki u gradu Dubrovniku, zamjenjujući pomalo jednobojne domaće tkanine tvorničkima, od kojih su posebno bile omiljene s cvjetnim uzorcima. Uz nabranu suknju (*kotula*) i kratki kaputić uskih rukava (*paletun*) od tog materijala, nosile su oveći (pamučni ili svileni) rubac preko prsiju, učvršćen u struku pregačom (*traversa*). I glavu su pokrivale rupcem od kupovne poluvunene tkanine (*ubrusac*), vezanim na zatiljku. U tako modificiranoj nošnji rustikalni se trag zadržao u obući, vrlo priprostim opancima s potplatom od sirove goveđe kože te jednostavnim prepletom od usukanih janjećih trakova.

Poput muške, i ženska nošnja u Konavlima već je prijelazni oblik prema dinarskoj odjevnoj shemi, pa će o njoj biti riječi kasnije.

Dijelovi ženske nošnje, Istra

Dijelovi ženske nošnje iz Istre: a - platnena *košulja, stomanja;* b/1 - gornje ruho *modrna* na *skas* iz južne Istre; b/2 - detalj *modrne* straga; c - gornje sukneno ruho *suknja, gogran, modrna na kline* sprijeda i straga

Košulja i *pandil na kase,* Korčula

Nošnja s otoka Mljeta

Dinarska kulturna zona

*O*djevni stil dinarske kulturne zone obilježuje u prvom redu vuna. Većina je odjevnih predmeta, naime, izrađena ili od vunenih i suknenih tkanina ili od pletiva. Ta topla i kompaktna odjeća obiluje uz to ukrasnim vezivom, rafiniranim suknenim aplikacijama te, posebice, teškim srebrnim nakitom.

U muškoj odjeći nerijetko je jedini vidljivi platneni dio košulja od domaćeg konopljinog ili lanenog platna. Hlače od valjanog sukna, obično obojenog modro, a rjeđe u prirodnoj smeđoj boji, uskih su nogavica i sežu do gležnja. Spomenuta je već slojevitost u oblačenju gornjeg dijela tijela. Povrh košulje odijeva se sukneni prsluk (*krožat*) kojemu se prednji dijelovi preklapaju. U svečanim prilikama preko njega se navlači još jedan prsluk (*jačarma*) koji je izrađen od kupovne čohe i bogato ukrašen srebrnim ili pozlaćenim metalnim aplikacijama. Preko toga još slijedi sukneni smeđi ili modri kaput s rukavima (*koporan, trlagan*), većinom samo prebačen preko ramena ili pleća.

Pletene vunene čarape bile su raznih oblika. Mogle su dopirati do koljena, do pola lista, iznad gležanja ili su samo prekrivale prednji dio stopala, a također su ih oblačili u nekoliko slojeva. Vidljivi dio čarapa obično je bio ukrasno ispleten raznobojnom vunom. U cijelom dinarskom području nošeni su opanci *oputaši* ili *pripletnjaci*. Preko čarapa, a iznad opanka, stavljali su još i suknene dodatke (*grlići*) koji se s unutarnje strane nogu kopčaju metalnim kopčicama; često su bili dekorirani vezom i suknenim aplikacijama.

Oko struka su muškarci obavijali dugačak pas od crvene ili modre tkanine ili sastavljen od snopa vunenih uzica (*pas na struke*). U svečanim prilikama stavljali su i širi pojas od levantinske svile. Osim tekstilnih, uobičajeni su i vrlo široki kožni pojasevi (*pašnjača, bensilah, ćemer*) koji se sastoje od nekoliko slojeva (*listovi*), a ukrašavali su se utisnutim mjedenim kružićima. U *list* su mogli pohraniti kutiju s duhanom i pribor za paljenje vatre, čime su nadoknadili nedostatak džepova. U najsvečanijim prigodama za takav bi pojas zaticali oružje: nož te jednu do dvije kubure.

Odjeću je dopunjavala crvena suknena kapa ravnog ili, rjeđe, blago stožastog tjemenog oblika, po obodu vezena i opremljena kiticom crnih resa.

Ovim općim i najraširenijim odlikama dinarskog muškog ruha dodajmo još nekoliko karakterističnih lokalnih pojedinosti. Tako su npr. na južnom dijelu zone, oko Metkovića, hlače još prijelaznog oblika; dugih su nogavica, ali s proširenjem stražnjega dijela, tzv. *gaće na klišta*. Isti se oblik nosio i u Poljicama, gdje o njima i kažu:... *da klima straga ka vrića*. Uz svečanu odjeću Neretljani su se, kao i Imoćani i Poljičani, zagrtali *crljenom kabanicom* od domaćega sukna, krojenom poput pelerine s kukuljicom.

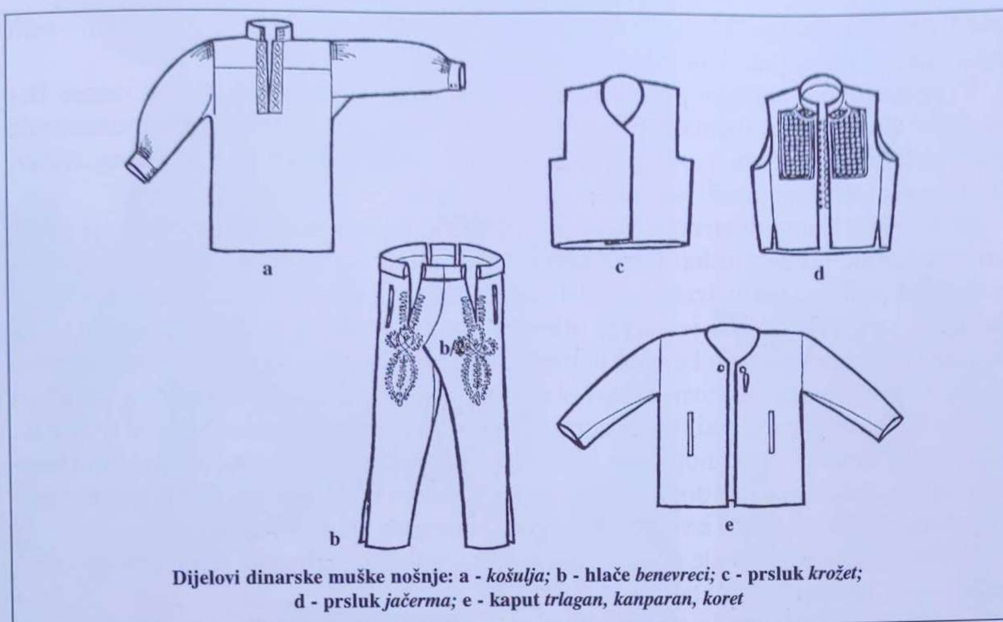
U krajevima nekadašnjeg intenzivnijeg utjecaja turskog odijevanja bilo je uobičajeno da se oko crvenkape omota šal. Ako je šal bio svilen, savili bi ga oko ruba kapice. No, mogao je biti od vunene tkanine, pa bi njime pri omatanju zapravo posve prekrili kapicu. Takav je oblik oglavlja bio osobito raširen u Imotskoj krajini, gdje je zabilježeno da je:... *kapa od crljene čoje, a peškir od tanke vunice crljeno obojene. I kapa i peškir obilati su.*

Osobito reprezentativni modalitet muške nošnje sačuvan je u Cetinskoj krajini, gdje se kao nuždan pojavljuje u iznimno svečanim prigodama. Riječ je o odjeći momaka koji u sinjskoj viteškoj igri prate alkare, odnosno muškaraca koji u Vrlici na Veliki petak čuvaju u crkvi Kristov grob. Uz ostale uobičajene dijelove, tada se obvezatno nosi *jačerma* ili *čerma na toke*, prekrivena s prednje strane nizovima srebrnih lijevanih polukugli (*toke*), zatim srebrnim ili pozlaćenim pločama s umetnutim poludragim kamenjem i obrubljenim pozamenterijskim vrpcama i nizom srebrnih puceta prišivenih uz prsne rubove. Razumije se da je taj svečani izgled bio dopunjen i oružjem, koje se također okivalo srebrom i optakalo filigranskim ukrasom.

U reprezentativne i slikovite odjevne predmete ubrajaju se i *krožet* te *koporan* iz zadarskog zaleđa, izrađeni od crvene čohe, a bogato izvezeni na leđnom dijelu svilenim vezom.

Muškarac iz
Benkovca, 1871.

Dijelovi dinarske muške nošnje: a - *košulja;* b - hlače *benevreci;* c - prsluk *krožet;* d - prsluk *jačerma;* e - kaput *trlagan, kanparan, koret*

Dijelovi dinarske muške nošnje

Skromniju varijantu predstavlja lička odjeća. Uz platnenu košulju i gaće kao donje ruho, hlače (*breveneci*) – uskih nogavica s *potpetkom* ispod stopala, čime posve prilježu uz nogu – izrađivale su se od domaćeg neobojenog sukna. Preko košulje su nosili pleteni džemper (*maja*) od domaće bijele vune na koji se uz rubove prišivala čvrsta kupovna tkanina (u svečanom obliku crvena čoha ili baršun). Prsluk (*zobun*) i ogrtač (*aljina*) također su bili od neobojenog sukna. Komplet se dopunjavao krznenom odjećom, i to kratkim prslucima (*kožunčići*) te dugačkim *kožunima* s rukavima koje su ljeti

Nošnje iz Metkovića, 1878.

Muška svečana nošnja, Zelovo, 1934.

nosili s krznom izvana, a zimi iznutra. Uz poznatu ličku crvenkapu s pramenom dugih resa, zimi su glavu pokrivali šubarom od janjećeg ili zečjeg krzna.

U perifernim dinarskim područjima – ogulinskom kraju, Kordunu, djelomice Banovini – ova odjevna shema poprima već jake utjecaje panonske odjeće s pretežitošću platnenih dijelova. Tom je utjecaju jedino odolio široki kožni pojas s *listovima*, *ćemer*, što su ga seljaci rado nosili još sredinom 20. stoljeća.

U odjevnoj shemi dinarske ženske nošnje važno mjesto zauzima košulja koja ovdje ima i značenje gornjeg ruha. U ljetnom je modalitetu – uz pojas i pregaču – jedina odjeća što prekriva tijelo. Izrađena od domaće lanene ili konopljine tkanine, zadržala je arhaičan kroj; širok kolika je i širina otkanog platna, prednji i stražnji dio sastoji se od jednog komada materijala kojemu je na pregibu urezan otvor za glavu i izrez niz prsa. Na to se prišivaju posve ravni rukavi otvorenih zapešća. Toj se jednostavnoj strukturi dodaju uz bočne šavove, od struka naniže, klin, a uz vratni izrez uski uspravni ovratnik. Zbog svoje funkcije osnovnog ruha, košulja se obilno ukrašava vezom na prsnom i vratnom dijelu, rukavima, pa i donjem rubu skuta. Plosnim bodom, križićima ili polukrižićima geometrijski su motivi izvezeni obojenom vunenom, rjeđe svilenom niti.

Preko košulje su stavljale *tkanicu*, pojas od raznobojne, gdjegdje samo crvene vune, kojim su se višestruko omatale.

Uočljiv je odjevni predmet pregača, tkana od domaće vunene pređe. Razlikuju se dvije osnovne vrste prema načinu izvedbe. U području od Konavala do Sinja tkala se tehnikom *u četiri nita* i diskretno resila uskim raznobojnim poprečnim prugama. Pri nošenju su je skupili, pa je padala u mekim naborima. Sjevernije, od Vrlike do Like, tkali su je raznobojnom vunom, pa i srebrnom žicom, u tehnici klječanja i redovito s tri strane opremali gustim vunenim resama.

Svečana nošnja, Bukovica

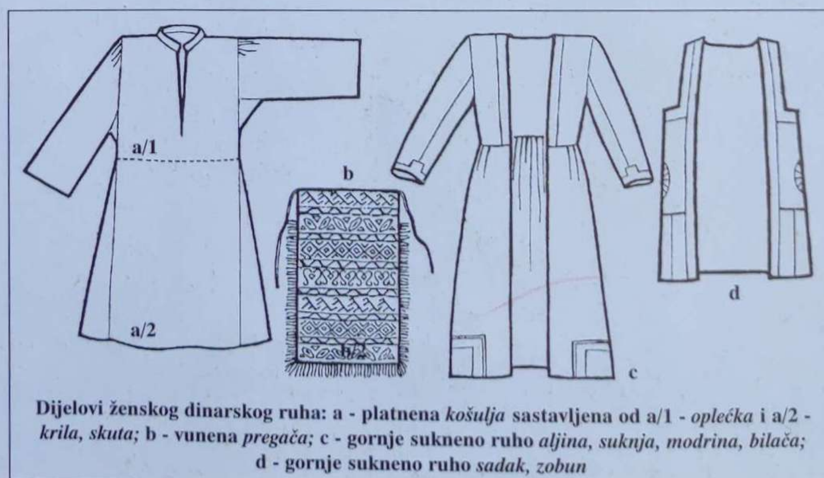

Seljak sa sinom iz Vrepca, Medak, Lika, 1909.

Žena iz okolice Senja, 1870.

Dijelovi dinarske ženske nošnje

Dijelovi ženskog dinarskog ruha: a - platnena *košulja* sastavljena od a/1 - *oplećka* i a/2 - *krila, skuta;* b - vunena *pregača;* c - gornje sukneno ruho *aljina, suknja, modrina, bilača;* d - gornje sukneno ruho *sadak, zobun*

Konavljani

Toj su osnovnoj odjeći pripadala i dva suknena dodatka: duga zimska haljina s rukavima, sprijeda sasvim otvorena, te prsluk različite dužine. U starijoj se praksi za djevojačku haljinu upotrebljavalo bijelo sukno, a za žensku modro, čemu odgovaraju i nazivi *bjelača* odnosno *modrina*. Krojile su se cijelom dužinom u jednom komadu ili – pod jadranskim utjecajem – rezale u struku. Pri odijevanju su se nosile izravno na košulju, a preko njih se stavljala pregača i pojas, čemu bi se zimi dodao i gornji haljetak bez rukava. Taj je haljetak (*sadak*, *zobun*, *jačerma*, *koretina*) različite dužine (do bokova, preko njih ili do ruba košulje), ravno krojen i također sprijeda otvoren. Ljeti su ga odijevali preko osnovne odjeće – košulje, pregače i pojasa. Rustikalna ljepota ovih suknenih dijelova u njihovim je ukrasima, tzv. *gradi*, širokim i maštovitim aplikacijama od čohe (*čoja*, *svita*, *pano*). Oblikovali su se ili kao široki porubi ili kao mozaici sastavljeni od komadića raznobojnog sukna te još vezeni bodom lančanca.

Poput muškaraca, i žene su na nogama nosile vunene ili sa suknom kombinirane čarape različitih dužina (do koljena su *bičve*, do pola lista *terluci*, za prednji dio stopala *nazuvci*). Većinom su obuvale opanke.

Crvenkapa, poznata nam dosad iz muškog odjevnog inventara, u dinarskoj je zoni i djevojačko pokrivalo. Često ju je krasio vez, svilene kitice, vrpce pa i paunovo pero. Ponegdje su djevojke preko kapice prebacivale još bijeli pravokutni rubac, pričvršćen nizom ukrasnih srebrnih igala. Žene su nosile rubac kvadratnog oblika, složen u trokut, s krajevima koji su im slobodno visjeli niz lice ili su se vezali, katkad i kopčali pod bradom.

Skupina iz dalmatinskog zaleđa

Djevojka iz Sinja, 1870.

Žena iz Benkovca, 1870.

U svečanom modalitetu tu je odjeću obilno dopunjavao nakit, u prvom redu srebrni. Osim igala na glavi te naušnica u ušima, djevojke su i krajeve pletenica, spuštenih niz leđa, ukrašavale privjeskom (*upletnjak*). Nad čelo ili preko prsiju vezale bi traku s nizom listića od tankog srebrnog lima. Omiljeni je nakit bio kovani novac. Prišivale su ga uz obod kapice, na pojas, a osobito je upadljiv bio prevjes s nanizanim novcem (*đerdan*, *gendar*), što ga je udavača u Vrlici nosila u nedjeljnom kolu, a prekrivao je cijelu prednju stranu tijela.

Od brojnih lokalnih posebnosti ističemo konavoski komplet koji donekle odstupa od općeg dojma "glomaznosti" dinarske nošnje. Eleganciji te odjeće pridonosi laganija pregača od tanke vunene tkanine prirodne boje i s obrubom od raznobojnih pruga, izrazito isticanje struka širokim crnim pojasom preko kojega se veže uska šarena tkanica te – u ljetnoj odjeći – sasvim kratki prsluk. Zimska se nošnja dopunjavala suknenom haljinom, *modrinom*. Prsni dio košulje, vezen domaćom svilenom niti, završava žutom svilenom kiticom. Jadranski utjecaj očituje se u nošenju laganih crvenih cipela za blagdanske prigode. Dok su i ovdje djevojke pokrivale glavu crvenkapom, za udate se žene ustalio poseban oblik oglavlja, sastavljen od dviju marama. Manja (*pošica*) u obliku trokuta vezana je na zatiljku, a veća (*obručić*), jako uškrobljena, složena je poviše *pošice* u obliku krila.

Iz odjevne sheme Neretljanki, također sastavljene od košulje, pregače (*opregalj*), tkanice, dužeg prsluka (*sadak*), haljine (*dolama*), vunenih čarapa i opanaka, izdvajamo dvije posebnosti. Jedna od njih pokazuje povezanost s jadranskim tipom odijevanja, a druga upravo naglašava dinarske odlike. Jadranski je utjecaj nedvojbeno običaj pokrivanja glave crvenim rupcem od kupovne tkanine (*faculet*) koji je već od druge polovice 19. stoljeća zamijenio crvenkapu i bijelu maramu. Dinarskoj shemi pripada kopčanje tkanica u svečanoj nošnji metalnim pločama pravokutnog oblika, dopunjenim kovanim novcem nanizanim na lančiću; ili dvjema srebrnim kopčama (*pafte*), kružnima ili u obliku lista, izrađenim filigranom ili granulacijom.

Lijepim vezom košulje, smještenim ne samo uz vrat i prsa nego i uz rub i sredinu rukava, ističu se nošnje Imotske krajine. Isti je vez resio i rub marame koju su nosile pričvršćenu uz kapicu, sa slobodno spuštenim krajevima. Bogato je bila urešena djevojačka kapica kojoj su:... *sprida visile cvanjcike*, *plete*, *vijorini ili taliri*.

Slikovitosti vrličke nošnje osobito pridonosi klječana pregača te *građom* bogato ukrašen *sadak* i *haljina*. Stilskom cjelinom odišu i razne vrste čarapa. Tako su dokoljenice bez stopala (*klašnje*) ispletene domaćom obojenom vunom s geometrijskim motivima, a *obojci* koji se navlače kao drugi sloj, tako da prekrivaju stopalo, u gornjem su dijelu izvezeni lančancem. Treći je sloj (*obuća*) sastavljen od glatko ispletenog stopala te na nj prišivenog *grlića* od valjanog sukna na kojem se ponavljaju ukrasi sa *sadaka* ili *haljine*. Ovdje se udomaćila primjena kauri školjaka (*koštice*) koje su prišivali na tkanicu te prsni dio haljine. Sjajni bijeli dio školjke slagali su u rozete, u središtu kojih je metalno puce. Crvenoj kapi, što bi je djevojčice počele nositi nakon navršene desete godine, djevojke spremne za udaju dodavale su bijelu maramu (*okruga*), pričvršćenu uz kapu iglama (*špiode*). Nakon udaje kapu su uklonile, a pod maramu na tjeme stavljale podložak, čime je oglavlje dobivalo uglati oblik.

Djevojka iz Vrlike, 1871.

Detalj po kojem će se prepoznati odjeća zadarskog zaleđa osobit je pojas (*litar*). To je uski kožnati remen s kositrenim člancima, dugačak i do 3,5 metara. Njime su se preko širokog crvenog vunenog *pasa* obavijale nekoliko puta, nižući obruče jedan do drugoga.

Valja još spomenuti da je nuždan dodatak – i ženskoj, i muškoj – odjeći bila torba, također tkana od domaće vunene pređe, nerijetko tehnikom klječanja. Oblikovanoj jednostavnim presavijanjem tkanine te prošivanjem rubova, torbi se još dodaje vunena uzica (*uprta*) za nošenje preko ramena te, gdjegdje, vunene kitice kao ukras.

Dok se u Lici osnovni stil ženske nošnje dosta rano narušio raznim preinakama i susjednim utjecajima, dinarska se odjevna shema sa začudnom ustrajnošću zadržala u grkokatoličkih stanovnica Žumberka. Iako su u to područje, okruženo sa svih strana panonskim etnografskim obilježjima, doselile u 16. stoljeću, žene su svoj način odijevanja zadržale sve do polovice 20. stoljeća. A to je u osnovi činila košulja dinarskoga kroja i geometrijskoga crveno-modrog veza na prsnom dijelu koja je imala istodobnu funkciju i gornjeg i donjeg ruha. Pripada joj i vunena pregača (*opreg*) s uskim poprečnim prugama drukčijih boja od osnovne te opremljena resama po rubovima. Pregaču su od domaće vune žene same tkale na okomitom tkalačkom stanu. I ovdje su djevojke kosu plele u jednu pletenicu, spuštenu niz leđa, a u svečanim prigodama dopunjenu *upletnjakom* od nizova kauri školjaka. Djevojke stasale za udaju nedjeljom su se pokrivale crvenkapom, ukrašenom kovanim novcem, kiticom od srebrnih niti (*trepetljika*), vezi-

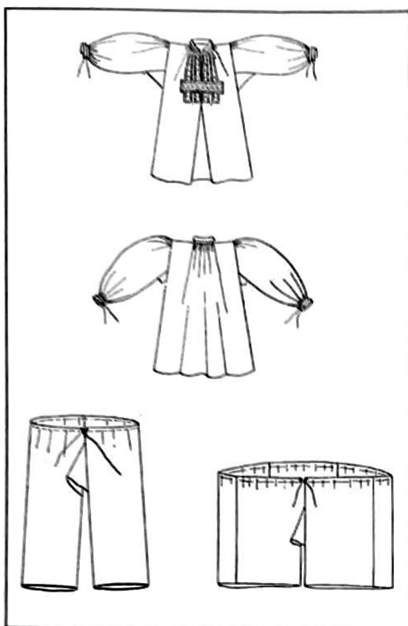

Djevojke i žene iz Stojdrage, Žumberak, 1922.

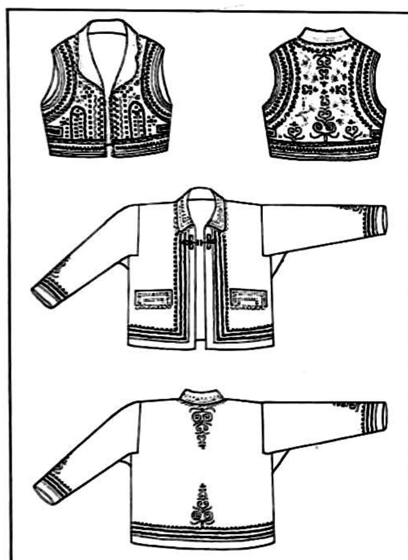
vom. I oglavlje udanih žena odiše dinarskim ugođajem. Glavu su pokrivale platnenom pravokutnom maramom (*premetača*) koju su uz lice i vidljive pletenice – jer su bile spuštene niz prsa – pričvrstile ukrasnim iglama. Ukrasom smještenim uz uže dijelove *premetače* obavještavalo se o životnoj dobi žene: vezenu *premetaču* nosila je mlada snaha odmah nakon udaje, apliciranu ukrasnim vrpcama nakon dolaska djeteta, a s bijelom kačkanom čipkom u zreloj dobi i starosti.

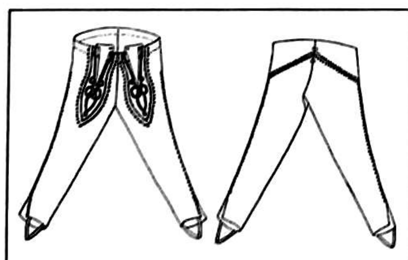
Žene iz Vrlike, 1934.

Muška *rubača* i gaće, okolica Zagreba; muške gaće, Baranja

Lajbek i *surka*, okolica Zagreba

Lače, suknene, okolica Zagreba

Panonska kulturna zona

*U*logu koju je u odijevanju dinarskoga područja imala vuna, u panonskoj kulturnoj zoni preuzima platno. Proizvedeno u seoskome domu od lana i konoplje, biljaka što u ovom području dobro uspijevaju, bilo je pogodno za izradbu nužne osnovne odjeće. Pa kad su, tijekom vremena, sve više posezali i za kupovnom pamučnom niti, platnenu su tkaninu i nadalje proizvodili kod kuće. Odjeću od platna mahom nisu krojili, nego bi je oblikovali spajanjem komada tkanine po rubovima te dodatnim stezanjem ili slaganjem u nabore dosezali željeni izgled. U tradiciji tzv. nekrojenog ruha neki su etnolozi skloni prepoznati nasljede koje su Hrvati prenijeli iz praslavenske postojbine. Osim osnovnih platnenih dijelova (*prtenina*), proizvoda domaće radinosti, ostali su sukneni, kožnati, krzneni, pusteni i drugi predmeti bili proizvodi seoskih obrtnika.

Temelj muške odjevne sheme čine platnena košulja i gaće koji u ljetnom modalitetu imaju istodobno svojstvo i donjeg i gornjeg ruha. Osnovnoj bi se odjeći mogao pribrojiti i prsluk koji obično seže do struka. Pojas, tkani ili kožnati, nije bio nuždan, iako su ga često stavljali. Zimski je modalitet sadržavao hlače, izrađene od tanjeg vunenog sukna, *darovca*, kraće i duže ogrtače, zatim krznene prsluke ili kožuhe s rukavima te prostrane kabanice. Arhaičan dio garderobe bili su obojci od platnenog ili vunenog tkanja koje su omatali oko nogu umjesto čarapa, iako su u nekim okružjima i njima raspolagali. Kao svakidašnja obuća prevladavali su opanci, čijim su dugačkim trakama omotanima oko lista ujedno i pričvršćivali obojke. U blagdanskoj su obući često zastupljene čizme. Uobičajeno pokrivalo bili su pusteni šeširi koje su na sajmovima ili u obrtničkim radionicama kupovali od klobučara te šubare od janjećega krzna.

Navedena osnovna shema ponavlja se u muškom tradicijskom odijevanju na cijelom panonskom prostoru, a tek manjim pojedinostima izražava lokalna obilježja.

Košulja (*rubača*, *robača*, *rubina*) sastavljena je od jedne širine platna (jedna *pola*), preklopljene na ramenima, s prorezom za glavu i prsnim izrezom. Središnji dio leđa mogao je oko vrata biti nabran, kao što su i rukavi bili nabrani na ramenu, a u zapešću stegnuti orukavljem. Ove su košulje imale ovratnik, a zatvarale su se u starijim primjercima vrpcom, katkad na šiji. Prsni dio bio je u blagdanskih košulja redovito ukrašavan, pa je taj dio (*krpa*, *poprsnica*) svojom tehnikom ukrasa i likovnim motivima bio zajedničkim obilježjem pojedinih lokalnih okružja. Mogao je biti izveden raznobojnim vezom geometrijskih ili vegetabilnih motiva, bijelim vezom ili šupljikom, zlatovezom ili ukrasnim prebornim tkanjem, ili pak samo nizanjem uskih prošiva. Isti je vez mogao biti i na rukavu, posebice na orukavlju. U nekim je selima bilo uobičajeno utiskivanje čvrstih nabora, poput plisiranja, koji su mogli biti okomiti ili vodoravni, pa bi njima bili izvedeni rukavi i donji dijelovi košulje. Košulja je dopirala do bokova, negdje je bila i duža, a nosila se preko gaća.

U izgledu gaća dolazi do izražaja priprosto oblikovanje bez krojenja, jer su se nogavice sastavljale od pole platna, bez ikakvih drugih zahvata, osim što imaju umetnuti središnji kvadratni dio (*turo*). U struku su ih vezali uskom, u kući tkanom vrpcom (*gaćnjak*, *svitnjak*). U sjeverozapadnoj i središnjoj Hrvatskoj obično su se sastavljale od jedne pole platna i bile dugačke do gležanja te završavale resama. U blagdanskom modalitetu gaće su istovjetnim ukrasom s košuljom činile odjevnu cjelinu. Ukras je najčešće bio smješten uz donji rub nogavica, a gdjegdje (npr. u donjem Pokuplju) i uz prednji raspor. Također su mogle biti izvedene s okomitim (pokupska Rečica, jugozapadna Moslavina) ili vodoravnim ukrućenim naborima (pokupska Jamnica, sjeveroistočna Moslavina, križevački kraj). U područjima bogatima lanenim platnom nogavice gaća sastavljali su i od dviju (Posavina, Podravina), triju pa sve do pet pola (istočna Slavonija, Baranja). Takve su široke gaće ovijale tijelo mekim bogatim naborima, a dužinom su dopirale samo preko koljena.

Muški je lik uz ove bijele odjevne predmete dopunjavao prsluk (*lajbek*, *lajbec*, *pruslјek*, *prosluk*, *kamizol*). U zapadnom je dijelu obično bio napravljen od modrog, crvenog ili crnog sukna s položenim ovratnikom te ukrašen našivenim suknenim aplikaci-

jama i vunenim gajtanima. Iako opremljen kositrenim pucetima, prsluk se nosio nezakopčan. U istočnim krajevima izrađivali su ih, osim od sukna, i od crnog atlasa, satena ili baršuna. U odjeći slavonskih i baranjskih momaka bili su ukrašavani vezom sa srebrnom i zlatnom žicom.

U nekim su krajevima preko košulje stavljali pojas. Dok su se u istočnoj Slavoniji opasivali domaćom *tkanicom*, rjeđe kožnim *kajišem*, u zapadnom dijelu kožnati je remen (*lašnjak*) za svečane prilike bio ukrašen vezom raznobojnih kožnatih traka, srcolikim motivom, natpisom (npr. IHS) i sl.

Neki su gornji haljeci bili izrađeni od tankog sukna. Takva je bila *surka*, *surina*, kraći kaput, ukrašen na isti način kao i prsluk. Boja sukna kadšto je označavala lokalnu pripadnost, pa su npr. u Hrvatskom zagorju bijele nosili lepoglavski seljaci, sive trako-

Županjac u kabanici, 1905.

Baranjac

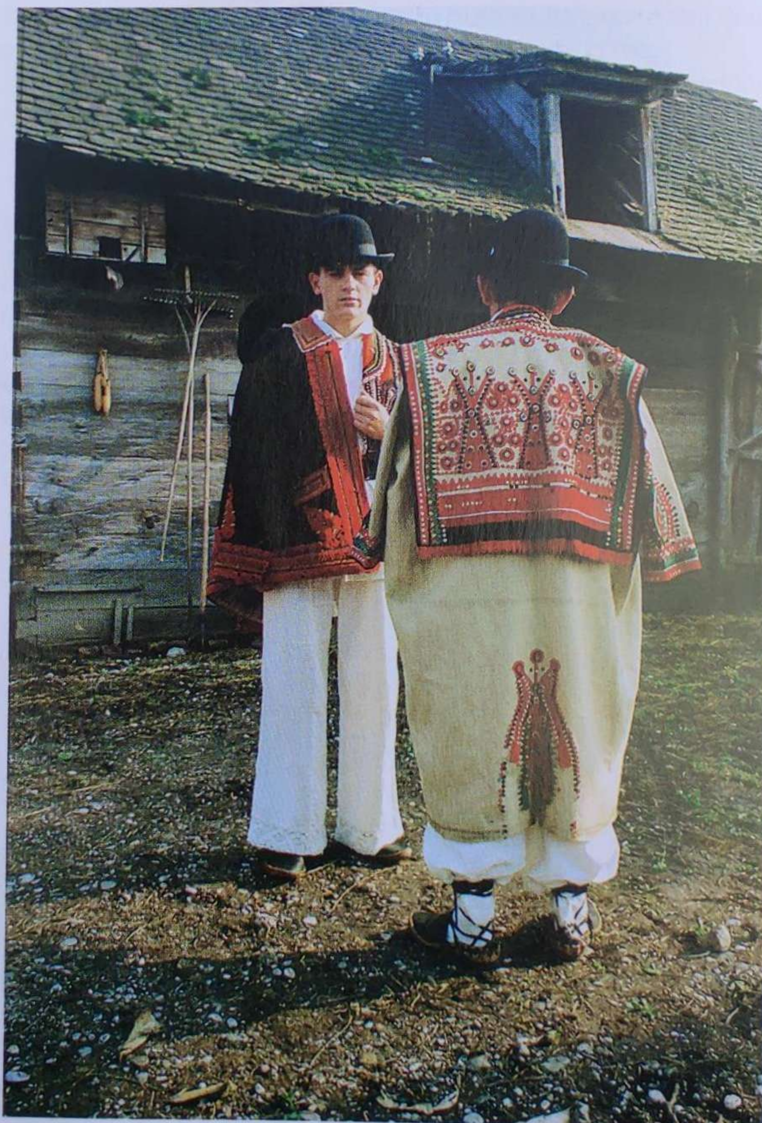
šćanski, a smeđe stubičanski. Lijepo izrađena *surka* bila je i dio svečane ljetne odjeće; u tom su je slučaju nosili samo prebačenu preko jednog ramena.

U Slavoniji se nosio i kratki haljetak (*rekla*, *špencl*), izrađen pletenjem od tamnomodre vune s vrlo karakterističnom ukrasnom bordurom od crvene i bijele vune, smještenom na donjim rubovima, oko rukava i uz ovratnik. Ispletenu su *reklu* podvrgli valjanju, čime je pletena struktura postala gusta poput pusta. Uz *reklu* stilskoj su cjelovitosti pridonosile od istog materijala pletene te valjane čarape (*kalčine*, *fusekle*) s istovjetnom bordurom na grlu.

Zimske su hlače (*lače*) od bijelog ili modrog *darovca*. Vojničkog su kroja, s uskim nogavicama i gajtanskim aplikacijama na trbušnome dijelu. Pri odijevanju košulju bi uvukli u hlače, a preko nogavica navukli čizme.

U istočnoj Hrvatskoj zimi su nosili dugačak ogrtač (*aljina*) od mrke čohe; svečani je bio... *našaran uskim crnim gajtanima, a kadgod bilom i žutom srmom navezen*. U zapadnom su ih dijelu krojili od bijelog darovca. Zbog raznobojnih suknenih aplikacija, dekorativnošću je osvajala turopoljska *čova*, što je... *nose muži i žene po svetke čez zimu*. Osim svečanih, za zaštitu od kiše, nosili su čohane kabanice bez ikakva ukrasa, ali s kapuljačom, što je osobito trebalo pastirima. A takva je bila i prostrana slavonska kabanica od krzna (*opaklija*) kojom su se rado zagrtali pri noćnim izlascima.

Duge krznene ogrtače s rukavima (*kožuh*, *kožun*), kao i kratke prsluke izrađivali su kožuhari od pomno ustrojene kože, optočujući ih krznenim obrubima i ukrašavajući gajtanskim aplikacijama. Krojem odudaraju slavonski *pršnjaci* od janjeće kože, kojima

Turopoljac u *čovi*, kabanici

se potpuno prekrivaju prsa i leđa, s kopčanjem sa strane, a cijelom su površinom ukrašeni kožnatim aplikacijama pa i ogledalcima.

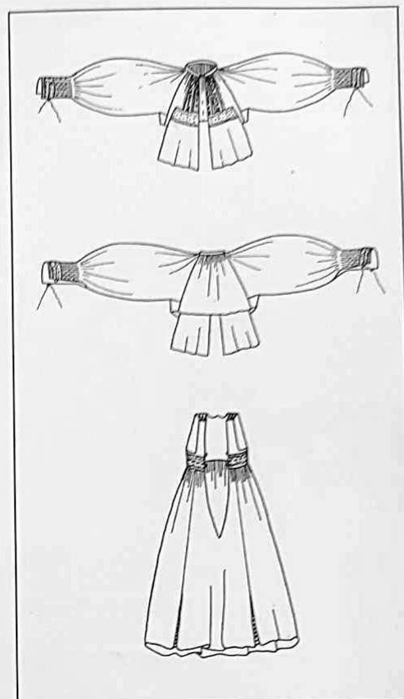
Uz opanke *kapičare*, *kajišare* dugih traka za omatanje oko nogu, nosili su se i noviji oblici na kopčanje (*brnjčari*). Iz opće slike izdvajaju se opanci u podmedvedničkim selima kojima je gornji dio pleten od tankih trakova. Mnogo su bile nošene i čizme krutih sara, obrtničke izradbe.

Od bilogorskog kraja, preko Podravine, do podravskog dijela Baranje u muškoj se odjeći blagdanskog modaliteta pojavljuje i pregača (*fertun*, *pregačica*). U Podravini je

Mladi par, Šestine

Markuševčani, okolica Zagreba, 1923.

Žensko *opleće* i *rubača*, okolica Zagreba

izrađena od modre ili crne kupovne tkanine, a u bilogorskom kraju i Baranji od domaćega platna ukrašenog prebiranjem.

U selima zagrebačke okolice momci su ispod ovratnika košulje vezali crveni svileni rubac (*rubec*). Istog su se običaja pridržavali i momci u Slavoniji i Baranji, vežući osim crvenog svilenog rupca i *pošu* od modrog ili crnog atlasa. Čini se da je baš taj dio odjeće hrvatskih seljaka preuzeo europski građanski stil odijevanja, pretvorivši *pošu* ili *rubac* u – sad već globalno raširenu – kravatu.

Počev od dječje dobi, muškarci su posvuda u panonskoj zoni glavu pokrivali pustenim šeširom (*škrlak*, *kapa*) širih krila. Momci su rado za njih zaticali kiticu zelenila ili cvijeća. Iz te opće slike izdvaja se nošnja iz sela Šestine kraj Zagreba, gdje se ustalio mali crni šeširić okrugle kalote i posve uskih krila, optočen trakom s ukrasima, identičnima onima na *surki* i *lajbecu*.

I žensku odjeću panonskog prostora odlikuje pretežitost platnenih dijelova, proizvedenih u vlastitom domu. Budući da su predstavljali i gornje ruho, u njihovo se ukrašavanje unosilo mnogo truda i osobne kreacije koja je ponajviše došla do izražaja pri izradbi tkanine te vezenim dijelovima. Stoga je ostala sačuvana u mnogim varijantama i nebrojenim lokalnim razlikama. Uzimajući u obzir značajke kroja osnovnog ruha te najvažnije odjevne sastavnice, ti se brojni modaliteti mogu prostorno sažeti u četiri do pet cjelina.

U zapadnom dijelu panonske Hrvatske osnovna se odjeća sastojala od tri platnena dijela: suknje, bluze i pregače. Kod toga je osobit kroj bluze (*oplećje*, *oplećek*), jer široki rukavi dopiru do samog vratnog izreza, pa su oko njega nabrani zajedno s prednjim i stražnjim dijelom. *Oplećje* je dosezalo do struka ili čak u leđnom dijelu bilo i kraće, budući da se preko njega oblačila suknja (*rubača*), sastavljena od nabranih *skuta* te gornjeg dijela oblikovanog poput prsluka. Preko *skuta* stavljale su žene platnenu pregaču (*fertun*, *zaslon*), ukrašenu na isti način kao i *oplećje*. U Hrvatskom se zagorju primjenjivalo nešto grublje platno i skromniji bijeli vez, a u Prigorju je bilo protkano crvenim ili crnim vodoravnim prugama. U zagrebačkoj su se okolici prsni dio *oplećja* i orukavlje ukrašavali vezom, a preko platnenog *fertuna* dodavao se još kupovni svileni rubac. U krajevima oko Kupe suknja (*krila*) je dopirala samo do struka, bila sitno plisirana, a *oplećje* su krasili poprečni nabori na rukavima.

Obitelj, Donja Bistra, Hrvatsko zagorje, 1922.

Toj je osnovnoj odjeći pripadao pojas, mahom izrađen od crvenosmeđeg sukna. Uobičajeno je bilo nošenje prsluka, kratkih do pasa ili nešto dužih do bokova, od crvenog, modrog ili crnog sukna obrtničke proizvodnje, kao i krznenih prsluka (*kožulec*) koji su zbog svog dekorativnog izgleda bili sastavnim dijelom blagdanske odjeće. Poput muškaraca, i žene su nosile smeđe ili bijele *surke*.

Platnenu, tkanjem, vezom ili čipkom ukrašenu kapicu nosile su udane žene. Stavljena prvi put na glavu tijekom svadbenog obreda, ostala je nužnim dijelom garderobe do kraja života. Pod kapicu su stavljale i posebne podloške, pa oglavlje u nekim okružjima djeluje uglato, a drugdje u obliku jednog ili dva roga. Preko kapice su vezale još šarene kupovne rupce (u mlađoj dobi) ili bijele platnene *peče* (u starijoj). Dok su djevojke mogle biti gologlave, za udane žene nije bilo dostojno pokazivati kosu, pa su s kapicom čak i spavale.

Odjeću su dopunjavale pamučne bijele dokoljenice (*štumfi*), katkad vezane ispod koljena crvenim vrpcama, ili čarape ispletene od šarene vune (*lačice*) te opanci. Kitile su se ogrlicama od staklenog zrnja (*đunđ*), nizovima koralja (*kraluš*), srebrnim novcem (*cvancige*) te brojnim brokatnim vrpcama.

Jača povezanost s ostalim srednjoeuropskim panonskim prostorom očituje se u nošnji Međimurja. Suknja (*robača*) samo je do struka; upotrebljavaju se tvorničke tkanine poput markizeta ili organdija, osobito za *plečec*; platneni *fertuf* zamijenjen je pregačom od crne svile, a pojas je od brokatne vrpce. Uski i kratki prslučić ponad oplećja jedva se vidio jer su Međimurke preko njega prebacivale veliki kupovni rubac od delena s cvjetnim uzorkom (*tibet*), svezan na leđima. Građanski je utjecaj primjetan i u obući; umjesto opanaka nosile su čizme ili visoke cipele na vezivanje (*cokli*). Stilski istoj grupi pripada i podravska nošnja, iako je duže zadržala domaće platno u izradbi oplećja (vezenog ili tkanog na rukavima) i suknje. Podudaralo se s međimurskom varijantom u tome što rano zamjenjuje platnenu pregaču crnom, izrađenom od tvorničke tkanine, te čizmama. Također se u Podravini udomaćio i delenski rubac, nošen preko oplećja, s tom razlikom da je obrubljen duljim i vrlo gusto nanizanim vunenim resama. Tu se prslučić, tako kratak da je jedva pokrivao prsa, odijevao preko rupca.

Skupinu turopoljskih, posavskih i moslavačkih nošnji odlikuje u prvom redu fino laneno platno svilenkasta sjaja. Osnovna odjevna shema ista je kao u spomenutih skupina (*oplećje*, *rubača*, *zastor*), ali se za njihovu izradbu upotrebljavalo više platna (za *rubaču* 5-6 pola, za *zastor* 3-5), složenog u duboke nabore. Vanjsko prepoznatljivo obi-

Par iz Podravine

Par iz Međimurja

Žena iz Sunjske Grede, Sisak

lježje je utkani ukras na rukavima, stražnjem dijelu košulje i na pregači, pretežito izveden crvenom bojom, a za posebno profinjen izgled odjeće u okolici Sunje presudan je bijeli ukras na bijeloj podlozi. Motivi su bili geometrijski ili stilizirani biljni, a zatim su, na tragu baroknih poticaja, modificirani u brojne cvjetne motive. Umjesto tkanjem, oni se izvode vezenjem, nerijetko svilenom ili vunenom niti. Jedino je žalobna odjeća posve bijela.

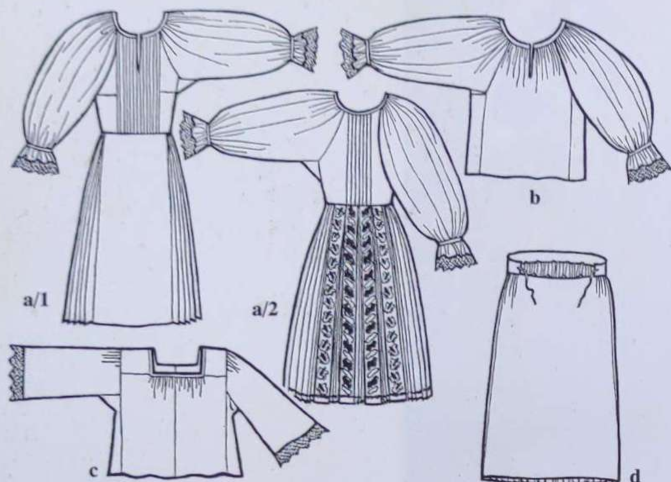
Karakteristično blagdansko djevojačko oglavlje bila je *parta*, neka vrsta dijadema od crvenog sukna učvršćenog na kartonskoj podlozi, a ukrašenog raznobojnim staklenim

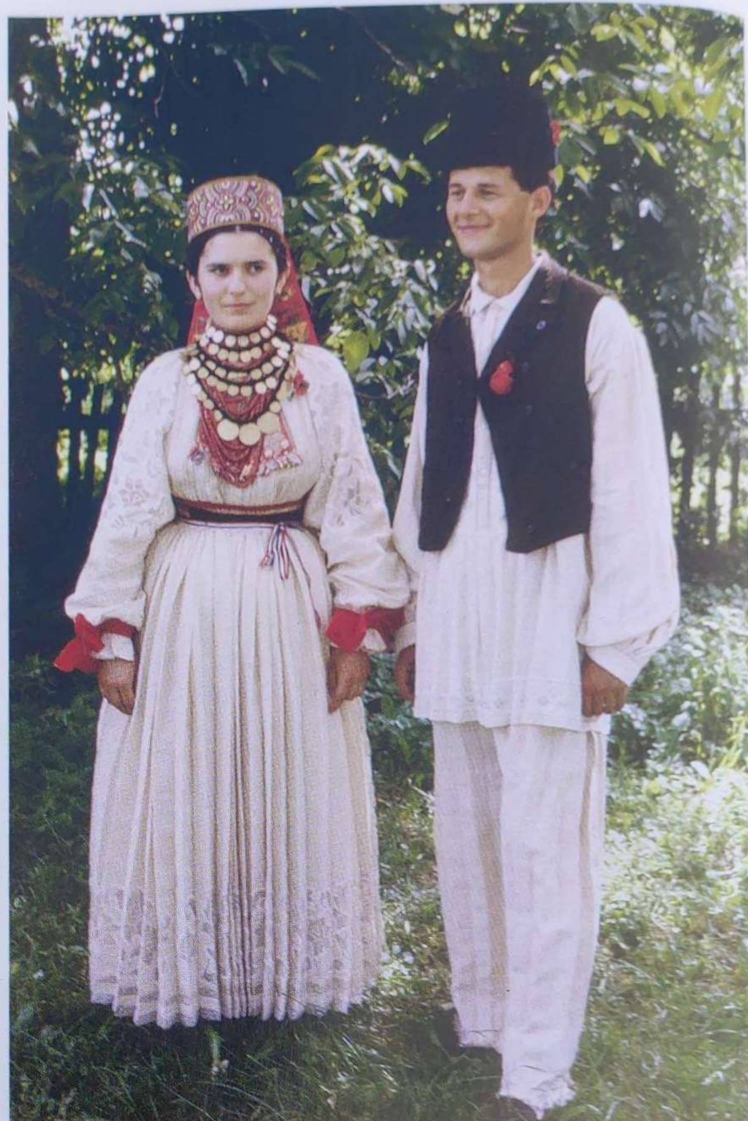
Slavonka (straga)

zrnjem; k tome nekoliko širokih brokatnih vrpci koje se lepezasto spuštaju niz leđa. Mlade su žene glavu pokrivale kapicom (*poculica*), bogato izvezenom, nerijetko istim ukrasom kao i ostali odjevni komplet, a sprijeda obrubljenom čipkom. Žene u zreloj dobi nosile su preko kapice rubac (*peča*). Izrađene od finog tankog tkanja (*redina*) ili prozirne kupovne tkanine, *peče* su redovito uz rubove bile ukrašene ili utkanicom ili pamučnim, vunenim te svilenim vezom (po tom odjevnom predmetu i nazvanim *pečki vez*).

Poput cvjetnih motiva na pečama, baroknog podrijetla, i kratki prslučići od brokata nastali su pod istim utjecajem, a tome pripadaju i do bokova dugi prsluci (*zobuni*) od

Platneni dijelovi ženske nošnje Slavonije i Baranje: a/1 - *košulja, rubina, odnjica* sprijeda; a/2 - isto straga; b, c, d - razdvojeno ruho; b - *veliki oplećak;* c - *mali oplećak;* d - *rubina, skuti krila*

Dijelovi slavonske i baranjske nošnje

Par iz Sunjske Grede; djevojka s *partom*

Žena i djevojka iz Resničkog Gaja, Hrvatska Posavina

sukna, krojeni u struk. Odjeću dopunjavaju ogrlice od koralja s toliko brojnim nizovima da prekrivaju oplećje od vrata do polovice prsiju. Omiljene su bile i ogrlice od sedefnog zrnja.

Slavonske se nošnje odlikuju cjelovitom košuljom (*rubina*). Iako joj je gornji dio oblikovan poput svih dosad spomenutih oplećja, u struku je spojena s nabranim skutima koji dopiru do gležanja. Već od sredine 19. stoljeća Slavonke su umjesto lanenom niti tkale kupovnom pamučnom, proizvodeći platno različite fakture i izgleda. Kako su u svojoj garderobi raspolagale većim brojem kompleta, primjena pojedinog tkanja u izradbi *rubine* određivala je i njezinu namjenu, prilagođenu životnoj dobi ili različitim prigodama (radnim, nedjeljnim, za manje ili veće blagdane i sl.). Rukavi su obično bili dosta široki i dugi, a kako su ih stezale uz ruku odmah ispod lakta, bogato padaju iznad ukrasno obrubljenog orukavlja. Ukras su smještale duž rukava te na stražnjoj strani *skuta* u okomitim stupovima između nabora. Uz primjenu raspleta i pripleta na šavovima, ukras je mogao biti tkan ili vezen, pa je pojedinoj *rubini* i davao ime (*odnjica*, *vezenka*, *pulijanka*, *vuničarka* i sl.). U kasnijem razvoju cjelovita se *rubina* ipak razdvaja u dva zasebna komada – *oplećak* i *skuti*.

Opasavši se vunenom *tkanicom*, preko *rubine* su odijevale *suknenu pregaču* (*zapreg*), otkanu s vunenom potkom i srmenim žicama te opremljenu s tri strane podužim vunenim resama. Obično bi je s jedne strane zadigle i zataknule za pojas. Komplet je dopunio bijeli ili šareni rubac (*zejtinka*), preklopljen na prsima. Zimi se toj osnovnoj odjeći dodaje krzneni *kožušak*, ukrašen aplikacijama i ogledalcima, ili duži *kožuh* s

Par iz Gornje Bebrine, Slavonski Brod

Obitelj iz okolice Đakova

rukavima te – kao i u muškaraca – suknena *aljina* ili vunena *rekla*. Na nogama su vunene, ukrasnim bodom ispletene čarape te široki opanci. Glavu su pokrivale, uz kapicu, relativno velikim rupcem, bijelim ili u kući otkanim kockastim, a vezale su ga pod bradom ili mu okrajke zadigle na tjeme.

Najsvečanije ruho izrađivale su od vrlo tankog pamučnog platna ili domaćeg svilenog tkanja. Na tankoj su podlozi ukras izvodile zlatnom i srebrnom žicom ili šarenom svilom. Zlatom vezenoj *rubini* bili su sukladni i ostali odjevni dijelovi: pregača, vratni rubac i oglavlje. U nekim modalitetima pregača i rubac bili su od domaće žućkaste svile, drugdje je pregača od crnog atlasa a rubac od baršuna. Na istovjetan je način ukrašena i kapica te rubac za glavu (*zavoj*, *šamija*, *zlatara*). Kao i drugdje, djevojkama je bila vidljiva kosa, počešljana u čitav niz malih pramenova prepletenih u široku pletenicu, podignutu na zatiljak. Kosu su rado kitile cvijećem. Omiljen je nakit bila ogrlica od malih ili velikih dukata.

Od brojnih varijeteta slavonske ženske nošnje osobitim se izgledom izdvaja odjeća valpovačkog kraja. Zbog nekoliko slojeva uškrobljenih kraćih podsuknji, preko kojih se stavlja kraća suknja – sva ukrašena šupljikavim vezom, jednako kao i mala platnena pregača – odjeća poprima zvonast izgled. Oplećje vrlo širokih rukava dopunjeno je uškrobljenim i bogato nabranim ovratnikom, pa cijeli izgled podsjeća na odjevni stil rokokoa.

Usprkos djelomičnim podudaranjima sa slavonskom nošnjom, niz samosvojnih obilježja odvaja baranjsku nošnju u posebnu prostornu grupu. Pa i unutar nje razlikuje se podunavska i podravska varijanta. Među srodnim elementima je *rubina*, slična slavonskoj *vezenki*, iako je ovdje izrađena od lanenog platna. Na rukavu je ukrašena preepletom, a na njedrima, leđima i *krilima* okomitim nizovima veza u crvenoj, modroj i crnoj

boji. Prema primijenjenoj tehnici ukrašavanja, Baranjke su u svojoj garderobi razlikovale *rubine raspletene* (s pripletom), *šite* (vezene), *prosicane* (izrezivanog ukrasa), *jasprene* (s apliciranim kovnim pločicama) i dr. Posebnosti pridonose vuneni dijelovi odjeće, tkani na raznobojne pruge, s geometrijskim i cvjetnim uzorcima, kadšto i zoomorfnima. Od takva je tkanja u podravskoj varijanti izrađena široka, u nabore složena *suknja* te uska pregača (*pregačica*) koja se oblači preko *rubine*. U podunavskoj inačici oblikovanje je arhaičnije; dvije se ravne, široke pregače (*ponjavka*, *obojak*) pripasuju s prednje, odnosno stražnje strane. Crvena boja, koja prevladava u vunenom tkanju, pojavljuje se i na oglavlju udanih žena – *kapici*, dok su djevojke stavljale oko glave svitak crvene vune (*upletač*). Vuna je u Baranji našla primjenu i u čarapama, pletenima raznobojnim uzorkom, te laganoj obući u obliku papuča (*čarapke*), također raznobojnog pletiva, kojima su žene stopalo opšile potplatom od debljeg domaćeg tkanja ili kože.

Tijekom 20. stoljeća cijeli je taj raznoliki kompleks odjevnih predmeta izvrgnut propadanju. Duboko ukorijenjen u način života predindustrijskoga doba, u novim je povijesnim i društvenim okolnostima postao neprikladnim, pa i neizvedivim. Promjenom organizacije obiteljskoga života ponestalo je vremena za preradbu tekstilnih sirovina, predenje, tkanje i vezenje. Suvremeni su se kupovni materijali pokazali praktičnijima i prilagođenijima novim životnim potrebama. Nestali su i stari obrti, proizvodi kojih su dopunjavali odjevnu cjelinu. U drukčijem vrijednosnom sustavu imetak se ne iskazuje više odjećom i nakitom, već za to postoje drugi načini.

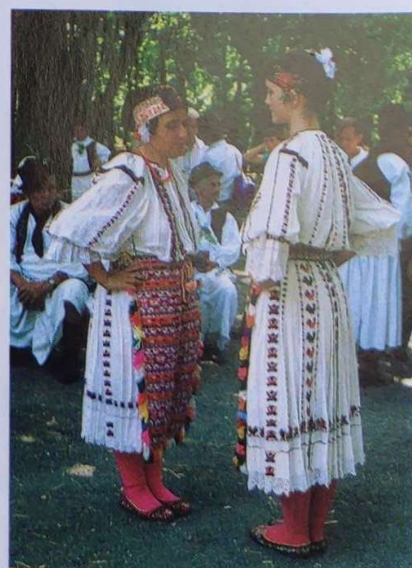
Pa ipak, narodna nošnja više od ikoje druge pojave iz tradicijske kulture živi neki drugi život. Postala je kostimom pri izvođenju folklornih plesnih i glazbenih izražaja, pa se zbog naraslih potreba rekonstruira prema sačuvanim starim primjercima i ponovno proizvodi. Već je u uvodu rečeno da je od svega ostalog kulturnog nasljeđa upravo nošnja jedno od najizražajnijih sredstava za iskazivanje lokalne, regionalne i etničke pripadnosti. I tako smo se suočili s na izgled paradoksalnim stanjem. Izdvojena iz cjelokupnog kulturnog i društvenog konteksta u kojemu je nastala i zajedno s drugim odsječcima života funkcionirala, nošnja u posve promijenjenom okružju i nadalje zrači kao simbol nacionalnog identiteta.

Zlatare iz Vrbanje, Slavonija

Svečana nošnja, Bizovac, Osijek

pa se zbog naraslih potreba rekonstruira prema sačuvanim starim primjercima i ponovno proizvodi. Već je u uvodu rečeno da je od svega ostalog kulturnog nasljeđa upravo nošnja jedno od najizražajnijih sredstava za iskazivanje lokalne, regionalne i etničke pripadnosti. I tako smo se suočili s na izgled paradoksalnim stanjem. Izdvojena iz cjelokupnog kulturnog i društvenog konteksta u kojemu je nastala i zajedno s drugim odsječcima života funkcionirala, nošnja u posve promijenjenom okružju i nadalje zrači kao simbol nacionalnog identiteta.

Baranjke

ISKORAK IZ SVAKIDAŠNJICE

Pogled u svakidašnjicu hrvatskog seljaštva potkraj prošlog i u većem dijelu ovoga stoljeća nije osobito ružičast: o tome svjedoči etnološka i druga literatura te osobno iskustvo terenskih istraživača. Mnogi etnografski zapisi izrijekom svjedoče o neprestanoj borbi za preživljavanje, o siromaštvu koje je prevladavalo nad bogatstvom. U svakidašnjici pojedinca (seljaka), gotovo u svakom trenutku, prevladavale su dužnosti i radne obveze, a stalan zahtjev prilagodbi zadanim obrascima ponašanja ostavljao je vrlo ograničen prostor u iskazivanju osobnosti i upravljanju vlastitom sudbinom. Bilo je, naravno, većih razlika unutar istog sela ili kraja, a još više među različitim hrvatskim područjima.

Ipak, etnografski zapisi obiluju i podacima o mnogim iskoracima iz svakidašnjice, o svečanim trenucima u životu pojedinca, obitelji i seoskih zajednica, osobito u proslavljanju blagdana koji se ponavljaju svake godine i u obilježavanju najvažnijih trenutaka u čovjekovu životu. Mnogi opisi takvih prigoda svjedoče i o rastrošnosti i obilju, o potiskivanju strogosti i popuštanju stega, o prepuštanju razonodi i užicima. Takvi su npr. neki zapisi o pokladnim običajima te opisi bogatih svadbi koje su višednevnim trajanjem, velikim brojem sudionika, bogatstvom opreme i darova, obiljem hrane i pića, među ostalim, iskazivale i veliku gospodarsku snagu i istaknut društveni položaj pojedinih obitelji.

Nasuprot radnoj svakidašnjici, dakle, stoji blagdanski život sela i svečanosti vezane uz važne događaje u životu pojedinca i njegove obitelji u kojima više ili manje sudjeluje i čitava seoska zajednica. Sve te prigode prate i odgovarajući običaji. Običaj je jedan od temeljnih pojmova starije hrvatske etnografije, iako se ona nije osobito trudila definirati ga i znanstveno utemeljiti. Prevladavalo je shvaćanje običaja kao neupitnog, sveobuhvatnog i gotovo nepromjenjivog čimbenika seljačkog načina života koji ima važnost nepisana zakona.

Bogata građa o običajima svjedoči ipak i o kulturnoj mijeni, jer je nastajala u dugom vremenskom razdoblju, a zapisivače i istraživače osobno je iskustvo poticalo na uočavanje promjena. Iz zapisa se može iščitati i slojevitost običaja i njegovi mnogostruki aspekti, a u određenoj mjeri moguće je građu i naknadno interpretirati na načine koje preferira suvremena znanost.

U hrvatskoj etnologiji nalazimo nekoliko različitih klasifikacija običaja, a preteže podjela u tri glavne skupine: životni ili obiteljski; godišnji ili kalendarski; radni ili gospodarski. Životni ili obiteljski običaji vezani su uz istaknute događaje u životu čovjeka: rođenje djeteta i određene trenutke tijekom njegova odrastanja, važnije događaje u životu seoske mladeži (npr. regrutacija i odlazak mladića u vojsku), sklapanje braka, smrt i pokop. Godišnji običaji obilježavaju blagdane koji se ponavljaju svake godine, a u Hrvata su najvećim dijelom, u vremenu o kojem je ovdje riječ, povezani s istaknutim blagdanima katoličkog kalendara. Podaci o radnim ili gospodarskim običajima pretežito se odnose na početak ili dovršetak važnih poljodjelskih i drugih poslova (npr. oranja, sjetve, žetve, gradnje kuće). Najvećim dijelom riječ je o vjerovanjima i magijskim postupcima vezanima uz te poslove o kojima se govori u poglavlju o predodžbama o životu i svijetu. Kako je neke od njih potrebno obaviti u jednome mahu, za njih je potreban veći broj radnika od radno sposobnih članova obitelji, to su zato nastali tradicijski oblici međusobne pomoći, odnosno solidarnog pomaganja na razini susjedstva i seoske zajednice (*moba*, *sprega*). Kod nekih od njih naglašen je društveni aspekt (*prela*, *čijala*), pa je o njima riječ u poglavlju o oblicima seoske društvenosti.

Gotovo nerazdvojna prepletanja događaju se u opisima običajnih postupaka i onih zamisli koje ih pokreću i uzrokuju, a koje se u našoj etnografiji najčešće nazivaju vjerovanjima. Pridodaju li se tome još predodžbe, postupci i verbalni oblici koji pripadaju području magije, razvidno je koliko je teško razvrstati i opisati te složene pojave te ih, izbjegavajući preklapanja i ponavljanja, podastrijeti širokom krugu čitatelja. Neminovno se, kao i u većem dijelu građe kojom raspolažemo, takav opis mora uopćiti, svesti na model koji obuhvaća najčešće i najraširenije značajke onoga što se opisuje, primjerice zajedničke i posebne postupke prigodom sklapanja braka ili proslavljanja božićnih blagdana u Hrvata.

Žena s kolijevkom, Marina, Dalmacija

OD ROĐENJA DO SMRTI

Rođenje i odrastanje

Rađanje i odgoj djece u seoskom je okružju bilo glavnom svrhom bračnog i obiteljskog života. U odgoju djece sudjelovala je, a negdje i bila odlučnija obitelj negoli sama majka, posebice u obiteljskim zajednicama, odnosno zadrugama. Sudeći prema etnografskim zapisima, vjerovalo se da roditelji mogu utjecati na život djeteta i prije njegova rođenja, a da je raspoloženje bračnoga para, osobito muža, uz druge okolnosti u trenucima začeća, odlučujuće za spol i osobine djeteta. Što se majke tiče, odlučujuće je bilo njezino vladanje u trudnoći koje je uvjetovano mnoštvom zabrana i manjim brojem preporuka. Zabilježeno je mnogo toga što se trudnici brani ili ne preporuča, ako želi zaštititi sebe i svoje dijete, osigurati lagan porod zdrava i lijepa djeteta. Svuda je poznato da se trudnica mora čuvati od uroka i mraka, da ne smije jesti određenu hranu, a ako poželi hranu ili piće koje konzumira netko drugi, ne smije joj se uskratiti. Ružno i neugodno što vidi, pa i njuhom osjeti, može u djeteta uzrokovati loše osobine, pa i tjelesnu manu. S druge strane, i sama trudnica je "opasna" za okolinu, pa npr. ne smije prijeći ispred volova koji oru i tsl. Iako su preporukama, zabranama i raznim magijskim postupcima tijekom svadbe, u trudnoći i pri porodu nastojali sve usmjeriti na dobro, u svakidašnjem životu trudnica je malo gdje imala drukčiji tretman negoli ostale žene. Radila je uobičajene poslove, pa i one najteže, u kojima ju je znao zateći i sam porod. Velika je bila smrtnost novorođenčadi i rodilja, pa nije čudo što su se mnoge za porod spremale kao za smrt: ispovjedile se i pričestile, pripremile odjeću za ukop i svijeću. Zabilježeno je da je za trudnicu jednako bilo opasno i razdoblje prije poroda.

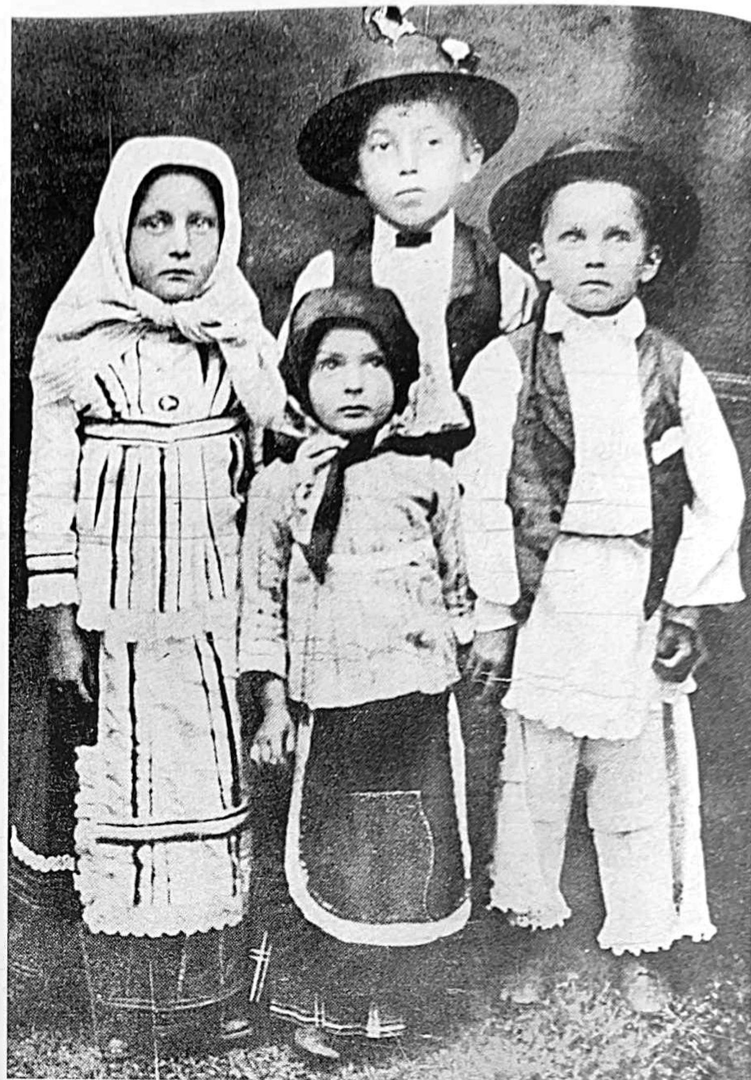
Žene su rađale stojeći, klečeći, čučeći, sjedeći između dvaju stolaca ili ležeći, većinom uz pomoć tome vješte starije suseljanke (*babe*, *babice*) ali i same; između trudova su hodale, pomagale trudovima puhanjem u nešto (boca, zavoj) i povlačenjem nečega (npr. konopa ili lanaca stojeći uz ognjište), pile vruće napitke i stavljale vruće obloge. Za vrijeme rađanja, i kasnije, većinom su bile izdvojene od ukućana, u posebnoj prostoriji ili zajedničkoj, zaklonjene razastrtom tkaninom koja ih je ponajprije štitila od iracionalnih opasnosti. Rjeđe je porodu prisustvovao i djetetov otac, a tamo gdje jest, zabilježeni su i određeni postupci kojima je nastojao ženi olakšati porod (Otok u Slavoniji, okolica Ogulina), iako se iz naše perspektive čini da su neki od tih postupaka rodilji više odmagali negoli pomagali.

U Loboru u Hrvatskom zagorju žena koja pomaže rodilji treba odmah nakon poroda pohvaliti novorođenče, zaželiti mu dobro:

Dober čovek bo, bogataš bo, sega imel bo, daj mu
Bog grehe oproščejne, dušne zveliščejne.

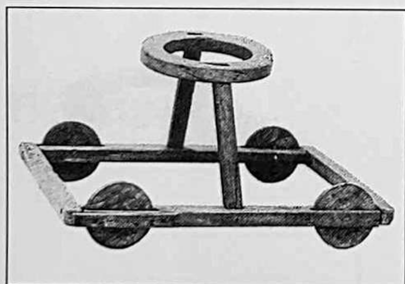
Na osobit način postupa se s posteljicom i pupkovinom. Pupčana vrpca, nakon što se nečim sveže na mjestu najbližem dječjem trbuhu, presiječe se nožićem (u jaskanskom prigorju zvanim *pupkoreza*), škarama ili nekim neobičnim sječivom (npr. srpom). Kad djetetu otpadne preostali, svezani dio pupkovine, spremi se i čuva dok ono ne poraste ili krene u školu; prema spretnosti pri razmrsivanju pupkovine sudi se o djetetovim sposobnostima. Posteljica se obično osobito brižljivo zakopa. Ako je dijete rođeno u posteljici, pripisuju mu se osobite, pa i nadnaravne osobine: negdje drže da će biti pametno i sretno, a drugdje da će postati vještica ili neko drugo nadnaravno biće. I toj posteljici pripisivali su osobita svojstva, pa su je znali i čuvati (jer štiti od metka i slično). Na više je mjesta zapisano da djelić te posteljice treba novorođenčetu zašiti na odjeću pod pazuh i time mu osigurati sreću i vrline.

Dječak u haljinici – rubinici, Sikirevci, Slavonija, 1912.

Djeca iz Sikirevaca, Slavonija, 1916.

Pomagalo za učenje hodanja, Slavonija

Uz novorođenče su stavljali razne predmete s namjerom da ga štite (npr. srp, rog) ili utječu na njegovu budućnost i izbor zanimanja (npr. neko oruđe, knjigu, vreteno). Rodilju poslije poroda obilaze rođakinje i druge žene, donoseći hranu i piće, razgovaraju s njom o porodu i djetetu, podsjećaju je na daljnje zabrane i preporuke kojih se mora držati. Negdje je kuma nosila rodilji juhu i drugo jelo više dana poslije poroda. Dijete su krstili na sam dan rođenja ili dan–dva poslije poroda. Ako je bilo slabo, učinili su to što prije, ne samo kao dobri katolici nego i zbog proširenog vjerovanja da se umrlo nekršteno dijete pretvara u nadnaravno biće. Obično se dječaku uzimao kum, a djevojčici kuma, ili su kumovi bili bračni par. Na krštenje je rijetko odlazio kum, obično je išla kuma u pratnji jedne žene, nerijetko upravo one koja je pomagala pri porodu. Ta je žena nosila dijete u crkvu, kuma iz crkve, a dijete je obično bilo u zipki.

Rođenje djeteta proslavlja se u skladu s mogućnostima, pretežito u krugu obitelji i uz obvezatnu nazočnost kuma i/ili kume, na dan krštenja, ali češće se slavi prve ili druge nedjelje poslije krštenja djeteta. Ta proslava zove se *babin/j/e*, *babinke*, *krstitke*. Uz ukućane je nazočna i šira rodbina, kumovi i babica. Tom prilikom sve žene, a kuma obvezatno, donose dar u jelu i piću. Vrlo je rasprostranjen i dugo održan običaj da kuma taj dar donese na glavi, u košari ili bez nje, pokriven ili zamotan u stolnjak ili ukrasni ručnik. Taj dar nazivali su *pogača*, po vrsti okruglog kruha ili kolača koji je bio sastavni dio darivanog (bolji kruh, kolači, meso, vino); naziv je u mnogim mjestima ostao i nakon što se sadržaj dara promijenio. Darivanje djeteta od kume ili kuma ranije nije bilo obvezatno ili se svodilo na darivanje prvom dječjom košuljicom, obično jednakom za djevojčicu i dječaka, i rupčićem; ovaj dar s vremenom se svuda mijenjao i postajao sve bogatiji (odjeća, novac, zlatni nakit), kao što se proširio i običaj da djetetu svaki posjetitelj pod uzglavlje ili u odjeću (povoj) stavi nešto novca.

Zanimljivo je da neki zapisi ističu kako se porod djeteta, osobito dječaka, proslavljao gotovo kao pir (Sinj, okolica Ogulina).

Držalo se da je rodilja *nečista* četrdeset dana poslije poroda, da je tada osobito izložena svim zlim utjecajima, ali i da sama može uzrokovati neko zlo. Zato joj je bilo

Krizmanske kume, Gornja Bistra, Hrvatsko zagorje, oko 1940.

ograničeno kretanje, a nakon toga vremena *čistila* se posebnim obredom u crkvi i zatim se vraćala uobičajenom načinu života seoske žene i majke.

Kumovi su darivali svoju kumčad za prvu godišnjicu života, obično košuljicom, što se proslavljalo, a poslije toga kumovi više nisu imali obveze prema kumčadi sve do njihove udaje, odnosno ženidbe.

U prvim godinama djetetova života najvažniji su običaji vezani uz njegovo zdravlje, rast (osobito kose), prve korake, prve zube i početak govora. Na kraju prve godine života, ili kasnije, djetetu se uzimao poseban kum ili kuma da mu prvi put odreže malo kose, redovito uz izricanje neke formule za dobrobit djeteta i njegovo napredovanje i uz druge, tradicijom utvrđene, postupke. Odrezana kosa se spremala (ili stavljala na šljivu, rodno drvo), kum je darivao dijete, ukućani kuma, a prigoda se proslavljala većom ili manjom gozbom. Ako je dijete bilo bolesno, ovo *šišano* ili *strigano* kumstvo imalo je posebnu ulogu, odnosno očekivalo se da će utjecati na poboljšanje zdravlja. Zabilježeni su brojni, pretežito na magiji temeljeni, postupci liječenja dječjih bolesti i tegoba, ali i narodni lijekovi. Ako dijete dugo ne prohoda, također se tražila pomoć u iracionalnom i magijskom (u jaskanskom prigorju trebalo je takvo dijete tri puta prekoračiti prosjački štap). Razvoj govora poticao se raznim postupcima, od magijskih (daju mu piti iz zvona, nad glavom mu razdvoje dva pri pečenju slijepljena kruha) do praktičnih, kao što su svojevrsne govorne vježbe, igre glasovima, riječima, pjesmicama. Kad djetetu ispadne prvi zub, mora ga se nekud baciti, na tavan ili preko glave, uz određenu izreku kojom se traži bolji (željezni), a tom se prilikom dijete i dariva.

Određene faze odrastanja obilježavale su se ponekim vidljivim znakom, promjenom odjeće ili frizure, promjenom obveza u obitelji, odnosno preuzimanjem određenih poslova (kao što su npr. pastirski), što je donosilo veće promjene u život mladog čovjeka i njegovo sudjelovanje u životu i običajima različitih dobnih i spolnih skupina. Tako su primjerice, u određenoj dobi djevojčice i dječaci sudjelovali u proljetnim običajima kao što su jurjevski i ivanjski, a nešto odraslije djevojčice u duhovskim (*kraljice, ljelje*). Za Duhove se održavala krizma i stjecala još jedna kuma, odnosno kum. U životu seoskih mladića važan je bio dan regrutacije i dan odlaska u vojsku. Sposobnost za vojsku doživljavala se kao sposobnost za život i ulazak u društvo odraslih, a nesposobnost je donosila sramotu i porugu i onda kad je spašavala mladića od odlaska u rat. Mladići koje su proglasili sposobnima kitili su se osobitim rupcima i bučno proslavljali. Proslave uoči odlaska na regrutaciju kao i na odsluženje vojnog roka nastajale su i narastale tijekom vremena, a obično je tu bio i neki sadržaj vezan uz djevojke (u Dalmaciji su mladići po noći djevojkama čupali cvijeće ili uzimali lončanice i odnosili ih na neko drugo mjesto kako bi pokazali svoju spretnost i zanimanje za određenu djevojku). Prije odlaska u vojsku bio je običaj da mladić obiđe rođake, prijatelje i susjede, od njih se oprosti, a obično i dobije nešto novca na dar.

Mladenci, Slakovci, Slavonija, 1937.

Udaja i ženidba

Sklapanje braka osobito je važan trenutak u životu pojedinca i zajednice, preduvjet za stjecanje i odgoj potomstva, za nastavak života samog. Uspješnost toga koraka nastoji se osigurati svim poznatim sredstvima: poštivanjem običajnog i obrednog, ljudskog i nadnaravnog. Oko tog događaja okupljaju se svi napori i mogućnosti obitelji udavače i ženika i svi koji sudjeluju. Prilika je to da se oživotvore stari običaji, vjerovanja i norme nepisanog i pisanog prava, prilika za gošćenje i veselje, glazbu i ples. Zato i opisi svadbenih običaja sadrže najraznovrsniju etnografsku i folklornu građu, regionalno vrlo različitu, koja u mnogim pojedinostima – u poeziji npr. – predstavlja najviše domete naše folklorne umjetnosti. Vidljiva je i određena sklonost da se pri sklapanju braka daje prednost starijim tradicijama i da se u svakom pogledu pokuša ostvariti najviše i najbolje, i u životnoj praksi, i u zapisima. Predodžba o svadbi kao osobitom i reprezentativnom društvenom i folklornom događaju urodila je bogatstvom građe o svadbenim običajima, ali i prevlašću idealnotipskih opisa nad podacima o pojedinačnim izvedbama, odnosno o svadbama, o odstupanjima i variranjima zamišljenog i željenog modela. Zbog toga na temelju te građe nije moguće pratiti promjene tijekom gotovo cijelog stoljeća njezina nastajanja, kao što i nije moguće procijeniti kako se stvarno udavalo i ženilo u određenom kraju i u određenom vremenu, što je prevladavalo, koji je bio odnos željenog i ostvarenog. S premalo informacija raspolažemo i o

Predsvadbeno darivanje udavače, veliko i malo obilježje, Konavle

ekonomskom aspektu svadbe. Zanimljivo je da je Antun Radić kritički pisao o svadbi kao čestoj i izazovnoj literarnoj i etnografskoj temi te da se među brojnim autorima nalazi i Ante Starčević koji je anagramom svojega prezimena potpisao opis svadbenih običaja u Lici.

U etnografskim zapisima kojima raspolažemo, uz opise seoskih svadbi u kojima je sve bilo najbolje i svega najviše što može biti, i u materijalnom pogledu i u poštivanju cjelovitog ceremonijala, u manjoj su mjeri zabilježena i odstupanja od optimalnog, mogućnosti izostavljanja i reduciranja običajnih pojedinosti i trajanja svadbe, broja sudionika, količine darivanja i čašćenja. I da su svi bili dosta imućni da priredе bogatu svadbu, različite okolnosti neminovno su donosile manje ili veće različitosti, odstupanja ili prilagodbe. Uz različitosti koje su nastajale između modela i ostvarenja, uvijek su i svuda postojale i različite mogućnosti: brak se mogao sklopiti na više načina koje je seoska zajednica priznavala, iako ih je različito vrednovala. Na vrhu ili početku toga niza stoji najpoželjniji čin sklapanja braka – idealna svadba, a zatim se nižu njezini reducirani oblici koji završavaju mogućnošću da bračni par jednostavno započne zajednički bračni život uz tek neki tradicijski čin i uz obvezatnu promjenu odjeće i oglavlja koja vidljivo iskazuje prijelaz iz djevojačkog u stalež udanih žena.

U seoskom se okružju brak mogao zasnovati i na druge priznate načine: različitim vrstama tzv. otmica žene: fingiranom otmicom, tj. obostrano dogovorenom, zatim djelomice dogovorenom (što najčešće znači da je djevojčina obitelj nije očekivala, a mladi par i obitelj ženika bili su u dogovoru), pa i pravom otmicom djevojke. Fingirana i dogovorena otmica jedva se mogu nazivati otmicama, jer se njima najčešće pribjegavalo s namjerom da se izbjegnu zahtjevne svadbene procedure, odnosno trošak, a svi su sudionici bili u dogovoru. Takve vrste otmica zapravo su također reducirani oblici svadbe, jer se u skraćenom postupku dolaska po udavaču i njezina prevođenja u ženikovu kuću – što je temeljno događanje svake svadbe – obvezatno obavljaju pojedine simbolične radnje svojstvene svadbi (primjerice, pucanje pri odvođenju i dolasku mladoženji, bacanje jabuke preko krova i drugi postupci pri dolasku ženikovoj kući, promjena odjeće kao vidljivog znaka novoga, bračnoga stanja).

Pavenka – vijenac ispleten uoči svadbe, Brinje, Lika

Pretpostavlja se da je otmica djevojke bila gotovo pravilo u davnoj prošlosti Slavena. U nas je bila dobro poznata u dinarskim krajevima, a u pojedinačnim slučajevima potvrđena je još sredinom 20. stoljeća.

Među nisko vrednovanim oblicima zasnivanja braka nalazi se i jedini postupak u kojemu izostaje dolazak po udavaču, jer ona u kuću izabranika dolazi sama (*samodošla*, *dobjeglica*). Razlog je takvom postupku što se netko od zainteresiranih (iz udavačine ili ženikove obitelji, pa i sam ženik) opirao ženidbi ili je otezao sklapanje braka; takvom činu najčešće je prethodila predbračna veza koja je kompromitirala djevojku. Takav početak bračnog života udavači je donosio loš tretman u braku, a njezin nepovoljan položaj izražen je stihovima:

Teško travi(zemlji) kuda vojska prođe,
i nevjesti (divojki) koja sama dođe.

Treba imati na umu da je riječ o tradicijskim načinima zasnivanja braka (svadba, različite vrste otmica, *samodošla*), a da se zakonski čin – crkveno i/ili građansko vjenčanje – različito u njih uklapao, ovisno o kraju i vremenu, ali i o pojedinačnim odlukama (prije ili poslije svadbe, na različitim mjestima u njezinu tijeku, kraće ili dulje vrijeme poslije prividne ili prave otmice). Neki opisi svadbe pokazuju kako se zakonski čin nacjepljuje na tradicijski, jer se obavlja više dana prije svadbe kao neka formalnost, a poslije njega udavača i ženik odlaze svaki svojoj kući iščekujući svadbu (npr. kad su u Konavlima priređivali veliku svadbu zvanu *velika oficija*). Crkveno se vjenčanje iskazuje kao uljez u običajnu i obrednu cjelinu i kad je ono uključeno u proceduru svadbe, ali na njega mladenci dolaze zasebno i poslije njega se razdvajaju (npr. u Vučjaku pokraj Karlovca i Hlebinama u Podravini) ili odlazak i povratak s vjenčanja ne prati propisano ponašanje nego se u tom trenutku prekida svadbeni ceremonijal i opet nastavlja nakon povratka s vjenčanja.

Svatovi idu na vinčanje, kako koji zna i more, brez ikakva reda. Momak prije nji, otiđe pa tamo čeka. (Kralje u Bosni, okolica Bihaća)

Na drukčije načine o zakonskom činu govori činjenica da se negdje brak naziva *zakonom* ili *hižnim zakonom*, odlazak na crkveno vjenčanje odlaskom *na zakon*, a *pozakoniti se* znači vjenčati se.

Kad bračni život započinje bez svadbe, s tobožnjom otmicom ili drukčije, zakonski čin kasni za početkom bračnog života, pokatkad i više godina, a najmanje toliko dok se obitelji "pomire", stvarno ili formalno. Učestalost nevjenčanih brakova u vremenu između

Mladenka, Konavle.
Iz albuma N. Arsenovića, šezdesete godine 19. stoljeća

Mladenka, Orebić, Pelješac.
Iz albuma N. Arsenovića, šezdesete godine 19. stoljeća

dva svjetska rata u dalmatinskoj unutrašnjosti i Lici navela je neke pravnike, a zatim i etnologe, na tumačenja nevjenčanog razdoblja kao vremena bračnog iskušavanja, *pokusnog* ili *probnog braka*. Sedamdesetih godina istraživanja su u istim područjima potvrdila postojanje nevjenčanih brakova zasnovanih nekim od tradicijskih načina, ali zasigurno bez pokusne namjere. Seoska ih je zajednica tretirala kao punovažne brakove, očekujući da će naknadno uslijediti i zakonski čin. U prošlosti, a i u naše vrijeme, bilo je i zlouporaba istodobnog postojanja dviju vrsta pravila, tradicijskih i zakonskih, nepisanih i pisanih: započinjući bračni život tradicijskim činom pojedinci su ga, u slučaju nezadovoljstva i drugih razloga, raskidali pozivajući se na njegovu nezakonitost. Osim određenog razdoblja koji par provodi nevjenčan, ništa drugo ne potvrđuje postojanje pokusnog braka kao tradicijske bračne ustanove u Hrvata.

U Popovu je u moje vrieme bilo češće, da se djevojka umakne, negoli da se vodi pod svatovima. Ovim se običajem narod, koji je bio dosta siromašan, uklanjao golemim troškovima, što ih sa sobom donose svatovi; jer umaknuće ne stoji nikakva harča. Osim toga i sa svatima mogu se zbiti težke neprilike: ili ne će da dadu djevojke bez velika harča, ili djevojka pobjegne za drugoga, ili je neki drugi prije vjenčanja otme, a mogli bi i navaliti na svatove, da je otmu, navlastito kad je podalji put.
Djevojka se može umaknuti s dobrom voljom ili silom. Kad je s dobrom voljom, najprije propitaju djevojku, bi li za nekoga pošla? – Bi! – "Dakle iza večere ili u gluho doba noći, taj i taj dan izađi iz kuće, a čekat će te četa, koja će te odvesti." A nađe se i djevojka lačak (đavolasta), koja će poručiti dru-

Mladenka, Novi Vinodolski, Hrvatsko primorje.
Iz albuma N. Arsenovića, šezdesete godine 19. stoljeća

Mladenka, Vukovina, Turopolje.
Iz albuma N. Arsenovića, šezdesete godine 19. stoljeća

gome momku, za koga bi rad poći: "Noćas dolaze po me iz... Hoćeš li ti? Pošalji po me odmah kako se smrači, da me vode." Pristane li ovaj, vodi je, a kad dođu oni prvi, nema cure. Često biva, da već isprošenu djevojku tkogod otme s dobre volje ili na silu. (Zapis hercegovačkog župnika i kasnije biskupa Vice Palunka na temelju osobnih zapažanja iz sedamdesetih godina devetnaestoga stoljeća.)

Mnogobrojni opisi svadbenih običaja u Hrvata pokazuju da su oni regionalno vrlo različiti i gotovo svuda složeni, sastavljeni od više glavnih skupina običaja, počevši od odabiranja bračnog para, preko predsvadbenih sastanaka predstavnika udavačine i ženikove obitelji (na kojima se ispituje spremnost obiju strana za sklapanje braka i utvrđuju uvjeti, procedura i sudionici svadbe) i na kraju same svadbe te poslijesvadbenih običaja. Veći ili manji broj predsvadbenih događanja, trajanje same svadbe i poslijesvadbeni običaji odvijaju se u kraćem ili duljem vremenskom razdoblju, od nekoliko dana do nekoliko tjedana, mjeseci pa i godina. Najviše na dugotrajnost postupka od prvog dogovora do posljednjeg čina pri sklapanju braka utječe razdoblje zaruka koje je u nekim krajevima i vremenima znalo potrajati i više godina. Vrlo je različito i trajanje same svadbe (od jednog, tri do pet dana, tjedan pa i više), ovisno o regionalnim i lokalnim razlikama te okolnostima svakog pojedinog slučaja. Pojedine faze i postupci mogu se spajati i/ili izostavljati, reducirajući tako optimalnu tradicijsku proceduru sklapanja braka na vremenski, ali i sadržajno vrlo različite postupke.

Svadbene običaje u Hrvata podijelio je najistaknutiji hrvatski etnolog Milovan Gavazzi u šest glavnih dijelova:

Mladenka, Mune, Istra.
Iz albuma N. Arsenovića, šezdesete godine 19. stoljeća

1. Zagledi, ogledi
2. Prošnja
3. Obilježje
4. Zaruke, odnosno prstenovanje
5. Svadba (podijeljena u tri dijela)
6. *Pohodi, pohođani – prvići, povrati.*

Pojedini dijelovi sastoje se od niza obrednih pojedinosti koje prate svadbene popijevke, dijalozi, vjerovanja i čaranja. Ponegdje su neke od tih cjelina dalje razvedene u nekoliko manje ili više samostalnih dijelova. Obrnuto, moguće je i spajanje dvaju ili više dijelova u jedno. Tako svadbeni običaji traju manji ili veći broj dana, pa i tjedana; dulje negoli drugdje trajali su u južnim dijelovima Dalmacije i Hercegovine, pa i u Slavoniji. Ima i drugih osobitih hrvatskih svadbenih običaja koji obično ne pripadaju ni jednom spomenutom dijelu, npr. običaj pletenja vijenca uoči svadbe.

Iako se najviše udavalo i ženilo unutar istog sela ili župe, rjeđe iz daljega, ipak je često trebalo potražiti odgovarajuću djevojku, pobliže se propitati o osobinama udavače ili prilikama u ženikovoj kući, a zatim i o izgledima da bračna ponuda bude prihvaćena. O udaji i ženidbi mladih odlučivali su stariji članovi obitelji (roditelji, starješina zadruge), nastojeći dovesti radinu, zdravu i bogatu snahu, odnosno udati kćer u kuću u kojoj će s njom dobro postupati i gdje neće oskudijevati. Mladi se često nisu poznavali, a očekivalo se da će bez pogovora prihvatiti odluku starijih. Mladić se ženio kad je obitelji trebala dodatnu radnu silu ili kad se ukazala osobito dobra prilika, poželjna udavača. Pazilo se da se najprije udaju i žene starije sestre i braća, i strahovalo da djevojka ne propusti priliku i ne prijeđe najpoželjniju dob, ili da ne priječi prilike mlađim sestrama. Ovisno o kraju i vremenu, događale su se promjene i povećavala se mogućnost da mladi sudjeluju u izboru bračnog para; najvažnije promjene u tom pogledu nastale su s nestankom obiteljskih zadruga, a uža obitelj, odnosno roditelji i ranije su nastojali pomiriti interese obitelji i mladog para.

Pravila ponašanja i organizacija života i rada u seoskim sredinama ograničavale su prilike za susrete mladih, pa i mogućnosti da stariji pobliže upoznaju osobine potencijalne snahe. Osobito je to bio slučaj u raštrkanim zaselcima koji su u prošlosti vrlo ograničeno međusobno komunicirali. Prilike da se javno pokaže za udaju i ženidbu dorasla seoska mladež svodile su se na proslave seoskih *godova,* odnosno svetaca zaštitnika, sajmove, odlazak u crkvu i kolo poslije mise, zajedničke poslove uz druženje, plesne zabave. U nekim krajevima postojali su i osobiti datumi, odnosno prilike kad se moglo vidjeti i odabrati, *zamiriti* djevojku (npr. "glavni curski sajam" u Vrlici na Gospu Rožaricu).

U traženju dobrog para pomagale su i tome vične osobe, obično starije žene, kao bračni posrednici (*snubokalja* ili *poprdulja* u Hrvatskom zagorju i zagrebačkom Prigorju); ponegdje se uspješno posredovanje nagrađivalo (*provodađinica* u Andrijevcima, u slavonskoj Posavini, dobila bi *rubinu*).

Zagledi, ogledi

Odbijanje bračne ponude u seoskim je zajednicama donosilo porugu i poniženje; zbog straha od neuspjeha svoju su misiju prosci obavljali u okrilju mraka, navečer ili ujutro rano. Neobično je bilo važno diskretno i neformalno obaviti prvo propitivanje i dogovore. Ta je zadaća pripadala ženama posrednicama ili ženama iz ženikove obitelji, često njegovoj majci, a rjeđe muškom članu obitelji. Pravoj prošnji prethodilo je propitivanje ili tobože slučajni posjet, a samo ponegdje i osobiti predsvadbeni sastanak koji ima tradicijom ustaljen oblik i sadržaj; takvi su, prema Gavazzijevu mišljenju, *ogledi* opisani u monografiji o slavonskom selu Otoku. Simbolične radnje koje *oglede* iz Otoka iskazuju kao oblikovanu tradiciju jednake su onima koje drugdje susrećemo pri prošnji: nuđenje i prihvaćanje jabuke s novcem koje se u Otoku ponavlja čak tri puta, na tri predsvadbena sastanka.

Svadbena povorka, Konavle.
Iz albuma N. Arsenovića, šezdesete godine 19. stoljeća

Župska svadba.
Iz albuma A. Martecchini, Costumi dei dintorni di Ragusa, Ragusa 1890.

Kad se svekrva sa starosvaticom sprema, da ode, prate ju divojka i mati do kućni vrata, a ako divojka oće za momka, isprati ji na kapiju, poljubi svekrvi ruku, a svekrva joj dade jabuku i u jabuki srebrn novac. Tako je divojka dopustila, da ju dođu prosit, a svekrva je ovom jabukom obećala, da će u prosce doći.

Iako su *ogledi* izdvojeni kao zasebna, prva faza hrvatskih svadbenih običaja, u poznatoj nam građi malo je podataka sličnih onima iz Otoka. Puno je više potvrda raznih načina neformalnog propitivanja s namjerom da se izbjegne odbijanje prošnje ili pak opisa drugih običajnih postupaka kojima je cilj utvrditi namjere udavačinih.

U Budinšćini u Hrvatskom zagorju *ogledi* su dan nakon prošnje, odnosno dolaska *snuboka*: isprošenu djevojku posjećuje buduća svekrva, iskazujući tako da je zadovoljna izborom; njezin nedolazak znak je neslaganja, zbog čega je djevojka znala odustati od izabranika.

Svadbena povorka, jugoistočna Istra, 1842.

Podaci iz Like objavljeni u Bogišićevu zborniku još 1874. izjednačuju *zagled* i *zaruku* kao dva imena za isti, odnosno prvi predsvadbeni sastanak na kojem djevojka prima *jabuku*. Još stariji zapis iz Like, iz 1845., govori o djevojci koja je *zagledana* a da to i ne zna: kao potencijalnu snahu ženikova obitelj skriveno je promatra i više godina prije prošnje.

Prošnja

Prošnja (*snuboki*, *snubočenje*, *uprosi*) predsvadbeni je čin koji se rijetko izostavlja. Obavlja se i onda kad je brak već dogovoren i obje obitelji o svemu suglasne, ponekad samo zbog poštivanja običaja i tradicijske forme. U prosce ide momkov otac ili drugi stariji bliži rođak, rjeđe sam momak, a s njima zna biti i jedan osobito vješt govornik. Njihovi pregovori s roditeljima udavače razlikuju se od kraja do kraja, a često se odvijaju prema ustaljenom obrascu, u frazama i dijalozima koji se, isti ili slični, javljaju i u svadbi. Prosci se predstavljaju kao lovci ili putnici, traže neku izgubljenu životinju čiji trag vodi u tu kuću i slično. Sa sobom donose piće, hranu i darove, prihvaćanje ili neprihvaćanje kojih može biti znak prihvaćanja ili odbijanja prošnje.

> *Kad su snuboci došli pred vrata, pokučili posebnim snubočkim palicama, djevojka bi pobjegla u zapećak, a otac rekao: "Nutar" i čekao nasred sobe. Pošto su snuboci ušli bez običajenog pozdrava otac djevojke bi ih zapitao:" Kaj ste vi došli?" Sad je prvi snubok, mladićev otac, započeo priču. "Srna nam je pobjegla. Sikud smo je iskali, po trnju hodili, sim nas je trag dopelal. Otud neimo dok srne ne najdemo." Strogost djevojčina oca na tu priču bi popustila te bi odvratio: "Sednite. Srna bu već došla* (Krašić)*."*

> *Kada prosci uđu u kuću, čine se isprva, kao da nijesu nikako interesirani. Onda progovara momkov otac: "Mi smo došli po novom putu, po starom zakonu. Naš je dečko zavolio vašu curu. Sad mi pitamo nje: hoće li ona njega?" Pri tom metnu na stol jabuku, koja ostane na stolu. Ako djevojka odmah pristane, uzme jabuku* (Stojdraga u Žumberku).

Iz mnogih opisa vidljiva je i važna uloga žena pri prošnji, osobito uloga ženikove i udavačine majke; nerijetko one obavljaju sve prethodne dogovore i običajne radnje da bi, kad je sigurno da će prošnja biti prihvaćena, muškarci preuzeli odlučujuću ulogu i potvrdili dogovoreno. U Vučjaku pokraj Karlovca na dan *uprosa* najprije u djevojčinu kuću ide žena, *uprosnica*; dobije li potvrdan odgovor, uvečer dolaze muškarci u čije ime govori *uprošnjak*. U Otoku u Slavoniji tri uzastopna dana žene su protagonistice niza običajnih radnji koje pripadaju prošnji, da bi njihove dogovore konačno potvrdili i zaključili ženikov otac i drugi muški ukućani treće večeri prošnje.

Iznimno je zabilježena i neka vrsta prošnje s djevojačke strane, odnosno inicijative udavačinih roditelja i rodbine da nađu odgovarajućeg ženika.

Obilježje

Iako je *obilježje* izdvojeno kao zaseban dio svadbenih običaja, najčešće se tako naziva dar koji prosci daju djevojci poslije uspješne prošnje (jabuka sa ili bez utaknutog kovanog novca, nakit, odjeća, kolač). *Obiližje* koje je u Poljicama vlastoručno primala djevojka na prošnji bogato je i obvezuje: prsten, pribadača, ogrlica i zlatni novac. U Konavlima je dugačko razdoblje vjereništva započinjalo *malijem obilježem* i završavalo *velikijem obilježem*: tu je već riječ o zasebnim svečanim prigodama i ustaljenim običajnim postupcima, a daruje se vrlo bogato, zlatnim i filigranskim nakitom i drugim. Kad se skratilo razdoblje vjereništva, veliko se i malo obilježje stopilo u jedno. Obilježje kao zaseban predsvadbeni sastanak potvrđen je i u Hrvata u Bosni (Kralje, okolica Bihaća): bila je to gozba nedjelju ili dvije poslije prošnje na kojoj se uzajamno darivalo, a osobito je zanimljivo da se umjesto isprošene djevojke izvodila smiješno opremljena žena ili muškarac (slično se događa i u svadbi pri dolasku po mladenku ovdje i u Hrvata u mnogim drugim krajevima).

Zaruke

Zaruke su najčešće zaseban čin, a samo im ime kazuje bitan simboličan sadržaj: primanjem za ruke mladić i djevojka iskazuju odluku da zasnuju brak. Gavazzi ističe da je taj čin poznat svim Slavenima, sličnog imena i istog simboličnog značenja, a napominje i mogućnost da je prije prihvaćanja kršćanstva to bio glavni obred sklapanja braka.

Još dva čina slične su obredne važnosti i velike starine: okretanje *naoposun* (u smjeru kretanja sunca) i prstenovanje, a zbivaju se često na zarukama, ali i u drugim trenucima predsvadbenih običaja. Prstenovanje je poznato gotovo svuda i u svim vremenima, a u nekim se krajevima izdvojilo kao zaseban obred (osobito u Hrvata iz Bosne, u hrvatskom dinarskom području i u južnoj Dalmaciji). Zanimljiv je zapis iz Poljica u kojem se spominje prstenovanje (kao starija tradicija) i okretanje *naoposun*:

> *U nikin selin povlači se još stari običaj prstenovanja. Stol je nasrid kuće, a na njemu prsten, britva, ogledalo, očenaši. Pristupi divojka do stola, otac mladoženje uzme je za ruku, okrene tri puta naoposun, stavlja prsten, čini zlamenovanje i govori: U ime oca...*

Prstenovanje i okretanje *naoposun* spominje se kao obvezujući obred u Poljičkom statutu u svezi s jednom otmicom djevojke iz 1665. godine (najstariji djelovi Poljičkog statuta nastali su početkom 15. stoljeća, a Statut se dopunjavao tijekom tri stoljeća).

> *... zašto biše umaka Stipan Kaćunić divojku silom, a za svoga sina, ka je bila obećana drugomu i obrnuta na oposun i na nju stavljen prsten po zakonu ovoga svita.*

Kao primjer starine i raširenja trokratnog okretanja zaručnice često se navodi i opis iz djela J. W. Valvasora *Slava vojvodine Kranjske* (17. st.) koji se odnosi na stanovnike Krasa u Istri. Okretanje djevojke pri prstenovanju zabilježeno je i u Lici (u zborniku pravnih običaja B. Bogišića iz 1874) gdje kum stavlja djevojci prsten govoreći:

"Evo braćo, prstena, ako ga ljubi, da joj dademo ovo znamenje kao zalog vjere pred vami i nami!" prekrsti ju s njime i natakne joj ga na prst, na koji pristane. Potom, obrnuvši ju tri puta prema hodu sunca s lijeve na desnu stranu, poljubi se š njom i pruži joj jabuku, u kojoj je novaca...

Građa o svadbenim običajima bilježi mnoge varijante običaja s prstenom, a ponegdje uz to i poseban dijalog. Tako u Novalji na otoku Pagu zaručnikov otac pita djevojku:

Voliš veru ili viru?, a ona odgovara: – Volim viru nego veru, jer je vera za ljubav, a vira za budućnost. (*vera* = prsten)

U nekim hrvatskim krajevima čin okretanja događa se i u drugim trenucima svadbe, s izmijenjenim ili zaboravljenim prvotnim značenjem i važnošću, ponegdje kao puka formalnost. U Stupniku nedaleko od Zagreba pri posljednjoj od više posjeta *snuboka*, kao završni čin prošnje, djevojka i mladić uhvate se za ruke i okrenu tri puta. Župnik iz Visočana pokraj Zadra, opisujući ženidbene običaje u Kotarima, bilježi trokratno okretanje djevojke u trenutku kad je brat predaje svatovima; uz tri okreta djevojka od mladoženje dobiva i udarac u leđa.

Etnolozi drže da čin okretanja udavače iskazuje patronat nad njom onoga koji čin obavlja ili onoga koga on zastupa, mladenca ili njegove obitelji, a upućuju i na mogućnost da je takav svadbeni čin postojao i u starih Slavena.

Pri zarukama uz gotovo obligatnu jabuku, novac i prsten, djevojka prima i druge darove: uporabne i ukrasne tekstilne predmete, nakit, a često i osobita jela, odnosno kolače. Djevojka nečim uzvrati mladencu, pa i njegovoj pratnji, a i oni njoj daruju još ponešto; gotovo redovito obostrano se razmjenjuje piće.

U mnogim krajevima postoje i dodatni predsvadbeni obilasci među budućim *prijateljima* (kako se najčešće naziva odnos roditelja čija djeca sklapaju brak), odnosno posjeti zaručnika zaručnici. U bogatijim krajevima ti su posjeti u neka doba bili osobito brojni, a darivanja obilata: kad se tome doda trošak i vrijeme utrošeno na svadbu, nije čudo što je ta rastrošnost došla na udar javne kritike. Tako je Slavonce pokudio Vid Došen (1768), a ni u drugim krajevima nije izostalo nastojanje da se ograniči vrijeme trajanja i trošenje na seoskim svadbama (dubrovačka vlada je još 1235. posebnim zakonom zabranila neke svadbene običaje i ograničila pirovanje na jedan dan).

Između završenih zaruka i svadbe bilo je još nekoliko sastanaka i pratećih običaja, regionalno različitih. Jedan od njih je *ugovor* kojemu samo ime govori da se na tom sastanku nešto ugovara, a to je najčešće ugovaranje o vjenčanju, uglavljivanje obveza obiju strana o darovima, čašćenju, svadbenoj proceduri pa i sudionicima na svadbi. Važan dio ugovora je i cjenkanje o novcu koji svekar daje mladenki za nabavu njezine

Svatovi, Grude, Konavle, oko 1898.

Svatovi, Poljica gornja, oko 1900.

opreme. Ugovor je, kao i svi predsvadbeni sastanci, u kući mladenke, a i tom se prigodom razmjenjuju darovi uz čašćenje.

Milovan Gavazzi ističe da ugovor, kao i ogledi, prošnja i zaruke, pripadaju staroj slavenskoj baštini, da su poznati i drugim slavenskim narodima, sa sličnim ili istim nazivima.

Nekoliko predsvadbenih običaja ne nalazimo svugdje gdje žive Hrvati, nego su regionalnog značaja. To je pletenje vijenca, udavačin obilazak rodbine i skupljanje darova te svečani prijenos udavačina ruha i opreme. Ovo posljednje češće je dio same svadbe; važno je da bez obzira na to kad se obavlja, osim prilike da se javno vidi i komentira djevojačka sprema, ovaj čin prate različiti običajni i magijski postupci.

Običaj da isprošena djevojka obiđe svu rodbinu, bližu i dalju, pitajući za njihovo mišljenje o njezinoj udaji (iako je obično sve već dogovoreno) zabilježen je u sjevernoj Hrvatskoj: uz naziv *iti po pitajnu* ima i druge značajke ustaljene tradicije. Zanimljivo je da je u Poljicama istu obvezu imao i ženik, ali se već početkom stoljeća zanemarila.

Pletenje vijenca ili više njih, kao posljednji predsvadbeni običaj uoči samog vjenčanja, zabilježen je u nekoliko hrvatskih krajeva, i to međusobno udaljenih, s jedne strane u Lici i Hrvatskom primorju, a s druge u Slavoniji i Podravini. Događa se u domu udavače i ima značaj oproštaja djevojke od vršnjakinja, odnosno djevojačkog života. Vijenac se plete za mladenku, za neke od svatova i, negdje, za svatovski barjak. Obično se unaprijed priredi sve potrebno, a to je prije svega biljka, odnosno više njih: obvezatna je određena vrsta zimzelena (*neteg, netig, pavenka*), zatim rutvica i ružmarin. U Lici se zelenilo bere istog dana ili nešto ranije (uz osobite običajne postupke), a samo pletenje odvija se uvečer, također prema utvrđenom postupku i uz osobite uloge pojedinih sudionika. Uz ostale običajne pojedinosti valja spomenuti i pjesme koje se tom prigodom pjevaju. Jedna od njih je cjelovita ili u fragmentima zapisana na više strana, a poznata je i u Poljskoj.

Crleno cvetje i modro,
Brala ga Mara djevojka
Za onom gorom visokom;
Meče ga jočku na krilce,
Jočko ga s krilca na zemlju:
"Ni Mara moja ni cvetje,
Mara je tuđa za mene."

Crleno cvetje i modro,
Brala ga Mara djevojka
Za onom gorom visokom;
Meče ga majki na krilce,
Majka ga s krilca na zemlju;
"Ni cvetje moje ni Mara,
Mara je tuđa za mene."

Crleno cvetje i modro,
Brala ga Mara djevojka
Za onom gorom visokom;
Meče ga dragu na krilce,
Dragi ga k sebi privija:
"I cvetje moje i Mara,
Ja sem Maru zaljubil." (Podravina)

U Lici se vijenac plete od zimzelene biljke zvane *pavenka*, a plete ga dobra pjevačica uz pjesmu:

Lipa Mare vinac plela,
Oj divojko, oj jabuko, oj! (pripjev iza svakog stiha!)
Od pavenke zelenike,
K sebi svoje druge zvala:
Dođite mi, druge moje,

Svatovi, Jaskansko prigorje, oko 1900.

Pomoz'te mi vinac plesti,
Sutra ću vam odlaziti,
U tuđicu u daljinu,
Tuđu majku majkom zvati,
Svoju moram ostavljati,
Tuđeg rođu rodom zvati,
Svoga moram ostavljati,
Tuđu sestru sekom zvati,
Svoju moram ostavljati,
Tuđeg brata bracom zvati,
Svoga moram ostavljati.

Osim vijenca, uoči svadbe pripremaju se i svadbene kitice, pretežno od ružmarina (koje su negdje i pozlaćivali); te kitice namijenjene su svatovima koji ih moraju barem simbolično otkupiti novcem. Za svatove se priprema i zastava, svatovski barjak, načinjen od šarenih rubaca i vrpci, s jabukom ili narančom, kitom zelenila ili cvijeća na vrhu, ponegdje i s obješenim svatovskim kolačem (*kovrtanj*).

Među predsvadbene običaje može se uvrstiti i pozivanje na svadbu, barem ondje gdje se ono događa više dana prije, a eventualno ponavlja i dan uoči svadbe. Pozivač je muškarac, naročito opremljen: s kiticom za šeširom ili drugdje, s prebačenim ukrasnim ručnikom, štapom, obvezatnim sudom s pićem koje nudi pozivanima. Ponegdje su i dva pozivača, jedan poziva mladenkine, a drugi mladenčeve goste. Pri pozivanju izgovaraju ustaljene formule, kraće ili dulje, među kojima ima i šaljivih tekstova poput ovoga govora *pozoviča* iz Međimurja:

> *Falen bodi Jezuš Kristuš. Draga moja rodbina, pri meni se nekaj novoga pripetilo. Ženi se moj sin. Preprajli* (pripravili) *smo se za gosti. Zaklali smo prasca, ki važe s ocom i kocom tri metr (300 kg); janoga vola kakti mola* (moljca)*: janoga pefca kakti vrapca. Za naše gosti bo sega dosti; tak kaj bote meli kaj zabosti. To vam bode čudaj dela, de bo tuljku jela. Vi to dobro znate, da mi to ne mremo sami naprajti, zato bi vas prosil, ako bote tak dobri, ka se toga dneva* (kaže datum) *k nam potrudite, ka nam pomorete. Falen bodi Jezuš Kristuš.*

Svatovi i svadba

Svatovima se u najširem smislu, posebice u novije vrijeme, nazivaju svi sudionici svadbe. U prvotnom smislu svatovi su glavni sudionici svadbe, oni s posebnim dužno-

stima i nazivima: *svatovi, svati, svaća*. Uz njih u svadbi sudjeluju i drugi: prije svega ukućani udavače i ženika, rodbina i gosti koje u raznim krajevima različito nazivaju. Prepletanje naziva *svadba* i *pir* i njihovih izvedenica proizlazi iz razlike u značenju tih riječi. Prvi je u vezi s prijelazom djevojke iz jednoga u drugi rod (*svatanje*, svojatanje djevojke), pa prevladava u skupnim i pojedinačnim nazivima glavnih sudionika, tj. svatovskih dužnosnika. Drugi se ponajprije odnosi na svadbenu gozbu, pijenje, odnosno gošćenje (zato se nerijetko *svati* ili *svaća* goste na *piru*). U određenom prostoru ili vremenu mogao je prevladavati jedan od tih naziva (npr. *pir* pa i *pirovjani, pirovljani* na jadranskom području), a istodobna uporaba oba izraza u jednome kraju može izražavati i razlikovanje mladenčeve i mladenkine strane. Lokalno postoje i različiti skupni nazivi za sudionike svadbe bez posebne uloge (npr. *pustosvati*) pa i za one koji dođu nepozvani (*došlje, pristaše*).

Broj, dužnosti kao i nazivi svatovskih dužnosnika lokalno su vrlo različiti. Ipak je očigledno da je svuda temelj svatovske svite činilo troje, petero ili sedmero osoba, među kojima može biti i mladoženja i jedna žena – pratilja i zaštitnica udavače, a njima se zatim pridružuje i mladenka. S vremenom i blagostanjem rasla je i sklonost povećanju broja svatovskih dužnosnika, udvostručavanjem postojećih uloga ili pridodavanjem novih. Gotovo uvijek postojala su pravila o najmanjem broju svatova i više mogućnosti za njihovo povećanje, ponegdje točno utvrđena alternativa s većim i manjim brojem obligatnih sudionika. Zapis iz Konavala, objavljen 1898, poimence spominje sastav *velike oficije* koju čini sedam svatova (*prvijenac, stari svat, kum, pobratim ili desni đever, lijevi đever, dolinbaša i đuveglija*) i *male oficije* s pet svatova: *stari svat, kum, desni đever, lijevi đever, đuveglija*. Ako su samo tri svata: *kum, pobratim/desni đever i đuveglija*, takav sastav nema posebno ime. Svatova, međutim, može biti i više, bez određenih dužnosti.

Nazivi za pojedine svatove, kao i za udavaču i ženika, različiti su od kraja do kraja: *mladenci, mladići, mladenići* u sjevernim hrvatskim krajevima, *mladijenci* u južnima. Udavaču zovu *mladenka* (sjeverna Hrvatska), *mlada* (dinarsko područje i drugdje), odnosno *nevjesta, neva, nevista, nevesta, nevistica* (Dalmacija, Hercegovina, Primorje i Kvarnerski otoci); izrazi *mlada* i *nevjesta/nevista* označavaju i mladu ženu u prvim mjesecima ili prvoj godini braka, odnosno do vremena kad rodi prvo dijete. Uz raširene nazive *mladenac* i *mladoženja*, zapisani su i nazivi *oženja* (Lika i Kordun), *ženih* (kod kajkavaca), *đuveg/l/ija* (Bosna, Hercegovina, dio Dalmacije i Slavonija) te rjeđe *beg* (Ravni kotari), *kapetan* (Žumberak), *vojno* (okolica Vinkovaca); za dva zadnja izričito je zapisano da se tako oslovljavalo mladoženju samo za trajanja svadbe, odnosno na dan vjenčanja.

Većina istaknutih svatovskih dužnosti povjerava se članovima obitelji i šire rodbine, ako se među njima mogu naći podobne osobe. Na čelu je svatova ugledan muškarac, sposoban da vodi sva svadbena zbivanja, stariji od ostalih svatova, zato najčešće zvan *stari svat, star/j/ešina*. Drugi po važnosti je *kum*, i to onaj s mladenčeve strane (*debeli kum, prvi kum*); gdje postoji i *kum* s udavačine strane, pa i *prikumak*, oni su manje važni svatovi. Uz mladenku, kao pratitelj i zaštitnik, obvezatno se nalazi *d/j/ever* i mlađa žena *po/d/snehalja, posnaš/n/ica, podsneš* i slično zvana na sjeveru, na dinarskom području i u Slavoniji */j/enga, /j/enđija, /j/enđibula*, a s nazivom *djeveruša* poznata i u građanskim svatovima. Gotovo uvijek u nas jedan svat predvodi svatovsku povorku i zato se zove *prvi, prvi/je/nac*, ali i *vojvoda, dolibaša, kapitan, deči* (vodeći!), odnosno *poklojnič* (jer se svima poklanja, odnosno pozdravlja). Često se uloga predvodnika ujedinjuje s ulogom *zastavnika* ili *bar/i/jaktara* ili su to dvije osobe, odnosno dva svata. Poseban svat zadužen je da svatove razveseljava, pa je često i na smiješan način opremljen: zovu ga *čauš, čajo*, a kod Gradišćanskih Hrvata donekle sličnu ulogu ima *staćilo*. Posebne uloge s odgovarajućim imenima imaju i drugi svatovski dužnosnici: koji nose mladenkino ruho, jelo i piće, najavljuju dolazak svatova i drugo. U nazivima i dužnostima svatova u Hrvata vlada velika raznolikost, pa je o tome vrlo teško uopćeno govoriti.

Zahtjevnu ulogu svatovskog veseljaka, *čauša*, znao je u više svadbi ponijeti isti čovjek, a slično je bilo i s *japicom domaćim* (u kajkavaca) koji, iako obično nije domaćin niti član obitelji, govori u ime ukućana i mladenaca. Obje uloge traže dobre govornike i poznavatelje svatovske tradicije, pa su se zato te dužnosti povjeravale već okušanim osobama.

Mladenci, Varoš, Slavonija, 1913.

Nije ovdje slučajno riječ o svadbenim "ulogama": mnogi su etnolozi i folkloristi upozorili na dramski aspekt svadbenih običaja, bilo da su isticali pojedine dijelove ili su cjelinu svadbenih događanja promatrali kao svojevrsnu predstavu. U tom je smislu Milovan Gavazzi posebno upozorio na zbor koji u nekim krajevima prati svadbena zbivanja, a čiju su ulogu zapazili i drugi europski folkloristi i usporedili ga sa zborom u klasičnoj grčkoj drami. Osobitu ulogu u svadbi imaju i seoski muzikanti, u starije vrijeme seljaci s osobitim darom koji im je omogućavao dodatnu zaradu ili barem hranu i piće, a kasnije poluprofesionalci, pa i profesionalci. Uz svirku, oni su i predvodili određena svadbena zbivanja i izvodili šaljive scene, svadbene "komedije".

U nekim krajevima bilo je uobičajeno tituliranje svatova izrazima koji ukazuju na drugu društvenu skupinu, na stalež kojemu ti ljudi inače ne pripadaju. To je rašireno oslovljavanje svatova kao *gospode (gospoda svatovi),* kao i oslovljavanje s *vi* ili obraćanje u trećem licu množine *(čuju, gospon),* što je običaj na kajkavskom području. Prema nekim tumačenjima, tu je riječ o namjernom imitiranju ponašanja višeg staleža, ugledanju na negdašnju vlastelu. Privremeni prijelaz u viši rang ili drugi stalež, također na verbalnom planu, potvrđuje se i u već spomenutim nazivima (npr. u Žumberku postoje uobičajeni nazivi: *mlada* i *mladoženja*, ali ih za trajanja svadbene procedure oslovljavaju: *kapetanica i kapetan*). Ova vrsta "napredovanja" u znaku vojničke hijerarhije vjerojatno nije tek slučajno vezana uz područja s vojničkom tradicijom. Ta ista tradicija nazire se i u drugoj pojedinosti, u mladenčevoj odjeći u kojoj bar jedan dio treba biti prema uzoru na vojničko odijelo, i to ne ono suvremeno, nego dio vojničke uniforme iz starijeg vremena (kabanica, uske hlače). Istoj skupini pojava vjerojatno pripada poredak i kretanje svadbene povorke u kojoj neki naziru oblik vojne formacije; s time je možda u svezi i inzistiranje u nekim krajevima da svatovi jašu na konjima bez obzira na udaljenost, a možda i specifičan način izražavanja radosti i obilježavanje određenih faza svadbene procedure pucanjem iz vatrenog oružja (uz druge, osobito magijske svrhe).

> *Momka zovu taj dan: vojno, a oblače ga, samo ako mogu, što više ko soldata. Kako je bila krajina, ostalo je soldački kabanica, pa do prije pet, šest godina nije se niko ni vinčavo bez kabanice.* (Otok, Slavonija)

Posebnost svadbene odjeće mladenaca, osobito mladenke, etnolozi su tumačili raznim magijskim svrhama čija je pretežita namjera bila da zaštite i odbiju zle utjecaje (pomoću šarenila i posebice crvene boje, prekrivanjem mladenke kabanicom, zakrivanjem lica). U mladenkinom vijencu ili kruni koncentriran je najveći dio simboličnih i magijskih poruka i značenja: po njemu se mladenku poznaje, ali on je i štiti te iskazuje njezin prijelazni status između djevojaštva i staleža udanih žena. Mladenkin vijenac ili kruna u starije je vrijeme bio domaće izrade, sastavljen od pravog ili umjetnog cvijeća, stakalaca, trepetljika i drugih ukrasa, ponajviše šaren s prevagom crvene boje, s ovješenim ukrasnim vrpcama. U sjevernozapadnoj Hrvatskoj mladenkina se kruna sastojala od *parte,* uobičajenog djevojačkog oglavlja koje se dodatno ukrašuje šarenim kiticama, staklenim bobama i šarenim brokatnim vrpcama koje padaju niz leđa i ramena. Kupovni vijenci i bijela boja proširili su se pod utjecajem gradske mode, u različito vrijeme u različitim krajevima. Ponegdje je i mladenac imao svadbeni vjenčić pričvršćen na šeširu, a češće je to bila za šešir zataknuta kitica ili drugi ukras (npr. čapljino perje).

Svadba počinje na dan koji se u određenoj sredini drži sretnim (najčešće to je srijeda, a nikada utorak i petak), i to okupljanjem svatova u mladenčevoj kući i njihovim polaskom po mladenku. U jadranskom području svadbena se povorka kreće pješice, u panonskom je poželjno da se vozi na kolima, a u dinarskom da svatovi jašu na konjima; ovisno o okolnostima i duljini puta, dolaze u obzir i odstupanja i kombinacije.

Svadbena procedura pretežno se, uz mogućnost nekih varijanti, odvija na sljedeći način:
1. Okupljanje mladenkinih svatova u njezinom, a mladenčevih u njegovu domu
2. Odlazak mladenčevih svatova po mladenku (preuzimanje mladenke, čašćenje, darivanje, blagoslov i oproštaj mladenke od roditelja)
3. Vjenčanje (ako nije obavljeno prije ili će uslijediti kasnije)

Nakon vjenčanja: a) odlazak svih svatova u dom mladenca
b) povratak svih svatova u dom mladenke

4. Svadba u mladenca (primanje mladenke u novi dom, čašćenje, darivanje, skidanje vijenca, polijeganje mladenaca, običaji prvog bračnog jutra)
5. Pohod mladenkinih roditelja i rodbine njezinu novom domu i pohod mladenke ili obaju mladenaca mladenkinu roditeljskom domu.

Okupljanje svatova u mladenke i mladenca u mnogočemu se razlikuje. U mladenke je najznačajnije njezino opremanje, ponegdje obredno, u društvu vršnjakinja, a pod nadzorom starijih žena, s nizom magijskih postupaka. U mladenca je težište na ceremonijalnom okupljanju najvažnijih svatova (npr. svirači odlaze po najuglednije svatove i dovode ih u mladenčev dom) i na ispraćaju mladenca i svatova na odgovoran pothvat kakav je odlazak po mladenku, a najčešće zatim i na vjenčanje. I ovdje se sve poduzima kako bi se osigurao sretan završetak, od dobre opreme svatova do kršćanske molitve i pripomoći magije.

Mladenci, Vrapče, Zagreb, oko 1925.

Odlazak po mladenku uvijek uključuje osobito važan trenutak kad se udavača pojavljuje pred svatovima i oni je preuzimlju od ukućana i primaju sebi. To svadbeno zbivanje najčešće se odvija pred vratima mladenkina doma, na način sličan onome kad dolaze prosci: svadbena povorka mora se zaustaviti pred zatvorenim vratima, razvija se šaljiva prepirka i pogađanje između predvodnika obiju strana, dok konačno predvodnik ukućana ne popusti i naredi da se izvede mladenka (*srna*, *ptica*, *janje*, *zvjere*). Nerijetko tada izlazi lažna mlada: izvode se i svatovima nude smiješno prerušene starije žene. Osim izgleda tobožnje mladenke, nazočne nasmijavaju i primjedbe koje padaju na njezin račun; zabavljački aspekt ove svadbene radnje potisnuo je u pozadinu njezinu prvotno magijsku svrhu. Ta se scena ponavlja tri puta (magična brojka tri!) dok ne izvedu pravu mladenku. Izvodi je brat ili drugi bliski rođak koji traži da mu pridošli svatovi za to plate.

Sličnu scenu pred vratima mladenkinim opisao je J. W. Valvasor u Istri u 17. stoljeću. Potkraj 19. stoljeća u Lici je to izgledalo ovako:

> *Oko 11 sati stižu k djevojci. U blizini kuće muštulugdžija puca iz kubure. Time javlja dobar glas da svatovi dolaze. Iz djevojčine kuće izlazi muškarac, koji također puca iz kubure. Preko ruke mu je ručnik, a u ruci vrč vina. Ručnik će dati muštulugdžiji za dobru vijest. Nakon muštulugdžije dolaze kum i mladoženja te ostali svatovi. Kum pozdravlja: "Faljen Isus i Marija!"– "Uvike" odgovara im domaćin i pita ih: "Što vi, ljudi, tražite? Ako ste pošteni primit ćemo vas." Kum kaže da su izgubili ovčicu i da je traže. "Čekajte malo", kaže im domaćin, "kod nas je vaša ovčica, pokazat ćemo vam je." Na te riječi iz kuće im izvode staru ženu, ružnu i namaškaranu. "Je li morda ovo vaša ovčica koju tražite?" – "To nije naša, takovu mi ne trebamo", kaže kum. Drugi put izvode drugu ženu, malo bolje obučenu i pitaju: "Je li ovo vaša ovčica?" – "Ni to nije ona prava. Naša je lipša, mi našu ovčicu poznamo, pustite nas da je među ovcama izaberemo", kaže djever. Tek tada mladu izvodi njezin brat ili ujak. "To smo mi tražili, to je naša lipa ovčica, mi je poznamo", kaže kum. "Kad je tako lipa, dobro ćete platiti", kaže njezin brat. Zatim pita: "Tko se prima ovog čeljadeta?" Mladoženja stane pred svatove i kaže: "Bog pa ja." Kum plaća dvadeset krajcara, a brat sestru predaje djeveru, koji će je pratiti na vjenčanju i čuvati za pirovanja. Iz kuće donose rakiju i časte svatove. Dok oni piju mladina sestra prišiva svatovima rožice i uz rožice kitice pavenke.*

U nekim hrvatskim krajevima ove i druge dijelove svadbenih običaja prati pjesma koja ponegdje detaljno slijedi i komentira zbivanje. Pjeva jedan ili više određenih svatova ili tu ulogu ima već spomenut ženski zbor. Poznate su i kombinacije kada naizmjence pjevaju pojedinci i zbor, s instrumentalnom pratnjom ili bez nje, kao i smjenjivanje govorenih i pjevanih izvedbi te, napokon, izvedbe koje uključuju govor (monologe i dijaloge) te pojedinačno i zborno pjevanje. Valja naglasiti da je tu riječ o pjesmama i prozi kojima se najavljuju svadbene radnje, komentiraju događanja, potiču pojedini svatovi na određene postupke, koji na taj način prate tijek svadbene procedure. U etnološkoj literaturi zabilježeni su opisi takvih običaja sa zapisima tekstova i melodija, npr. iz Konavala, Dubrovačkog primorja, Pelješca, Poljica, iz više mjesta u Slavoniji te u Gradišćanskih Hrvata i Hrvata u Hercegovini i Bosni.

U slavonskom Otoku, kao i drugdje, postojala su dva ženska zbora: jedan u mladoženje, a drugi u mladenke. U mladenke njezine prijateljice, a u mladenca djevojke iz susjedstva pjesmom su dočekivale i ispraćale svatove. U određenim trenucima pjevale su plešući u kolu, a za pjesmu i ples tražile novčani dar. Prateći i potičući događanja, pjevačice, primjerice, opominju svatove kad je vrijeme da krenu iz mladenčeva doma po mladenku:

Otpremaj se, mladi vojno!
Oj divojko, mala momo. (ponavlja se iza svakog retka)
Divojka je daleko,
Priko gore zelene,
Priko vode ladane.

Svaki trenutak konavoske svadbe prate neobično bogati i kitnjasti govori, počasnice i nazdravice, molitve prije jela, blagoslov mladenaca te obilje pjesama koje pjevaju određeni svatovi u određenom času, a najviše djevojački zbor. Zbor najavljuje dolazak svatova po djevojku pjesmama poput ove kojoj su inačice poznate i drugdje:

Povila se zlatna žica vr'om iz mora,
Uvila se prvijencu oko barjaka.
Povila se zlatna žica vr'om iz mora,
Uvila se starom svatu oko pojasa.
Povila se zlatna žica vr'om iz mora,
Uvila se kum vjenčanom oko kalpaka.
Povila se zlatna žica vr'om iz mora,
Uvila se dvim đeverma oko pušaka.

U Konavlima svatovi također traže *lov* koji im je navodno utekao u mladenkin dvor, mladenku brzo nalaze (prema prethodnom dogovoru), a zatim stari svat plešući *obrne nevjestu triput naoposlo*.

U Orebiću izvođenje djevojke izgleda drukčije. Pred zatvorenim vratima mladenkine kuće najprije zapjeva *kum* uz pratnju *lirice*:

U Boga ti divojčina majko,
Izvedi mi gizdavu nevistu,
Lipin ću je darovati daron.

Majka izvodi djevojku, a *diver* pruži grančicu masline i zapjeva:

S kojon san gorom hodio,
Take san dare donijo,
S kojin te mogu darovat.

Majka na to odgovara: *Nevista uz ti dar ne ide,* vraća djevojku u kuću i zatvara vrata. Scena se ponavlja tri puta. Drugi put uz istu pjesmu *diver* pruža karanfil, a tek treći put očekivan dar: jabuku s utaknutim srebrnim novcima, pjevajući:

U kojemu san voćnjaku bio,
Tega san voća donijo,
S kojin te mogu darovat.

U trenutku preuzimanja udavače događaju se i već opisane obredne radnje: mladenku okreću *naoposun*, simbolično udare, zaogrnu muškom kabanicom, a na kraju određene osobe izgovaraju tradicijske formule primopredaje mladenke (kao u citiranom primjeru iz Like). U trenutku dolaska svatova, u sjevernim hrvatskim krajevima i u Istri mladenka nastoji skriveno od mladenca pogledati ga na osobit način, kroz prozor, prsten ili savijene uzde, očekujući da će joj to osigurati njegovu vjernost. Pridošle svatove mladenkine drugarice i mlađe rođakinje zakite pripremljenim kiticama, a negdje i svadbenim ručnicima (osobito u Slavoniji i Vojvodini).

Mladenci, Baranjsko Petrovo Selo, 1938.

ZIVILA HRVAT

Nakon što je svatovima konačno dopušten ulazak u kuću, počinje manje ili više bogata gozba, praćena svadbenim govorima, zdravicama, pjevanjem, svirkom pa i plesom, izvođenjem šaljivih scena namijenjenih zabavi, ali i praktičnijim svrhama – kao što je prikupljanje novca za kuharice ili svirače, sve ovisno o lokalnim običajima, vještini sudionika i mogućnostima obitelji.

Prema tradiciji, mladenci se, osobito mladenka, moraju držati pasivno u svadbenom veselju, ponegdje i ne jedu, barem ne zajedno s drugima. Već je rečeno da ovaj dio svadbe može prekinuti odlazak na vjenčanje, poslije kojega se svatovi u nekim krajevima više i ne vraćaju u mladenkin dom. Postoje velike razlike u tome koliko se svatovi zadržavaju u mladenke i koji se sve običaji i obredi obavljaju tamo, a koji u mladenca, odnosno koji se događaju u obje kuće. Darivanje na svadbi uobičajeno je i u mladenke i u mladenca. U mladenke su darovi ponajprije namijenjeni mladenki, pa i njezinim ukućanima. U mladenca darovateljica je mladenka, a darovi su namijenjeni mladencu i njegovima. Najvećim dijelom daruju se tekstilne rukotvorine i drugi uporabni predmeti, nakit pa i novac, a najrasprostranjeniji dar simboličkog značenja je jabuka. Darivanje je negdje jednostavno, a drugdje vrlo ceremonijalno i dugotrajno. Tako, primjerice, opisi pirovanja kod mladenke iz Konavala bilježe vrlo razveden ceremonijal, brojne dugačke kitnjaste zdravice i druge obredne govore, dijaloge i formule i, na kraju, blagoslov i oproštaj prije odlaska mladenaca.

Drugdje je darivanje praćeno šaljivim komentarima, kao u Slavoniji (Retkovci) gdje svatovski dužnosnik *kapetan* diže u vis svaki dar i *prekazuje* ga. Evo kako to izgleda u kući mladenke, kad njezina majka daruje mladoženju:

Faljen Isus, kume, stari svate, domaćine i svi svatovi uzovnici i pretucala! Evo baba poznae svog zeta s lepima rubinama i gaćama, tanko sve ko guba; i s jednom šarenom tkanicom, da se na nju obesi, i s maramom od samog konca, a svilu nie ni vidila. Luda baba, pa se troši, a treći dan eto kćer doma! Svoj braće na glas, a njem na dar! Živ i zdrav povero!

U Gradišćanskih Hrvata određeni svatovi naviješte darivanje pjesmom u kojoj se spominju svi od kojih se očekuje dar i to prema utvrđenom redoslijedu.

S darom s darom, o premili ćaće,
S darom s darom, o premila majko,
S darom s darom, o premili brati...

Zatim darovatelji pristupaju i pružaju dar *hižnome ocu* (svat koji zastupa mladenkine ukućane), a on stavlja dar na pladanj koji stoji pred mladenkom, izgovarajući tekst u kojemu svaki put mijenja dio u kojem se imenuju darovatelji, npr.:

Kot je Gospodin Bog dal zaručnje rođenoga oca, on zaručnju daruje s jednim malim darom; dar će se potrošit, ali ljubav, milošća nigdar ne.

U ime mladenke odgovara *veliki staćilo*: *Lipo zahvalimo ocu!* Na kraju darovanja on zahvaljuje svima, a između darivanja udara po stolu osobitom palicom i potiče darovatelje govorom koji uvijek počinje frazom: *Rodi Bože, rodi!*

Poslije darivanja slijedi oproštaj i blagoslov prije konačnog odlaska mladenke iz roditeljskog doma. Razumljivo je da je to trenutak snažnih emocija koje se potiskuju obrednim formulama, govorima i tradicijom propisanim postupcima. Zanimljivo je da se delikatni trenuci opraštanja često odvijaju dvojako: pravo opraštanje potisnuto je u pozadinu svadbenom procedurom, jer u ime mladenke dirljive riječi govori određeni svat. Tako u Međimurju, kad dođe čas da svatovi nakon pira kod mladenke pođu k mladenčevoj kući, predvodnik svatova *šereg kapitan* najprije u svoje ime najavljuje polazak, a zatim govori u ime mladenke:

Dragi japek, vi jeste z menom fnogo trpeli, dok ste mene od moje male mladosti ovak zdravo i veselo othranili i denes ovomo mladenco vu roke dali. Ako sam vam se da kaj zamerele, oprostete me i rečete : "Idi, čerka, idi, srečnoga ti pota Bog dej".

Svat *čajo*, Donji Miholjac

Draga moja mameka, vi mene jeste pod srcem nosili i kojili. Fnoge pot jeste došli s polja znojni i žejni ter ste najprede išli k svojoj čerkece, ku ste našli v zipki ležeču i milo plačeču. Ja vam to ne mrem platiti, naj vam višnji Otec plati. Oprostete, ako sam vas da kaj zbantuvala i dejte mi svega materinskoga blagoslova. Dragi strici, strine, vujci, vujne, teci, tece, sosede, sosedi i vi drage pajdašice, s kemi sem rasla, po gaje se šetala, lepe vinčeke spletala. Duže ne bom z vami pajdašuvala nete pesme spevala. Ja sam denek denešnje dobila para, s kem bodem pajdašuvala do moje ali njegove smrti.

Pri blagoslovu osobitu ulogu ima obredno ispijanje vina, a u nekim krajevima za to postoji i poseban vrčić ili pehar (*zdravica* ili *molitvenica, čaša molitvena, nevjestina čaša*) koji žene čuvaju kao uspomenu i osobitu vrijednost. Ostatak vina prolijevaju preko ramena (što se tumači žrtvom), a pri obredu mladenci stoje ili kleče na posebnoj prostirci ili naramku sijena.

Kad svatovi s mladenkom odlaze iz njezina doma, obično se odnosi i njezina oprema, ali to se može učiniti i u drugom trenutku, odnosno i prije i poslije svadbe, uz mnoge i lokalno različite običajne, odnosno magijske radnje. U Dalmaciji, osobito južnoj, i Hercegovini poznat je običaj regionalnog značaja: *otkup škrinje*, odnosno bacanje novca na nevjestino ruho, praćeno osobitim postupcima, pjevanjem pa i plesanjem.

Na putu od mladenkina doma povorku znaju zaustaviti seoski mladići, osobito ako se djevojka udaje u drugo selo, ili svatove zaustavljaju prijatelji i nude ih jelom i pićem. Netko od svatova također nosi piće, pa i jelo (ponegdje osobitu vrstu peciva), da bi usput nudili njime promatrače, suseljane i prijatelje. U jadranskom području svatove na putu, osobito mladenku, ali i mladenca, posiplju zrnjem žita, kruhom, slasticama, šećerom, u novije doba bombonima. Na otoku Krku (Dubašnica), uz posipanje svatova pšenicom i ječmom zabilježena je i prigodnica koju su govorile žene:

Dobra svaća prihodila,
Dobru sriću privodila,
Ča šenica, to golica,
Ča ozimac, to golac,
Ča bar, to dar.
Da biste se ljubili:
Kako kaša z loncen,
Kako magla z dolcen,
Kako tičica s poljen,
Kako ribica z moren!
Rodilo van, cvalo van:
Sake dobre sriće,
A najveć dičice. (ili: A dičice koliko škulj na rešeto!)

(*srića*=mladenka (metaforično), *golica*=djevojka, *golac*=mladić, *ozimac*=ječam, *bar*=vrsta prosa, *škulja*=rupa)

Pjevanje na svadbi prvotno se strogo vezivalo uz obred, znalo se tko i kada počinje pjevanje i što se pjeva. Zanimljivo je npr. da je *ojkanjem*, osobitim načinom pjevanja karakterističnim za dinarske krajeve, u sjevernim hrvatskim krajevima određena osoba (domaćin, svekrva) započinjala pjevanje na svadbi. Neke od zabilježenih i do nedavno sačuvanih svatovskih pjesama vrlo su stare. Jednu od njih još u 17. stoljeću spominje zagrebački biskup Petar Petretić: u okviru tadašnjeg nastojanja da "pogane" tekstove zamijene nabožnima, on upućuje da tekst pjesme o "Devici Mariji" narod može pjevati na poznati napjev pjesme koja počinje stihom "Poseal sam bažulek...". Taj napjev, zapisan u crkvenoj pjesmarici *Cithara octochorda* (prvo izdanje 1701), odgovara i danas poznatoj pjesmi s početnim stihovima "Sejala sam bažulek" (bažulek = bosiljak). Franjo Kuhač zabilježio je tu pjesmu i u Gradišćanskih Hrvata, što znači da je bila poznata u dalekim vremenima njihova iseljenja. U Podravini, u okolici Koprivnice, ovu su pjesmu pjevali u mladenke kada na stol dođe pečenka; iza svake kitice pjeva se stalan pripjev, a zatim muzikaši instrumentalno izvode istu melodiju, dok se svi svatovi i gosti, s iznimkom mladenaca, ne izljube. Tada nastavljaju s drugom kiticom.

Svatovi, Bizek, Zagreb, 1938.

Sejali smo bažulka,
Pripjev: *Pelinka divojka,*
Pelin nam je listoper
Su zelena svila.
Pod tom gorom visokom,
Danas mu je treći dan.
Idemo ga mi dva glet,
Je l' je zišel ili ne.
Trgamo ga kuće tri,
Vijamo ga vence tri:
Jeden tebi na glavu,
Drugi meni na sablju,
Treti bude Mariji,
Vu čem pemo na gosti,
K tvemu ocu, materi.
Ti ne sedi kraj mene,
Nego sedi prot mene!
Ljudi budu mislili,
Da je bratec s sestricom;
Neje bratec s sestricom,
Već je Martin s Janicom.

Osobito odlazak svatova iz djevojčina doma u mnogim krajevima prati pjevanje vrlo lijepih prigodnih pjesama.

Temna nam je nočka
Na zemljicu pala,
Sem ftičkom slavičkom
Željni pokoj dala.
Sem drugem devojkam
Svetla mesečina,
Samo mene tožnoj
Megla pred očima.
Vezda nam dohaja

Svatovi, Bijenik, Zagreb, 1942.

Ta dvanajsta vura,
Da se čerka z majkom
Rezdružiti mora.
Tiraj, kočiš, konje,
Si katani svoje,
Ka nam nabo mila
Pote spoznavala,
Pote spoznavala,
K majki othajala,
K majki othajala,
Glase reznašala.
Hodi, mila, hodi
Pak nam dobra bodi
Vu našem ti kraju
Dobro i predobro.
Vu našem ti kraju
Tri puta na leto,
Tri puta na leto
Pšenico ženjejo.
Vu našem ti kraju
Peneze ne broje,
Nego ti je mila
Z mericami mere.
Hodi, mila, z nami,
Hodi, draga, z nami.
Pazi, mila, pazi,
Koga brala bodeš,
Ka ti ne bodejo
Ploti preskakače,
Ploti preskakače,
Zvezdice brojače,
Gančec blazinica,
Pocek vanjkušnica,
Melinek na glavi,
Drvocep na pleči.
(Međimurje)

Večeraj mi, Jano, za majkinim stolom,
Za majkinim stolom, pod zelenim vencem;
A zutra mi budeš za dragoga stolom,
Za dragoga stolom pod belom pečicom.
(Podravina)

Azur ala kićeni svatovi
Azur svati moja braćo mila,
Brže da ste na noge lagane
Već je vrime da mi polazimo,
Kratki dani a dugi konaci,
Tijesni klanci, strašivi prolazi

Valja nami opasno hoditi,
Jer će udrit iz busije Turci,
Đevrdane vaše naprašite,
Dobrim konjim kolane stegnite.
(Lovreć u Dalmaciji)

Cvalo cviće modro i zeleno,
sve od mora do Jurjeva dvora,
brale su ga Jurjevice mlade,
nabrale ga nidra i rukave
pa ga nosu pri brajnove konje
i daju in vode iz gustirne:
"Jite, pijte, konji našeg brajne,
sutra van je dugo putovanje,
oba van je tri gore zelene,
tri zelene, a tri jasenove
i tri dana priko polja ravna,
a četiri priko mora slana,
za ulisti u dvore od cvića,
u ti dvora kula pozlaćena!"
(Dalmacija)

Zdravice i govore na svadbama uz određene svatove izvode i drugi dobri govornici i improvizatori: nevješt govornik koji je dužan nekome uzvratiti zdravicu ili želi nekome nazdraviti zadužit će vještijega da to učini u njegovo ime. Postoje mnogobrojni zapisi svadbenih zdravica, vrlo različitih od kraja do kraja, od kraćih, ustaljenih formula do razvedenih i vrlo opširnih primjera govorništva (zapis jedne zdravice iz Konavala obuhvaća tri tiskane stranice!). Evo dviju kraćih zdravica:

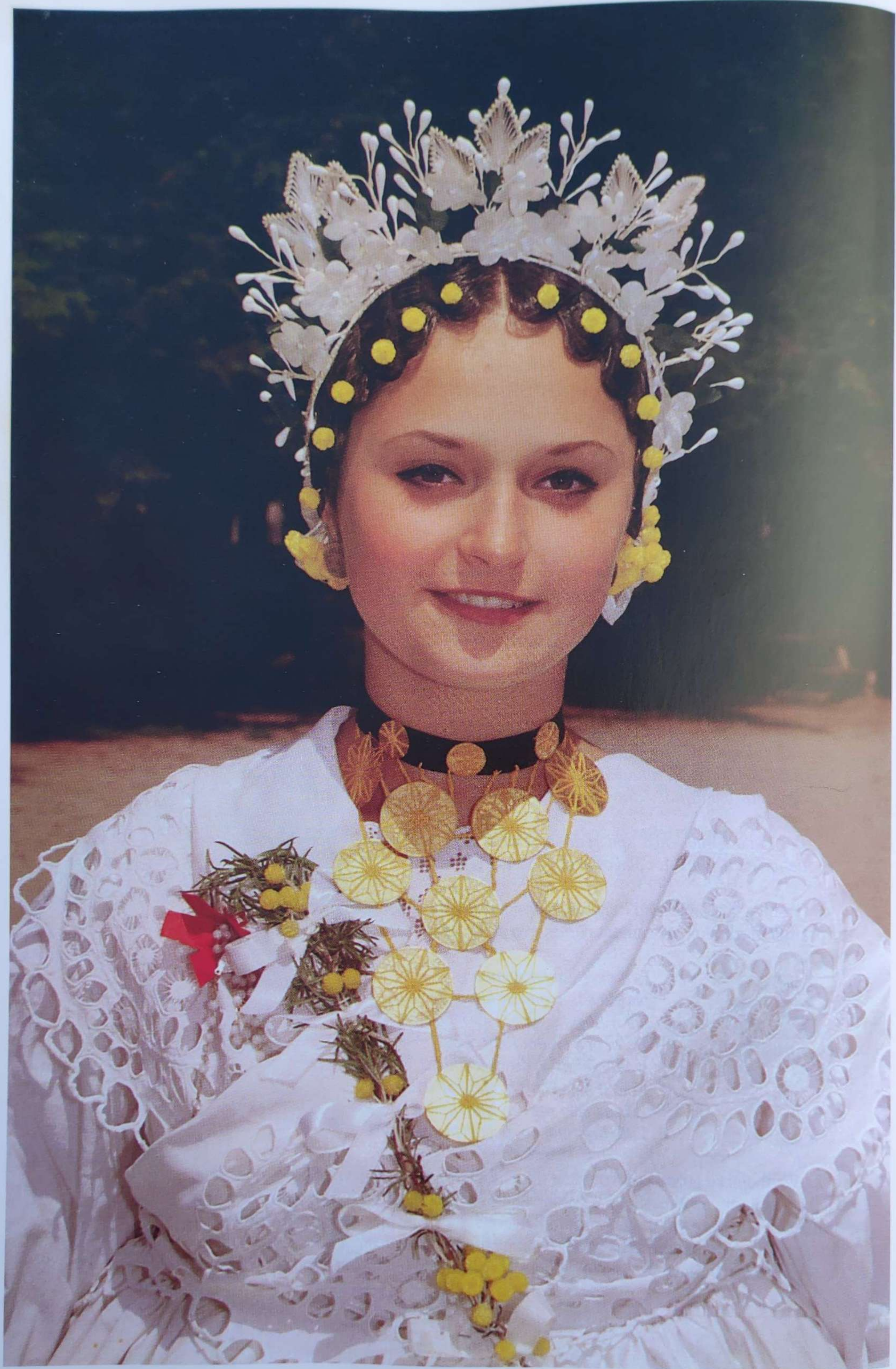
Zdrav, debeli kume! Pomoga ti Bog i nebeski dvor. Rodila ti pšenica bilica i vinova lozica; telile ti se nejake kravice, množile ti se bile ovčice! Na pragu te maja dočekala, na rukama sinke pridržala! Na polju ti rod rodio, u kući ti se blagoslov ugnjizdio! Zdrav, brate sa svom družinom! (Ravni kotari)

Bog živi ove mladence, koji su danas u hižni zakon stupili, da jih Bog više godina uzdrži u zdravlju i blagoslovu! (Podravina)

U Orebiću, na poluotoku Pelješcu, za vrijeme svadbenih obroka pjevali su *počašnice* uz pratnju glazbenog instrumenta *lirice*; evo jedne kraće namijenjene *nevisti*:

O ti neve visokoga vrata
Na glavi ti trepnu tri krune od zlata.
Da ti Bog da, neve, sina redovnika,
Da bi bila svemu rodu dika.
Iza njega, neve, ćerku jedinicu,
Koja ti nigovala svu tvoju dičicu.
I vino i čelo sve van zdravo, veselo,
Vaše lice rumeno, uvik cvalo, ne velo.

Za svadbenu su gozbu gotovo svuda tradicijom propisani broj, vrste i redoslijed jela, a neka jela imaju osobitu ulogu u svadbi. Njihovo posluženje obilježuje određenu fazu svadbene procedure i može ga pratiti odgovarajuća radnja, pjesma ili govor (otpravljanje svatova iz mladenkine kuće jelom zvanim *bungur* u Bosni, *plesanje zelja* u Međimurju, *trančeranje* purana uz šaljivu pjesmu ili govor u Hrvatskom zagorju, *napijanje*

pečenomu u Konavlima). Gotovo uvijek u svadbi je obvezatno pečeno meso, pečenka: svinjska, ovčja ili purja. Obrednog je značaja osobiti svadbeni kruh, odnosno kolač i davanje mladencima određene vrste kaše.

Svadba u mladenca nastavlja se raznovrsnim običajima pri dolasku udavače u novi dom. Tu opet važnu ulogu ima zbor pjevačica koje često plešu u kolu, pjesmom traže da im se nakratko pojedini svatovi pridruže i da daruju kolo. Mladenki pri dolasku pruže da pridrži malo muško dijete: *nakoljenče, nakonjče* (gdje dolazi jašući, pruže joj ga dok je na konju!). U pojedinostima vrlo različiti običaji s *nakoljenčetom* mogu uslijediti tek nakon ulaska mladenke u novi dom; primajući dijete (negdje poželjno muško!) mladenka može imitirati dojenje, poljubiti dijete, a obvezatno ga nečim daruje: kolačem, jabukom (samom ili s utaknutim novcem) ili drugim voćem, rupcem. Etnolozi naglašavaju da je običaj vrlo star i raširen, osobito u slavenskih naroda.

U nekim krajevima, posebice dinarskim, prije ulaska u kuću mladenka baca na krov ili preko kuće jabuku ili kolač. Negdje u kuću mora ući preko osobite prostirke, platna ili ćilima. Ulazeći u kuću, mladenka mora učiniti niz simboličnih i magijskih radnji, osobito u svezi s pragom i ognjištem. Kućni prag, kao sjedište predaka, morala je na poseban način prijeći, poljubiti ga ili izbjeći doticaj s njime. Kad se mladenka prima u novi dom, važnu ulogu igra svekrva – ona dočekuje mladence nekim pićem ili hranom (medom, šećerom, mlijekom, solju). Najčešće mladenka mora ući u kuću noseći kruh ili kruh i vino, a u kući mora obaviti određene radnje oko kućnog ognjišta kao kultnog mjesta; kad je ognjište bilo u sredini kuće, mladenka ga je obilazila, ljubila i darivala, poticala vatru. Žarenje vatre prate i magijske formule poput ove iz Slavonije:

> *Kobile se ždrijebile, krave telile, ovce jarile, krmače prasile, pure, guske i kokoške legle!*

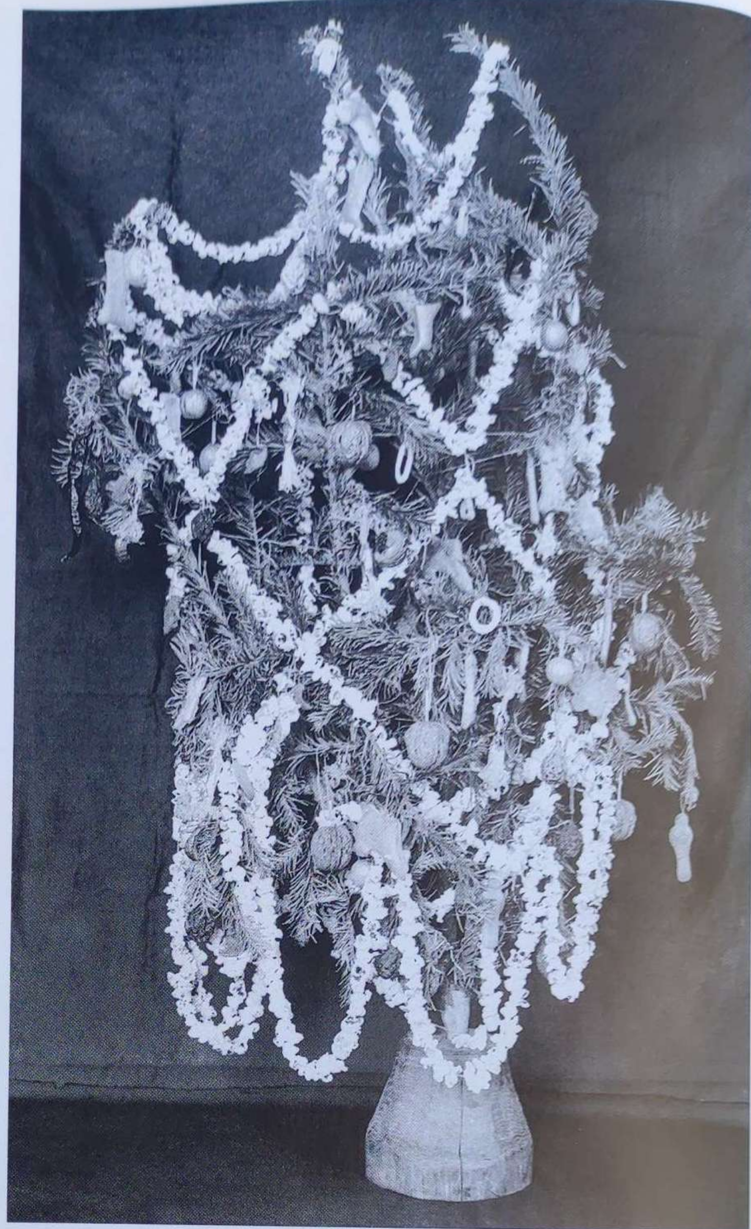
Nakon ulaska u kuću, mladenka treba početi obavljati neke kućne poslove (npr. mesti, okretati žrvanj, plesti, a svatovi joj namjerno smetaju) ili barem prihvaća određene predmete kao što je preslica, vreteno ili metla te se upoznaje s gospodarstvom: obilazi gospodarske zgrade i stoku. U određenom trenutku i u mladenca je obvezatno darivanje, ali sada mladenka, odnosno njezina rodbina, dariva mladenca i njegove. Mladenka daruje dijelove odjeće, rupce, ručnike ili stolnjake. Darovani joj uzvraćaju uzdarjem, obično u novcu. Darivanjem upravlja određeni svat, a često ga prate i posebne pjesme.

U Slavoniji, kao i u Hrvata u susjednom Podunavlju (Šokaca i Bunjevaca) postoji poseban svadbeni običaj, odnosno odgovarajući rekvizit: *svadbena ili svatovska grana, jabuka, gorica zelena, kravalj*. Riječ je o vršiki stabla koja ima četiri ogranka, eventualno i peti u sredini, a koja se nakiti na poseban način. Na vrhove ogranka nataknu se pozlaćene jabuke, ogranci se povežu vrpcama na kojima su nanizane sjemenke, kokice od kukuruza, suhe šljive, šipci, raznobojni komadići čohe i drugo. Grana je utaknuta u drveni križ ili svadbeni kolač (otuda ime *kravalj*), tako da može stajati na stolu. Ona se predaje mladencu ili prodaje, odnosno izazivaju se određeni istaknuti svatovi da je otkupe novcem koji zatim pripadne mladenki. Svatovska grana u drugim je hrvatskim krajevima nepoznata, ali je poznata drugim slavenskim narodima.

U ovom dijelu svadbe mladence odvode i poliježu u pripremljenu prostoriju: obično odlaze u pratnji nekoga od svatova koji se brine o običajem određenim radnjama pri tom činu (npr. kum prostire postelju, sveže ili na neki drugi način približi mladence i drugo). Ostali svatovi u tom trenutku ili prave osobitu buku ili je pak običaj da to prođe u tišini. Kad se nakon toga mladenka ponovno pojavi među svatovima, ona dolazi u promijenjenoj odjeći, ili bar s promijenjenim oglavljem. U svim hrvatskim krajevima postoje veće razlike između djevojaka i udanih žena u odijevanju i osobito pokrivalu glave ili načinu češljanja (od osnovne razlike da djevojke često ne nose nikakvo pokrivalo, a udane stavljaju osobite kapice, rupce i složenija oglavlja). Promjena odjeće i oglavlja (frizure i onoga što nosi na glavi) vidljiv je vanjski znak novog statusa; po njemu tradicijsko okružje prepoznaje da je nastupilo novo, bračno stanje.

◁ Mladenka, Sibinj, Slavonija, 1996.

Svatovska grana, Trnjanski Kuti, Slavonija, 1996.

Svatovska grana, Vođinci, Slavonija (muzejski primjerak)

Skidanje vijenca, odnosno promjena oglavlja u nekim je krajevima poseban dio svadbenog običaja, izvode ga uz odgovarajući ceremonijal i uz posebnu pjesmu. U Gradišćanskih Hrvata zapisan je složen i dirljiv prizor *tancanja venca*, opraštanja mladenke od njezina djevojačkog vijenca. Određeni svatovi, djevojke i mladići oblikuju krug, a *veliki staćilo*, s mladenkinim vijencem nataknutim na okićenu palicu, stane u sredinu kruga. Djevojke drže u rukama upaljene svijeće. *Veliki staćilo* se tri puta obraća mladenki, a nakon svakoga govora zasvira "nujna" glazba. Prvo obraćanje glasi:

> *Ti poštena zaručnjica, poglej si ti na ov lipi rozmarinski venac, kako se on zeleno sviti, i ja tebi velim, tako malo ćeš ti ov zeleni venac na tvojoj glavi nositi, kor će on već kada na suhih kitah rožice procvasti.*

U Hrvatskom zagorju skidanje vijenca prati pjesma:

Joj, joj venčec moj,
dugo sam te prosila,
malo sam te nosila,
joj, joj venčec moj.

Mladenka, Sibinj, Slavonija, 1996.

Zabilježeno je da se vijenac negdje skida na neobičan način, pomoću vilice (okolica Karlovca) ili sablje (otok Zlarin, Turopolje).

Rasprostranjen je običaj da pred kraj svadbe mladenka u pratnji određenih svatova odlazi do izvora ili zdenca i uzima vodu, a izvor, odnosno zdenac, dariva (jabukom, kruhom, sirom). Tom vodom polijeva svatovima ruke, odnosno daje im da se umiju i obrišu ručnikom, a oni joj za uzvrat u vodu bace novac.

Kraju pirovanja u mladenca pridružuje se mladenkina najbliža rodbina. Ti *pohodi*, *pohođani*, *poođani*, *darovniki* ili *gosti*, uz tradicijske nazive poznaju i tradicijske oblike ponašanja: po njih odlazi mladenac sam ili u pratnji, pred njih izlazi mladenka u odjeći udane žene, u mladenčevoj kući primaju ih uz određen ceremonijal, a isto ih tako i ispraćaju. *Pohođani* obvezatno donose jelo i piće, a trenutak njihova dolaska i običajne pojedinosti lokalno se razlikuju.

Trajanje svadbe varira od kraja do kraja, a etnolozi drže da je u povoljnim prilikama najčešće trajala tri dana. Znatne su promjene u tom pogledu, kao i u drugome, nastale tijekom vremena. Kraj svadbe objavljuje neki svat posebnom izrekom ili se ponudi određeno jelo kao znak za rastanak, a zabilježen je i jedan galantan oblik otpremanja svatova: mladenac svatove i goste daruje kolačem, što je znak da je svadbi došao kraj.

Neko vrijeme nakon svadbe običaj je da mladenci, u pratnji mladenčevih roditelja ili bez njih, ili sama mladenka s još nekim, svečano prvi put posjete mladenkine roditelje (*prvići*, *povrati*). Taj posjet mladenkinu domu može biti već prvoga ili drugoga dana poslije svadbe, a često je u prvu subotu ili nedjelju te osam ili petnaest dana poslije vjenčanja. Mladenkinim roditeljima ili svim ukućanima posjetitelji donesu darove, najčešće piće ili jelo (npr. slatku rakiju, kolač *vrtanj*, pečenicu).

Smrt i pokop

Suvremena etnološka i antropološka istraživanja fenomena smrti i ljudskog odnosa prema njoj nerijetko ističu otuđenost i nespremnost današnjeg čovjeka u trenucima susreta sa smrću, izolaciju umirućih u zdravstvenim ustanovama, smrt kao tabu temu modernog društva i kulture. Nasuprot tome, često se naglašava kako je smrt u seljačkom društvu i kulturi još u nedavnoj prošlosti bila sastavnicom života i kako je čovjek umirao ljudskije i dostojanstvenije. U etnološkoj literaturi doista nalazimo opise posljednjih dana čovjeka koji je svjestan svoga stanja, kojemu se ne taji istina i koji uz pomoć obitelji svodi svoje račune sa životom, oprašta se od obitelji i prijatelja, miri s onima s kojima je bio u zavadi, raspoređuje svoju ostavštinu (zabilježeno je i da od posjetitelja prima poruke koje će isporučiti njihovim pokojnicima). Jasno je da ta dva modela suprotstavljaju uopćene krajnosti i da tako delikatno pitanje ne treba generalizirati niti idealizirati. Činjenica jest da je odrastanje u višegeneracijskoj obitelji i neprekidan uvid u cjelokupan tijek čovjekova života te izravni doticaj s prirodom, biljnim i životinjskim svijetom, drukčije oblikovao pojedinca. I neke vrednote i temeljne postavke tog društva bile su drukčije. Načelno je seljačko društvo pozitivno vrednovalo starost, samo iznimno je izdvajalo bolesne i stare, a imalo je i određene ustanove svojevrsne društvene skrbi. Tako je, primjerice, jedna od uloga bratovština bila briga za udovice, stare, bolesne i siromašne, što je podrazumijevalo i nazočnost uz bolesnika i samrtnika, pomaganje i sudjelovanje u sprovodu i podušjima, a gotovo u svim krajevima zabilježene su i slične međusobne obveze u okviru susjedstva: u imotskom kraju npr. svaka kuća u *komšiluku* sudjelovala je novčanim prilogom za troškove, a po jedan član obvezatno je dolazio na sprovod.

I u pitanjima smrti seljački je svjetonazor lavirao između kršćanskih i nekršćanskih, posebice pretkršćanskih predodžbi. Nastojao je smrt učiniti predvidivom prepoznavajući je u mnoštvu predznaka, a tražio je i mogućnosti da joj se suprotstavi isto tako velikim brojem magijskih, obrednih, ali i praktičnih postupaka. Glasanje ili pojava određenih životinja tumačili su se kao neposredni predznaci smrti, a smrt je mogao najaviti i san. Tijekom godine o smrti se gatalo u određene dane, npr. na Božić i Svijećnicu prema kretanju dima s blagoslovljene svijeće, za Ivanje prema kitici bilja i cvijeća. Vjerovalo se da jedna smrt može predvidjeti drugu, odnosno da određeni znaci uz prvi smrtni slučaj istoj zajednici mogu najaviti još jedan gubitak (npr. otvorene oči

Pokop djeteta, Ravni Kotari, Dalmacija

pokojnika, škripanje nosila). Rijedak je i zanimljiv zapis iz sela Otoka u Slavoniji koji kazuje kako, čim netko umre, žene ispeku neparan broj kruhova zvanih *debelke*, a kad umrloga iznesu iz kuće, jednu *debelku* stave na stol; ovaj postupak i neparan broj hljebova treba zaštititi da uskoro, ili iste godine, smrt ponovno ne pohodi tu kuću.

Značenje tradicionalnog seljačkog odnosa prema smrti iskazuju i podaci o pripremanju i čuvanju odjeće i ostaloga za ukop (svijeća, osobiti prekrivač za umrloga, ukrasni ručnici koje u sprovodu nose na križevima i crkvenim barjacima). U slučaju dugotrajnog i teškog umiranja, osim pomoći svećenika, utjecali su i drugim sredstvima i postupcima, u želji za ozdravljenjem (zavjeti) ili olakšavanjem agonije (npr. iznošenje umirućeg djeteta u polje za mjesečine, stavljanje određenih predmeta pod postelju ili uzglavlje umirućeg, izgovaranje određenih formula, kupanje teškog bolesnika u kupki s određenim biljem). Kad je smrt sasvim blizu, umirućem su u ruke stavljali upaljenu svijeću, pomažući mu da je drži. Kad smrt nastupi, otvarali su prozor (da duša izađe) i odmah ga zatim zatvarali (da ne ulazi svjetlo koje može loše djelovati na pokojnika), zastirali su zrcalo tkaninom ili ga okretali naopako, zaustavljali sat, gasili vatru na ognjištu, puštali stoku iz štale (ponegdje u trenutku kretanja sprovoda).

Umrloga operu i obuku susjedi ili daljnji rođaci (istoga spola) te polože na ležaj, škrinju ili odar (učinjen od dasaka položenih na nosače ili stolce, prekriven platnom). Pokojnika obilaze rođaci i suseljani, mole uz njega i čuvaju ga do kasno u noć, pa i neprekidno do sprovoda. Uz umrloga se zajednički moli, a u večernjim satima ponegdje žene pletu vijence za pokop, a muškarci krate vrijeme razgovorom, kartanjem pa i pjesmom. U kući se ne kuha, pa ukućanima hranu donose rođakinje i susjede. Mrtvoga su u sprovodu nosili na improviziranim ili osobitim nosilima koja su bila u vlasništvu crkve ili seoske zajednice. Prije negoli što je postalo obvezatno pokapanje u lijesu, umrle su ukapali umotane u platno; u nekim se krajevima lijes uveo ranije negoli u drugima. U Dalmaciji su npr. postojale zajedničke grobnice, vlasništvo seoske zajednice ili bratovštine. Selo je imalo više takvih grobnica, a između dvaju ukopa u jednu grobnicu morao je proći određen broj godina. Tako se članovi jedne obitelji nisu pokapali u istu grobnicu, a potreba za obiteljskom grobnicom nije ni postojala. U nekoj vrsti prijelaznog vremena u selu je, obično u vlasništvu crkve, postojao samo jedan lijes koji je služio za prijenos umrlih od kuće do groba.

S umrlim su ukapali i poneki njemu drag predmet (osobito s djetetom), ali su potvrđeni i drukčiji primjeri poputbine (novac, svijeća), značenje kojih je u vezi s drevnim predodžbama o putu na drugi svijet.

U najsjevernijim hrvatskim krajevima i u Gradišćanskih Hrvata prije kretanja sprovoda od pokojnikove kuće odvijao se i poseban oproštaj pokojnika od obitelji, rodbine i suseljana; tekst oproštaja (*/s/pričanja*) prema tradicijskom modelu sastavljao je obično crkveni kantor, odnosno učitelj i izvodio ga pjevajući na također ustaljeni napjev, obraćajući se tugujućima u prvom licu, kao da govori sam pokojnik.

Izabrana karakteristična kitica pripada Hrvatima iz Mađarske (okolica Šoprona), iz daleke je 1896. godine, nastala u povodu smrti trinaestogodišnje djevojčice, a sačuvala se u zapisu Frana Kurelca:

Z Bogom ostanite, dragoljubna mati,
Utarite suze, nekate plakati;
Bog vam trude plati, njemu me ofrujte,
I vi bratci, sestre, z Bogom ostanite!

Pri kretanju pogrebne povorke poslije vjerskog obreda uslijedile bi i radnje drukčije vrste: otvaraju se prozori i vrata, otkrivaju zrcala, prolijeva voda za pokojnikom, prevrću stolci na kojima je stajao lijes.

U mnogim krajevima, čim nastupi smrt, okupljena ženska rodbina počinje glasno naricati (*jafkati, tužiti, navijati, narekati*) za pokojnikom: riječ je o tradicijskim obrascima oplakivanja pokojnika, uz ritmički i melodijski uobličene tekstove koji izražavaju žalost onih koji ostaju, nabrajaju vrline pokojnika, mole ga da prenese poruke drugim pokojnicima i drugo. Neki zapisi tekstova naricanja pokazuju kako ono slijedi i opisuje sva zbivanja u kući u kojoj leži mrtvac. Ovo oplakivanje vrlo je potresno u trenuci-

Spomen-obilježje vojniku Hrvatske vojske, 1993.

Spomen-obilježje žrtvi prometne nesreće, 1970.

ma kad se umrli odnosi iz kuće, u sprovodu i osobito za vrijeme ukopa. Ponegdje su naricale žene koje nisu pripadale obitelji, nego su, kao tome vješte, pozvane pa i nagrađene za trud (*narekuše* u Poljicama, *javkalje* u jaskanskom prigorju, *narekalje* u Međimurju).

U primjeru plača majke za neoženjenim sinom (iz Slavonije) razabire se motiv sprovoda kao ženidbe:

Jaoj, moja jabuko zelena,
Koja nisi do vrimena došla,
Koja nisi ni dozriti mogla!
Jaoj, moja jabuko zelena,
Jaoj, moje momče neženjeno,
Koje majka oženila nije!
Crna zemljo, prosto ti ne bilo,
Što odmami jedinka od majke!
Oj težaku mile majke svoje,
Vridno srce mile majke svoje.
Vridno srce i vridnoćo moja,
I sad si mi, zlato, poranio,
Mile majke mili mladoženjo!

Bratimsko groblje, Srednje Selo, otok Šolta

Majka te je jedva dočekala,
Još je rano svatove kupiti.
A što si se, zlato, požurio?
Nije vrime, zlato, od svatova,
Nisi sebi snašu odabrao,
Divojke se udavati ne će.
Ti si mene, zlato, privario,
Pa si rano, srce, požurio,
Sakupio sve svate žalosne,
Gdi no nema gajdi ni barjaka,
Niti ima snaše odabrane,
Već se ovdi i plače i cvili.
Oj jedinče, drago srce moje,
Što si tako ucvilio majku?
Tko će starog dadu zaminiti?
Tko će dadi konje dovoditi?
Tko će dadi poslove raditi?
Tko će dadu do smrti hraniti?
Ne brineš se, drago srce moje,
Što si tako ucvilio majku.
Kako ti se sažalit ne more,
Što te tvoja tako moli majka?
Okreni se ma na koju stranu,
Pa požali žalosnicu svoju,
Žalosnicu, ucvilitu majku!

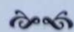

Stariji način ukrašavanja groba, Lobor, Hrvatsko zagorje, 1972.

Nadgrobni vijenac domaće izrade, Lobor, Hrvatsko zagorje, 1972.

Fragmenti *nabrajanja* iz okolice Imotskoga pri posjetu grobu kćeri, odnosno sina, svjedoče i o doticajima ovih verbalnih izričaja s drugim oblicima usmene književnosti:

Valjen Isus, crna zemljo,
I u zemlji vita jelo!
Jele moja sunce moje,
Ko će majku ogrijati?
Jele moja diko moja,
Ko će majku prodičiti?
Jele moja ružo moja,
Daleko si mirlisala!
Progovori razgovoru
Razgovori majku svoju,
Majku svoju ucviljenu
Majku svoju rastuženu!
Di su tvoja medna usta
Je su li se osušila?
Di su tvoje crne oči
Je su li mi pobilile?
Sva je kuća opustila
Otkad tebe u njoj nema...

Spavaš li mi diko moja,
Moj Ivane, moje cviće,

Moj Ivane, moja diko!
O moj boru povaljeni,
O moj grade razoreni!
(...)

Neobično su zanimljivi i zapisi *javkanja* četiriju *javkalja* iz okolice Jastrebarskoga koje su, ovisno o dobu godine, uklapale tekst povezan s istaknutim svecima, odnosno običajima tog razdoblja, primjerice:

Dešel je dešel sveti Juraj – joa – jo,
Dinesal je dinesal zelenu kitu – joa – jo;
Vi ga, ćaćku, ne vidite – joa – jo.

Joj, ćaćku, rožica – joa – jo, (ponavlja se iza svakog stiha!)
Ispričujte se iži i družini,
Ispričujte se susedim i pretkom.
Dešla siva megla naše polje,
Iz našega polja vu našu goru,
Iz naše gore vu naše selu.
To ni bila ta siva megla,
Nek je bila ta bela vila;
To ni bila ta bela vila,
Nek je bila ta oštra smrca,
Ka potkisila te bele nege,
Ka potkisila tu sedu glavu.

Ovisno o tradiciji pojedinog kraja i udaljenosti od groblja, pokojnici su se nosili ili vozili na kolima, a zabilježen je i arhaičan način voženja istaknutih pokojnika na saonicama s volovskom zapregom i u ljetno doba. Ponegdje nije bio običaj da pokojnika do groblja ispraća najbliža rodbina, nego su oni ostajali kod kuće (Dalmacija); tako se drugdje postupalo samo u slučaju smrti prvorođenoga djeteta (Slavonija). Sprovod mladića ili djevojke barem je u nečemu podsjećao na svadbeni obred, bilo da je dio sudionika bio sastavljen, odjeven ili zakićen kao sudionici svadbene povorke, a pokojnik ili pokojnica također djelomice ili potpuno opremljeni kao mladenac, odnosno mladenka (mladenčeva kitica, mladenkin vijenac). U sprovodu djevojke, mladića pa i djeteta negdje su nosili krunu, odnosno vijenac od ružmarina ili drugog bilja, a prevladavala je bijela boja (lijes, odjeća, cvijeće). Nakon završena ukopa važno je bilo obredno umivanje, obvezno pranje ruku usput na nekom potoku ili zdencu, ili nakon povratka u kuću umrloga, gdje je slijedio i obrok za one koji su nosili umrloga, križeve ili barjake, pripremili raku i drugo.

Ovaj obrok u većini je hrvatskih krajeva imao značaj i oblik strukturirane tradicije, utemeljene na vrlo starim predodžbama i vjerovanjima, iskazane u određenom broju i vrstama jela (neparan broj, negdje devet, posluživanih tri po tri), izmjenjivanju blagovanja, molitvi i napitnica te postojanju voditelja obreda (muškarac koji u sprovodu nosi raspelo, a pri obroku je glavni govornik). Uz prevladavajući naziv *karmine*, za ovaj obredni obrok zabilježen je i stari naziv *daća* (u Dalmaciji i dalmatinskom zaleđu; s otoka Zlarina potvrda iz 1502) te na istom području naziv *sedmina* (jer se održavao sedam dana poslije ukopa, a ponegdje je naziv ostao i kad se promijenio dan održavanja pa i sadržaj tog posmrtnog običaja).

U Loboru u Hrvatskom zagorju *karmine* su na dan ukopa; poslije prva tri jela, a prije prvog pića *starešina napija* ovako:

Dojdi Bog k nam i k našemu obedu, blagoslovi naše pile i jele; dojdi Bog i k ove dušice, tera se je ločila od ovega mertvega tela, tere sme položili v mater zemljo da je Bog prime v nebe, pak jo naseli med one verne duše, tere se veselijo v raju dike nebeske. Amen.

Spomenik žrtvi nehotična ubojstva iz 1911.

Smrt je oduvijek čovjeka znala zateći nenadano, izvan kuće, stjecajem nekih tragičnih okolnosti, a čovjek je na poseban način reagirao na takvu smrt: označio je mjesto ljudske pogibije postavljanjem križa ili spomenika, s natpisom ili bez njega, ili jednostavno uspravio oveći kamen i izdubio u njemu križ. O obilježavanju mjesta smrti ne svjedoče samo očuvani spomenici nego i brojne predaje.

Briga i sjećanje na pokojnike iskazivala se gotovo na sve veće blagdane, a neki su upravo njima posvećeni: Dušni dan i Svi Sveti. Tada su se uređivali grobovi, palile na njima svijeće, a i u kući se, posebice pri blagovanju i u obrednim postupcima obraćalo i pokojnicima, što svjesno i izričito, što sadržajima kojima je zaboravljen smisao (npr. ostavljanje hrane i pića za pokojnike).

Obitelj je poslije smrti svojega člana određeno vrijeme, ponajviše ovisno o stupnju srodstva, iskazivala svoje žaljenje vidljivim znacima u odijevanju i ponašanju: izostavljanjem ukrasa i živih boja, prevladavanjem grubljih materijala i tamnih boja te odricanjem od veselja i zabave. Boje žalosti su bijela i crna. Bijelo, kao stari znak žalosti, donosi prevagu platna, osobito u panonskim krajevima, te "mrkih" ili upravo crnih dijelova na osnovnoj bijeloj odjeći (rubac, pregača). S vremenom, crno je prevladavalo kao boja smrti. Oglavlje je i u slučaju smrti djelovalo kao znak: skidanjem šešira tamo gdje su ga muškarci obvezno nosili u svakoj drugoj prilici, prekrivanjem inače otkrivene djevojačke glave te osobitim načinima vezanja i odrješivanja rupca, posebice u sprovodu.

BLAGDANI TRADICIJSKOG KALENDARA

Život seljaka odvijao se u izmjenjivanju radne svakidašnjice, osobitih i svečanih prigoda u životu pojedinih obitelji te blagdana cijele seoske zajednice. Tradicijski kalendar obuhvaćao je blagdane koji se ponavljaju svake godine, za koje je već rečeno da su u Hrvata najvećim dijelom, u vremenu o kojemu govorimo, povezani s istaknutim blagdanima katoličkog kalendara. Blagdani katoličkog kalendara isti su u svim katoličkim zajednicama, iako neki od njih imaju lokalnu veću ili manju važnost: npr. određeni svetac proslavlja se svečanije ako je zaštitnik nekog mjesta. Još su veće, etnološki i folkloristički relevantnije razlike u onim sadržajima koje tim blagdanima nije odredila vjera i crkva nego pretkršćanske predodžbe, vjerovanja, obredi i običaji. Zato i u tome smislu ovdje govorimo o tradicijskom kalendaru.

Tradicijski kalendar ne počinje s prvim danom siječnja, nego taj datum uključuje u cjelinu božićno–novogodišnjih blagdana; godinu dana raspoređuje u manje i veće cjeline i pojedinačne datume, obilježene određenim tradicijama, koje se više lokalno razlikuju. Ipak, prije svega, tradicijski je kalendar vezan uz slijed godišnjih doba i agrarnu godinu, jer je takva razdioba vremena u životu seljaka bila najvažnija.

Riječ je o blagdanima kao danima koji se razlikuju od radne svakidašnjice sela prošloga i dijela ovoga stoljeća, na način kako i hrvatski jezik suprotstavlja blagdan i svagdan. Od zapisa o običajima kojima iz tog vremena raspolažemo tu pripadaju tzv. godišnji ili kalendarski običaji, a zbog ograničenog prostora bit će riječi samo o najvažnijima.

Prikazi godišnjih običaja većinom počinju od jesenskog kruga običaja, uz konstataciju da su oni folklorno siromašni, ali su neka vrsta uvoda u najbogatiji skup običaja oko Božića i Nove godine. Najvažniji među jesenskima su običaji oko Svih svetih i Dušnog dana, kad se uređuju i posjećuju grobovi, a zabilježeno je i da se pokojnicima ostavljala hrana ili piće, na groblju ili kod kuće na stolu poslije večere; očigledna je raznorodnost tih dvaju sadržaja. U crkvenoj godini katolika ti jesenski dani relativno su kasno odabrani kao dani posvećeni sjećanju na pokojnike, a u starijoj hrvatskoj tradiciji štovanje pokojnika sastavnica je drugih običajnih cjelina i datuma (npr. božićnih). U tradicijskom smislu dan Svih svetih je važniji kao posljednji pastirski blagdan u godini koji su pastiri slavili na polju, uz hranu i piće koje su dobili na dar.

U povodu shvaćanja da mošt sazrijeva na Martinje ili na dan svetoga Martina (11. studenoga) u malogradskim, a kasnije i seoskim sredinama sjeverne Hrvatske, na taj se dan održavaju šaljive ceremonije "krštenja mošta". Blagdanski značaj iskazuje se i obilnijim gošćenjem, i to pečenom guskom.

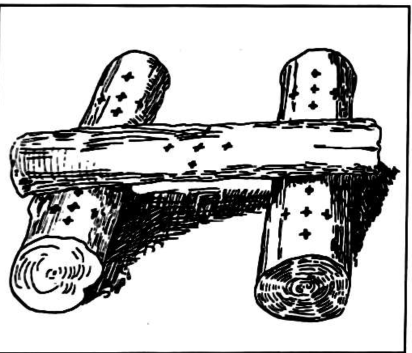
S danima sv. Barbare (4. prosinca) i sv. Lucije (13. prosinca), uz koje je vezano gatanje, proricanje, pa i darivanje, počinje predbožićno razdoblje.

Božić i Nova godina

Vrijeme od kraja studenoga do polovice siječnja obuhvaća niz blagdana i uz njih vezanih običaja, obreda, vjerovanja; svi zajedno čine cjelinu, s Božićem kao središnjim vjerskim i tradicijskim blagdanom. Taj sklop običaja primjer je preplétanja raznorodnih tradicija, od elemenata stare slavenske religije i mitologije, preko onih iz antike, do kršćanstva, odnosno katoličanstva. Znanost je posebice ukazala na proces kristijanizacije pretkršćanskog ili "poganskog", upozoravajući da kristijanizacija nije dokinula nekršćanske običaje u božićnom sklopu, iako ne raspolažemo dokazima o njihovu neprekinutom trajanju, niti svakome pojedinome možemo točno odrediti izvor.

Hrvatski božićni običaji, uz sve odlike kršćanskog, odnosno katoličkog proslavljanja tog velikog blagdana, sačuvali su i sadržaje pretkršćanskog podrijetla, usredotočene na zimski solsticij i na početak nove godine. Uočljivo je da su u Hrvata isti ili slični običaji negdje vezani uz Badnjak i Božić, a drugdje uz Novu godinu, ili se iste pojedinosti ponavljaju na oba blagdana. Etnolozi drže da su preklapanja božićnih i novogodišnjih običaja posljedica mijenjanja kalendara, odnosno pomicanja datuma Nove godine. U vrijeme kad su Hrvati prihvatili kršćanstvo, dan Isusova rođenja i prvi dan nove godine slavljeni su zajedno, 25. prosinca; na novi datum premjestili su svoje drevne novogodišnje obrede (koje su prije toga slavili početkom ožujka). Kasnije je početak godine vraćen na 1. siječnja, kako je to bilo u rimskim vremenima. Narod je ponekad slijedio promjene kalendara pomičući i svoje običaje, a ponekad je ustrajao na starim nadnevcima. Zato nalazimo velike sličnosti u sačuvanim tradicijama u razdoblju od kasne jeseni do proljeća.

Badnjaci.

Tragovi prepletanja božićnoga i novogodišnjeg očuvani su u jeziku i običajima. Tako se npr. Nova godina naziva *mali Božić*, a u čestitkama i govornim, odnosno obrednim izrekama što se izriču na Badnjak ili Božić spominje se *mlado l/j/eto:*

Hvaljen Isus na ovo mlado leto! (Stupnik kraj Zagreba)

Osebujnost hrvatskog Badnjaka, odnosno Božića su prelijepe pučke božićne pjesme; jedna od njih, *Narodi/l/ nam se kralj nebeski,* u pripjevu kaže: "Na tom mladom l/j/etu, svega obilja..." Sam Božić i osobiti božićni kruh u nekim se mjestima nazivao *litnica, letnica, ljetnica*.

Božićne običaje karakterizira kićenje zelenilom i drugim ukrasima, unošenje slame i priprema božićnog stola, paljenje panja *badnjaka*, izricanje čestitki i govornih formula za dobrobit i napredak kućanstva i ukućana te posjeta božićnog čestitara (*polaznik, položaj, poležaj, položar*). Mnogobrojne i raznolike božićne običaje, različite u jadranskom, dinarskom i panonskom području Hrvatske, ipak povezuju određeni sadržaji čiju su ulogu i podrijetlo etnolozi pokušali protumačiti. Tako se, primjerice, drži da neki od njih pripadaju kultu predaka: stavljanje svijeće (jedne, dvije, tri ili jedne trostruke) na stol na Badnju večer (po svijeći se gata o prirodu iduće godine, a po dimu kod njezina gašenja o smrti ukućana); od nekih jela, kao što je grah, riba, kaša, orasi i med – ponešto se ostavlja na stolu poslije obroka; zatim prostiranje slame i uklanjanje kovanih predmeta iz prostorije u kojoj se jede, pa i paljenje panja *badnjaka.*

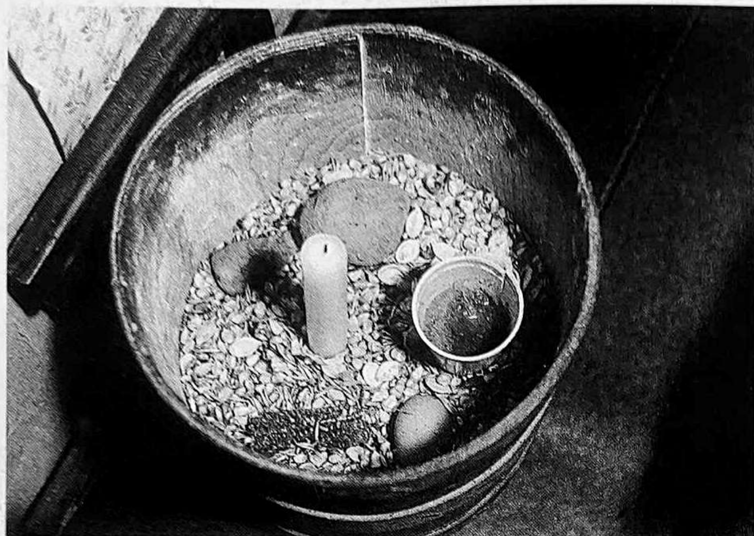
Panj *badnjak*, jedan ili više njih, često tri panja ili deblje grane, usijeku se u šumi i ceremonijalno dopreme u kuću, uz osobit pozdrav ili dijalog pri ulasku:

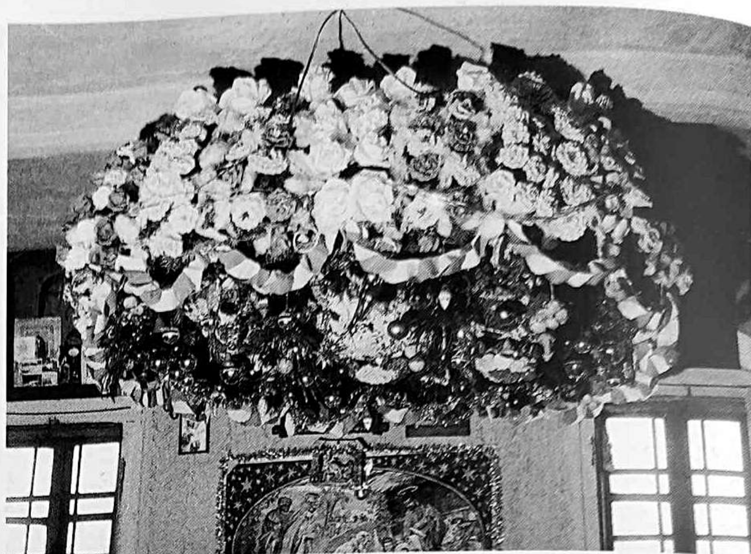
– *Faljen Isus!*
– *Vazda Isus i Marija!*
– *Dobro vam došao Badnji dan i porođenje Isusovo!*
– *I s tobom zajedno!* (okolica Vrgorca i Imotskog)

Zapaljeni *badnjak* domaćin posipa žitom ili na njega stavlja jelo i polijeva uljem i vinom i uz to izgovara obredne izreke. Udara ga tako da vrcaju iskre, što se tumači željom da se u idućoj godini izazove toliko blagostanje koliko gusto iskre lete. Ugarci i ostaci *badnjaka* odnose se u polja i vrtove, stavljaju u sjemensko žito, na pčelinjake i u torove, s vjerovanjem u njihovu plodonosnu i zaštitnu moć.

Badnjak, unošenje slame. Oroslavlje, Hrvatsko zagorje, 1972.

Badnjak. Posude sa žitaricama, plodovima, medom i svjećom, Oroslavlje, Hrvatsko zagorje, 1972.

Božićni ukras *cimer,* Oroslavlje, Hrvatsko zagorje, 1972.

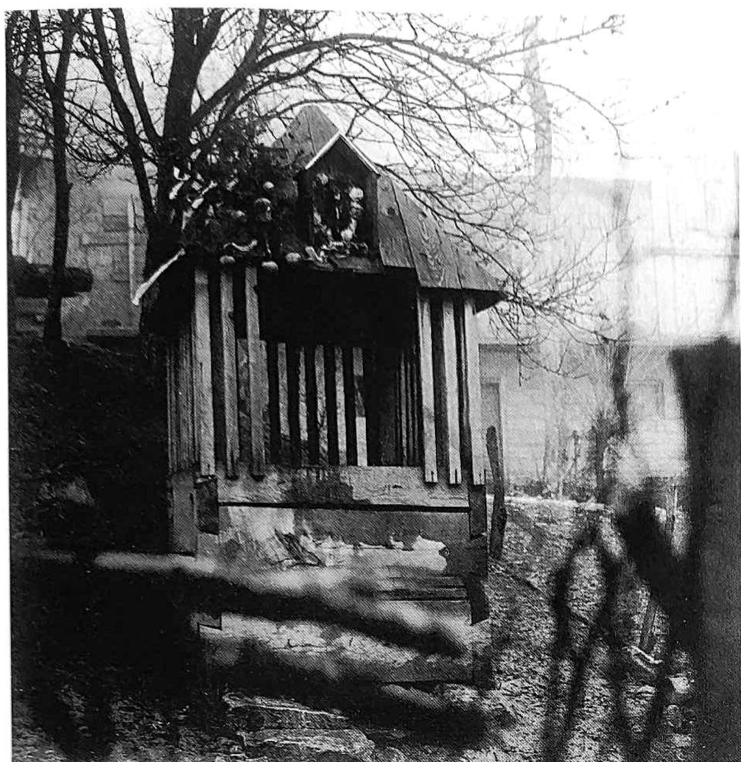
Rezultati etnoloških istraživanja o podrijetlu panja badnjaka i običaja s njim u svezi nisu jedinstveni niti konačni. Rasprave o podrijetlu ukazuju na mogućnost da je paljenje *badnjaka* usvojeno tek nakon dolaska Slavena na jugoistok Europe. Neki tumače da je ta vatra namijenjena jačanju sunca koje je u te dane najslabije. Paljenje *badnjaka*, s mnoštvom običajnih i obrednih pojedinosti i njihovih inačica, bogato je dokumentirano u velikom vremenskom rasponu na jadranskom i dinarskom području Hrvatske te u Hrvata koji su iz tih područja iselili (npr. Bunjevci) i Hrvata u Bosni i Hercegovini; na panonskom području sačuvani su tragovi te tradicije. Paljenje *badnjaka* dugo se opiralo kritici i pritiscima zbog njegova *poganstva,* a zatim se postupno napustilo prelaskom s otvorenog ognjišta na štednjak.

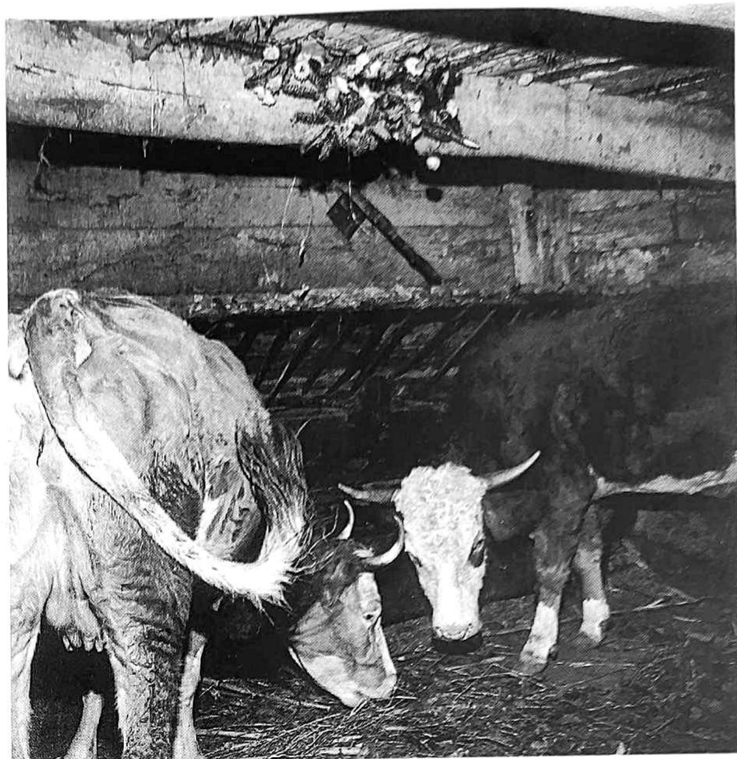
Na već spomenutom novogodišnjem karakteru božićnih običaja i pokušaju da se magijskim postupcima utječe na prirast i priplod u dolazećoj godini temelje se tumačenja i drugih božićnih tradicija, kao što su osobita božićna peciva, odnosno hljebovi (ukrašeni likovima od tijesta), zatim postavljanje na božićni stol posude s raznim vrstama žitarica, sjemenaka i plodova te kuhanje kaše od sličnih sastojaka. Ista se predodžba navodno krije i u postupcima osobitog čestitara koji dolazi u kuću rano na Božić, mora biti muško, čvrsto sjediti (da bi tako i kokoši sjedile na jajima), jesti i piti te žariti iskre s badnjaka, za što sve bude nagrađen jelom, pićem, žitom.

Opće je poznato božićno kićenje doma svježim grančicama različitog bilja; ovisno o kraju, bile su to grančice crnogorice, zimzelena, bršljana, božikovine, javora, kadulje, rute, masline. Na sjeverozapadu je dugo održano kićenje zajedničke prostorije zelenilom i drugim ukrasima, obično kuta sobe gdje se nalaze slike svetaca i drugi predmeti pučke pobožnosti. *Kinjč* ili *cimer* znao je biti vrlo raskošan ukras pričvršćen o stropnu gredu iznad stola, sastavljen od grana crnogorice i zakićen jabukama, orasima obojenima zlatnom bojom, cvijećem i girlandama od raznobojnog papira i drugim. Bršljanu, božikovini i grani crnogorice s vremenom se pridružilo ili ih istisnulo čitavo stablo jele ili smreke – europsko božično drvce preuzeto iz grada. I kićenje zelenilom suzbijalo se kao *pogansko* i nekršćansko.

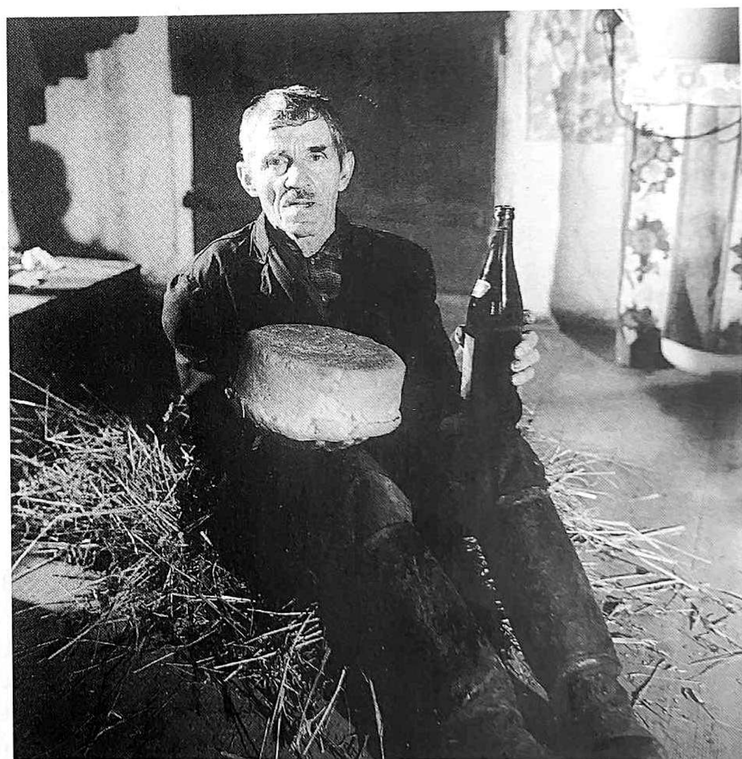
Kao ukras, ali i kao svjedok davnih magijskih i kultnih namjena, tu je i božićno žito ili vrtić, posijano najčešće na dan sv. Barbare ili sv. Lucije, ukrašeno vrpcom, često upravo hrvatskom trobojnicom, a negdje i s utaknutom svijećom. Svijeća i njezino svjetlo također je jedan od znakova Badnjaka i Božića; ako su tri (ili jedna trostruka), personificiraju Sveto Trojstvo, a ako su dvije, onda se jedna pali za žive, a druga za mrtve.

Svečani trenuci počinju u predvečerje Badnjaka, nakon što je sve u kući pripremljeno. U krajevima i vremenima kad je paljenje *badnjaka* bilo živo, bio je to središnji i najsvečaniji dio Badnje večeri, osobito u dinarskom i jadranskom području. U sjevernom dijelu Hrvatske to je trenutak kad pred okupljene ukućane domaćin ili drugi muškarac

Božićni ukrasi (na zdencu i u štali), božićni stol i izricanje božićne čestitke. Oroslavlje, Hrvatsko zagorje, 1972.

Božićni kruhovi

donosi naramak slame (i sijena), upaljenu svijeću i osobit božićni kruh (ponegdje zvan upravo *božićnjak*). On pozdravlja i izriče dobre želje uobičajenom izrekom:

> *Faljen budi Jezuš Kristuš! Na tom mladom letu zdravi, veseli, kak jeni jeleni. Daj vam Bog žerebič, telič, prasič, purič, racič, gosič, picekov, mira i božega blagoslova.* (Hlebine u Podravini)

Negdje je morao sjesti na slamu, jesti i piti ponuđen kruh i vino te zajedno s ukućanima oponašati kvocanje kokoši i pijukanje pilića, u želji da utječu na njihovo množenje i zadržavanje u blizini kuće. Slama se rasprostirala po čitavoj prostoriji, ili stavljala samo pod stol i malo na stol; na njoj su djeca spavala te noći, a ponekad i svi ukućani. Slijedi postavljanje božićnog stola koje je počinjalo stavljanjem rukoveti slame i sijena i to unakrst. Zrnje žita također se na stol stavljalo u znaku križa, a iznad toga stolnjak. Na stolu je i osobit božićni kruh, zatim posuda s raznim vrstama žita, u nju ili u kruh utaknuta je svijeća ili više njih, a na stolu ili pod njega stavljali su i razno oruđe i pribor.

Običaji sa slamom poznati su i u dinarskom području, ali su tamo u sjeni običaja oko paljenja *badnjaka*. Uz običaje u svezi s *badnjakom* u jadranskom je području veće značenje imao osobit božićni kruh ili kolač koji je ponegdje svečano donosio na stol domaćin, zajedno sa zapaljenom svijećom.

Večera na Badnjak uvijek je posna, ili barem nemrsna, popraćena molitvom, u znaku pripreme za odlazak na misu, polnoćnu ili ranu jutarnju. Nakon povratka s mise prva je briga upućena domaćim životinjama (s novijim tumačenjem da je Isus rođen u njihovoj blizini); uz hranu blagu upućeni su i razni magijski čini.

Na Božić ujutro u kuću dolazi već spomenuti čestitar koji mora sjesti, izgovoriti uobičajenu čestitku, prožariti vatru, a za to dobije dar. Ovaj čestitar negdje dolazi još na dan sv. Barbare ili na Badnjak; u slavonskom selu Retkovci *položaj* dolazi oba ta dana, postupa na isti način, a na Badnjak bude obilnije nadaren (dvostrukom kobasicom, *položajskim* kolačem, suhim sirom i voćem). Čim stupi u kuću, on mora sjesti, žene ga posiplju žitnim, kukuruznim i lanenim sjemenom, da bi sve to dobro rodilo. Za uzvrat čestita ukućanima:

> *Čestit vam bijo Badnjak, Adam i Eva! Živi i zdravi i do godine bili!,*

a oni mu uzvraćaju:

> *Živ i zdrav i ti bijo!*

Zatim *položaj* prožari vatru novim žaračem izgovarajući:

> *Deca vam se rodila, krave telile, kobile ždrebile, krmače prasile, čele puštale, njive rodile, kvočke, guske, patke i pure legle, ko šta ve iskre frcale!*

Na Božić se ljudi većinom zadržavaju u svojim kućama i okupljaju na božićnom doručku i ručku. Mnogi zapisi ističu da su i najsiromašniji nastojali obilno jesti na Božić, makar su time iscrpili sve svoje mogućnosti. Gdje je to ikako bilo moguće, neizostavno je bilo pečenje na božićnom stolu, bravlje ili svinjsko, odnosno purje; ono ne ukazuje samo na stvarno bogatstvo božićnog stola, nego i određenu simboliku i svojstva tih životinja, koja se dovode u svezu s napretkom i plodnošću. Naravno, tu su i slastice, suho voće, vino i druga pića.

U više je krajeva, kao stariji običaj, zabilježeno darivanje vode (zdenca) novcem, jabukom, kolačima ili zapaljenom svijećom te ukrašavanje bunara zelenilom. U Podravini (Hlebine) rano na Božić jedan je muškarac iz kuće bacio u bunar kolač, jabuku i sol s riječima:

> *Ladna voda, ja ti dajem dara, a ti meni srećicu i zdravja.*

Darivanje ljudi odavno je vezano uz božićno i novogodišnje vrijeme: kao starije – prije svega darivanje obrednih čestitara i novije – darivanje djece, počevši od dana sv. Lucije i posebice za dan sv. Nikole. O Božiću se međusobno daruju djevojke i mladići,

Božić u okolici Livna, Bosna, 1970.

Božićni kruh, Dalmatinska zagora

kao znak sklonosti pa i ženidbenih namjera, prije svega jabukom, orasima, lješnjacima, bademima, suhim smokvama i narančama, često na osobit način skladno udešenim.

Od drugog dana božićnih blagdana, dana sv. Stjepana, mladi su imali više prilike za susrete, jer tada počinje zimski društveni život sela, posebice zabave s plesom. Trećeg dana Božića ili kasnije, negdje tek za Sveta Tri Kralja, iz kuće se iznosi slama da bi se vezala oko voćaka ili stavila u kokošinjac, svinjac, vrt, na polje, s vjerom u njezinu plodonosnu i zaštitnu moć. I mrvice s božićnog stola ne smiju se baciti bilo kamo, nego se spale ili čuvaju, da bi, kao blagoslovljene i moćne, poslužile u trenucima nevolje.

Poslije Božića, ponegdje u duljem razdoblju, skupine čestitara obilazile su kuće, pjevajući osobite pjesme i za uzvrat dobivajući darove. Ophod, ophodari i pjesme najčešće se nazivaju izvedenicama od riječi *koleda*: *koledanje*, *koledari*, *kolede*. Po nekim tumačenjima podrijetlo ophoda i njegova naziva ima izvor u antičkom folkloru (*kalende* = prvi dan u mjesecu kod starih Rimljana), a drugi ga povezuju s imenom slavenske božice plodnosti. Zanimljivo je da se *koledom* nazivaju i obredne vatre, također važne za ovo razdoblje i njegove običaje i obrede, ali i za druga godišnja doba. Raspravu o nazivima i podrijetlu ne drže svi podjednako važnom; važnijim se čini upozoriti da su svi indoeuropski narodi poznavali obredne ophode oko zimskog solsticija te da su božićni (i novogodišnji) ophodi samo nastavili tradiciju pretkršćanskih, zadržavši u sebi i ostatke ranijih kultova. Ovaj ophod, osobito njegove pjesme, regionalno su vrlo različite; njihovi zapisi i poneki još živi oblici svjedoče o pripadnosti različitim glazbenim tradicijama. Ophodi za Sveta Tri Kralja, odnosno trikraljevske kolede (*tri kralji* i *zvezdari* u sjevernoj Hrvatskoj) nastali su tek u 16. stoljeću kao đački običaj.

Vrlo su poznate i još očuvane dubrovačke koledske pjesme; od sljedećih dviju čije početne stihove donosimo, prva je navodno starija.

Došli smo vas kolendati,
Vaš'jem dvorim hvale dati,
U našega gospara prid dvore,
Pjevajmo braćo do zore.

Visoki su ovi dvori,
Pod njima su zlatni tori,
A u njima golubica,
Naša dobra domaćica. (...)

Koledari kuće grade,
Koledo, koledo!
Što ćemo im dara dati?
Veselo, veselo. (...)

U Lici, Istri i na Kvarnerskim otocima božićni ophodari nazivlju se *fijole, fiole*; ta riječ obvezatna je u pripjevu njihovih pjesama. Ophodari od ukućana očekuju dar, zahvaljuju im pjesmom ili kude, ako ih ne saslušaju i ne daruju. Evo zapisa iz Ivčević-Kose u Lici:

Dobar večer gazdarice,
Prid kućom ti fijolice.
Fijole, fijole,
Svakom budi fijole! (pripjev iza svaka dva stiha)
Prid kućom ti zelen bor,
Za njeg svezan konjić tvoj.
Na njem jaši Ive tvoj,
Na glavi mu krunica.
U ruci mu grančica,
Na grančici tičica.
Tičica je popivala,
Mlado lito dozivala.

Zahvala:

Hvala, hvala, gospodaru,
Na vašemu lipom daru.
Kako ste nas darovali,
Od Boga se radovali.

Pokuda:

Prid kućom vam suha greda,
pribila vam gazdi leđa.

Zanimljivo je da su Gradišćanski Hrvati u novu postojbinu donijeli i dugo održali običaj s istim imenom *koleda*, a pjesma koju je zabilježio Fran Kurelac u selu Hrvatske Šice vrlo je slična onoj iz Like. U sjevernim hrvatskim krajevima ophod se ranije izobičajio negoli u jadranskom i dinarskom području, pjesme sačuvane u zapisima drukčije su, a naziv i pripjev *koleda* ili nije poznat ili se susreće u pjesmama drukčijeg sadržaja i namjene.

Na jadranskom području zabilježen je još jedan osobit običaj u razdoblju između Božića i Sveta Tri Kralja, a to je biranje "kralja" ili "kneza": izabran od svojih sumještana i obilježen vladarskim insignijama (krunom ili osobitim štapom), ponegdje okružen i izabranom pratnjom, on je određeno vrijeme, nekoliko dana ili čak cijelu godinu, odlučivao o nekim mjesnim pitanjima. Biti izabran "kraljem" ili "knezom" bila je velika čast, ali je dužnost da počaste svoje sumještane znala ozbiljno ugroziti imovinsko stanje odabranih. To je, navodno, bio jedan od razloga napuštanja tog običaja.

Poklade

Poklade i pokladni običaji su vrijeme prije početka korizme, ponegdje počinju već poslije Sveta Tri Kralja, a kulminiraju u tri dana – nedjelju, ponedjeljak i osobito pokladni utorak – prije Čiste srijede ili Pepelnice kojom završavaju. Glavna pokladna zbivanja nisu svake godine u isto vrijeme, a cjelokupno pokladno razdoblje različito traje (od stalnog datuma Sveta Tri Kralja do pomičnog, Pepelnice). Osim vremenskog uklapanja u kršćanske kalendare, poklade nemaju drugih dodirnih točaka s kršćanstvom, što znači da se one oslanjaju na starija, pretkršćanska nasljeđa iz područja magije, religije i mitologije. Zato ne čudi što je Katolička crkva, kao i svjetovna vlast, suzbijala pokladne običaje i još više karnevalski duh koji se suprotstavlja svakom autoritetu.

Poklade, odnosno karneval (*krnjeval*, *krnoval*), *fašnik* (i druge izvedenice od njemačkog Fasching), *mesopust/pust*, kako se u raznim hrvatskim krajevima naziva to razdoblje, a često istim ili sličnim imenom i pokladna lutka i maskirani likovi, na prijelazu su iz zime u proljeće. Važnost tog prijelaznog razdoblja za agrarnu godinu i zamisao da čovjek može određenim postupcima utjecati na prirodu za svoju dobrobit, polazišta su etnoloških tumačenja drevnog smisla i funkcija pokladnih običaja. Prema tim tumačenjima, odlučujuća je bila uloga zaštitne (apotropejske) magije i magije za plodnost koja se nazire iza mnoštva regionalno i lokalno različitih pokladnih postupaka i likova. Pitanja podrijetla i prvotnog ili negdašnjeg značenja poklada nisu, naravno, jedino važna, iako im je povijesno usmjerena etnologija poklanjala najviše pozornosti. Naša novija etnološka i folkloristička istraživanja nastoje poklade promatrati kao proces koji traje stoljećima u različitim društvenim okružjima; u tom dugom vremenu traju određeni likovi, postupci i simboli, ali oni u svakom vremenu ne znače isto. Suvremeni istraživači imaju uvid u današnja pokladna događanja, raspolažu relativno oskudnim etnografskim zapisima od sredine prošloga stoljeća i povijesnim dokumentima (koji nisu dosta poznati). U nekim pitanjima oslanjaju se na druga europska istraživanja iste teme (teorijski okvir, posebice teorije o podrijetlu koje nalaze izvore i uporišta karnevala u različitim antičkim i posebice rimskim kultovima i svečanostima). Usporedba sadašnjeg stanja i nedaleke prošlosti karnevala ukazuje na veće promjene, prije svega

Poklade u Turčišću, Međimurje, 1957.

"Didi i baba" iz Graba, Dalmatinska zagora,1966.

na slabljenje magijskih funkcija koje su, sudeći prema starijoj literaturi, prevladavale u seoskim pokladama. Međutim, kritika starije građe i njezinih interpretacija ocjenjuje da one ne odgovaraju stvarnom stanju nego da su odraz slabosti istraživača i njihove koncepcije, tj. zanemarivanja svega što se držalo unosom iz grada i što je "kvarilo" lik ćudorednih seljaka (pokladna neumjerenost, raspojasanost, nepoštivanje svjetovne i crkvene vlasti). Iz istih se razloga na prvom mjestu isticala zaštitna magija, a ne magija za plodnost (opsceni prizori). Ta kritika zamjera i nedostatak podataka o gradskim karnevalima u kojima je od magijske važnija komponenta društvene kritike.

U svjetlu svojih teorija, suvremeni su istraživači analizirali i dio starije građe. Dva su tipa karnevala, nazvana prema rimskim svečanostima: *luperkalijski* (karakterističan za ruralne stočarske krajeve i bliži magiji plodnosti) i *saturnalijski* (češći u urbanim okružjima i skloniji društvenoj kritici). Važan je dio pokladnih likova i postupaka iz starijih etnoloških zapisa našao svoje mjesto u tim analitičkim kategorijama. Tako je kao luperkalijske lako prepoznati maskirane skupine muškaraca u kostimima od životinjskih koža, s privezanim zvonima (*zvončari* iz okolice Rijeke, *baukači* iz sela Turčišća u Međimurju, *bušari* iz Slavonije, *buše* u Baranji, *didi* u Dalmatinskoj zagori i okolici Sinja, *didići* u Lici, *bučani* s otoka Krka). Iako se razlikuju u pojedinostima, osobito u maskiranju glave (kožne i drvene maske, životinjski rogovi), te pokladne likove povezuje i njihovo ponašanje: brzo i agresivno kretanje u skupini, ponegdje u posebnom ritmu, stvaranje buke zvonima i drugim instrumentima (rogovima, klepetaljkama), vitlanje štapovima i toljagama, plašenje promatrača.

U maskiranoj skupini ili odvojeno od nje nalaze se dva karakteristična i vrlo rasprostranjena pokladna lika, *djed/did i baba*. Obučeni su u staru i otrcanu odjeću, jedan od njih ima zvono ili batinu, obično i vrećicu s pepelom kojim posipa promatrače, posebice žene. Ovaj par obvezatno izvodi opscene scene, imitira spolni čin, a *djed* za tu svrhu zna imati i osobit rekvizit u obliku falusa.

U opisanom nije teško prepoznati tragove zaštitne magije (odbijanje i zastrašivanje zlih sila) i magije za plodnost, bez obzira na to što ti postupci znače sudionicima tih događanja. I u opisima gradskih, odnosno malogradskih poklada, kakav je npr. *fašnik* u Samoboru ili *pust* u Primorju (Senj, Novi), lako se prepoznaje tzv. saturnalijski tip karnevala koji je u osudi karnevalske lutke, u drugim maskiranim likovima i zbivanjima te u pokladnim publikacijama obračunavao s događajima protekle godine, posebice komentirajući društveni i politički život. Pogubljenju lutke (spaljivanje, utapanje, vješanje) prethode dramske scene u kojima sudjeluju tužitelj, sudac, branitelj i tugujuća rodbina optuženog. Zajednički sadržaj takvih karnevala redovito su i povorke maskiranih skupina koje uprizoruju neki sadržaj, često na kolima, te pojedinci koji kostimom i maskom iskazuju svoju maštu. I među ovima se pojavljuju prizori i pojedine maske veće starine i tradicije, kao što su maske konja ili deve s goničem, svatovska ili pogrebna povorka.

Maskirane skupine koje predstavljaju svatove vrlo su čest prizor u gradskim i seoskim pokladama. U dosluhu sa zaboravljenom magijom plodnosti, pokladni svatovi plijene komikom izvrnutih uloga (sićušan mladoženja, a muškobanjasta, krupna i često trudna mladenka; oboje muškarci) i golicaju seksualnim aluzijama u ponašanju i govoru. U seoskim pokladama odavno defiliraju likovi iz drugih etničkih, društvenih i profesionalnih skupina: Cigani, gospoda, vojnici, obrtnici, svećenici, fratri, biskupi te maske smrti, anđela i vragova. Većinu tih likova susrećemo i u gradskim karnevalima. Danas je teško suditi, a jedva da je i važno, gdje je riječ o utjecaju i preuzimanju, a što

Maska konja, Gornja Bistra, Hrvatsko zagorje, 1972.

je na obje strane moglo nastati neovisno. Načelo prerušavanja sigurno je odavno svuda isto: biti netko drugi. Za to je pokatkad dosta izvrnuti naopako vlastito odijelo ili uzeti odjeću suprotnog spola, prekriti lice i izmijeniti glas.

Međutim, određeni sadržaji seljačkih poklada pripadaju samo njima, a tima su etnolozi opravdano posvećivali veću pozornost. To su npr. već spomenute maskirane skupine opremljene materijalima i rekvizitima seoskog podrijetla (životinjske kože i

"Didi" iz Graba, Dalmatinska zagora,1966.

Maska *čaplje,* Podturen, Međimurje

rogovi, zvonca, trube od kore i životinjskih rogova), slično opremljeni likovi *djeda* i *babe*, prizori s oraćim i drugim poljodjelskim spravama i radnjama. Skupina "orača" s oraćom spravom, eventualno i branom, pojavljuje se na Pepelnicu, po seoskim ulicama i dvorištima mjestimice zaore brazdu, a skupljaju i darove (jaja, slaninu, vino). U skupini zna biti i sijač i gonič koji tjera u jaram upregnute sudionike. Ovaj prizor, opisan u nedalekoj prošlosti kao pokladna šala, dovodi se u vezu u nas i drugdje, s poznatim oboravanjem sela ili njegovih dijelova zbog zaštite od bolesti i zaraze. Zanimljivo je da su često, u drugih naroda, ali i u nas, protagonistice bile žene (npr. u Slavoniji). U Slavoniji je zabilježeno i vrlo aktivno sudjelovanje žena u svim drugim pokladnim zbivanjima, za razliku od drugdje na selu prevladavajuće ili isključive uloge muškaraca. Osobitost seoskih poklada su i neki regionalno ograničeni sadržaji: osobiti pokladni posjetitelj, *polaženik*, čiju ulogu i ponašanje seljaci tumače kao postupak za dobro peradi, nošenja jaja i leženja (npr. kod Dugog Sela rano na Pepelnicu u kuću dolazi djevojčica i šuteći sjedi, domaćica joj u krilo stavi novaca ili jaja). Na krajnjem sjeverozapadu Hrvatske o pokladama su išli ophodari koji pjevaju i plešu za bolji rast lana, repe i zelja, poskakujući visoko koliko žele da naraste lan i šireći noge koliko bi trebala narasti repa.

Mladenci u pokladnoj svadbi, Lobor, Hrvatsko zagorje, 1975

Spaljivanje pokladne lutke, Lobor, Hrvatsko zagorje, 1975..

Tu za len, tu za len,
Za ti dugi len.
Fašnik se je oženil,
Pepelnicu zaručil.
Tu za len, tu za len,
Za debelu repu. (Međimurje)

Ove dječake, kao i sve maskirane skupine koje su posjećivale seoske domove, ukućani su častili jelom i pićem. Pojedini članovi prikupljali su i nosili darove. U dinarskom su području maskirane skupine imale vođu (*did, Turčin* ili *arambaša*) koji je nosio sablju i na nju nabadao veće komade darovanog suhoga mesa. Pred kućama su pjevali tražeći dar i zahvaljujući na njemu:

Evo kuće i odžaka,
dobre žene i čovika.
Ovde će nas darovati,
didu bradu namazati. (...)

Hvala tebi, domaćine,
što si didu darivao
i sablju mu namazao. (Otok kraj Sinja)

Zvončari, okolica Kastva, 1993.

Među ostatke magijskog i specifično seoskog sigurno se ubrajaju i različiti postupci s voćkama da bi bolje rodile (stresanje stabala, pucanje u njih), simbolično započinjanje važnih poslova kako bi te godine bili uspješni (u vrtu i vinogradu, priprema sjemena), postupci za zaštitu živadi i stoke (da ih ne odnese lisica ili kobac, protiv ujeda zmije).

Poklade kao vrijeme zabave svuda potvrđuju i podaci o pokladnim plesovima koje je organizirala seoska mladež, osiguravajući odgovarajuće prostorije i svirače. Često se ističe da su o pokladama zaplesali i stari i djeca, a među starijim zapisima ima i onih koji bilježe kako su tada znali zaplesati i svećenici i fratri. Obilje pa i neumjerenost u jelu, primanje i uzvraćanje posjeta, druženje i plesne zabave – značajke su koje poklade iskazuju kao izrazito blagdanske dane u životu sela.

Uskrs

*P*oslije poklada, u ozbiljnosti i odricanju korizme, počinje priprema za još jedan veliki katolički blagdan, za dan Isusova uskrsnuća. S motrišta etnologa, opet se ukazuje isprepletenost katoličkih crkvenih obreda s narodnim tradicijama drugog podrijetla. Kao i kod Božića, možda ipak u manjoj mjeri, opet se naziru pretkršćanski običaji i obredi vezani uz proljetno buđenje prirode i negdašnje proslavljanje početka nove godine. U vrijeme korizme svuda se nastojalo poštivati nemrs, izostaviti mesna i masna jela. Sveopće čišćenje počinje od kuće i okućnice, u lugu se pere posuđe, čiste se pomagala s ognjišta, osobito lanci i verige (u Dalmaciji ih djeca na Čistu srijedu vuku

Nošenje blagoslovljene vatre (guba) i vode na Veliku subotu, Lobor, Hrvatsko zagorje, 1974.

Gradnja uskrsnoga krijesa, Kuljevčica, Hrvatsko zagorje, 1930.

po kamenim gomilama). Tek poneka folklorna pojedinost u etnografskim zapisima razbija strogost i ozbiljnost korizmenog ozračja; takva je npr. šaljiva pjesmica iz Poljica, ali i ona na svoj način svjedoči o poštivanju vjerskih propisa:

Korizma,
Kupus pogrizla,
Ulje polokala,
Muku pozobala.

(*muka* = brašno)

Ni uskrsni običaji nisu svuda u Hrvata jednaki, ali imaju puno zajedničkog. Neki su ograničeni na određeno područje, a drugi se javljaju na više strana s razlikama u pojedinostima. Uskrsni običaji počinju sa Cvjetnicom (*Cvitnica, Uličnica*; *uljka* = maslina). U crkvi blagoslovljenu grančicu (masline, drijenka, vrbe, rakite, palme) kod kuće će zataknuti za stropnu gredu, raspelo ili sliku sveca, da im uz blagoslov donese i zaštitu od groma (za nevremena njezin će djelić poslužiti u različitim magijskim činima). Blagoslovljenu grančicu seljaci će odnijeti i na polje, k blagu, pčelama.

Vjerovanje u osobitu moć vode, cvijeća i zelenila dolazi do izražaja i u djevojačkom običaju kićenja zdenca u noći uoči Cvjetnice (u Slavoniji i u obilasku više bunara) te umivanja u vodi s cvijećem na Cvjetnicu radi zdravlja i ljepote lica, ali i na Veliku subotu kad zazvone zvona (ako su u tom trenutku u crkvi, djevojke nastoje doći do blagoslovljene vode). U Velikom tjednu priprema se sve za nastupajuće blagdane: uređuje se kuća i okućnica, priprema hrana i odijelo (za Uskrs se prelazilo na laganiju odjeću i nastojalo priskrbiti bar nešto novo), boje i ukrašavaju uskrsna jaja. Od Velikog četvrtka, kad se zavežu crkvena zvona, pa do njihova razvezivanja i ponovne uporabe na Veliku subotu, umjesto zvonima mještani se pozivaju na molitvu i u crkvu *škrebetaljkama*, *čegrtaljkama*, *klepetarnicama*. U crkvi je obično jedna veća naprava za to, ali je po selima to omiljen dječji uskrsni zadatak: uz *škrebetanje*, na određenim mjestima

Gradnja uskrsnoga krijesa, Lobor, Hrvatsko zagorje, 1974.

Uskrsni krijes – *vuzmenka*, Krašić, 1992.

oni uzvikuju i ustaljen poziv. Djeci se pripovijeda kako su zvona odletjela u Rim, Svetom Ocu na blagoslov. U Velikom tjednu široko je rasprostranjeno i udaranje prutovima po crkvenim klupama (*šibanje*, *tući barabana*, *tjerati korizmu*), a negdje mladići šibaju djevojke i odrasliju djecu. Na Veliki petak svuda se strogo postilo, a ponegdje i pilo vino (bilo zbog podsjećanja na Isusovu krv ili vjerovanja da će tako ojačati svoju). U pučkom crkvenom pjevanju na taj dan (pjevanje muke) na mnogim su mjestima sačuvani vrlo stari i lokalno različiti napjevi. Na otoku Hvaru do naših je dana očuvana procesija, ophod *Za križem* u noći između četvrtka i petka, u kojoj sudjeluju članovi bratovština iz šest sela. Post, odnosno nemrs završava svečanim blagoslovom jela u crkvi (*svetenje, posvećenje*) i njegovim blagovanjem u obiteljskom krugu na Uskrs. I taj crkveni blagoslov ima svoj folklorni dodatak: djevojke i mlađe žene s blagoslovljenim jelom trče svojim kućama da bi cijele godine bilo dosta jela u njihovoj kući ili da bi se te godine udale. Među ostalim jelom i pićem koje se nosi na blagoslov obvezatna su i osobita uskrsna peciva, bolji kruh ili kolač, različito oblikovani i nazivani.

Postanak hrvatskog (dijalektalnog) imena za Uskrs – *Vuzem*, *Vazam* objašnjava se prestankom nemrsa, odnosno ponovnim uzimanjem mesa (*vzeti* meso).

Crkveni blagoslov vatre u uskrsnoj noći, simbol uskrslog Krista – *svjetla svijeta*, također je imao svoje folklorne komentare: s vjerovanjem da će osigurati sreću, s blagoslovljenog ognja ispred crkve kući su odnosili ugarke i živu vatru (pomoću pripaljene gube i drukčije), njome obnovili kućnu vatru koju su negdje nastojali očuvati neugašenu sve do sljedećeg Uskrsa. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj u uskrsnoj su se noći

Uskrs u Gradišćanskih Hrvata,
Frakanava, Austrija, 1976.

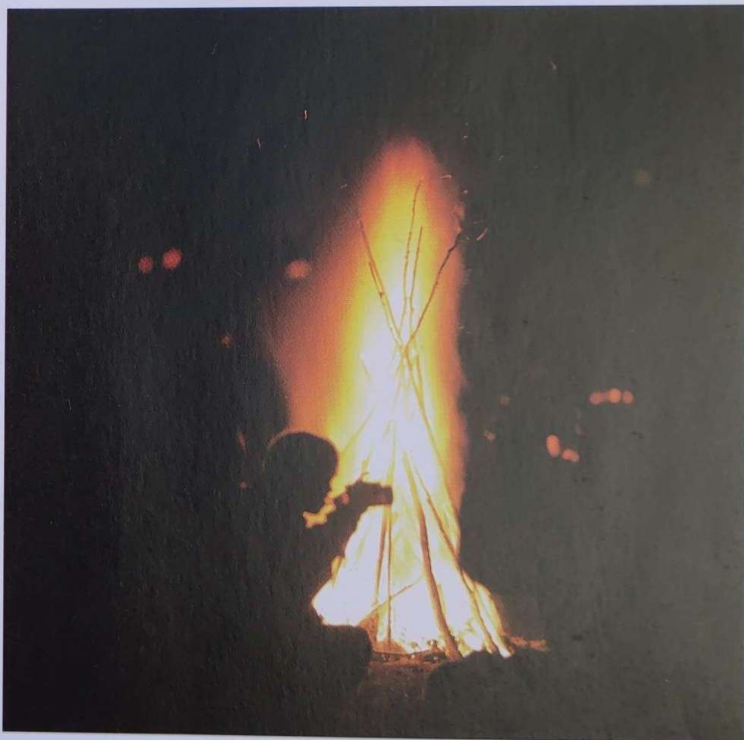
palile i vatre drukčijeg podrijetla, uskrsni kresovi (*vuzmenke*, *vazmenke*, *vuzelnice*, *vuzmenjaki*, *krisi*). Srodne drugim proljetnim kresovima, dakle pretkršćanskog podrijetla, ove uskrsne vatre poznate su i Gradišćanskim Hrvatima (*vuzmeni ognji*); nije sigurno jesu li ih Gradišćanci poznavali još u staroj domovini ili su ih prihvatili u novoj; čini se da je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj paljenje vatri za Uskrs uvedeno pod utjecajem srednjoeuropskog kulturnog kruga.

Još jedna osobitost uskrsne noći u kajkavskoj Hrvatskoj je ophod *raspetnika*, *križičara*, mlađih muškaraca s raspelom i bubnjem koji su pjevali stare uskrsne pjesme i prikupljali darove (pjesma *raspetnika Kristuš je gore stal* zapisana je u Pavlinskoj pjesmarici još 1644).

Jedna od najpoznatijih uskrsnih tradicija, u nas kao i diljem Europe, bojenje i ukrašavanje jaja, nesporno je pretkršćanskog podrijetla. Etnolozi ističu da je u svih Slavena jednaka u ornamentici i tehnici ukrašavanja (nanošenje crteža voskom na ljusku i bojenje prirodnim bojama). O starini ove tradicije svjedoče i arheološki nalazi. Simbolika novog života, zametak kojeg jaje i stvarno nosi u sebi, pripomogla je skladnom uklapanju ove tradicije u kršćanske uskrsne običaje. Uskrsno jaje može se darovati kao izraz sklonosti i prijateljsta, a s njima se i na različite načine igraju djeca i mladež u uskrsno vrijeme. Uskrsna jaja se razmjenjuju i imaju osobitu ulogu pri činu sklapanja posestrimstva (Međimurje, Podravina).

Na uskrsni ponedjeljak, poslije dugog vremena odricanja od zabave i plesa, opet počinje društveni život. Poznata su i osobita uskrsna kola, i na sjeveru i u jadranskom dijelu Hrvatske.

Uskrsni krijes u Gradišćanskih Hrvata, Frakanova, Austrija, 1976.

Jurjaš sa zastavom, Donja Lomnica, Turopolje, 1934.

Jurjevo

*I*dući važniji proljetni blagdan je Jurjevo, dan sv. Jurja (danas 23., a nekad 24. travnja). U tradicijskom smislu to je ponajprije stočarski blagdan: pastiri su taj dan svečano izgonili blago na pašu (često upravo prvi put poslije zime), dobivali su hrane i pića da se počaste na pasištima, ovjenčavali su biljnim i cvjetnim vijencima stoku, a pri povratku bacili bi te vijence na krov zgrade u kojoj je boravila stoka; ovi postupci trebali su štititi stoku tijekom cijele godine od demonskih sila, osobito vještica (da kravama ne oduzimlju mlijeko). U očisne i obrambene svrhe pregonili su stoku preko zapaljene vatre ili ugaraka. Na Jurjevo su izvodili konje na livade, priređivali utrke i odvodili ih pred crkvu na blagoslov. Na Jurjevo se, kao i druge proljetne blagdane, za zdravlje i ljepotu preporučivalo umivanje u vodi s cvijećem ili pjenušavoj vodi s mlinskog kola.

Jurjevski ophodi, ograničeni na dio sjeverne Hrvatske, održavali su se uoči Jurjeva ili rano ujutro na samo Jurjevo. Ophodari (*jurjaši*, *đurđari*), nekad odrasli muškarci, a kasnije dječaci pa i djevojčice, obilazili su seoske kuće, pjevali ili recitirali jurjašku pjesmu, dobivali dar (jaja, meso, predivo, novac), zahvaljivali na njemu ili kudili ukućane ako ih nisu saslušali i darivali. Nosili su svježe prolistale grančice i po jednu ostavljali u svakoj kući; zelenoj jurjevskoj grančici pripisivala se plodonosna moć. Ponegdje je među njima bio i šutljiv sudionik, skriven ispod koša spletenog od zelenih grančica (*zeleni Juraj* ili *Đuro*, *zelenjak*, *jurjaš*) koji je u određenim trenucima poskakivao, plesao. Slični likovi postoje i drugdje u europskom folkloru, a o njihovu postanju, kao i o našem zelenom Jurju, postoje različita tumačenja.

Evo zapisa dviju jurjaških pjesama iz Turoplja:

Prešel je, prešel,
Pisani Vuzem,
Došel je, došel,
Juraj zeleni,
Iz zelene gore,
U to ravno polje.
Darujte ga, darujte,
Jurja zelenoga!
Dajte Juri mesa,
Da vam ne bedesa,
Dajte Juri soli,
Da vam Boga moli!
Darujte ga, darujte,
Jurja zelenoga!
Dajte Juri sira,
Da vam lepše svira,
Dajte Juri jajec,
Da vas ne bu zajec!
Darujte ga, darujte,
Juru zelenoga!
Otidite na sedalce,
Pak nam dajte dve tri jajce!
Če nas 'ne te darovali,
Mi vam bumo sinka 'krali,
Sinka 'krali, otpelali,
Med ružice, fijolice.
Ne dajte nam dugo stati,
Pred vašemi novim vrati,
Jer je blato do kolena,
A voda je do ramena.

▷

Đuro pod košem, Ivanovčani pokraj Bjelovara, 1928.

Ovo se klanja zeleni Juraj,
Kirales! (iza svakog stiha)
Zeleni Juraj, zeleno drevce,
Zeleno drevce (v) zelenoj hali,
Zelenoj hali, jukuni kapi,
Jukuni kapi, jubričkoj sablji,
Jubričkoj sablji, u bačkom pasu,
U bačkom pasu, u plavi hlači,
U plavi hlači, u žutih čizmah.
Kukuvačica zakukuvala,
U jutro rano v zelenom lugu,
V zelenom lugu na suhom drugu,
Na suhom drugu na rakitovom,
Na rakitovom i na borovom,
To mi ni bila kukuvačica,
Već mi je bila mlada nevjesta,
Mlada nevjesta po gradu šeće,
Po gradu šeće, deverke budi,
Dever ne verek kako brajenek,
Stante se gore mlade snašice,
Pak nadielite nas djevojčice,
Nas djevojčice, zelena Jurja.
Sve su djevojke zamuž otišle,
Samo ostala Mara djevojka,
Mara imala zlatu jabuku,
Puno gospode za jabuku drže,
Komu jabuka, tomu djevojka,
Juri jabuka, Juri djevojka,
Jura ju tače u ra(v)no polje,
U ra(v)no polje, u crne gore.

Jurjevski krijes i ostali proljetni kresovi vjerojatno su anticipacija posljednjeg po redu i najpoznatijeg, ivanjskog krijesa. Vežu ih ista vjerovanja i postupci (skakanje i prelaženje preko ognja kao preventiva protiv bolesti) i slične pjesme. Tražeći smisao jurjevskih običaja, etnolozi ističu naviještanje proljeća, odbijanje zlih sila i magiju za rodnost bilja i stoke. Istraživači jurjevskih tradicija drže da je utjecaj crkve doveo do stapanja folklorne predodžbe o zelenom Jurju s predodžbom o kršćanskom sv. Jurju. U nas su zabilježene mnoge predaje i pjesme o sv. Jurju i njegovoj borbi sa zmajem, a zanimljivo je da taj motiv nalazimo i u jednoj pjesmi ophodnika jurjaša iz Turopolja.

Hvaljen Isus i Marija!
Kruto jako veseli se,
Kano drvo zeleni se.
Kano drvo u zelenje,
Sve ptičice u veselje.
Sveti Juraj koplje meće,
I pozoja strašno seče,
Od pozoja laka noga,
Je l' se, Juro, ufaš v Boga,
I u Sina jedinoga?
Odičeni Juraj v krvi,
Med vojaki bil je prvi.
Dobar danak tomu stanu,
Tomu stanu, gospodaru,
Gospodaru, gospodinje,
Cele hiže i družine!
Podajte nam vi sad darca,

Pak nam dajte dva, tri jajca.
Ak' nas ne b'te darovali,
Mi vam bumo sinka fkrali,
Sinka fkrali, otpeljali,
Usręd luga zelenoga,
Med ružice, fijolice,
I med zlatne devojčice.

(*pozoj*=zmaj)

Sv. Filip i Jakov

Prvi svibnja, dan sv. Filipa i Jakova, karakterizira ukrašavanje zelenilom, postavljanje urešenih stabala djevojkama i viđenim ljudima u selu i podizanje *maja, majuša*: visokog oguljenog stabla, s ostavljenim zelenim vrhom i ukrasima na njemu. Na vrhu *maja* objesili bi i nagradu, a mladići bi je pokušavali skinuti. U Slavoniji i Srijemu postojali su na taj dan djevojački i dječji ophodi (*filipovčice, drvce*) u kojima su nosili zelene grane ukrašene tekstilnim rukotvorinama, osobito vezenim ručnicima – *otarcima*. Uočljive sličnosti s jurjevskim ophodom potiču na još jednu usporedbu: kod Hrvata u talijanskoj pokrajini Molise davno je zabilježen prvomajski ophod s maskiranim likom od zelenila i slame zvanim *majo*, s pjevanjem dijaloške pjesme u kojoj prvoj četvorici pjevača odgovara zbor. Po nekim svojim obilježjima ophod *filipovčica*, ali i spasovski ophod i drugi proljetni ophodi srodni su i s *dodolama* i *prporušama* koje idu u vrijeme velike suše, s nadom da će izazvati kišu.

Filipovčice, jakobovčice,
Drvce zeleno, jajce šareno. (iza svakog stiha)
Filip i Jakob goru lomio,
Goru lomio, Boga molio,
Da nam Bog da, da kiša pade,
Da kiša pade, da trava raste,
Da trava raste, da paun pase.
(okolica Vinkovaca)

Djevojka iz Gradišća i njezino majsko drvo, Frakanava, Austrija, 1976.

Majsko drvo, u Gradišćanskih Hrvata, Frakanava, Austrija, 1976.

Spasovo

*J*oš jedan proljetni blagdan koji je posebice namijenjen pastirima, a obilježava ga i ophod *križara*, djevojčica i dječaka koji nose križ ukrašen cvijećem i pjevaju pjesme obraćajući se ukućanima te skupljaju darove. Zabilježen u Slavoniji (i nešto drukčiji u dijelu Dalmacije) i on pokazuje mnoge sličnosti s ostalim proljetnim ophodima, osobito u pjesmama kojima su dijelovi gotovo identični. U spasovskim ophodima istraživači su pronašli tragove ranijih pastirskih svetkovima, ali i negdašnjih crkvenih procesija kojima se slavilo Uzašašće Gospodinovo; te procesije crkva je napustila, a narod ih na svoj način održao u spasovskim ophodima.

Križari iz Klakara,
Slavonska Posavina

Duhovi

O blagdanu Duhova folklorno su najvažniji ophodi *kraljica*, *kraljeva* ili *ljelja*, poznati u sjeveroistočnom dijelu Hrvatske, u Slavoniji i Srijemu te u Bunjevaca i Šokaca u Vojvodini. U ophodu sudjeluju djevojke obučene u svečane nošnje, na glavama imaju bogato ukrašene muške šešire ili neke vrste kruna, a u rukama nose sablje, prave ili drvene, također ukrašene vrpcama ili s nabodenom jabukom, limunom ili narančom. Jedna među njima naziva se *kraljica* ili *kralj* (ta je znala biti i obučena u muško), ponegdje je jedna bila barjaktar i nosila šaren barjak, a bilo je i drugih naročitih osoba, odnosno uloga među njima (mladenka, djever). Uz ove ide i druga skupina sudionica ophoda, bez karakterističnih rekvizita prvih: djevojke svečano odjevene, negdje s

Bunjevačke kraljice iz Baje, Mađarska, oko 1910.

koprenom prekrivenim licima, bile su samo pjevačice, odnosno pjesmom su pratile pretežno plesnu izvedbu glavnih sudionica ophoda. Glavne sudionice drugdje se dijele u dva skupa, *kraljeve* i *kraljice*; *kraljevi* imaju spomenute šešire, a jedna ili dvije sudionice su i neke vrste predvodnice. Plesačice i pjevačice prate skupljači darova (negdje imaju i osobita imena) te svirač na gajdama, odnosno tamburaši u novije vrijeme.

Čitava skupina obilazi selom, zaustavlja se pred pojedinim kućama, odnosno u njihovim dvorištima i tamo izvodi igru sa sabljama, pleše i pjeva osobite pjesme, s još nekim običajnim pojedinostima i obvezatnim darivanjem. Pjesme *kraljica* u mnogome su slične drugim ophodarskim, odnosno koledskim, posebice u zahvali ili pokudi u vezi s darom i u prilagodbi teksta ukućanima; različite su pred kućama u kojima je djevojka za udaju ili momak za ženidbu. Pjesme *kraljica,* odnosno *ljelja,* imaju vrlo karakteristične pripjeve: *ljeljo*, *lado*. Među najstarijim zapisima pjesama *kraljica* nalaze se i ovi namijenjeni domaćinu kuće:

U dvorim ovim
Lado! (iza svakog stiha)
Našeg domaćina
Jelini volovi
Kaloper jarmovi
Ružmarin palice
Pšenica žutica.
Kralju, svitli kralju,
Divan barjaktaru!
Okreni, pokloni
Poklon domaćinu.

Udavači je namijenjena sljedeća pjesma:

Hvaljen Isus – lejo!
Poklonte se, kralju,
I kraljici – lejo!
Krenite se kralju,
I kraljici – lejo!
Po 'vom bilom dvoru.
Ovdi nama kažu – lado!

Lelje iz Gorjana, Slavonija
(rekonstrukcija)

Mladu divu – lado!
Neudatu – lado!
Udajte je – lado!
Ak' ne ćete – lado!
Dajte nama – lado!
Mi ćemo je – lado!
Udavati – lado!
Za našega kralja – lado!
I kraljicu – lado!
(Đakovština)

Pjesma prati i komentira već spomenuti ples ili igru sa sabljama, odnosno potiče i opisuje plesne figure:

Ajd pošeći kralju!
Ajd pošeći kralju! Ljeljo!

I dalje:

Okreni se kralju! Ljeljo! / Udri sabljom, kralju! Ljeljo! / Poklonte se, kralju! Ljeljo/

I na kraju:

Ajd u kolo, kralju! Ljeljo!
Ajd poigraj, kralju! Ljeljo!
– jer se ples sa sabljama izmjenjuje s plesanjem kola uz pratnju svirke.

Ladarice iz okolice Jastrebarskog, 1934.

Ivanje

Proljetni blagdani i prateći običaji kulminiraju u prvom važnom ljetnom blagdanu, Ivanju ili Ivanj-danu, danu rođenja sv. Ivana Krstitelja (24. lipnja). Bogat folklorni sadržaj taj blagdan duguje poklapanju s vremenom ljetnog solsticija, najdulje noći i početka ponovnog slabljenja sunca. Najznačajnije je svakako paljenje vatri, ivanjskog *krijesa*, okupljanje oko njega, pjevanje i plesanje i, osobito, preskakanje ognja. Ne samo da je paljenje ivanjskih vatri zajedničko svim Hrvatima i svim Slavenima nego je to drevna i zajednička tradicija gotovo svih europskih naroda. Te se vatre tumače kao simbol sunca ili kao pomoć suncu, a s tim je u vezi i njihova očisna i apotropejska snaga. Moć vatre zadržavaju i njezini ugarci: preko njih zato pregone stoku, odnose ih u polje, čuvaju za kasniju magijsku uporabu.

Oko ivanjske vatre pjevale su se ivanjske pjesme i plesalo kolo.

U literaturi 17. i 18. stoljeća uz opise ivanjskih vatri u Hrvatskoj spominju se i pjesme i njihov karakterističan pripjev *lado*. Pjesmu koja se pjevala uz ivanjski *kres* u okolici Križevaca zabilježio je Ivan Kukuljević Sakcinski:

Lep nam Ivo kres nalaže,
Na ivanjsko navečerje.
    Oj lado, lado, oj Ivo lado! (iza svakog dvostiha)
Z desnum rukum kres nalaže,
Z levum rukum šaltvu igra.
Njega majka domom zvala:
"Hodi Ivo na večerju!"
"Večerajte, ne čekajte!

Divojke su v kolo došle,
Vse divojke i snašice.
Ja ji moram nadigrati,
Nadigrati, natplesati!"

(*šaltva* = svirala)

Ivanje je i glavni datum ophoda *ladarica*, iako one u svoj obilazak kreću i puno ranije. Ime su dobile po pripjevu *lado* koji je čest i u njihovim pjesmama; isti ophod, odnosno njegove sudionice nazivaju se i izvedenicama od riječi krijes (*krisnice, kresnice, kresovalje*), zatim *ivančice*, a u Žumberku *tijolkalice*, također prema riječi iz pripjeva:

Tio (=tiho) leto, dobar je Bog!

Taj ophod ograničen je na dio sjeverne Hrvatske (od Posavine i Pokuplja na sjever, javlja se u Žumberku te u Beloj krajini u Sloveniji; ova i druge podudarnosti belokranjskog i sjevernohrvatskog folklora posljedica su povijesne povezanosti toga kraja s Hrvatskom i stalne nazočnosti hrvatskog stanovništva u Beloj krajini). Zanimljivo je da je ovaj ophod postojao i u gradu Zagrebu sredinom osamnaestog stoljeća. U ophodu sudjeluju djevojčice, obično ih je paran broj (četiri, osam, ali i više), a uz *partu* – djevojačko oglavlje, često na glavi nose i vijence od cvijeća. Prati ih dječak ili više njih; najavljuju njihov dolazak, čuvaju ih i nose dobivene darove. Pred pojedinim kućama djevojčice pjevaju stojeći mirno ili izvode jednostavno kolo; na mjestu gdje ukućani očekuju da će djevojčice *ladati* nastru im paprati, cvijeća (ivančica) ili stelje, i to u obliku kruga. Pjesme *ladarica* ispred i iza svakog stiha obično imaju pripjeve poput ovih iz Podravine:

Lado, lado – Falen bodi Jezuš Kristuš – lepa lado!
Lado, lado – Jezuš Kristuš i Marija – lepo lado!

Tekst ove pjesme bez pripjeva glasi:

Bog pomogel tomu stanju,
Tomu stanju, gospodaru,
Ponabolje gazdarici,
Pri si hiži družinici.
Zememo vam Ivaneka,
Pa ga bomo sobom nesle,
Sobom nesle pod orešek,
Pak se bomo z njem igrale.
Darujte nas, ne držte nas!
Mi ne mremo pri vas biti,
Mi moramo dalje iti.

Kao i u drugim ophodima postoje i tekstovi zahvale i pokude. Za izvedbu tih pjesama važno je da jedan stih pjeva jedna, a drugi druga polovica zbora (odnosno najmanje dvije i dvije djevojčice, ako ih je samo četiri), izmjenjujući se tako da jedne počinju dok prve još završavaju napjev.

Ovjenčavanje mladeži cvijećem, klasjem ili zelenilom, bacanje vijenaca ili cvijeća na krov ili zaticanje za strehu, kićenje stoke, paljenje vatri te spomenuti ophod povezuje proljetne običaje s Ivanjem. Ivanjska biljka osobite magične snage je paprat, a uz već spomenutu ulogu ivančica u opremi *ladarica*, to ivanjsko cvijeće rabi se i za gatanja i proricanja.

U folklorno siromašnom ljetnom razdoblju povremeno se ponavlja ponešto od već opisanog; npr. paljenje vatri za Petrovo, Vidovo, Ilinje.

FOLKLORNI LIKOVNI IZRAZ

Hrvatska se etnologija malo bavila problematikom folklornog likovnog izraza. Folklorni likovni izraz, sve do druge polovice ovoga stoljeća, bio je češće predmetom usputnih napomena u radovima naših etnografa i etnologa, a samo se iznimno poimao kao zaseban i analize vrijedan aspekt hrvatske narodne kulture.

Potkraj prošloga stoljeća, kad je u nas počelo rasti zanimanje za etnologiju (etnografiju) kao znanstvenu disciplinu, Srećko Lay je u Zagrebu objavio zbirku ornamenata pod naslovom *Ornamenti jugoslavenske domaće i umjetne radinosti* (1874-1875). U ovoj je, lijepo opremljenoj zbirci, prikazao i ponešto od ornamenata hrvatskog, pretežito tekstilnog rukotvorstva.

Vremenu kraja prošlog i početka ovog stoljeća pripada rad Jelice Belović-Bernadzikowske koja je napisala nekoliko za nas danas vrlo važnih članaka i knjiga. Sačuvala nam je, riječju i crtežom, mnoge motive narodne, također većinom *vezilačke umjetnosti* te ih popratila komentarima koji pažljivu čitatelju govore i o kontekstu u kojemu je nastajao folklorni likovni izraz autoričina vremena. Vrijeme u kojemu je pisala ova autorica karakteriziraju zapažanja o uzmaku "autohtonoga" narodnoga pred proizvodima jeftine, potrošačke, građanske kulture. Ovakva zapažanja nerijetko prate apeli da se tradicija očuva, koji se, unutar prostora folklornoga likovnog izraza, ostvaruju i osnivanjem posebnih radionica za izradu rukotvorina prema predlošcima te njihova promicanja i u zemlji, i u inozemstvu.

Kraj trećega desetljeća ovoga stoljeća donosi hrvatskoj etnologiji važne teorijske radove s temama iz "narodne likovne umjetnosti". Riječ je o tekstovima *Svastika i njezin órnamentalni razvoj na uskrsnim jajima sa Balkana* Milovana Gavazzija te *Ekspresionizam u seljačkoj umjetnosti* i *Hrvatski seljački barok* Mirka Kus-Nikolajeva. Spomenuti je rad Milovan Gavazzi pisao kao manifest kulturno-historijskoga usmjerenja (usmjerenje u društvenim znanostima koje je u vrijeme pisanja ovoga rada već bilo na zalazu, ispraćeno brojnim kritikama i osporavanjima zbog teorijskih i metodoloških postavki za koje se zauzimalo) i značajno je utjecao na promišljanje slične problematike u radovima mlađih kolega. Mirko Kus-Nikolajev, s druge strane, svojim radovima jasno pokazuje da prati suvremenu europsku teorijsku misao s područja sociologije i povijesti umjetnosti. Tek se sporadično citirao i nije ostavio dubljega traga u hrvatskoj etnologiji.

Milovan Gavazzi je autor i jedinog, iako vrlo sažetog, preglednog rada s temom iz folklornog likovnog izraza Hrvatske, knjige *Hrvatska narodna umjetnost,* objavljene u Zagrebu godine 1944. Taj će Gavazzijev tekst – zbog želje da se osim rezultata znanstvenoga promišljanja na području folklornog likovnog izraza u Hrvatskoj pokaže i način na koji je hrvatska etnologija promišljala svoj predmet u prvoj polovici 20. stoljeća – svojom strukturom poslužiti dijelom kao model ovom prikazu folklornog likovnog izraza Hrvatske.

O predmetu

Pisanica, Molve, 1923.

Nije jednostavno odgovoriti na pitanje "Što je narodna (seljačka) umjetnost?", ili "Koja je umjetnost narodna?" Jesu li to samo oni predmeti koji mogu ponijeti oznaku autohtonoga? Jesu li to svi oni predmeti koje je seljak izradio i ukrasio svojim rukama? Mogu li se u pojam narodne umjetnosti uvrstiti i proizvodi obrtnika namijenjeni selu? Po čemu se narodna (seljačka) umjetnost razlikuje od građanske (artističke)?

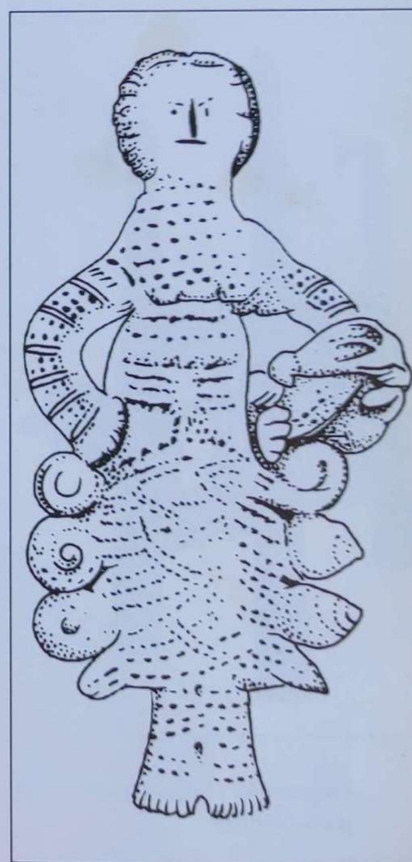
Sve ono što stručnjaci nazivlju folklornim likovnim izrazom bilo je neodvojivom sastavnicom seljačkoga života. Seosko je kućanstvo posjedovalo mnoštvo jednostavnih, neukrašenih predmeta, poput drvenih tanjura, zdjela i žlica, bez kojih svakidašnji život nije bilo moguće zamisliti, a seljak ih je sam izradio. Mnoge od njih je, u trenucima odmora i "dokolice", još i ukrasio ili označio. Među takvim predmetima bilo je najviše onih izrađenih od drva. Spomenut ćemo samo preslice, *vodire, kepčije, lopare,* kutijice za duhan, štapove, kolijevke, stolce, police, škrinje, okvire za slike i brojne glazbene instrumente.

Izradba tekstilnih predmeta bila je, većinom, zadatak žene. Žena je pripremala pređu, tkala, krojila i šivala ručnike, posteljinu ili odjeću za sebe i ukućane. Svakidašnja, radna odjeća bila je jednostavna, a odjeća za posebne prilike s pomnjom ukrašena utkanim ili vezenim ukrasima te aplikacijama.

O tome ćemo saznati iz zapisa naših etnologa (etnografa) s kraja prošloga i početka ovoga stoljeća. Pišući o Otoku u Slavoniji, Josip Lovretić je zapisao:

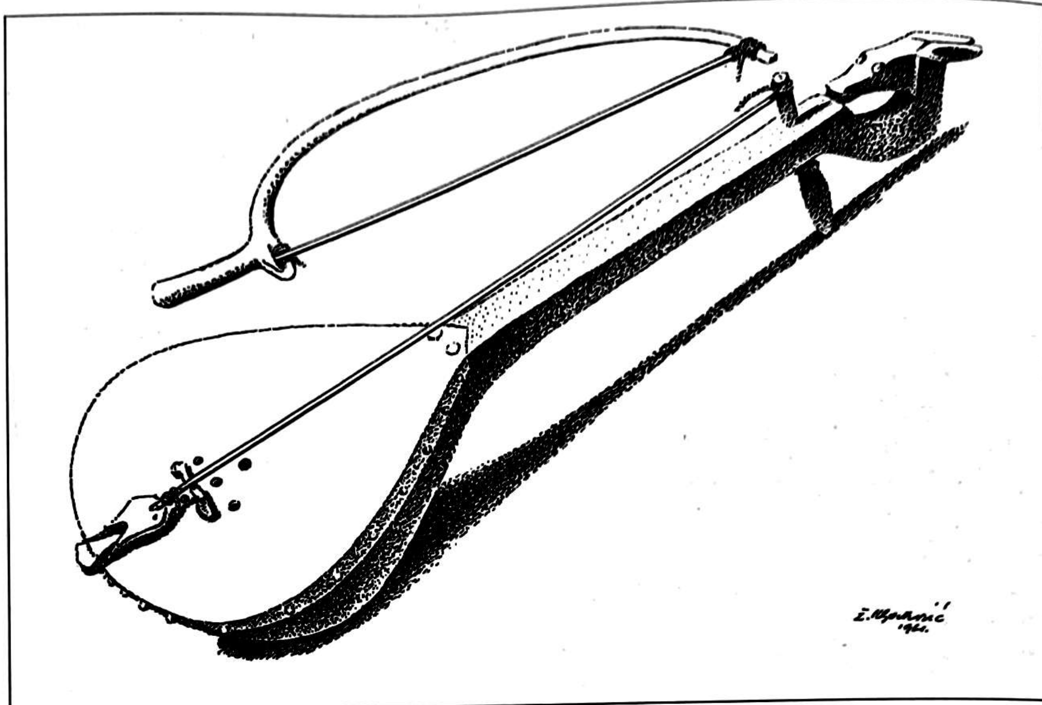
> *U budžaku za slaninama je polica. Na njoj je ovo suđe: taniri, zemljani, bili i šareni; zdile velike za donašanje jila na stol; male zdilice; lonci, veliki i mali; solnjik, za sitnu sol; kašike; vilice; noževi (...), ćup za sirće; niki imaju i šalicu, ili malu porculansku zdilicu za sos, ako gosti dođu; lončarska bukara, vrč za vodu bez grla sa drškom; cimenta limena; čutura za vino ili rakiju; najviše čuvaju čuture u kućarima; erende ili trenica za ribanje rena; mali ribež za kupus i krastavce (...) Postelje su prije uvik pravili sami, sad već uzimaju i kupovne (...) Na slamljači je perina, na perini ponjava ili debela oplatska ili tanja četverocipna; onda dođu vanjkuši, onda ćebe, onda opet ponjava, što na lice stere; ta bude lipa, a ona donja kakagod bude.*

Figuralno božićno pecivo, Vrbnik, Krk.

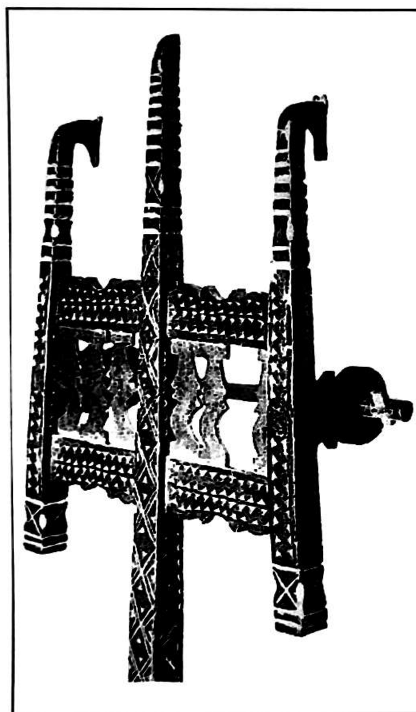

Madona, Josip Cerinski, oko 1936.

Gusle, Konavle, 1961.

Prepredaljka s prikazom konjskih glava, Slavonija

Frano Ivanišević u svojem etnografskom opisu Poljica donosi više nama zanimljivih pojedinosti:

Nad vratin na gornjen pragu u nikin kućan zasiku slova 'Isus i Marija' ili 'U ime Božje', godine te i te sagradija ti i ti. Niki stavu ploču i na njon natpis, a niki udilaju čovičju glavu pa naziđu u kuću. Viđa se urizano pušaka, noža, polumiseca, sunce, zvizde, križ, pa živina, zec, sokol, konj i.t.d. Naši domaći majstori znaju sve to izdilat od svake stine i za liplje rađe, grobnice, pristupnice oltara, volte, pragove, cvitove i natpise. Nisu na školan učili, nego vidili po svitu, okon odnili i upantili u glavi. Dobri su za kresat, ziđat, tribalo bi da se malo bolje razumu u dišenje (crte, narise) i mire. I u drvetu znadu izradit postelje, stole, ormare, posuđe od kužine.

Ili, dalje:

Boce, bukare, dižve, kable i vidrice načinjaju naši domaći meštri, tako skrinjice ili kanavete. Lopari, žbanje, vučije, sinije, mali i veliki anbari kupuju se na pazarin u Sinju, Splitu, Omišu, Solinu, Trilju, Zadvarju. Ta roba (trgovina) dolazi od Knina, od okolice Sinja i od Bosne. Primorci kupuju ponajviše na brodin, koji vozu iz senjske Rike svaku trgovinu. Znali bi sve to načinjat i naši meštri, ali ne će, nego kupuje se, jer je cinije.

U opisu samoborske kuće iz 1915. godine koji donosi Milan Lang saznajemo da su:

Stijene (...) lijepo obijeljene i čiste, a tako i pod. Strop u starim drvenim kućama nije nabacan mortom, nego je drven, trami su otvoreni. Oni služe ujedno i kao police, te se mnoge manje stvari (knjige, koledari) stavljaju za tram. Nad vratima je obično koso nagnuta polica. "Prezvane hiže" imale su nekoć na tim policama sjajno osvjetlane kositrene tanjure i zdjele (...). Uza stol pri stijeni su klupi, obično s naslonom, onda stolci, ormari visoki i niski, koji je obično pokriven tkaninom, a po njoj je pometano finije posude: šalice, čaše, slika majke Božje bistričke pod staklenim zvoncem i još kojekake luksuriozne stvarce (...). Na nekim drvenim kućama su prozori feršolani, to jest naokolo prozora su četiri daske kao okvir. Više puta su te daske uz vanjski rub krivulja-

Dječja igračka, Vidovec, Hrvatsko zagorje

sto izrezane, da je ljepše vidjeti. Ima gdjegdje i na začelku ovakova cifrarija, ali više na novijim građevinama. Sve zidane kuće imadu oko prozora cifrarije, neke manje, neke više. Daske na nekim hodnicima, daske na uličnim vratima i stupovi njihovi ponajviše su iscifrani i izrezuckani na gornjem kraju ili uokrug ili na uglove ili pomiješano i rupama izbušeno.

Izradba predmeta koje nazivamo narodnom likovnom umjetnošću bila je, dakle, uobičajena aktivnost. Također, etnografski zapisi s početka stoljeća kazuju nam da su seljani prepoznavali posebno nadarene pojedince i divili se njihovu umijeću te od njih nabavljali dio inventara svojega kućanstva. Osim toga, neki su od njih po narudžbi izrađivali seoske kućne oltare, dječje igračke ili različite svetačke likove za lokalnu crkvu ili kapelu te raspela koja su se zatim postavljala na otvorenom, najčešće na raskrižjima putova.

Ovako je u nekim krajevima Hrvatske bilo još početkom 20. stoljeća. Oslobođenje Slavonije od turske okupacije i kolonizacija Nijemaca, Mađara, Slovaka i Čeha koje su nakon svršetka velikih ratova s kraja 17. i početka 18. stoljeća u Slavoniju doveli Marija Terezija i Josip II., suočili su slavonsko selo s obrtničkom proizvodnjom mnogo ranije. Već od ovoga vremena narodnu likovnu umjetnost Slavonije, ali i zapadnog dijela sjeverne Hrvatske čine, uz predmete izrađene u seoskom kućanstvu, i predmeti izrađeni za seosko kućanstvo. Zbog političke situacije i pomorskih trgovačkih veza, te na izgled veće vrijednosti takvih predmeta od onih koje su izradili domaći, seoski majstori, kao što smo mogli vidjeti iz primjera Poljica, i stanovništvo priobalnog dijela Hrvatske biralo je potrepštine za svoje kućanstvo i među proizvodima domaćeg ili stranog obrta.

Pojam "narodne umjetnosti" u hrvatskoj etnologiji (etnografiji) najčešće je podrazumijevao oboje: "narodnu umjetnost u užem smislu" ili, kako su je još nazivali, "pravu seljačku umjetnost" i "obrtničko-seljačku umjetnost". "Prava" je seljačka umjetnost proizvod seljaka samih, za vlastite potrebe, dok su predmete seljačke obrtničke umjetnosti proizvodili obrtnici i prodavali ih seljacima. Seljaci su takve kupljene predmete u pravilu prihvaćali kao nešto svoje, tradicijom baštinjeno, seljačko. Obje su "umjetnosti", dakle, bile u vezi, i utjecale su jedna na drugu. Kupljeni predmeti, ako su se uvozili iz drugih krajeva, mogli su biti uzorom za inovacije u folklornom likovnom

Rezbarena pastirska čaša, Slavonija

izrazu, ali su, isto tako, mogli u njemu ne ostaviti nikakva traga, biti samo uspomenom s kakva pomorskoga putovanja ili rijetkošću, ukrasom na polici.

Narodna umjetnost se u mnogočemu razlikuje od visoke, "građanske" umjetnosti. To je razlikovanje najstarijim hrvatskim etnolozima pripomoglo u određivanju predmeta njihova znanstvenog interesa. U opreci prema individualnom i autorskom izrazu u građanskoj umjetnosti, folklorni likovni izraz je stekao romantičarske oznake kolektivnosti i bezimenosti. S druge strane, zapažanje da narodna umjetnost nalazi uzore u onome što je zatečeno i već usvojeno u nekom okružju, ili je viđeno izvan njega, priskrbilo joj je (nerijetko negativno označene) epitete konzervativnosti i neinventivnosti. Međutim, kako folklorni likovni izraz i visoka umjetnost nisu podvrste jedne jedine likovne umjetnosti koja ih nadsvođuje, za njih ne vrijede ista načela vrednovanja, niti se oni ponašaju prema istim "zakonitostima". Već je i sama smjena stilova u visokoj umjetnosti puno brža i skokovitija od promjena u narodnoj umjetnosti. Narodna umjetnost se tek u detaljima povodi za promjenama koje se događaju u visokoj umjetnosti, pokazujući drukčija načela odabiranja, drukčiji ukus i osjećaj za oblik. Svojim pojedinačnim manifestacijama narodna umjetnost ne odstupa bitno od već prihvaćenih oblika, pa je stoga možemo nazvati kolektivnom umjetnošću. No, ona je u mnogočemu također individualna, jer baš pojedinac stvara i uvodi novotvorine, a kolektiv ih prihvaća (ili odbacuje) i ponavlja. Znanost se morala, potvrdio je Arnold Hauser, teoretičar povijesti umjetnosti i jedan od začetnika discipline koju zovemo sociologijom umjetnosti, "dugo i teško boriti da bi se oslobodila predodžbe o narodu koji kolektivno improvizira i uporno ostaje u duhovnoj atmosferi drevne prošlosti i da bi bila načistu o tome da svaki proizvod narodne umjetnosti (...) ima svoj rođendan, svoje rodno mjesto i svoga začetnika". Osim toga, narodnom umjetnošću nazivamo i sve one predmete koje su za selo i prema narudžbama svojih suseljana izradili seljaci, pastiri ili mornari obdareni "umjetničkom žicom" ili posebnom vještinom, a koje je njihovo okružje ponekad izdvajalo nazvavši ih čudacima. Imena nekih od njih za nas je sačuvala etnološka literatura, predaja, ili pak sami predmeti koje su izradili i na njima se potpisali.

O građi

*T*vorbe "seljačke umjetnosti" moguće je grupirati na različite načine. Tako se pojedini predmeti razlikuju s obzirom na materijal od kojega su izrađeni, s obzirom na tehnike izradbe i oblik ukrasa te s obzirom na funkciju predmeta. Ovome su stariji etnolozi pridružili i zahtjev za poznavanjem "razvoja naših pojedinih vrsta predmeta i njihovih ukrasa kroz prošlost" te su, u svezi s time, nastojali odgovoriti na pitanje o njihovu podrijetlu.

U narodnoj likovnoj umjetnosti najčešće su se likovno oblikovali i ukrašavali tekstil i drvo, zatim keramika, koža, metal, tijesto i slama, pa drugi materijali. Oblik predmeta i vrsta materijala od kojega je izrađen, njegova faktura i tehnika izradbe donekle su određivali izgled ornamenta. Nije svejedno je li isti motiv bio izduben u drvu ili vezen na tkanini, je li površina na kojoj se motiv izrađivao bila obla ili ravna.

Tehnike izradbe pojedinih predmeta i njihovih ukrasa koje zaokružujemo nazivom folklorni likovni izraz Hrvatske brojne su i raznovrsne, pa ih je nemoguće pobrojiti i opisati u ovako sažetome prikazu. Stoga ćemo ovdje spomenuti samo neke, napominjući da je prema tehnikama obradbe pojedinih materijala ili tehnikama ukrašavanja predmeta ponekad moguće okvirno odrediti i starost predmeta te pretpostaviti njegovo podrijetlo.

Tako je, primjerice, među tehnikama obradbe drva moguće izdvojiti tesanje, piljenje, tokarenje i svijanje. Među tehnikama izradbe ukrasa na predmetima od drva

izdvojit ćemo crtorez (zarezivanje) nožem ili nekim drugim oštrim metalnim predmetom, rovašenje (duborez), ukrašavanje izrezivanjem (na proboj), utiskivanje hladnim žigom, paljenje užarenim žigom, opaljivanje, inkrustaciju crvenim ili plavim pečatnim voskom ili staklenim perlicama te bojenje.

Uskrsna su se jaja šarala tako da se čitavo jaje najprije jednolično obojilo, a ukrasi su se izrađivali naknadnim struganjem boje pomoću kakva oštrog predmeta ili nanošenjem kiseline koja je boju izjedala. Starija tehnika šaranja jaja poznata je i u ukrašavanju tekstila, a zove se batik. Na neke dijelove površine jajeta posebnom spravom nanosi se vosak, pa se jaje umače u boju. Dio površine jajeta koji je prekriven voskom ne prihvaća boju, a isti se postupak može ponoviti i nekoliko puta, što rezultira složenijim, pa i višebojnim ornamentalnim kompozicijama.

Ostvarenja folklornog likovnog izraza bila su i plastična i plošna. Među plastičnim ostvarenjima razlikujemo figuralnu plastiku i arhitekturu. Figuralna plastika nije čest način likovnoga izražavanja u našoj narodnoj umjetnosti. U ovu ćemo skupinu uvrstiti obredna peciva poput, primjerice, božićnih, svadbenih ili uskrsnih kolača. Uz peciva kružnoga oblika na kojima su se nalazili od tijesta izrađeni dodaci u obliku pletenice, klasja, cvijeta, križa ili nekih drugih motiva i simbola, obredna su se peciva i drukčije oblikovala. U Dalmaciji su uskrsne kolače izrađivali u obliku ptica i drugih životinja, ili u obliku košarica i pletenica ukrašenih obojenim ili neobojenim jajetom. Na Krku su za Božić seljaci iz tijesta pravili likove muškarca i žene s djetetom, a neke od njih i naknadno bojili.

Trodimenzionalnim ostvarenjima folklornog likovnog izraza Hrvatske mogli bismo nazvati i brojne ukrasne ili obredne predmete izrađene od grančica zimzelenoga bilja, slame, pa i gline ili papira, koji su nalazili svoje mjesto u svečano uređenim prostorima seljačkih kuća u vrijeme božićnih blagdana. Neki od njih, međutim, nisu bili figurativnoga oblika.

U figuralnu ćemo plastiku ubrojiti još i izvedbu kraja vrata gusala, ili dijelova preslica i prepredaljki, nerijetko u obliku čovječje ili životinjske glave (poput našeg primjera gusala iz Konavala i prepredaljke iz Slavonije). Također, na ovome mjestu valja spomenuti i maske, najčešće izrađene od drva i ponekad obojene, s dodacima od drugih materijala (kudjelja, koža, tkanina, životinjski rogovi) te dječje igračke. Najjednostavnije dječje igračke mogla su izraditi i djeca sama, no češće je to bio posao starijih: roditelja, rođaka ili susjeda. Međutim, postojala je i organizirana izradba dječjih igračaka, od drva ili gline: potkraj prošloga i početkom ovoga stoljeća, neke od udruga koje su se osnivale da bi očuvale i promicale hrvatski kućni obrt, bavile su se i izradbom igračaka. Radilo se najčešće o likovima domaćih životinja, izrađenih piljenjem daske, a rjeđe tesanjem, koje su se mogle voziti na kotačićima ili pokretati na neki drugi način. Gotovo su redovito bile obojene i ponekad ukrašene dodacima od drugih materijala.

Plošni je likovni izraz moguće razlikovati prema vrsti motiva/ornamenta. Ornamenti narodne umjetnosti u nas bili su geometrijski i figurativni, a među figurativnima životinjski (zoomorfni), biljni (vegetabilni) i antropomorfni. Stariji etnolozi su često spominjali i dvije "prijelazne" vrste: geometrizirane figurativne motive i figuralizirane geometrijske motive. Uvođenje "prijelaznih vrsta" diktirala je sama građa, nikada potpuno podatna za isključiva razvrstavanja u mali broj ladica. No, dok je podjela motiva na geometrijske i figurativne ostavljala malo mjesta nedoumicama, u praksi je gotovo nemoguće sa sigurnošću tvrditi da je neki motiv nastao geometrizacijom prvobitno figurativnoga ornamenta, ili obrnuto, da je geometrijski ornament s vremenom poprimio odlike figurativnoga.

Najčešći u folklornom likovnom izrazu Hrvatske jesu geometrijski (i više ili manje geometrizirani) ornamenti. Čini se da ih ima više što se dublje zahvaća u prošlost. Jednostavne ravne, valovite i cik-cak linije slijede rubove predmeta, potvrđujući tako njegov oblik, ili uokviruju druge, složenije motive (na preslicama, vodirima, loparima, pastirskim čašama itd). Mogu biti i jedini ukrasi predmeta (lončarski proizvodi), ili združeni na različite načine (najčešće križanjem), oblikovati nove likove, odnosno ispunjati prazne površine predmeta. Mali trokuti, krugovi i kružnice, poredani u niz,

Škrnja iz Seketina, okolica Varaždina, 1874.

slijede isti princip primjene kao i ravne, valovite i cik-cak linije, ili, razasuti, ispunjaju prazne površine. Različite vrste rozeta i njima srodni likovi koje je etnologija zabilježila pod nazivom *kuke okretuše* zauzimaju središnje dijelove površine predmeta. Neke su se vrste *kuka* i S-motiva poimale na isti način kao i trokuti, krugovi i kružnice, pa ili obrubljuju predmet, ili ispunjaju plohu između njegova ruba i središnjega motiva na predmetu.

Među figurativnim motivima najčešći su biljni. Cvjetovi i grančice u mnoštvu varijanti zastupljeni su u folklornom likovnom izrazu svih krajeva Hrvatske, iako znatno zastupljeniji na sjeveru zemlje. Ruže, karanfili, tulipani i druge cvjetne vrste pojedinačno ili, češće, skupljeni u stručke, ugurani u vaze, spleteni u vjenčiće ili posloženi u drukčije, simetrične kompozicije, ukrašuju škrinje, tikvice, uskrsne pisanice, trijemove stambenih zgrada, ali ponajviše predmete izrađene od tekstila: odjeću, ručnike, plahte itd.

Zoomorfni i antropomorfni motivi su rjeđi. Naći ćemo ih poredane u niz na slavonskim obrednim ručnicima ili, samostalno, na ponekoj šaranoj tikvici. Figurativne kompozicije su iznimka u folklornom likovnom izrazu Hrvatske. Neke od njih ikonografija poznaje pod nazivom "životno stablo" ili "drvo života", a često ih nalazimo oslikane na škrinjama. Ovdje je riječ o dvjema životinjama, često pticama, simetrično pridruženima središnjem, vegetabilnom motivu. Zanimljiv je primjer preslice iz Pleternice na kojoj su urezani likovi prelje, djevojke koja leži i asocira nimfu, te dvoje djece, od kojih jedno svira violinu, a drugo trublju.

Kao što je već spomenuto, o izgledu neke "seljačke umjetnine" odlučivala je i njezina funkcija. Razlikovali su se predmeti za svakidašnju upotrebu od predmeta posebne namjene (svečane prilike, praznici, obredi). Namjenu određenoga predmeta bilo je moguće prepoznati prema vrsti materijala od kojega je izrađen, tehnici kojom je

izrađen, zatim prema vrsti ornamenata i boja koje ga ukrašuju ili označuju, ili prema njegovome obliku. Po ukrasu su se, primjerice, razlikovale jastučnice i prekrivači različitih namjena i, također, ručnici za svakidašnju upotrebu od velikih ručnika koji su ukrašavali unutrašnjost kuće ili obrednih ručnika poput svatovskih koje je nevjesta spremala da bi njima darovala svoje svate te onih kojima se ukrašavao odar i pokrivao mrtvački sanduk. Prema kroju odjeće, a češće prema njezinome ukrasu, moglo se znati nosi li je mlada ili starija osoba, djevojka koja će se udati, mladić pred ženidbom ili udovica. Izgled nošnje bio je i odraz društvenoga položaja njezina vlasnika. Tako je ostvarenja folklornoga likovnog izraza moguće promatrati i kao zbroj znakova prepoznatljivih unutar sustava komunikacija u selu.

Ovakav način promišljanja uvodi u predmet našega zanimanja problematiku značenja motiva. Upotreba motiva apotropejskoga ili simboličnoga sadržaja pretpostavlja da je njihovo značenje bilo poznato svim članovima zajednice. Takvih motiva je u vremenu do kojega etnologija teško dopire vjerojatno bilo još i više. Salomon Berger, osnivač i direktor današnjeg Etnografskog muzeja, tada Narodnog etnografskog muzeja u Zagrebu, objavio je 1932. godine knjižicu s naslovom *Simbolizam u našoj folklori*. Iz navoda u knjižici saznajemo o vezenom motivu "plamenoga srca Isusovog" u znak religioznog osjećaja zahvalnosti, o crnom "vražjem oku" koje goni zle duhove, zelenom "mačjem oku" koje odbija jal i zavist ili crvenom "ljubičinom oku" koje čuva sreću. Osim toga, Berger motiv pijetla izvezen na plahti tumači kao simbol želje za muškim porodom, a motiv klasa kukuruza kao znak bogatog ploda ne samo u obitelji već i kod domaćega blaga.

Danas, kad više nema konteksta unutar kojega su ti motivi komunicirali svoja značenja, nije moguće rekonstruirati njihovu simboliku, utvrditi njihovo podrijetlo i vrijeme njihova nastanka, promjene značenja kroz koje su prolazili, pa i trenutak u kojemu su izgubili svoje simbolično značenje i postali samo dekoracijom.

Raznolikost folklornog likovnog izraza Hrvatske nesumnjivo je rezultat različitosti uvjeta i utjecaja koji su ga oblikovali. Među sastavnicama hrvatske "seljačke umjetnosti" najčešće se izdvajaju autohtoni, starohrvatski elementi, utjecaji starosjedilačkih umjetnosti Balkana i južne Panonije, tursko-orijentalni utjecaji, utjecaji s Apeninskog poluotoka i panonsko-mađarski utjecaji. Na drugoj strani su utjecaji "gospodske, građanske i crkvene umjetnosti" koji su se ogledali u prihvaćanju i poseljačivanju ukrasnih elemenata romanike, gotike, renesanse i baroka.

Najstarijim starohrvatskim motivima većinom se drže različiti geometrijski, utkani, ali i drukčijim tehnikama izrađeni motivi: valovite i cik-cak linije, kružnice, neke vrste rozeta, pletenice ili *kuke okretuše*.

Tursko-orijentalni utjecaji protegli su se na gotovo sve grane narodne likovne umjetnosti: vezivo (posebno zlatovez), tkanje, ukrasne vještine u kovini i drvorezbarstvo. Motivi koje je poznavao folklorni likovni izraz Hrvatske, poput čempresa, drva života, nekih ljudskih i životinjskih likova, ili motiva heksagrama, vjerojatna su posljedica ovoga utjecaja.

Sjeverna je Hrvatska prihvatila mađarske utjecaje većinom u proizvodima obrtnika kao što su, na primjer, kožusi, prsluci, pojasi ili opanci s apliciranim ukrasima od raznobojne čohe, gajtana ili kože. Motivi žira i hrastovoga lista, neki od antropomorfnih i zoomorfnih motiva sa slavonskih šaranih tikvica, zatim i različiti cvjetni motivi (posebno motivi tulipana i karanfila rezbareni na preslicama, oslikani na škrinjama ili izvezeni na narodnim nošnjama), mogu se usporediti sa sličnim motivima u folklornom likovnom izrazu Mađarske. Motiv takozvane mađarske krune nalazi se vezen uz izrez za džep ženskih kožnih prsluka iz okolice Zagreba i Siska.

Brojni su utjecaji koji su oblikovali folklorni likovni izraz Hrvatske bili rezultat etničkih migracija. Među ovim migracijama svakako su najvažnije i najopsežnije one koje su se dogodile u vrijeme turskih osvajanja. Kao klin koji se zabio u središte Balkanskoga poluotoka, turske su najezde razmaknule stanovništvo tih krajeva na sjever i jug Hrvatske. Novopridošli su se različito odnosili prema kulturi starosjedilaca. Neki su je prihvaćali i prihvativši je asimilirali se, dok su drugi tvrdokorno ustrajali na vlastitome identitetu, pa tako i baštinjenom folklornom likovnom izrazu. Rezultat tih

procesa vjerojatno je najčešće bio kompromisan, pa se i u folklornom likovnom izrazu dogodilo ponešto od onoga što nazivamo interakcijom. Tako se, primjerice, u literaturi može naići na mišljenje prema kojemu obredni slavonski ručnici čuvaju elemente preuzete sa stećaka koje je na prostor Slavonije donijelo dinarsko stanovništvo. Ta se pretpostavka odnosi na motive životinja u nizu, ljudske likove u kolu te na motive lova i naoružanoga konjanika.

Složenu stratigrafsku sliku folklornog likovnog izraza Hrvatske dodatno kompliciraju pitanja utjecaja "spuštenih" iz visoke umjetnosti. Te je utjecaje narod prihvaćao selektivno, a prihvaćene je elemente prerađivao i poseljačivao, uklapao u ornamentalnu retoriku svoje, "seljačke umjetnosti".

Detalj s preslice, Pleternica, Slavonija

Šestokraka rozeta i zvijezda na škrinjama od tesanih dasaka, na preslicama, vodirima ili nekim drugim predmetima izrađenim od drva vjerojatno su utjecaj ornamentalnog repertoara romanike i gotike. Raspored ornamenata, višebojno rješavanje ploha i izduženost izgleda nošnje dalmatinskoga zaleđa podsjećaju na odjeću kakvu je poznavalo vrijeme kasne gotike.

Utjecaj renesanse moguće je otkriti u ukrasnim dodacima na rukavima uz zapešće ili uz otvor za vrat nekih nošnji i sjeverne i južne Hrvatske te u primjeni bijeloga veza izvođenoga bijelim koncem plosnim bodom na bijeloj podlozi. Takav je vez bio čest na ženskim košuljama i rupcima s jadranskoga prostora, a u sjevernoj je Hrvatskoj možda najpoznatiji primjer nošnja iz Sunje, gdje je bijeli ukras utkan ili iglom vezen na lanenom platnu. Također, jednobojnost u ukrašavanju vezom ženskog pokrivala glave zvanog *poculica*, kakva nam je poznata iz sela Jamnice, navodi na pomisao da je *poculica* oblikovana pod utjecajem renesansne mode. Tome ide u prilog i otvorenost *poculice* kakva se nosila i u Sunji, a koja, povukavši se na potiljak, dopušta da veći dio tjemena ostane otvoren. Po jamničkoj bijeloj kapici s *rogima* preko koje se nosio veliki bijeli rubac zvan *peča,* složen pod bradom, moguće je pak razabrati jedan od putova kojima je renesansna moda došla do hrvatskoga sela. Naime, kako ćemo na dvorogu kapu naići i na portretu Ižote Frankopan koji se nalazi na njezinom nadgrobnom spomeniku u Senju, zaključit ćemo da su renesansni utjecaji iz zapadne Europe stigli do nas i posredovanjem frankopanskoga plemstva. Renesansni je utjecaj i izrada šivane čipke i čipke *na batiće,* posebno u okolici Dubrovnika, u sjevernoj Dalmaciji te Hrvatskom primorju s otocima. Također, samostalnost boje koja u ženskoj nošnji otoka Paga postaje gradbenim elementom "kompozicije" ove nošnje, vjerojatno je renesansnoga podrijetla.

Među utjecajima nazvanim prema stilovima u visokoj umjetnosti barokni su utjecaji u folklornome likovnom izrazu Hrvatske najbrojniji. Dovode se u svezu s protureformacijom i djelovanjem isusovačkoga reda na početku 17. stoljeća te naseljavanjem Mađara, Nijemaca, Čeha i Slovaka nakon završetka ratova s Turskom. Tim utjecajima valja zahvaliti čestu primjenu motiva srca te Kristova monograma IHS (Iesus Hominum Salvator, prema latiničkom, abrevijaturnom čitanju). Ti se motivi urezuju u kućne tramove, na pomagala u proizvodnji tkanine, na *kepčije, vodire,* naslone stolaca, uzglavlja kreveta i kolijevke. Oni se vezu i apliciraju na košulje, kožuhe, prsluke, pregače, rupce, ručnike, jastučnice i plahte. Oslikavaju se na predmetima od keramike. U srce je ponekad "utaknuto" pero ili grančica, a njegov je šiljak produljen volutama. Istodobno s pojavom motiva srca, u nas se razvija medičarski i licitarski obrt. Licitarsko srce postaje glavni inventarni predmet u šatorima medičara na proštenjima i sajmovima. Najčešće je bilo obojeno crveno, a aplikacije u obliku cvijeća i lišća bile su izrađene od šećera i tijesta. S vremenom su se na licitarska srca počeli lijepiti papirići s otisnutim ljubavnim izrekama i zrcalca.

Barokna je moda utjecala i na tehnike tkanja, na tehnike i motiviku izradbe veza, ali također i na kroj odjeće ili odabir ukrasa. Slavonke su kosu kitile cvijećem, ljeti prirodnim, a zimi umjetnim, ali i perjem, zlatnim *štrepicama,* ili titraljkama od srebrne žice. Vrat i prsa žena krasili su nizovi dukata, na pletene papuče i kožuhe prišivala su se ogledalca, a na rukave rubina našivale široke čipke. Rubine su se širile savijanjem u krupne nabore i škrobljenjem ili odijevanjem brojnih podsuknji. Već na prvi pogled barokno djeluju stegnuti struk i istaknuti bokovi posavske ženske nošnje. Zanimljiv je

primjer suknji koje su Gorjanke nosile za svatove, a o kojima doznajemo iz pera Jelice Belović-Bernadzikowske, prema opisu učiteljice Marijane Belohlavek. Te su suknje bile izrađene od svile, šarene i vrlo široke. Širina se postizala umetanjem obruča, a Gorjani su takve suknje nazivali *grinolinama*. Baroknoj modnoj retorici pripadaju i "šatirani" florealni motivi koji se na slavonskoj ženskoj nošnji prepleću s ukrasnim girlandama, primjena svilene atlasne tkanine, marame prebačene preko ramena, lagane vezene niske cipelice ili ružičasta, žuta i blijedosmeđa boja tkanine. Uz to, poneki od ukrasa slavonske nošnje morat ćemo pripisati utjecaju mode iz razdoblja rokokoa. U tome će nam pomoći narodna pjesma zapisana početkom 20. stoljeća:

B'jela suknja rokoko
Daj mi srce i oko
B'jela rekla s dugmetim
Ajde da te poljubim.

Utjecaju španjolskoga baroka na kopnu i otocima sjevernoga Jadrana pripisuje se tamna, većinom crna odjeća koja počinje prevladavati u 18. stoljeću.

Barokne oblike, ukrase i kolorit u izradbi svojih proizvoda koristili su lončari, stolari, voskari, licitari i drugi obrtnici. Da je naša narodna umjetnost usvojila većinom ukrasne motive baroka, potvrđuje i seosko graditeljstvo: ono "prepisuje" barok u širokim lukovima arkada trijemova ili dvorišnih vrata, u lezenama, girlandama i srcima s pročelja kuća, a nerijetko i u volutama definiranom izgledu zabata i istaka povrh vrata i prozora. Krečenje u dvije ili više boja, najčešće variranjem žutog i bijelog, još je jedna od osobitosti baroknog načina osmišljavanja izgleda zgrade. Zidovi i stupovi trijema ponekad su se ukrašavali soboslikarskim uzorcima. O baroknom ukusu Slavonaca govore nam i podaci o postojanju (iako iznimno) tavanica oslikanih različitim figurativnim motivima te trijemova na kojima su bile oslikane čitave kompozicije mitoloških i profanih slika.

Svakako vrlo zanimljiva i važna, upitanost o podrijetlu i "razvoju" pojedinih predmeta ili njihove ornamentike ipak najčešće nije mogla dati pozitivne odgovore. Jednu od teškoća u nalaženju odgovora predstavljala je činjenica da najstarija etnografska građa većinom datira iz polovice 19. stoljeća. Još veći problem krije se u neupitnoj sintetičnosti folklornog likovnog izraza koji je u sebi zbrojio brojne raznorodne elemente (i preradio ih). Tako su, jedni uz druge, ili jedni povrh drugih, suživjeli pretpovijesna osnovica kroja nošnje, renesansni dodaci, umeci i tehnika veza i barokna motivika u vezu, *šljokice,* raznobojne cvjetne kompozicije, pijetlovi, "ljubičine" i "mačje" oči, heksagrami i cik-cak linije. U izgled stambenih zgrada intervenirali su ekonomski boljitak, propisi tekuće vlasti i, kao što je to bilo u 18. stoljeću, trenutačna moda u ukrašavanju zgrada.

Folklorni likovni izraz Hrvatske kakav poznaje tradicija većinom pripada prošlosti. Danas još živi u prostoru brojnih zavičajnih i etnografskih muzeja.

FOLKLORNA GLAZBA I PLES

Uloga glazbe i plesa u životu ljudi

Folklorna glazba i ples utkani su u život svake ljudske zajednice. Usklađeni su s mentalitetom, psihologijom i stilom života ljudi koji ih stvaraju, izvode, uče i usvajaju te prenose dalje usmenom predajom. Sastavni su dio raznih običaja i obreda koji se izmjenjuju tijekom jedne godine ili su vezani uz važnije događaje iz čovjekova života. Izvode se prigodom javnih svečanosti, ali prate i radnu svakidašnjicu ljudi. Povezani uz razne aktivnosti i zbivanja, ispunjavaju različite funkcije u kulturi i životu ljudi.

Glazba i ples nisu samo izraz ljudske potrebe za kreativnošću, igrom i razonodom, nego izviru i zadovoljavaju i druge, psihološke, društvene i kulturne potrebe. Na primjer, uspavanke i pjesme koje se uz ritmizirane pokrete izvode djeci, prvi su umjetnički sadržaji kojima dijete dolazi u doticaj s kulturom vlastite sredine. Osim funkcije uspavljivanja i zabavljanja djece, te pjesme imaju vrlo važnu ulogu u procesu učenja i usvajanja kulture u kojoj će živjeti. Pri okupljanju ljudi radi obavljanja zajedničkog posla, izvođenje glazbe često je motivirano čovjekovom potrebom za odmorom, za komunikacijom s drugima, za isticanjem u društvu. Pojedini poslovi koji su se obavljali na seoskim sijelima i prelima, a koji nisu zaokupljali odviše mentalnu pozornost, jednostavno su zahtijevali duhovnu aktivnost kao što je pjevanje kako bi se spriječila i otklonila zamorenost jednoličnim radom te održala tjelesna kondicija. Iz sličnih pobuda rađala se pjesma i svirka osamljenih pastira. Svirajući dvojnice, tamburu ili kakvo drugo solističko glazbalo te izrađujući razna sezonska glazbala (rogove od kore drveta, guslice od kukuruzovine), pastiri su održavali budnost i skraćivali vrijeme provedeno na paši.

Osim kao sredstvo koje stimulira, relaksira i razonođuje pri radu, pjevanje djevojaka na prelima, koja su ujedno bila najčešći oblik zabavljanja mladih u zimsko vrijeme, često je privlačilo pažnju nazočnih momaka. Sličnu funkciju imala su i biračka kola koja su izvodila djeca te djevojke i momci u najranijoj mladosti. Osim zadovoljavanja potrebe za igrom, strukturiranim pokretom i glazbenim izražavanjem, sudjelovanjem u kolu s biranjem partnera izražavala se prisnost i simpatija prema suprotnom spolu. Naglašenu društvenu ulogu imala su kola koja su se izvodila pri javnom okupljanju u neradne dane. U kolu su sudjelovali djevojke i momci dozreli za brak te se u njemu birao budući bračni drug. Ujedno, tijekom izvođenja kola, svatko je mogao pjevanjem šaljivih stihova izraziti svoje osjećaje, obratiti se nekome od nazočnih, razotkriti nečiji nestašluk, narugati se suparnici, kritizirati nedavni događaj u selu. Pjevanjem se smjelo izreći i ono što je bilo nedopušteno običnim govorom.

Svirač cimbala, Grabrovnica, Podravina, 1979.

Uz navedene situacije u kojima se glazba neobvezatno i slobodno izvodila kao izraz spontane potrebe ljudi, pojedini događaji bili su nezamislivi bez glazbe i plesa. Među njima spomenimo plesne zabave, svadbe i obrede povezane s ophodima zimskog i proljetnog razdoblja. Glazba je u tim prigodama bila jedno od glavnih stilskih sredstava kojima su se pojedina događanja strukturirala i ostvarivala. Stoga se takvim izvedbama glazbe posvećivala veća pozornost i one su se unaprijed pripremale. Svim tim zbivanjima prethodi organiziranje određenih izvođača glazbe. Takve su primjerice skupine svirača dogovorene za sviranje na plesnim zabavama i svadbama, ili pak pojedinci kojima su se u svadbenom ceremonijalu povjerile istaknutije uloge koje uključuju i obvezatno pjevanje obrednih pjesama, kao što su npr. zastavnik, kuma, ruharice. Svirači su na svadbi imali nadasve istaknutu ulogu. Nazočni su bili svim svadbenim zbivanjima – pratili su kretanje svatova, najavljivali svirkom pojedina svadbena događanja, a u provođenju nekih (npr. obredu darivanja mladenke) i aktivno sudjelovali. Na svadbama se od njih očekivao potpuni angažman, ne samo kao glazbenika nego i kao svestranih zabavljača.

Unaprijed su se organizirale i skupine ophodnika, npr. jurjaša, ladarica, koledara, koje su upravo pjesmom izricale dobre želje seoskim domovima. Za napjeve i pokrete koji su se izvodili u pojedinim obredima vjerovalo se da imaju i magijsko djelovanje. Njima se nastojala pospješiti plodnost, zaštititi od bolesti, otjerati zle sile. Takvo je primjerice pokladno plesanje sa snažnim udaranjem nogu o pod i visokim skokovima za koje se vjerovalo da će pospješiti urod repe i lana. Glazbeni repertoar i način njegove izvedbe u tim se prigodama strože određivao, a katkad i isključivo vezivao uz određene obrede.

Kad govorimo o organiziranim izvedbama glazbe i plesa, nije zanemariva ni materijalna dobit izvođača. Ophodnici su za pjevanje dobivali od domaćina darove u jelu, piću i novcu. Svadbeni ples s mladenkom imao je funkciju prikupljanja materijalnih sredstava za novu obitelj. Svirači su za svoje sudjelovanje na svadbama i na organiziranim plesnim zabavama također dobivali novčanu naknadu. Ipak, doista su rijetki slučajevi da seoski svirač živi samo od svirke. Većini je svirača bavljenje glazbom omogućilo tek dodatnu zaradu te je za njihovo opredjeljenje da budu svirači važniji bio unutarnji nagon, nadarenost i ljubav prema glazbi te radost i zadovoljstvo koje su doživljavali kao glazbenici.

Regionalni pregled

Kako folklorna glazba i ples žive u određenom društvenom i kulturnom kontekstu, mijenjaju se zajedno s promjenama društvenih odnosa, tehnologije rada i stila života. Stoga u folklornom repertoaru nalazimo vrlo raznolike oblike i sadržaje koji pripadaju starijim i novijim slojevima tradicije, ili su sasvim novi, tek usvojeni, za koje se ne zna hoće li prerasti u tradiciju ili će nestati kao mnogi drugi noviteti i pomodne stvari. I tradicijski folklorni repertoar na području Hrvatske, uvjetovan nejednakim kulturnim nasljeđem pojedinih regija, iznimno je raznolik i heterogen. Bogatstvo i šarolikost stilova pjesme, plesa i svirke, kao i glazbala koja nalazimo u Hrvatskoj, posljedica su susretanja različitih kultura – srednjoeuropske (panonske i subalpske), mediteranske i balkanske. Stoga je cjelovitost tradicijske folklorne glazbe i plesa u Hrvatskoj moguće uočiti tek sažimanjem specifičnih glazbenih i plesnih značajki pojedinih njezinih regija.

Međimurje i Podravina. Posebnost tradicijske narodne glazbe ovih najsjevernijih područja Hrvatske predstavljaju jednoglasni napjevi (bez obzira na to pjeva li ih pojedinac ili skupina pjevača). Ti se napjevi razvijaju u širokim melodijskim linijama koje zahvaćaju velike opsege, a poseban čar njihovoj izvedbi daje slobodniji ritam kojim melodija teče neusiljeno, bez zastoja, i prirodno se stapa s tekstom. Specifična obojenost

Svirači - muzikanti, Donja Stubica, Hrvatsko zagorje, 1936.

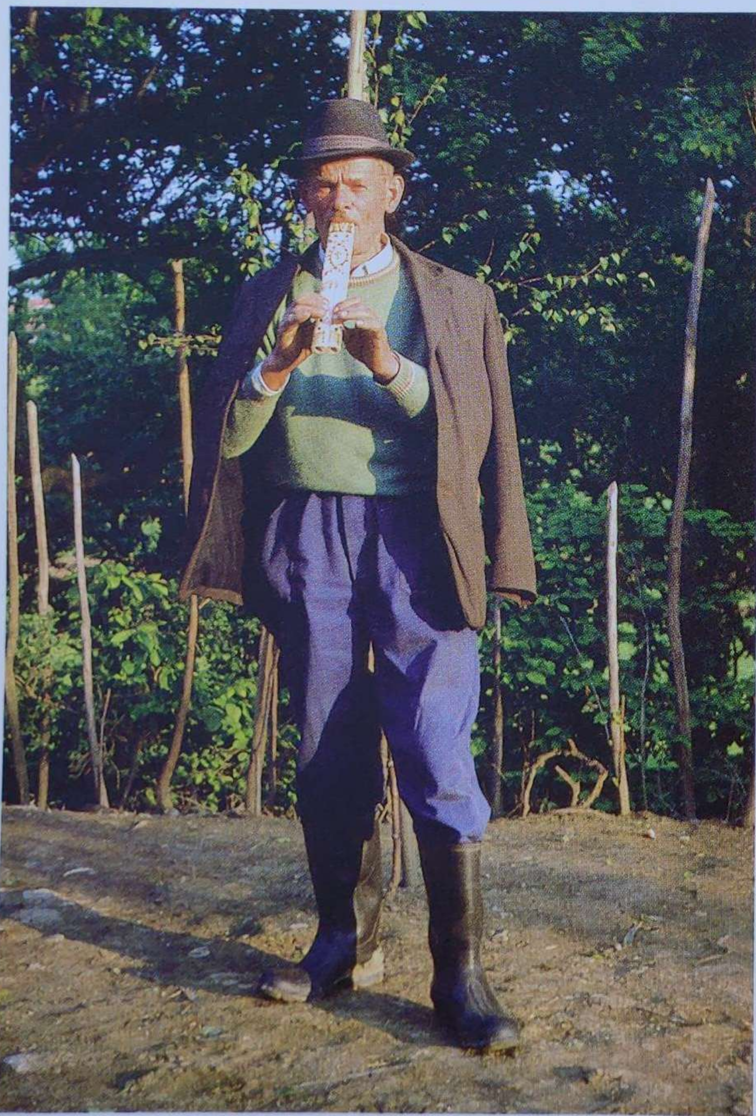

međimurskih melodija počiva na srednjovjekovnim (crkvenim) tonskim načinima (osobito na dorskom i eolskom), na čestoj upotrebi mola i elementima pentatonike, što stvara smiren, sjetan, pomalo tugaljiv ugođaj i pridaje arhaičan prizvuk međimurskim napjevima.

Međimurci i Međimurke su odlični pjevači. U njihovim se pjesmama toplo i nježno opisuje ljubav, pjeva o ljepotama malog Međimurja, često se izražava čežnja za zavičajem koju su osjećali Međimurci koji su bili prisiljeni napustiti svoj rodni kraj. Sve raznovrsje tema vezanih uz život i povijest Međimurja, širok raspon raspoloženja i osjećaja nijansiranih od tihe sjete do glasnog veselja. Međimurski napjevi doista su posebnost u tradicijskoj glazbi Hrvatske i po njima je Međimurje specifično. Međutim, rado se slušaju i izvan Međimurja te ih nalazimo u raznim obradbama za folklorne amaterske skupine i pjevačke zborove.

Glazbala karakteristična za ovo područje jesu *bordunska citra* (*citura*, *trontolje*), *cimbal* i *violina*. Citra je solističko žičano glazbalo na kojemu se izvode melodije poznatih napjeva i plesne melodije uz bordunsku pratnju. Melodiju svirač proizvodi trzanjem određenih žica koje skraćuje pritiskom prstiju ili drvenog štapića, a dublji, stalno isti (bordunski) ton trzanjem "praznih" žica koje tijekom svirke ne skraćuje. Na cimbalu, žičanom glazbalu o čije se žice udara dvama batićima, katkad se svira solistički, no često se može čuti udružen s violinom ili nekim većim instrumentalnim sastavom koji prati ples. Od 1930-ih u glazbenoj praksi ovog područja, osobito u sklopu amaterskih folklornih skupina, javljaju se i *tamburaši*.

Svirač dvojnica, Stubički Laz, Hrvatsko zagorje, 1974.

Vođenje kola uz pjevanje baladnih stihova, kao stariji tradicijski sloj, zadržalo se nešto više u Podravini, a u Međimurje je snažnije prodro utjecaj alpske sfere, donijevši sa sobom mnoštvo plesova u paru. Za razliku od kola koja su često imala obredni karakter i izvodila se u točno određeno doba godine, prema čvrsto propisanim pravilima, plesovi u paru mlađega su postanja, mogu se plesati uvijek i često se izvode isključivo radi zabave. Ponekad i takvi parovni plesovi mogu poprimiti obredne karakteristike – npr. valcer kao prvi ples na svadbi. U Međimurju su se istaknuli pojedini seoski koreografi, voditelji folklornih skupina koji su na poseban način, vjeran stilskim obilježjima plesne kulture Međimurja, oblikovali mnoge plesove za scensku izvedbu od kojih su neki, prihvaćeni već kao tradicijski, postali ujedno i simboli regionalnoga identiteta.

S obzirom na stoljetnu povezanost s Mađarskom, u folklornoj glazbi i plesu Međimurja nalazimo i elemente koje zajednički dijele oba naroda.

Sjeverozapadna i središnja Hrvatska. Prostor zapadne i središnje Hrvatske obuhvaća više područja: Hrvatsko zagorje, širu okolicu Zagreba (Prigorje, Turopolje), Žumberak, dio Pokuplja, gornju Posavinu i Bilogoru. Folklorna glazba ovih područja odlikuje se šarolikošću glazbenih obilježja. U njoj nerijetko nalazimo značajke koje su inače karakteristične za susjedna područja. Ipak, promatrano u cjelini, u folklornoj glazbi sjeverozapadne i središnje Hrvatske prevladava *dijatonika* (tonski sustav s prevlašću cjelostepenih nad polustepenim intervalima), kako u starijim slojevima, tako i u novijim oblicima glazbene tradicije. Opsegom manji dijatonski nizovi od četiri ili pet tonova obilježuju starije tradicijske napjeve. Osim jednoglasnih napjeva, ovdje se često izvode i dvoglasni napjevi. Stariji dvoglasni napjevi redovito završavaju na istom završnom tonu (unisono), dok se u novijim napjevima javljaju i drugi tipovi dvoglasja, sa završetkom u intervalu velike terce i čiste kvinte.

U instrumentariju nalazimo različite oblike puhačkih glazbala tipa flaute koji su osobito nazočni u široj okolici Zagreba. Izrađuju se još i danas u različitim oblicima, kao jednocijevne ili dvocijevne svirale (*dvojnice*), a često i kao suveniri ili dječje igračke u obliku ptice, ribe, štapa, čekića i pištolja koje se i danas mogu kupiti na zagrebačkoj tržnici. Ovisno o gradnji pojedinog glazbala i njegovim tehničkim mogućnostima, na njima se izvodi različit glazbeni repertoar – od jednostavnijih melodija do virtuoznije svirke za pratnju plesa.

Na plesnim zabavama i svadbenim veseljima u široj okolici Zagreba, u Turopolju i Pokuplju, ples je nekoć bio nezamisliv bez popularnog gudačkog sastava, zvanog *guci* (dvije violine i mali bas tipa violončela). U njihovu repertoaru posebno se ističe velik broj primjera svirke uz ples *drmeš* koji je najpoznatiji i najpopularniji ples Hrvata kajkavaca. Pleše se u parovima ili, još češće, u malim kolima od četiri, a katkad i više plesača. U drmešu se izvode dvije osnovne plesne figure. Prva figura izvodi se sitnim koracima uz relativno slabo kretanje u prostoru, što izaziva izrazito potresanje, drmanje cijelog tijela (otuda i naziv drmeš), a u drugoj figuri plesači se intenzivno vrte u krugu neobičnom brzinom. Drmeš je sigurno jedan od najtemperamentnijih hrvatskih plesova. U sjeverozapadnom području Hrvatske vjerojatno je preuzeo elemente starijeg, u 19. stoljeću vrlo rasprostranjenog plesa *tanca* koji je u nekim pojedinostima bio sličan mađarskom *čardašu*.

Paralele u Europi mogu se pronaći i za *dučec, kozatuš* i *staro sito*, plesove koji su u prošlosti bili povezani s kultom plodnosti. Postupno izgubivši svoje prvotno, obredno značenje, ti su plesovi, osobito u svojem drugom životu (na sceni, tj. u okviru smotri folklora 1930-ih godina), postali simbolima kulturnoga i nacionalnog identiteta ljudi ovih područja. Kao i u Međimurje i Podravinu, i ovamo su krajem 19. stoljeća prodrle modne novosti iz europskih urbanih središta. Tadašnja seoska mladež prihvatila je plesove poput *palaisglaisa, mazurke, valcera, polke, schotischa* i *siebenschritta*. Unatoč čestom otporu, pa i zabranama starije generacije, ti su plesovi ubrzo postali sastavni dio plesne kulture ovih područja.

Dinarsko područje. Za glazbenu tradiciju dinarskog područja (kopneno zaleđe Dalmacije, Lika, Kordun i Banovina) tipičan je poseban način pjevanja, tzv. *ojkanje*. Karakteriziraju ga melodijski ukrasi i potresanje glasom na slog "oj", a javlja se kao uvod, umetak ili pripjev stihu. Ojkanje se izvodi na otvorenom prostoru, odlikuje ga snažno i glasno pjevanje koje je karakteristično za stanovnike gorskih predjela (stočare). Drži se predslavenskim nasljeđem. Ojkanje nalazimo u raznim glazbenim oblicima: u Lici su to *rozgalice*, u Banovini *ojkače,* a u dalmatinskom zaleđu *vojkavice, treskavice* i njima donekle srodni oblici *gange* i *rere*. Uglavnom se temelje na *kromatskim tonskim nizovima* (u kojima, za razliku od dijatonskih, prevladavaju polustepeni), s intervalima koji nerijetko odstupaju od temperiranog sustava. U dvoglasnim oblicima čest je opori završetak glasova u intervalu sekunde.

Osim ojkanja koje se javlja u kratkim pjesmama (deseteračkim dvostisima), u dinarskom području izvode se i dulje pripovjedne pjesme, tzv. pjevanje *iz knjige* ili *iz kape*. Pjevač u rukama drži kapu ili knjigu (često je to *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića) iz koje međutim ne čita tekst pjesme, nego mu pogled na tu knjigu ili kapu pomaže da se usredotoči na redoslijed stihova dugih pjesama. Ipak, pripovjedne pjesme u desetercima najčešće su izvodili *guslari*, pjevači koji su pjevanje epskih pjesama pratili svirkom na *guslama* – gudačkom glazbalu s jednom žicom, rasprostranjenom na cijelom Balkanu. Guslari su bili iznimno cijenjeni izvođači. Njihovo pjevanje, koje je više recitativnog značaja, djeluje uzvišeno, svečano, što odgovara sadržaju junačkih pjesama. Sve stihove izvode improvizirajući najčešće dva osnovna melodijsko-ritamska obrasca, između kojih katkad uvode kontrastirajući obrazac kako bi razbili monotoniju upornog ponavljanja ili istaknuli važniji dio u sadržaju pjesme.

U dalmatinskom zaleđu, ali i u Istri te na nekim otocima (npr. na Pagu, Korčuli) rasprostranjeno su glazbalo *diple* – dvocijevne svirale s udarnim jezičkom (tipa klarineta). Na tom glazbalu često su improvizirali pastiri u osami, ali se na diplama sviralo i za zabavu u selu i na dernecima, katkad i uz plesanje kola. Budući da je diplenje vrlo naporno, obično se diple vežu na mješinu (jareću ili janjeću). Svirač kroz posebnu cijev

Guslar, Vinjani Donji, okolica Imotskog, 1968.

Svirač lijerice, Doli, okolica Dubrovnika, 1951.

(dulac) napuni mješinu zrakom odakle ga, držeći mješinu ispod pazuha, pritiskom lakta tjera u prebiralicu (tj. diple). Melodiju proizvodi prebirući prstima, tj. zatvarajući i otvarajući pojedine rupice svirale.

Za razliku od starijeg pjevanja, najčešće u uskim intervalima, u novijim oblicima folklorne glazbe dinarskog područja nalazimo dijatoniku. Među njima je najzastupljeniji dvoglasni oblik pjevanja *na bas* koji se u prvim desetljećima 20. stoljeća prenio iz Slavonije i Srijema, kamo su stanovnici ovih područja često odlazili na sezonski rad. Najistaknutija značajka tog oblika pjevanja jest završetak glasova u intervalu čiste kvinte.

Za plesni repertoar ovog područja tipično je staro *nijemo kolo* šestodijelnog plesnog obrasca. Izvodi se krupnim koracima i poskocima i uglavnom je popraćeno samo zveketom nakita i dubokim disanjem plesača. Poznatije je kao *ličko*, *vrličko* ili *sinjsko kolo*. Ono je, uz junačke deseterce koje nevezano uz samo plesanje kola istodobno izvode pjevači oko kola, do Drugog svjetskog rata bilo jedna od osnovnih zabava na sajmovima, gumnima, oko izvora ili uz crkve za blagdane. Izvođenjem raznih plesnih figura koje su se u kolu izmjenjivale prema naredbama koje je izvikivao kolovođa, momci i djevojke međusobno su ispitivali i iskušavali svoje tjelesne sposobnosti. Time je bila izrazito naglašena društvena funkcija kola.

Kola sa šestodijelnim plesnim obrascem drže se starijim slojem plesnog folklora. Osim u dalmatinskom zaleđu (posebno u selima Ravnih kotara), kola takve strukture prevladavaju i u plesnoj kulturi otoka zadarskog i šibenskog arhipelaga (npr. Ugljana, Murtera i Zlarina).

Dalmacija (obalni i otočki dio). Starije napjeve ovog područja obilježuje otegnuto dvoglasje s melodijama manjeg opsega i unisonim završecima. Napjevi mlađe tradicije imaju već durska obilježja. Osim dvoglasnih napjeva, u gradskim je sredinama razvijeno i dursko višeglasje – tu se pjeva troglasno i četveroglasno. U izvođenju sudjeluje manja skupina od pet do osam pjevača, tzv. *klapa*, pa otuda i uvriježen naziv za napjeve koje izvodi *klapska pjesma*. Sredinom 19. stoljeća klapsko pjevanje bilo je isključivo vezano uz urbanu dalmatinsku sredinu. Tijekom 20. stoljeća proširilo se i postupno udomaćilo i u selima, tako da danas markantno obilježuje narodni glazbeni izraz dalmatinskog podneblja.

Klapske pjesme izvode se katkad uz instrumentalnu pratnju *gitara*, *mandolina* ili većih sastava mandolinista. Gitara i mandoline (žičani instrumenti iz roda lutnji) pratile su nekad i popularne plesove, npr. *šotić, manfrinu, kvadrilju* i *polku šaltinu*, koje su izvodili stanovnici dalmatinskih gradova i većih mjesta.

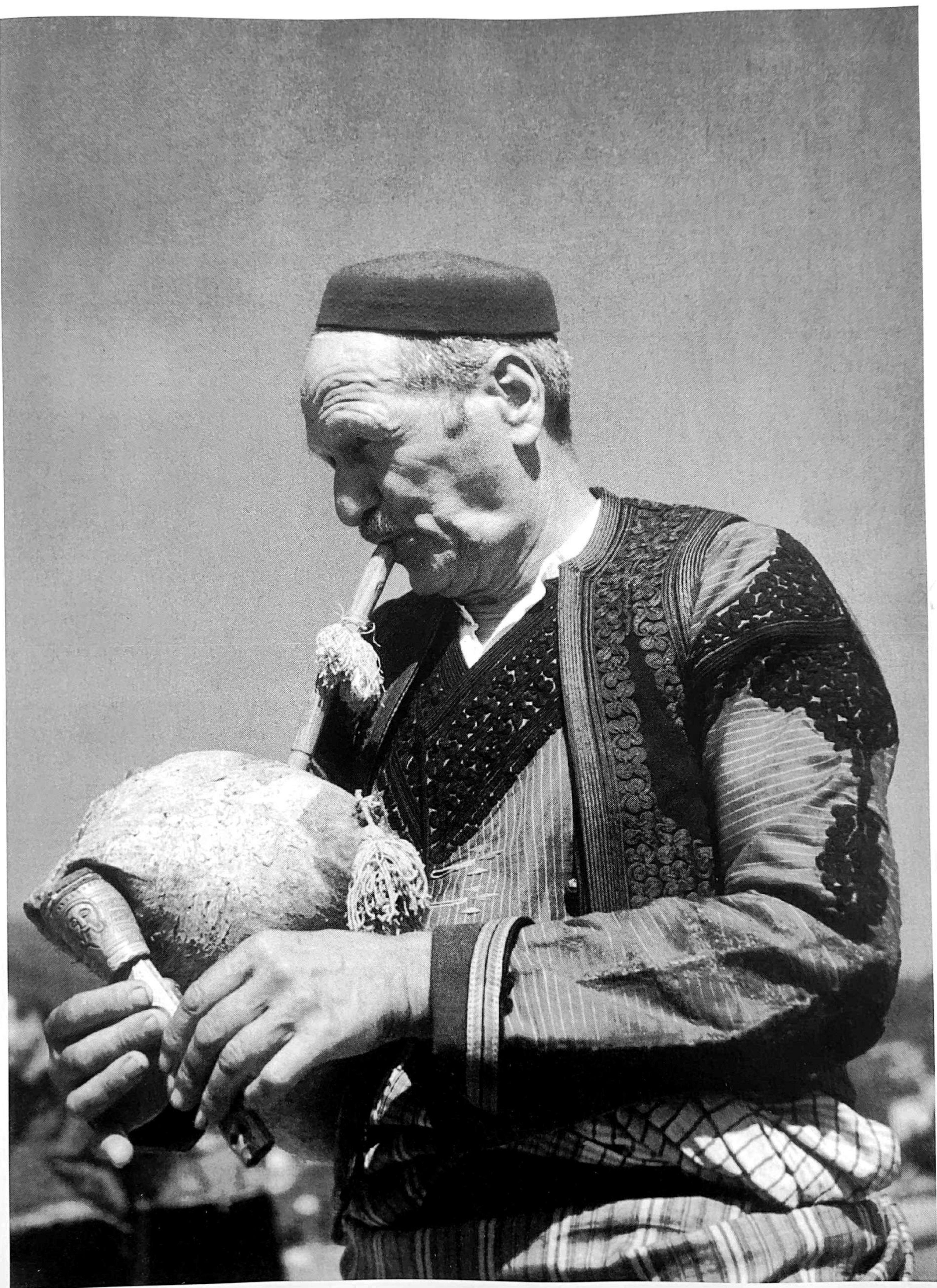
U dalmatinskim selima plesove je nekoć pratila svirka na *liri* (*lirici* ili *lijerici*), omanjem gudačkom glazbalu s trima žicama, proširenom nekoć duž cijelog Jadrana. U novije vrijeme *lirica* se u Hrvatskoj zadržala samo na nekim otocima te u okolici Dubrovnika. Svirka na lijerici namijenjena je ponajprije glazbenoj pratnji plesa, npr. *linđa* ili *poskočice*. Lijeričar svira sjedeći, pritom udara nogom o pod, a kolovođa uzvikuje zapovijedi u duhovitim, često dvosmislenim stihovima, prema kojima plesači mijenjaju plesne figure.

Na otoku Korčuli pleše se *moreška*. To je starinska viteška igra mačevima koja se u 15. i 16. stoljeću iz Španjolske proširila po gotovo cijeloj Europi, a predstavlja borbu između Maura i Španjolaca. Plesači odjeveni u raskošne crvene odore – tzv. *bíli*, uvijek pobjeđuju *crne*. U pokladno vrijeme, uz običaj odsijecanja glave volu i priređivanje gozbe, muška društva u selima otoka Korčule organiziraju još jedan viteški bojni ples s mačevima – *kumpaniju (moštru)*. Tijekom tog plesa plesači *kumpanjoli* dvoglasno *popivaju* uz pratnju *mišnjica* (dipli s mijehom) i *bubnja*, izvode različite figure, a na kraju im se pridružuju djevojke s kojima zajedno izvode *tanac*.

Istra i Kvarner. Tradicijska glazba ovog područja doista je specifična i izdvaja se, kako instrumentarijem, tako i načinom pjevanja, a posebno pak kromatskom tonskom fakturom, u kojoj se među raznim tipovima tonskih nizova posebno izdvaja tzv. *istarska ljestvica*. Riječ je o jednom od kromatskih tonskih nizova karakterističnih za glazbu ovog područja u kojem se uzastopno izmjenjuju (približni) polustepen i cijeli stepen. Na kromatici su sazdani i napjevi i svirka na glazbalima od kojih su najpoznatije *sopile* / *sopele* ili *roženice*, puhačka glazbala s dvostrukim jezičkom tipa oboe, vrlo prodorna i

Svirač miha, Ćilipi, okolica Dubrovnika, 1951.

Gajdaš, Rokovci, okolica Vinkovaca, Slavonija, 1940.

Kolo na kat, Orubica, Nova Gradiška, 1939.

Kolo s tamburašima, Babina Greda, Županja, 1940.

Ples u parovima, Posavski Bregi, 1936.

opora zvuka. U glazbenoj praksi često se svira na dvije *sopile* različite veličine – tj. na *maloj* i *veloj sopili* – pri čemu se oblikuje dvoglasje koje se razvija u paralelnim, nešto tješnjim malim tercama ili u nešto širim velikim sekstama, s otegnutim unisonim ili oktavnim završetkom.

Istu dvoglasnu fakturu nalazimo i u pjevanju koje najčešće izvodi par pjevača. U pjevanju se često javljaju i pripjevi na neutralne slogove (bez značenja), npr. "tani, nani, nani, nena". Katkad pjevači izvode instrumentalne melodije na neutralne slogove i njima oponašaju svirku na sopilama (*tarankanje*), pa uz takvu glazbenu pratnju znaju i zaplesati – *zabalati, zatancati*.

Uz svirku na sopilama plešu se mnogobrojne inačice *baluna* i *tanca*. Plesanje u kolu izmjenjuje se s plesom u dvama nasuprotnim redovima plesača ili s plesom u paru. U paru se izvode različite figure u kojima se plesačice često intenzivno okreću, a plesači brzo prebiru nogama te ponekad plješću rukama.

U Istri se u prošlosti često plesalo i uz *mih,* drveni puhački instrument s mješinom koji je inače rasprostranjen i u dinarskom području, a bio je poznat i na Kvarnerskim otocima. U središnjoj i sjevernoj Istri plesove ne prate sopile, nego mješoviti instrumentalni sastav, tzv. *gunjci* (po prevlasti gudačkih glazbala srodni *gucima* iz središnje i sjeverozapadne Hrvatske). *Gunjci* sviraju violinu (*vijulin*), bas (*bajs*) i klarinet, a u novije vrijeme pridružuje im se i *harmonika* ("trieštinka" ili harmonika "na botune") koja je u ovdašnjoj glazbenoj praksi nazočna i kao solističko glazbalo.

Slavonija i Baranja. Više elemenata u tradicijskoj kulturi Slavonije i Baranje odaje raskošnost i gizdavost kojima je podloga razvijeno gospodarstvo ove regije. Bogatstvo je vidljivo i u glazbi.

Poskočica uz lijericu, na gumnu kod Kosovića, Duba, 1961.

Tradicijsko narodno glazbalo uz čiju se pratnju nekoć u Slavoniji plesalo kolo su *gajde* – puhačko glazbalo s mješinom poznato kod mnogih europskih i izvaneuropskih naroda. U 19. i početkom 20. stoljeća gajdaš je u slavonskim selima bio puno cjenjeniji svirač od tamburaša. Slavonske gajde sastoje se od *mješine*, dvocijevne sviraljke klarinetskog tipa – tzv. *prebiralice* za izvođenje melodije te još jedne dugačke sviraljke – tzv. *trubnja* koji daje uvijek isti, prilično brenčav ton koji jednolično zvuči za čitavo vrijeme gajdaševe svirke. Gajdaš zabacuje trubanj preko lijevog ramena. Srodan instrument gajdama su *dude*. Nalazimo ih u zapadnoj Slavoniji, a jedina je razlika u usporedbi s gajdama da imaju trocijevnu prebiralicu.

Drugo glazbalo tipično za ovo područje jest *tambura*. Premda je danas proširena gotovo cijelom Hrvatskom, ona je ipak najviše zastupljena na području Slavonije. Tu nalazimo tambure raznih oblika i veličina, bilo kao solističko glazbalo (*samica*), bilo udružene u veće tamburaške ili mješovite sastave. Tijekom 14. i 15. stoljeća tambura je s turskim osvajanjima unesena na područje Balkana. Pretpostavlja se da je seobama Bunjevaca i Šokaca prenesena u Slavoniju i Bačku, da bi u 18. i 19. stoljeću postala najizrazitijim narodnim glazbalom tih područja. U prvoj polovici 19. stoljeća počinju se u Bačkoj formirati i prvi tamburaški orkestri. Od doba ilirskog pokreta, hrvatskoga narodnog preporoda, tambura postupno postaje i simbolom hrvatskog nacionalnog identiteta. U 20. stoljeću tambure nalazimo najčešće u većim sastavima, čisto tamburaškim, ili udružene s drugim glazbalima, primjerice s violinom i harmonikom. Redovito prate pjesme koje izvode slavonske folklorne skupine, ali još češće ples koji se u Slavoniji izvodi u formaciji kola.

Plesanje u kolu karakteristično je za cijelo panonsko područje, a osobito za Slavoniju, gdje se u selima vrlo rijetko zabilježilo plesanje u paru. Postoje razna kola, različite strukture koraka koja često nose naziv po pjesmi koja se u njima pjeva (npr. *Kabanica*, *Ćire*). Ipak, jedno slavonsko kolo zadržalo je samo naziv *kolo*, i ono je od svih kola najpoznatije i najomiljenije. Svojom živošću, pjesmom, podcikivanjem plesača postalo je na

Vrličko kolo, Anka Krizmanić, kombinirana tehnika, 1950.

neki način zaštitnim znakom Slavonije. *Kolo* započinje žustrim plesanjem uz pratnju tamburaša. Svirku i ples prekidaju plesači pjevanjem dvostihova koje improviziraju u tom trenutku. Tada se ples smiruje i prelazi u laganu šetnju da bi nakon ispjevanog dvostiha ponovno živnuo i nastavio se opet u brzom tempu do sljedećeg prekida pjesmom. Svatko od plesača može pjesmom "prekinuti" kolo i njome se obratiti nekome od nazočnih plesača, razotkriti nečiji nestašluk, zajedljivo se narugati suparnici, kritizirati nedavni događaj u selu.

Svirač tambure samice, Nijemci, Slavonija, 1962.

Napjeve ovog područja karakterizira *dijatonsko dvoglasje*. Izvodi ih obično manja skupina pjevača, i to tako da pjesmu započinje i dalje vodi samo jedan pjevač ili pjevačica, a svi ostali pjevači izvode drugi, prateći glas. U starijim napjevima oba glasa završavaju na zajedničkom tonu (unisoni završetak), a u novijim u intervalu čiste kvinte. Pretpostavlja se da se dvoglasje s kvintnim završetkom oblikovalo u drugoj polovici 19. stoljeća pod utjecajem instrumentalne glazbene prakse. U 20. stoljeću proširio se taj tip dvoglasja cijelom Hrvatskom i područjima Bosne i Hercegovine te Srbije. U nekim je krajevima takvo dvoglasje poznato pod nazivom *pjevanje na bas*.

Kolovođa pleše tonoc s dvije djevojke, Dobrinj, otok Krk

USMENA KNJIŽEVNOST

*P*roteklih stoljeća zapisani su mnogi *tekstovi*, često na temelju naknadnog sjećanja. Rijetki su zapisi koji su nastali za vrijeme samih izvedbi, u prilikama kad se inače pjeva ili pripovijeda. Tako su izdvojeni iz svojega izvornog konteksta, sačuvan je obično samo verbalan dio usmenoknjiževne izvedbe, bez dosta podataka o glazbi, plesu, namjeni ili situaciji izvođenja. Valja imati na umu da su narodne pjesme, pripovijetke, poslovice (pa i običaje) zapisivali često ljubitelji književnosti i domoljubi skloni idealiziranju i veličanju narodnoga života. Tako su nastale mnoge vrijedne knjige zapisa: zbirke bajki i poslovica, antologije narodne lirike, narodne epike, pa čak i drame. Stvoren je reprezentativan tiskan korpus tzv. narodne književnosti, u kojem se ona obično doima kao stvar daleke prošlosti, kao "narodno blago" i simbol identiteta, ali ne kao suvremena pojava.

U zbilji, međutim, priče, stihovi i dijalozi ne čame zapisani u knjigama i rukopisima čekajući da budu pročitani ili izvedeni – stihovi se uglavnom pjevaju (često uz glazbu i ples, nerijetko i kao sastavni dio obreda i običaja), priče se pripovijedaju i slušaju, dijalozi se pamte i improviziraju. Narodne pjesme i priče nisu kolektivna djela naroda, nastala na nedokučiv način u nekoj drevnoj i neodređenoj prošlosti. Te iste pjesme i priče postoje i danas u izvedbama živih pojedinaca koji unose i nove sadržaje i promjene. Usmene književne tvorevine u stalnoj su mijeni, svaka je izvedba nova inačica. Svako pjevanje ili pripovijedanje novo je ostvarenje – doslovno ponavljanje već poznatog nije dostatno. Dobar pjevač (pripovjedač, predstavljač) produljit će ili skratiti izvedbu prema prilikama, unijet će izmjene, nove likove ili sadržaje kad situacija i publika to traže. U tome je umijeću važna prava mjera, prihvatljiv odnos ponavljanja i inovacije, a sudac je tradicija.

Usmeno književno stvaralaštvo današnjice zaista pokazuje da književnost nije samo u knjigama. Ona je svuda oko nas: u predajama koje prepričavamo prijateljima kao vlastite doživljaje, a čuli smo ih od drugih ljudi; u vicevima; u pjesmama koje pjevamo na zabavama i izletima; u uspavankama kojima uspavljujemo djecu, u uzrečicama i poslovicama koje smo čuli u djetinjstvu i pamtimo ih čitav život. Čini se da usmena književnost kao poseban oblik jezičnog stvaralaštva zadovoljava drukčije, osnovnije i životnije potrebe nego pisana književnost.

Žanrovi usmene književnosti

Hrvatska usmena književnost sastoji se od pripovijedaka, mitskih i povijesnih predaja, legenda i drugih proznih oblika; obrednih i dramskih dijaloga; epskih i lirskih pjesama, balada; poslovica, zagonetaka i drugih usmenih žanrova.

Usmeni književni žanrovi nisu podjednako zastupljeni u svim hrvatskim krajevima. To je najlakše uočiti na primjeru epske poezije koja je puno rjeđa na panonskom području nego u drugim dvama kulturnim arealima: jadranskome i dinarskome. Ipak, treba reći da u prikazu hrvatske usmene književnosti nije moguće djelotvorno primijeniti etnološku podjelu na tri prostorna modaliteta tradicijske seljačke kulture Hrvata (panonski, dinarski i jadranski). Može se samo uvjetno govoriti o većoj ili manjoj popu-

larnosti pojedinih usmenoknjiževnih žanrova u raznim krajevima Hrvatske (u nekom razdoblju). Rasprostranjenost folklornih glazbala te glazbenih i plesnih oblika utječe i na rasprostranjenost oblika usmenoga pjesništva. Melodija je u folkloru čvrsto povezana s tekstom – glazba (koja ne poznaje granica) igrala je i igra važnu ulogu u prenošenju poezije iz jednog jezika u drugi. Povijest hrvatskoga naroda prepuna je ratova i sukoba, našim su krajevima oduvijek prolazili i važni međunarodni trgovački putovi, a Hrvati su i kao pomorci, vojnici ili iseljenici stoljećima bili u dodiru s usmenom književnošću drugih naroda. Pritom su i davali i uzimali, a ono što su preuzeli oblikovali su u vlastitom jezičnom izrazu, pretočivši međunarodne motive u bogatstvo vlastitih dijalekata. Poznato je da usmena književna tradicija ne poštuje stroge jezične, nacionalne i državne granice; ni jedan narod (pa ni hrvatski) nema potpuno samoniklu i izdvojenu usmenu književnost, iako ona ima vlastita obilježja. I bolje je tako: motivi i oblici usmene književnosti koji nas povezuju s drugim narodima Europe i svijeta svjedoče o stoljećima našeg postojanja na ovim prostorima i o otvorenosti kulture naših predaka.

Sve usmenoknjiževne oblike možemo podijeliti na prozne i one u stihu. Naravno, granica stih–proza nije apsolutna. Tako je, uostalom, i u pisanoj književnosti. Usmenoknjiževni žanrovi razlikuju se međusobno i po tome komu i čemu su namijenjeni, kada se izvode i kako se izvode. U izvođenju usmene književnosti granice između pojedinih žanrova nisu uvijek oštre. Isti motivi mogu se pojaviti i u prozi i u stihovima. Zna se dogoditi ponekad da se sadržaj pripovijedanja prenese u epsku pjesničku formu ili obrnuto. Može se dogoditi da od podulje epske pjesme ostane kraća balada, ili od balade tek fragment koji više nema ni baladni karakter; ili da od lirske pjesme ostanu tek tri stiha koja predstavljaju mudru izreku.

Bajka je svakako reprezentativan žanr usmene proze. To je pripovijetka o nevjerojatnim i čudesnim događajima koja se temelji na izmišljanju i mašti. Ona govori o onome što se nije dogodilo i što se neće dogoditi. Bajka ima svoje uvodne i završne formule, kompoziciju od više epizoda, fantastičan svijet, likove junaka. Izmišljena, nadnaravna bića javljaju se među ljudima i sudjeluju u njihovu životu u kojemu su sva čuda moguća, pa i društvena: siromašni i potlačeni junaci uspinju se na prijestolje, probijajući staleške razlike. Iako su tipovi i motivi bajka i pripovijedaka uvelike internacionalni, pripovjedači im u realizaciji daju osobni, lokalni i nacionalni pečat koji se može prepoznati i na razini jezičnog izričaja i na razini sižea. Tako primjerice u međimurskim bajkama, zapisanim u naše dane, prepoznajemo odjeke teških gospodarskih prilika na selu početkom dvadesetog stoljeća, a u dalmatinskim pričama zrcali se sredozemni ambijent i čudesni svijet ribara i pomoraca. U pripovijetkama često nailazimo na odjeke povijesnih ličnosti i događaja – tako se u jednoj priči, zapisanoj 1962. u dubrovačkoj okolici, javlja kao glavni lik bogati dubrovački trgovac iz 16. stoljeća Miho Pracat.

Temeljnu podjelu usmenih proznih oblika na bajke i predaje dugujemo braći Grimm. U predgovoru njihove čuvene knjige *Kinder–und Hausmärchen* (1812) bajci se pripisuje poetičnost, a predaji povijesnost. Predaje su oblikom jednostavnije od bajki (svode se često na jednu epizodu), a govore najčešće o vjerovanjima u mitska bića, o povijesnim sjećanjima ili o postanku pojava i stvari. Naravno, i u predajama možemo uočiti lokalne i regionalne razlike, i to ne samo u pripovijedanju o zbiljskim povijesnim događajima, ljudima i mjestima nego i o svijetu imaginarnih bića. *Coprnice* i *grabancijaši* sjeverozapada Hrvatske razlikuju se od *vještica*, *svećica*, *mora*, *dobrica*, *sušenica* i *vijora* u Slavoniji, istarski i primorski *krsnici* obično vode svoje noćne ratove sa *štrigunima* samo na sjevernom dijelu Jadrana, mitsko dijete u crvenoj kapici ponegdje je vražićak, a ponegdje anđelak, u rasponu od *malika* (u Istri i Sloveniji) kao dobrog duha podzemlja koji čuva blago, preko dobroćudnih obijesnih *macića* ili *mačića* (u srednjem dijelu Dalmacije) i tintilina (na dubrovačkom području), do *macarola* (*macaruo*), opasnog duha nastalog od nekrštene ili pobačene djece (na krajnjem jugu Jadrana). Čak su i među vrlo rasprostranjenim *vilama*, *vješticama* i *vukodlacima* zamjetljive regionalne razlike.

Čini se da je najvažnija značajka predaja (nasuprot bajkama) vjerovanje u zbiljnost kazivanoga. Ipak, i tu značajku moramo shvatiti uvjetno, jer je riječ o književnoj konvenciji žanra – pripovjedač koji osobno ne vjeruje u postojanje vukodlaka ipak može kazivati predaju u prvom licu, kao istinit doživljaj, isprekidanim rečenicama i na

uzbudljiv način. Tako hinjenim vjerovanjem pripovjedač udovoljava potrebama trenutka i očekivanjima slušatelja. Predaja je usmeni *književni* žanr, a ne izravno svjedočenje o zbilji. Poput ostalih književnih žanrova, i usmene predaje podložne su prilagodbama i lokalizaciji, nerijetko se prenose iz jednog kraja u drugi, ponekad prelazeći i jezične i nacionalne granice. To znači da usmene predaje ne treba shvaćati doslovno i uzimati ih kao pouzdana i vjerodostojna svjedočanstva pri rekonstrukciji povijesnih zbivanja ili pri proučavanju sustava narodnog vjerovanja u nekoj sredini.

Prozni književni izraz javlja se i u drugim vrstama usmene književnosti (npr. u vicevima i šaljivim pričicama), a prozni su, dakako, i govorni žanrovi koji nemaju izrazite književne značajke, kao što su pričanja o životu. Na prijelazu između proze i stiha nalazimo najčešće tzv. male oblike poput poslovica i zagonetki u kojima ritmiziranje proze pomaže pamćenju. Poslovice i uzrečice naglašavaju razgovor, a odlikuju se kratkoćom i jezgrovitošću. Poslovice su strukturom čvršće i stalnije od uzrečica, često imaju dva dijela (drugi dio sadrži pouku). Zagonetke mogu biti i u prozi i u stihu, a obično su u dijaloškom obliku (prvi pita, drugi odgovara). U prozi su često i tekstovi folklornog predstavljanja, i to uglavnom oni koji su oslobođeni obredne funkcije i koji su podložniji improvizaciji. Nasuprot njima, obredni dramski tekstovi većinom su u stihu, a takvi su i stalni tekstovi koji su ponekad nastali pod utjecajem pisane književnosti (poput korčulanske *Moreške* ili paške *Robinje*) i nisu podložni većim promjenama od izvedbe do izvedbe.

Hrvatsku epsku poeziju nije uvijek lako izdvojiti iz cjeline južnoslavenske epike, s kojom dijeli mnoge formalne značajke i brojne opjevane junake. Za usmenu epsku poeziju karakteristično je miješanje ikavskih, ijekavskih pa i ekavskih oblika, ponekad čak u istom stihu. Ipak, novija istraživanja pokazuju da na jadranskom području Hrvatske postoji važna i nedovoljno proučena epska tradicija koja se po mnogo čemu razlikuje od poznatije epike dinarskog područja.

Usmena epika danas se u folklorističkoj literaturi dijeli na dva (u nas prilično nerazlučiva) sloja: na arhaičnu junačku epsku poeziju koja ne nastaje iz posuđenih sižea i koja proizlazi iz davne prošlosti naroda, i na novije epske novelističke pjesme sadržajem katkada bliske baladama. Taj noviji sloj u Hrvatskoj, međutim, uključuje i hajdučko-uskočku epiku, a ona se oblikom i motivima više puta ne razlikuje od pjesama starijega sloja. Za tehniku epskih pjevača karakteristične su formule, modeli tvorbe stihova, no one se javljaju i u drugim usmenim žanrovima. U formule se ubacuju potrebne riječi, pa tako pjevač ili pripovjedač postupno stvara zalihu vlastitih formula koje i sam s vremenom mijenja. Formule su se stvarale naraštajima – one nisu samo modeli koji pomažu izvođaču nego nose i zgusnute sadržaje tipične za usmenu književnost.

Balade u hrvatskoj usmenoj književnosti nisu toliko česte kao kod naših zapadnih susjeda. To su epsko-lirske pjesme, još uvijek s razvijenom naracijom (iako kraće od epskih) i s tužnim završetkom. Te su pjesme kamen spoticanja svakom pokušaju stroge podjele usmene poezije na epski i lirski rod, jer od davnine postoje kao žanr i nisu nastale miješanjem epskih i lirskih oblika. Dakako, kraćenjem epske pjesme može nastati pjesma baladnoga značaja, ali takav se fragment u folklornom procesu može dulje zadržati samo prilagodbom žanru balade.

Usmena lirika bitno se razlikuje od lirike izvan tradicijske kulture. Te se razlike manje zamjećuju uspoređujemo li zapise s pisanim djelima, ali uzmemo li u obzir način izvedbe i situaciju izvođenja, pokazuje se sva neprimjerenost nekritičke primjene podjela iz pisane književnosti.

Usmenu lirsku poeziju mogli bismo (prema mišljenju T. Perić-Polonijo) podijeliti na razini zapisa teksta i na razini primjene. Na razini zapisa teksta treba uzeti u obzir i verbalni i glazbeni izričaj. Na razini primjene, usmena se lirika može dijeliti po namjeni (na običajne i neobičajne pjesme). Običajne su vezane uz običaje godišnjeg ciklusa (npr. božićne pjesme, kolede i druge ophodne pjesme, uskrsne pjesme), životnog ciklusa (npr. uspavanke, svadbene pjesme, naricaljke) te uz običaje vezane uz rad. U toj posljednjoj skupini nalazimo pjesme koje su izravno vezane uz ritam rada (npr. žetelačke, veslačke, pjesme uz okretanje žrvnja), ali i pjesme pojedinih profesija (npr. mornarske ili vojničke pjesme). Tu je i manji broj obrednih pjesama (npr. pjesme *dodola* ili *prporuša*, koje u sušnim razdobljima zazivaju kišu).

A što je s folklornim kazalištem? Neki misle kako u tradicijskim kulturama obred i igra zamjenjuju kazalište. To je svakako djelomično točno – ali kazalište moramo shvatiti slobodnije. Predstavljanje, pokazivanje izmišljene zbilje bit je kazališta i postoji kao vrsta ljudske djelatnosti u raznim sferama života. Terminom folklorno kazalište mogu se obuhvatiti običaji i obredi, igre i predstave – folklorno predstavljanje kao dio tradicijske kulture prošlosti i današnjice.

Usmena lirska poezija zacijelo ne gubi na umjetničkoj kakvoći time što se povezuje s običajima, glazbom i plesom. Slično je i s folklornim kazalištem: slabljenjem magijske funkcije iz obreda se i u naše vrijeme rađa kazalište, javlja se riječ i nastaje drama, a uporaba maske, lutke i pokreta približava folklorne glumce novijim težnjama profesionalnog teatra.

Usmena književnost u životu i običajima

Pjesništvo i kazalište rađaju se i danas, doslovno pred našim očima. Da je tome tako, može se pokazati već površnim pregledom uporabe usmenih književnih tekstova u životu i običajima.

Krenemo li od običaja tzv. životnog ciklusa, vidjet ćemo da su već uz porod vezana različita vjerovanja o kojima svjedoče i usmene književne tvorevine, predaje. U njima se spominju *vile, suđenice, dobrice, more, štrige, mrakovi* i *orci*, fantastična bića koja utječu na sudbinu i zdravlje djeteta, ili mu noću ometaju san. Uz malo dijete u kolijevci vezane su i uspavanke. Neke od njih idu u red vrhunskih pjesničkih ostvarenja.

Odrasli zabavljaju djecu i raznim zabavljalicama, igrama na prstiće, nabrajalicama, cupkalicama, pa i rugalicama. Večernje igre sa sjenom prstiju ili rupčića na zidu zametak su kazališta sjena. Riječi, ritmizirane rečenice i stihovi prate mnoge značajne trenutke vezane uz zdravlje ili bolest djeteta, ispadanje prvog mliječnog zuba itd. Djeci (ali i odraslima) pričaju se bajke i druge pripovijetke. Usmena književnost vezana uz djecu može se dijeliti na tekstove koje odrasli izvode djeci (uspavljivanje, zabavljanje) i tekstove koje izvode djeca. Djeca često izvode ono što su čula od odraslih, ali isto tako stvaraju svoje, tipične dječje oblike koji se često zadržavaju na repertoaru generacijama.

Zanimljivo je, ali u etnološkoj praksi odavno poznato, da mnogi običaji i tradicije koje su odrasli napustili žive i dalje u dječjim izvedbama, a tako je i s nekim usmenim tekstovima.

I u selu i u gradu zajednički život djece (u predškolskim i školskim ustanovama, u dvorištima i na ulici) omogućuje usmeno komuniciranje, pa i kreativnost u usmenom stvaralaštvu. Humorom, ruganjem, ponekad okrutnim šalama, oporo i groteskno, djeca prelaze preko mnogih teških trenutaka i stanja. Idiličan svijet djetinjstva u kojemu djeca pjevaju i govore samo probrane i pristojne pjesmice i pričice kao da nikad nije ni postojao. Naravno, u antologijama zapisanog dječjeg folklora odrasli često provode drastičnu cenzuru, pravdajući je odgojnim razlozima.

U tradicijskoj kulturi doba mladosti bogato je pjesmom, ali i raznim igrama i pripovijedanjem (pogotovo na sijelima za zimskih večeri). Igre mladeži u naše vrijeme polako nestaju pod utjecajem elektronskih medija, no zapisi nam pokazuju kako su mnoge od njih bliske kazalištu i uključuju zanimljive improvizirane dijaloge. Odrastanje, prijelaz iz djetinjstva u mladenaštvo, prestanak školovanja, priznavanje punopravnog statusa u nekoj ljudskoj zajednici vezano je uz posebne obrede i ceremonije. I u gradovima ćemo danas lako zamijetiti kazalištu blisko ponašanje maturanata i novoprimljenih studenata "brucoša", iako je tu uloga usmene riječi donekle u drugom planu.

Uz sklapanje braka, kao važan događaj u životu, vezani su mnogi usmenoknjiževni tekstovi, ponajviše pjesme, zdravice i dijalozi. Pjesnička snaga mnogih zapisanih svadbenih pjesama potječe velikim dijelom iz njihove (danas uglavnom zaboravljene) ma-

gijske i obredne namjene. Tradicijske svadbe izrazito su dramski obojene svojom podjelom uloga (svatovskih časti) i uobičajenom praksom da umjesto mladenaca i njihove svojte govori netko drugi. Na svadbama se javljaju i igre dramskog značaja, od kojih su neke pravi samostalni umetnuti dramski prizori. Svadbeni su običaji svojom reprezentativnošću i dramskom strukturom pogodni da se istakne lokalni, regionalni ili nacionalni identitet. To je u našem stoljeću u Hrvatskoj rezultiralo brojnim dramatizacijama i inscenacijama svadbi na pozornicama – stvoren je pučki kazališni žanr seljačkog igrokaza.

Smrt svojom strahotom zahtijeva, upravo propisuje pravila ponašanja u tim teškim trenucima. Naricanje, tužbalice, pogrebni govori, dio su usmene književnosti. Uz to, uz čuvanje pokojnika bilo je uobičajeno bdijenje – pogodna pripovjedačka situacija, i to ne samo za priče kojima je tema vezana uz smrt, nego čak i za razne igre i šale.

I običaji tzv. godišnjeg ciklusa bogati su usmenom književnošću. Poklade uz ophode, maskiranje, glumu, pjesmu i ples uključuju i brojne (unaprijed napisane ili improvizirane) tekstove kojima se ne može odreći pripadnost tradicijskoj kulturi. Ti su tekstovi često na granici pisane i usmene književnosti: osude lutke Karnevala, natpisi na kolima i sl.

U sklopu uskrsnih običaja, osim pjesama nalazimo i zanimljive oblike začetaka kazališta, ponegdje i s kostimiranim glumcima pri čuvanju Kristova groba. U nekim mjestima na Jadranu i danas se u procesijama izvodi *Gospin plač*, kao nastavak tradicije srednjovjekovnih dijaloških pjesama iz kojih je nastala sakralna drama.

Pjesama i predstavljanja ima i u brojnim ophodima vezanim uz običaje (Jurjevo, sv. Filip i Jakov (*filipovčice*), *križari* (prije Spasova), *kraljice* ili *ljelje* (na Duhove), *dodole* i *prporuše*, *ladarice* (Ivanje), sv. Luka, sv. Martin, sv. Nikola, sv. Andrija, sv. Barbara, sv. Lucija, Badnjak, Božić, *čarojice*, sv. Stjepan, sv. Ivan, Stara godina, Nova godina, Sveta tri kralja itd.. Pjesme u tim ophodima katkada se nazivaju koledama, no obično se taj naziv ograničava samo na ophode od Badnjaka do Sveta tri kralja. Kolede imaju trodijelnu strukturu, a u središnjem dijelu (koji donekle podsjeća na svadbene zdravice) sve su međusobno slične (hvale se ukućani i želi se plodnost i blagostanje). Kad je riječ o folklornom predstavljanju uz Martinje, ne smijemo zaboraviti parodijski karakter prizora krštenja vina, a uz Badnjak, Božić i Sveta tri kralja uz magijske formule treba spomenuti i kolednu dramatiku sjevernih hrvatskih krajeva: predstave poput *Adama i Eve*, *Betlehemara*, *Kriskindla* i sličnih koje danas u ophodima po kućama uglavnom izvode još samo djeca.

I u sklopu običaja vezanih uz rad naići ćemo na usmenu književnost. Ljudski rad, naročito zajednički rad, prilika je za pjesmu. Tekst pjesme ne mora biti (i najčešće nije) vezan uz rad. Na prelima, pri čehanju perja i u sličnim situacijama također se pripovijedalo i igrale su se razne igre.

Treba naglasiti kako je osim pjesama i drugih usmenoknjiževnih tvorevina vezanih uz ratarske, stočarske i druge seljačke poslove postojao (a i danas postoji) književni folklor i drugih staleža i zanimanja: građanstva i aristokracije, mlinara, kovača, tkača, ribara, mornara, rudara, vojnika, đaka, radnika, lovaca, prosjaka itd. Istraživanja usmene književnosti često su zanemarivala te društvene skupine, jer se polazilo od pretpostavke da je "narodno" i "folklorno" vezano isključivo uz seljaštvo. Današnji istraživači ispravljaju tu pogrešku baveći se i usmenim pripovijedanjem u gradu: pričanjima o životu, pripovijestima o lokalnim zbivanjima (*facende*), vicevima, prepričavanjima i usmenim odjecima sižea iz masovnih medija, ali i tragičnim iskazima prognanika i izbjeglica.

Zapisivanje i objavljivanje hrvatske usmene književnosti

Povijest usmene književnosti moguće je tek djelomično rekonstruirati posredno, iz zapisa (u prepletanju s pisanom književnošću), jer se pjevanje, pripovijedanje i predstavljanje ostvaruju u vremenu ne ostavljajući vidljive prostorne tragove.

Odjeci usmene književnosti poznati su u hrvatskoj pisanoj književnosti od davnina, a tako je i s povremenim zanimanjem učene elite za usmenu tradiciju i život jednostavnih ljudi.

Bizantski car Konstantin Porfirogenet zabilježio je u 10. stoljeća predaju o Hrvatima koji su došli u današnju domovinu pod vodstvom sedmero braće i sestara iz Velike ili Bijele Hrvatske, a takve rodovske predaje nalazimo i u usmenoj tradiciji – najpoznatija je predaja o *Čehu, Lehu i Mehu*, "slavenskim praocima" iz Krapine, koju spominje Lj. Gaj. Mnogi žanrovi srednjovjekovne književnosti pripadaju i pisanoj i usmenoj književnosti – neizvjesno je (a možda i nevažno) je li neka priča (a ima ih apokrifnih, etioloških, prodigijskih, legendarnih, pustolovnih) prvobitno literarna ili folklorna, jer takve priče stoljećima postoje u oba oblika, prelazeći iz medija u medij. Nabožna srednjovjekovna hrvatska književnost bila je pučkoga karaktera – legende, mirakuli i egzempli bili su namijenjeni slušanju, inspirirani usmenom tradicijom i na nju su povratno i utjecali, tako da su biblijske legende, legende o Bogorodičinim čudima, o svecima i mučenicima urasle u usmenu književnost. Slično se dogodilo i s pobožnim pjesmama iz rukopisnih i kasnije tiskanih pjesmarica koje se promijenjene javljaju i u najnovijim zbirkama usmene poezije, a srednjovjekovni *Plačevi*, pasionske pjesme i drame, pjesme o prepiranju duše i tijela ili one o posljednjem, strašnom sudu isto tako odjekuju u usmenim izvedbama do naših dana.

Junačka epika dugo je bila favorizirан i ispolitiziran žanr južnoslavenske usmene tradicije, s temom o borbama protiv Turaka. Procvat je doživjela u razdoblju od 17. do 19. stoljeća. Ističu se likovi Marka Kraljevića, Janka Sibinjanina, Ive Karlovića, bana Derenčina, bana Zrinjanina, Mijata Tomića, Novaka i brojnih drugih. Za epiku (i usmenu poeziju općenito) tipično je iskrivljavanje vlastitih imena i seljenje imena iz pjesme u pjesmu, tako da se gotovo ni za jedan siže ne može reći da je trajno povezan samo uz jedno ime.

Prvi podaci o hrvatskim usmenim lirskim pjesmama potječu iz 15. stoljeća. U jednom sudskom dokumentu o procesu "vješticama" u Šibeniku godine 1443. nalazi se latinski prijevod stihova govornih formula ljubavne magije. Prvi poznati zapis usmenih lirskih stihova na hrvatskom jeziku nalazimo u fragmentu rugalice, u tužbi obitelji Gučetića dubrovačkim gradskim sucima godine 1462.:

O Jelo, vita jelo,
ne hod' sama na vodu!
Klimoje je na vodi.

Šibenski humanist, latinist J. Šižgorić (15. st.) skupljao je (među prvima u Europi) i s I. Naplavićem na latinski preveo "ilirske" poslovice (rukopis je izgubljen). U rukopisnom djelcu *De situ Illyriae et civitate Sibenici* (O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku) iz 1487. godine hvalio je poslovice, naricaljke, svadbene i ljubavne pjesme cijeneći ih više od najboljih antičkih uzora, a svojim je opisom prikazao vezanost usmenih pjesama uz običaje i rad i ulogu tih pjesama u svakidašnjem životu pojedinca i zajednice.

U šklavunskim naseobinama u južnoj Italiji zapisana je godine 1497. prva hrvatska bugarštica, fragment pjesme (pjevane uz ples) o tamnovanju vojvode Janka. Bugaršticu je (po zvuku, jer nije znao hrvatski!) zapisao R. de Pazienza u petom pjevanju svojega talijanskog epa *Lo Balzino.*

Dubrovački kanconijer N. Ranjine (početak 16. st.) uključuje nekoliko zapisa narodnih pjesama, a među njima je i najstariji očuvani zapis usmene pjesme u lirskom desetercu. Tu je i nekoliko pjesama "na narodnu", slobodno prepravljenih narodnih pjesama. U pastirskom romanu *Planine* (1536) P. Zoranić navodi mnoge svoje uzore, a uz njih i narodne pjesme i poslovice. *Planine* sadrže i podatke o dvjema narodnim pjesmama (pjesma *A ti divojko šegljiva* kasnije je otkrivena u zadarskom rukopisu iz 17. st.). Usmena je poezija inspiracija mnogim hrvatskim renesansnim pjesnicima. Jedan slučaj prepletanja folklorne i učene tradicije posebno je važan za povijest starije hrvatske drame uopće, pa ćemo ga stoga ovdje spomenuti. Dugogodišnja rasprava vodila se o motivu robinje u starijoj hrvatskoj književnosti, a s tim u svezi i o izvorima najpoznatijeg djela hvarskog pjesnika Hanibala Lucića, drame *Robinja,* nastale u trećem deset-

ljeću 16. stoljeća. U tim se polemikama često spominje i paška *Robinja*, folklorna drama koja se i danas izvodi. Prevladalo je mišljenje o tekstu paške drame kao o mladoj i iskvarenoj inačici Lucićeve, ali to "utonuće" (ili povratak) ključnog djela rane hrvatske drame u folklor samo pokazuje bliskost kulture vlastele i kulture puka u nekim podnebljima i razdobljima naše prošlosti. Slučaj dviju *Robinja* jest slučaj odjeka pisane dramske književnosti u folklornom predstavljanju, ali i slučaj preplatanja dviju kultura. Novija istraživanja otkrivaju motiv o zarobljenoj djevojci (koji je tipičan za stari mediteranski oružani ples morešku, ali se javlja i u usmenoj poeziji jadranskoga područja) ne samo kod Lucića, nego i u nizu dramskih i monodramskih tekstova toga doba.

U *Ribanju* Petra Hektorovića (1556) nalazimo poslovice, zagonetke, pitalice, tri zdravice i počasnice te dvije bugarštice (o Kraljeviću Marku i bratu mu Andrijašu te o Radosavu Siverincu), ali i opis dvojice narodnih pjevača i situacije izvedbe. U *Vili Slovinki* (1613) J. Baraković objavljuje bugaršticu o majci Margariti.

U 17. i 18. stoljeću zapisi su brojniji: *Erlangenski rukopis* s više od 200 narodnih pjesama (epskih, lirskih i bugarštica) nastaje u prvoj polovici 18. stoljeća, iz istog je vremena dubrovačka zbirka *Popijevke slovinske* (Đ. Matijašević-Mattei i J. Betondić). J. Bajamonti (splitski zapisivač narodnih pjesama i napjeva) uspoređuje Homera s našim epskim pjesmama (*Morlachismo d'Omero*, 1797). Đ. Ferić prevodi 37 narodnih pjesama na latinski i u latinskim basnama obrađuje poslovice, talijanski putopisac A. Fortis objavljuje i prevodi *Asanaginicu* (Goetheov prepjev Fortisova prijevoda objavio je J.G.Herder 1778. god.), a Fortisov rad utjecao je i na europsku književnu modu *morlakizma* (P. Mérimée, Ch. Nodier). Najpoznatiji hrvatski pučki pisac A. Kačić Miošić objavio je 1756. *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, četiri godine prije djela *Fragments of Ancient Poetry* škotskog predromantičkog pjesnika J. Macphersona koje je potaknulo intenzivno zanimanje učenih ljudi Europe za usmenu književnost. Pogledamo li u tom svjetlu Kačićevu pjesmaricu, nećemo joj zamjeriti, kao što joj se zamjeralo, krivotvorenje narodne poezije. Kačić je radio u duhu vremena, pa zato nije ni čudno što su se neke njegove pjesme našle u značajnim onovremenim europskim izdanjima.

U razdoblju romantizma počinje sustavno zapisivanje, tiskanje i proučavanje hrvatske usmene književnosti. U rukopisnoj ostavštini Lj. Gaja mnogo je usmenoknjiževne građe (ponajviše poslovica i pjesama) koja je samo dijelom objavljena. S. Vraz je kao skupljač i kritik bio pod utjecajem Herdera, čeških preporoditelja i V. Stefanovića Karadžića, ali je posebno važno njegovo zalaganje za zapisivanje pjesama po pjevanju, a ne po kazivanju – time se Vraz približio načelima moderne folkloristike. U 19. stoljeću na hrvatskom su se prostoru istaknuli kao zapisivači V. Babukić, V. Bogišić, L. Ilić Oriovčanin, D. Karaman, I. Kukuljević, F. Kurelac, M. Mažuranić, F. Mikuličić, A. Pavić, M. Pavlinović, D. Rakovac, M. Stojanović, R. Strohal, R. F. Plohl Herdvigov, M. Topalović, M. Valjavec, J. Volčič i drugi. Na način starih rukopisnih pjesmarica sastavljen je *Pismar narodni* A. F. Alačevića (1780-1856) i njegovih potomaka, bogata i uglavnom neobjavljena zbirka narodnih pjesama iz Dalmacije. U rukopisu su ostale i važne zbirke narodnih pjesama iz Dalmacije N. Tommasea i Š. Ljubića, i B. Glavića, a zbirka A. Murata tiskana je tek 1996.. Proučavanjem usmene književnosti bavili su se i V. Jagić i T. Maretić. Opsežnu građu sadrže *Hrvatske narodne pjesme* Matice hrvatske (u 10 svezaka, 1896-1942). Urednici te edicije bili su I. Broz, S. Bosanac, L. Marjanović i N. Andrić. Mnogo usmenoknjiževnih zapisa objavljeno je i u Akademijinu *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena*. U prvoj polovici 20. stoljeća usmenom se književnošću bave S. Banović, F. Fancev, F. Galinec, P. Grgec, F. Ilešić, P. Kolendić, I. Milčetić, M. Murko, A. Šimčik i drugi. U drugoj polovici 20. stoljeća važan je rad O. Delorka, N. Bonifačića Rožina i posebno M. Bošković-Stulli u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu (prije Institut za narodnu umjetnost), a brojni radovi objavljeni su u folklorističkom godišnjaku *Narodna umjetnost*.

SEOSKA DRUŠTVENOST

U ovome poglavlju želimo opisati život hrvatskog sela potkraj 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća u onim aspektima koji su vezani uz društvenost ljudi. Prikazat ćemo mreže seoske društvenosti, nastale na temelju srodstva i sklapanja braka, na temelju nerodbinskih veza, na temelju dobi i spola te na temelju društvenih, vjerskih i etničkih obilježja. Pritom ćemo opisati nekoliko razina nastajanja društvenih zajednica – obitelj, proširena obitelj, susjedstvo, seoska zajednica, župa, regija, nacija. Zanimat će nas kako se stvaraju te društvene skupine, a posebice pitanja kao kriteriji članstva, struktura i veličina, sadržaj djelatnosti, mjesto i vrijeme okupljanja i djelovanja, znakovi njihova zajedništva i razlikovanja, funkcije i sl. Između ostalih, dotaknut ćemo se sljedećih tema: sklapanje braka, struktura i veličina obitelji, odnos roditelja i djece, muškaraca i žena, društvena heterogenost sela (seljaci, pastiri, sluge, obrtnici i sl.), okupljanja kao što su *sijela, prela,* sastajanja na trgovima, sajmištima, odnos s drugim etničkim skupinama (simbolično isticanje razlika, mjesta susreta i razdvajanja etničkih skupina) itd.

U prvome ćemo dijelu pozornost posvetiti seoskim obiteljima. Obitelj je najuža, ali najvažnija jedinica društvene organizacije, jedinica najintenzivnijih i najraznovrsnijih odnosa. Njezini su članovi povezani ne samo krvnim srodstvom nego i zajedničkim stanovanjem, blagdanskim životom te, što je iz današnje, osobito gradske perspektive neobično, a za te je zajednice bilo vrlo važno – radom i privređivanjem. K tome, obitelji su obnašale i reprodukcijsku i ulogu inkulturacije djece, odnosno ulogu prenošenja kulture s naraštaja na naraštaj.

OBITELJI I KUĆANSTVA U HRVATSKOJ

Obitelj, Rečica, Pokuplje, 1923.

*T*ipologija obitelji i kućanstava u Hrvatskoj potkraj 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća bila je drukčija nego što se iz etnografske građe može naslutiti. Naime, u etnografskim izvorima, pa i u drugoj polovici 20. stoljeća, pretežu opisi velikih obitelji i kućanstava s više bračnih parova, tzv. *zadruga,* a gotovo potpuno izostaju opisi života u malim obiteljima koje su već početkom 20. stoljeća dominirale na širokom hrvatskom području. Ta građa na dvostruki način daje krivu sliku o kućanstvima u Hrvatskoj u tom razdoblju: s jedne strane daje dojam da su proširene obitelji dominirale, a s druge strane da su bile iznimno velike. Statistički izvori već za posljednja desetljeća 19. stoljeća bacaju sasvim drugo svjetlo na kućanstva u većini hrvatskih područja – pokazuju i mali broj *zadruga* i, općenito, pa i u *zadrugama*, mali broj ukućana. Nestajanje je *zadruga* teklo različitim tempom u različitim hrvatskim područjima: različiti geopolitički položaji, duga razdvojenost uprave u pojedinim područjima, razlike u njihovu uključivanju u tržišno gospodarstvo i odjeci agrarnih kriza u drugoj polovici 19. i u prvoj polovici 20. sto-

lјeća, utjecali su na razvoj obitelji. U istočnoj Hercegovini zadruge nalazimo još iza Drugoga svjetskog rata; u međuraću ima ih još u većemu broju u dinarskoj zoni – u dalmatinskom zaleđu, Bosni i Hercegovini te ponegdje u Slavoniji; a u srednjoj i sjeverozapadnoj Hrvatskoj već su početkom stoljeća bile iznimke. U obliku obitelji i kućanstava razlikujemo obalnu i kontinentalnu Hrvatsku, a unutar posljednje određene manje razlike teku duž kulturne granice panonske i dinarske zone te duž nekadašnje političko-upravne granice između građanske i vojne Hrvatske.

20. st.

Pri opisu hrvatskih seljačkih obitelji i kućanstava nećemo se služiti terminom *zadruga*. Naime, ta riječ književnoga podrijetla, u općoj i u etnološkoj uporabi opterećena je značenjima koja bitno ne definiraju te obitelji. Zadruga se izjednačuje s velikim kućanstvima sastavljenim od više bračnih parova, odnosno *nuklearnih obitelji*, a njezino distinktivno obilježje zapravo je zajedničko vlasništvo. K tome, taj je termin opterećen predrasudom da je riječ o obliku obitelji tipičnom za Hrvate, odnosno Slavene, a previđa se da proširene obitelji ili velika kućanstva s više bračnih parova nalazimo i drugdje u Europi i općenito u svijetu, a da se one ne označavaju nekim posebnim nazivom. Na posljetku, u općoj uporabi taj se termin rabi za neke gospodarske organizacije, kao u sklopu *poljoprivredna zadruga*. Stoga ćemo govoriti samo o obiteljima koje mogu biti *nuklearne* – sastavljene od oca, majke i djece, ili *proširene* – sastavljene od dvaju ili više nukleusa (nuklearnih obitelji) i o kućanstvima. Prvim se terminom naglašava srodstvo članova zajednice, a drugim zajedničko stanovanje. No, ni jedan ni drugi termin ne opisuju sve vrste obitelji i kućanstava: u nekim je kućanstvima zajedno obitavalo više nesrodnih obitelji, a neke proširene obitelji stanovale su u više kuća.

Obitelj, Lika, tridesetih godina 20. stoljeća.

Pred *gankom* zadružne kuće, Krašić, 1935.

Veličina obitelji

Zbog svoje iznimnosti i zbog toga što su im se činila arhaičnijima, velika su kućanstva istraživačima bila zanimljivija. Stoga u opisima prevladavaju takva kućanstva, primjerice u vrličkome je kraju kućanstvo opisano četrdesetih godina imalo 40 ljudi; u Livanjskom je polju još iza Drugog svjetskog rata bilo živo sjećanje na veliku obitelj sa 70-ak ljudi; a obitelj zvana Veliki Domladovci iz sela Lazine kod Karlovca imala je u vrijeme opisa kasnih dvadesetih godina 20. stoljeća 60 ukućana. Ti primjeri iznimno velikih kućanstava uzeti su kao tipični i na temelju njih se stvorio mit o velikim kućanstvima u prošlosti. Zato što su etnolozi tragali samo za velikim kućanstvima, nastao je manjak, gotovo bismo mogli reći apsolutni nedostatak za sva hrvatska područja opisa života malih obitelji, a u jadranskoj zoni obitelji općenito.

Izuzmemo li zapise o stvarnim vrlo velikim kućanstvima, možemo reći da općeniti etnografski izvori navode da su kućanstva u panonskoj kulturnoj zoni imala između petnaest i dvadesetak članova, a u dinarskoj desetak. Uzroci te razlike još se nisu dosta istražili, no možemo pretpostaviti da su u svezi s ekološko-ekonomskim čimbenicima, a ne valja zanemariti niti različite državno-političke okvire u kojima su se obitelji razvijale. Manji je prosječan broj ljudi u dinarskoj kulturnoj zoni mogao biti dugotrajnija pojava.

Prema statističkim podacima potkraj 19. i u prvom desetljeću 20. stoljeća, prosječan broj osoba u kućanstvu u cijeloj Hrvatskoj kretao se između 5 i 7. Bio je najniži u sjevernoj i u srednjoj Hrvatskoj (5,4), nešto viši u Dalmaciji (sa zaleđem 5,9) i najviši u Istri (6,7). Te brojke jasno govore da su početkom 20. stoljeća kućanstva u Hrvatskoj, bez obzira na to o kojemu je dijelu riječ, u prosjeku bila mala.

Obitelj, Orašje, Bosanska Posavina, 1937.

Majka s djecom, Oborovo, okolica Dugog Sela, 1935.

Oblik obitelji

*D*rugo svojstvo koje se pripisuje nekadašnjim obiteljima formalne je prirode. Naime, kao distinktivno obilježje nekadašnjih seljačkih kućanstava u Hrvatskoj navodi se, uz veličinu, forma, dotično broj nuklearnih obitelji koje zajedno obitavaju. Uobičajeno je shvaćanje da, kao što postoje formalne razlike između nuklearne obitelji, tj. kućanstva s jednom obitelji i kućanstva s više nuklearnih obitelji, postoje i strukturne razlike između takvih kućanstava te se druga izjednačavaju s tzv. *zadrugama*. Pravnik Baltazar Bogišić, a prije njega i neki drugi pisci, upozorili su da formalno svojstvo – oblik i sastav obitelji – ne može biti dostatnim kriterijem njihova razlikovanja, tvrdeći da kućanstvo koje čini samo jedna nuklearna obitelj može također biti zadružno ako ima temeljne strukturne karakteristike takvoga kućanstva – *kolektivno vlasništvo te određena obilježja nasljeđivanja*. Bitna je razlika među obiteljima ne u veličini i formi, nego u tipu vlasništva i u načinu na koji se njime upravlja i raspolaže. Nuklearne su obitelji i kućanstva u kolektivnom pravnoimovinskom sustavu također zadružnoga tipa, a potencijalno, grananjem obitelji, kućanstvo sastavljeno od muža, žene i djece, stasanjem i ženidbom sinova koji pritom ne osnivaju zasebno, vlastito kućanstvo, nego ostaju živjeti s roditeljima, prerasta u proširenu obitelj, odnosno kućanstvo s više nuklearnih obitelji, no, temeljna se struktura vlasništva i nasljeđivanja nije promijenila. Prema tome shvaćanju nuklearne i proširene obitelji nisu dva tipa/oblika obitelji, nego isti tip obitelji u različitim trenucima njezina postojanja.

Po formi, tj. broju nuklearnih obitelji ili bračnih parova koji zajedno žive, kućanstva su u hrvatskim krajevima bila vrlo slična već potkraj 19., a u sve većoj mjeri i tijekom prve polovice 20. stoljeća. Obitelji i kućanstva tvorila su uglavnom tri naraštaja. U priobalju i u dalmatinskom zaleđu pretežno su ih činila dva bračna para – jedan u starijoj i jedan u srednjoj generaciji, te djeca pripadnika srednje generacije. Kuća Laganiš iz Kaldira u Istri koju je Jelka Radauš-Ribarić pratila otprilike od kraja 18. stoljeća do godine 1948., u sedam naraštaja, ilustrativan je primjer i veličine i oblika kućanstva i razgranatosti srodstva kroz stoljeće i pol. On pokazuje kako je u prve četiri generacije tek jedan od nekoliko sinova imao potomke i nastavljao lozu; drugi su ili umrli, ili su otišli u svećenike, ili su ostali neoženjeni, ili nisu imali djece. Drugim riječima, sve do početka 20. stoljeća, u tom kućanstvu nije nikad živjelo više od dva bračna para – jedan u roditeljskoj i jedan u sinovskoj generaciji. Tek u 20. stoljeću u kućanstvu obitavaju više od dvije obitelji.

U panonskoj kulturnoj zoni obitelji su bile dvo i trogeneracijske, no bile su proširene vertikalno i horizontalno, tj. sastojale su se od dvaju ili više rođaka i njihovih obitelji u istoj generaciji i njihovih oženjenih potomaka u silaznoj generaciji: primjerice dva oženjena brata i njihovi oženjeni sinovi mogli su zajedno stanovati. Potkraj 19. stoljeća kućanstva se i ovdje pojednostavljuju formom – i često se, kao i u dinarskoj i u jadranskoj kulturnoj zoni, sastoje od roditelja i jednoga oženjenog sina, odnosno postaju nuklearna, tj. čini ih samo bračni par (s djecom) bez roditelja.

Razgranatost srodstva

*S*tupanj razgranatosti srodstva u nekadašnjim seljačkim obiteljima usko je vezan, među ostalim, uz njihovu veličinu i oblik.

Srodstvo se računalo po muškoj – očevoj *(patrilinearno)* i po ženskoj – majčinoj liniji *(matrilinearno)*. Drugim riječima, osobe u srodstvu, bilo po muškoj bilo po ženskoj

liniji, držane su rođacima, s time da se osobito u dinarskoj kulturnoj zoni srodstvo po muškoj liniji držalo čvršćim, pa se u 20. stoljeću spominje i razlika između *debele* (rođaci po ocu) i *tanke* (rođaci po majci) krvi. Srodstvo se računalo do četvrtoga stupnja, a samo ponegdje u dinarskoj zoni do devetoga. Prezime se, osim iznimno, prenosilo patrilinearno, a time se društvena pripadnost određivala po ocu, dok su se materijalna dobra u određenim prilikama prenosila i patrilinearno i matrilinearno, o čemu će biti riječi kasnije.

U hrvatskom je jeziku postojalo veliko bogatstvo rodbinskih naziva koje odražava nekadašnju kompleksnost obitelji i međusobnu veću povezanost rođaka bez obzira na to jesu li stanovali zajedno ili ne. Uz poznate nam nazive kao što su stric, ujak, tetak i sl., valja se prisjetiti danas već dobrim dijelom zaboravljenih i supstituiranih naziva, kao što su *stričevići* (djeca dvojice braće međusobno), ili *tetići* (djeca dviju sestara međusobno). Danas su zamijenjeni nazivima *bratić* i *sestrična*, koji su izvorno nosili drugo značenje – "bratov sin" (ženskoj osobi) i "sestrina kći" (ženskoj osobi). Nazivi *bratić*, *bratična*, *sestrić*, *sestrična*, u starijemu značenju, kao i njima analogni nazivi *sinovac*, *sinovica* ili *ćerša* (bratov sin i kći muškoj osobi), i *nećak* i *nećakinja* (sestrin sin i kći muškoj osobi) danas su zamijenjeni nazivima *nećak* i *nećakinja*.

Nekadašnji su termini dobro diferencirali muževe i ženine rođake stečene udajom, odnosno ženidbom. Snaha – *snaja*, *sneha* u sjevernoj Hrvatskoj, odnosno *nevista* u južnoj Hrvatskoj (tek mjestimično i sjeverno) naziv je za sinovu ili za bratovu ženu i muškoj i ženskoj osobi, a *zet* je naziv za kćerinog ili sestrinog muža (bratu). Implikacije tih naziva na odnos udane žene prema muževim rođacima i oženjena muškarca prema ženinim rođacima još predstavljaju istraživački zadatak za etnologe.

Udajom i ženidbom žena i muškarac ulazili su u niz rođačkih odnosa u vlastitoj generaciji, što je bilo iskazano bogatim nazivljem. Današnji nazivi *šogor* i *šogorica* zamijenili su nekadašnje: *diver*, *djever* (mužev brat), *jetrva* (žena muževa brata), *zaova* (muževa sestra), *svak* (sestrin muž ženskoj osobi, muž muževe sestre), *svaja*, *svast* (ženina sestra), *faš*, *pašanac* (ženine sestre muž), *šur/j/a/k/* (ženin brat), *šurjinica* (žena ženinog brata). U uzlaznoj liniji po braku žena stječe *svekra* i *svekrvu*, a muškarac *tasta* i *punicu*.

Termini za oznaku srodstva nisu i uporabni nazivi. U Slavoniji su se svekar i svekrva oslovljavali s *dada* i *mama*, dakle nazivima za roditelje. Obraćanje djeverima ovisilo je o njihovoj dobi: u Slavoniji je žena muževa starijeg brata zvala *baćo*, a mlađega *brajin*; jetrvu ili zaovu zvala je *seko* ako su bile vršnjakinje, *neno* ako je bila starija.

Nekad vjerojatno razgranatije srodstvo unutar jednoga kućanstva bilo je početkom 20. stoljeća svedeno na rođake prvoga i drugoga stupnja (potomci istoga oca i djeda). Nekad nisu bili isključeni i rođaci u trećemu pa i četvrtome stupnju, potomci istoga pradjeda (unuci dva brata) i prapradjeda (praunuci dva brata). Tako razgranato srodstvo omogućavalo je sklapanje braka između ukućana.

Dob sklapanja braka i način stanovanja

Kućanstva su se u svim hrvatskim područjima okupljala oko jezgre muških rođaka, tj. prevladavala je tzv. *virilokalna rezidencijalnost*. To znači da muškarci i nakon ženidbe ostaju u roditeljskom kućanstvu, a žene samo do udaje. Primjeri *uksorilokalnoga* stanovanja, odnosno prelaska muškarca u ženinu kuću, puno su rjeđi i predstavljaju iznimke, a ne pravilo. U priobalju već potkraj 19. stoljeća, a u ostalim područjima sve češće u prvoj polovici 20. stoljeća, novi je bračni par zasnivao zasebno, *neolokalno* kućanstvo.

Virilokalno stanovanje omogućavalo je rano sklapanje braka za oba partnera, a neolokalno stanovanje odgađalo je sklapanje braka, posebice za muškarce, dok ne osiguraju materijalna sredstva za osnivanje vlastitoga kućanstva. Stoga nastaju razlike u dobi sklapanja braka između krajeva s pretežno jednim ili drugim načinom stanovanja

mladoga bračnog para. One su razvidne iz podatka koji govori da je početkom stoljeća u sjevernoj i srednjoj Hrvatskoj oko 50 posto muškaraca u dobi do 24 godine i isto toliko žena u dobi do 20 godina sklopilo brak, a u jadranskoj kulturnoj zoni taj je broj bio oko 20 posto za oba spola. Etnografski podaci potvrđuju da su se u Dalmaciji i u Hrvatskom primorju muškarci ženili u dobi između 25 i 30 godina, a žene u dobi između 22 i 25 godina; a u sjevernoj, osobito istočnoj Hrvatskoj, za otprilike pet (muškarci) do osam (žene) godina mlađi. Uz kasniju dob sklapanja braka u priobalju vezano je jedno, u nas slabo istraženo obilježje sklapanja braka – učestaliji celibat, odnosno praksa da se svi ljudi ne žene (ne udaju). Ograničavanje ženidbi muških potomaka bilo je, prema srednje i južnodalmatinskim izvorima, višestruko funkcionalno: u krajevima s virilokalnim stanovanjem omogućavalo je da samo jedan sin, onaj oženjeni, naslijedi imanje i tako ga očuva od diobe, a pridonosilo je i ograničavanju nataliteta, jer se djeca u tom razdoblju tek u neznatnome postotku rađaju izvan bračne veze. U jadranskoj je kulturnoj zoni celibat imao istu posljedicu kao namjerno ograničavanje poroda u istočnoj panonskoj zoni.

Zbog vrlo visoke smrtnosti u svim područjima, a u priobalju i zbog celibata i kasnije dobi ženidbe i udaje, nerijetko je seljačkim kućanstvima prijetilo izumiranje. U različitim razdobljima i područjima toj se opasnosti suprotstavljalo na različite načine. U Slavoniji su vojne vlasti u takva kućanstva naseljavale pojedince ili obitelji (*ajnkomuniranje*), stvarajući tzv. *nesrodničke zadruge*. Priženjivanje muškarca u ženinu kuću i posinjavanje (ovo posljednje uglavnom ograničeno na dinarsku kulturnu zonu) dvije su mogućnosti, koje vlasti nisu nametale, a kojima su ljudi pribjegavali ako u kući nije bilo (muških) nasljednika. U prvoj polovici 20. stoljeća, davanjem imanja *u komenciju*, ostarjeli ljudi bez nasljednika darivali su svoje imanje rođacima ili susjedima, a za uzvrat su uživali doživotno uzdržavanje.

Priženjivanjem se narušava uobičajeno virilokalno rezidencijalno načelo, jer novi bračni par stanuje uksorilokalno, tj. u ženinoj kući. Brojni su i raznoliki nazivi za priženjena muškarca, između ostalih: *domazet*, *pripuz*, *podrepa*, *dognanac* (dalmatinsko zaleđe), *rora* (Konavli, otoci), *došljo* (Slavonija), *skupnik*, *pripeljanec* (sjeverozapadna i srednja Hrvatska) od kojih neki izravno govore o negativnom stavu prema takvu čovjeku, ili ga označuju kao došljaka, stranca. Priženjeni muškarac ima sva prava kao i drugi muškarci, no iako može zadržati svoje prezime, u prošlosti su i on i djeca češće preuzimali ženino prezime. U dinarskoj se kulturnoj zoni držalo da je priženjenom muškarcu tim činom narušena čast i samopoštovanje. U međuraću, u doba kad sve više nestaje shvaćanje da kuću valja održati pod istim prezimenom, pa i na uštrb muškarčeve časti, muškarci ponegdje u dalmatinskom zaleđu više nisu odlazili na ženinu *baščinu*, nego su živjeli virilokalno, pod svojim prezimenom, a ženino su imanje prodali ili dali u napolicu.

Iako je posvuda moguć, uksorilokalni je brak, koliko u ovome trenutku naših istraživanja možemo reći, bio češći u južnim dalmatinskim područjima. Možda nije neobično što se manje spominje u panonskoj kulturnoj zoni, gdje su obitelji bile brojnije i složenije strukture, a ženidba muških članova rana i neograničena. U virilokalnom sustavu u kojem se, k tome, dopuštalo određeno horizontalno grananje obitelji, priženjivanje muškaraca nije bilo potrebno.

Pravnoimovinska obilježja obitelji

Pravnoimovinska obilježja čine ključnu razliku između tipova obitelji, dijeleći hrvatski prostor početkom 20. stoljeća, ali tada više ne odviše čvrsto, na uski obalni i na kontinentalni dio. Bitna i temeljna razlika između tih dvaju područja koja, što se dalje zalazi u 20. stoljeće, sve više blijedi, pogotovo između priobalja i najsjevernijih područja, sastoji se u opreci između kolektivnoga – na kontinentu (panonska i dinarska zona)

i individualnoga (privatnoga) vlasništva – u priobalju (jadranska zona). Uz opreku u tipu vlasništva vezane su i razlike u raspolaganju imovinom i u upravi, odnosno autoritetu u obitelji.

Kolektivno i individualno vlasništvo

U dijelu obitelji kontinentalnoga područja još u međuraću nepokretna (zemljišta, zgrade) i pokretna (stoka, oruđa, namještaj) imovina držala se zajedničkom imovinom svih ukućana. Početkom stoljeća u jadranskoj i dijelom u panonskoj zoni obiteljska imovina vlasništvo je pojedinca – oca. On ima moć da njome samovoljno raspolaže za svojega života te da je usmenim ili pisanim putem oporučno ostavlja članovima svoje obitelji, pa i da im je uskrati. Oboje mu daje velik autoritet u obitelji.

Nasljeđivanje imovine i privatno vlasništvo u hrvatskim su krajevima ozakonjeni austrijskim građanskim zakonom u različito doba, ovisno o tome u kakvom su odnosu pojedini krajevi bili prema Austrijskoj Monarhiji: u drugom desetljeću 19. stoljeća u Dalmaciji; u građanskoj Hrvatskoj polovicom istoga stoljeća; a u bivšoj vojnoj Hrvatskoj tek nakon ukidanja posebne vojne uprave potkraj 19. stoljeća. Nakon uvođenja građanskog zakonika u Hrvatskoj nisu nestali postupci običajnoga prava, sankcionirani tradicijom i dugom praksom. Pozitivni su zakoni, međutim, sve više utjecali na običajne, a unošenjem nekih dijametralno suprotnih elemenata običajnome pravu, kao što je da žene nasljeđuju imovinu, omogućivali su ljudima da se, ovisno o vlastitoj koristi, pozivaju sad na jedan, sad na drugi sustav.

Zajedničko kućno vlasništvo nije posve isključivalo osobnu imovinu pojedinih članova, i muškaraca i žena, odnosno bračnih parova unutar kućanstva. *Osobak, baškaluk* (dalmatinsko zaleđe), *prčija* (dalmatinsko zaleđe, okolica Bihaća), *osebujak, osebujek, osebušak, osebunjak* (srednja i sjeverozapadna Hrvatska), *osobac* (Slavonija) stjecao se na različite načine: ženinim mirazom (imovinom koju žena pri udaji donosi u muževu kuću); nasljeđivanjem, bilo po muškoj bilo po ženskoj liniji srodstva, kupnjom, zaradom izvan kuće te diobom novaca ženama ili nuklearnim obiteljima unutar kućanstva. Osobnu imovinu mogli su tvoriti pokretni predmeti – odjeća, obuća, ženska oruđa kao što su preslice, tkalački stan ili stroj za šivanje, namještaj, dukati (odnosno novac) i stoka te nekretnine – zemlja i zgrade. U 20. stoljeću poznata su nam kućanstva iz istočne Slavonije i Bačke te iz središnje Hrvatske u kojima je osobni imetak bio isto tako velik ili čak veći od zajedničkoga kućnog imetka. Duže održavanje kućnog kolektivnog vlasništva i slabiji prodor kapitalizma u planinske krajeve dinarske kulturne zone mogu u tim krajevima objasniti manju veličinu osobne imovine, njezino češće ograničavanje na pokretna dobra i njihovo pripajanje zajedničkim dobrima.

U panonskoj i tek ponegdje u dinarskoj zoni osobni se imetak izdvajao iz zajedničkoga, a briga o njemu, kao i prihod, posve su bili prepušteni vlasnicima, uz uvjet da vlasnici prije obave svoje kućne dužnosti. Suvrsta toga sustava – davanje privatne imovine nekom sumještanu izvan kuće na obradu *s police* – osiguravala je da ukućani neće pretpostaviti brigu o osobnome brizi o kolektivnom vlasništvu. U dinarskoj te sporadično u panonskoj kulturnoj zoni osobni se imetak obrađivao sa zajedničkim, a uživao se pod različitim modalitetima, od toga da se prihodom koristio vlasnik (Bačka i središnja Hrvatska), da se prihod na neki način dijelio (dalmatinsko zaleđe), ili pak tako da je prihodom raspolagala cijela kuća (Žumberak, dalmatinsko zaleđe, Hercegovina). Ovaj posljednji način sukladan je shvaćanju da je privatna imovina potencijalno izvorištem sukoba u kućanstvu te se, uskraćivanjem prihoda vlasniku, zapravo negira. U Hercegovini se osobna imovina izbjegavala tako da su žene još u međuraću bile prisiljene da prodaju miraz.

Raspolaganje imovinom

U kućanstvima u kojima se imovina držala zajedničkom – u međuraću znatnije prisutna pojava samo još u dinarskoj kulturnoj zoni – smrt jednoga ukućanina nije morala uzrokovati preraspodjelu imanja, jer nijedan član, pa ni gospodar, nije bio vla-

snikom ukupne imovine da bi njome mogao oporučno raspolagati. Smrt jednoga člana eventualno je mogla dovesti do diobe. Diobe su, uz miraz, u sustavu kolektivnoga vlasništva glavni načini prenošenja imovine na djecu.

Diobe, vezane uz ženidbu najmlađega djeteta (kao u bunjevačkih Hrvata) ili smrt oca (dalmatinsko zaleđe) bile su uobičajena pojava u razvoju kućanstva. Do diobe dolazi u trenutku kad kućanstvo preraste izvjesnu optimalnu veličinu koja je ovisna o brojnim čimbenicima – od ekonomskih do psiholoških – koji se razlikuju od kraja do kraja. Svaki odrasli muški član mogao je zatražiti diobu; samo iznimno (istočna Hercegovina, Livanjsko polje), u želji da kazni sina (sinove), otac ju je nastojao spriječiti. Diobe učestale od druge polovice 19. stoljeća valja shvatiti kao posljednji, ireverzibilan čin razvojnoga ciklusa kućanstava kojim pretežno nastaje novi tip obitelji organiziran na načelu individualne imovine. Ona će možda, s vremenom, a zbog širenja obitelji i nemogućnosti djece da zasnuju vlastita kućanstva, opet postati proširenom – kućanstvo će dijeliti bračni par u roditeljskoj i bračni par u sinovskoj generaciji, no u pravilu više neće imati osnovno obilježje nekadašnjih obitelji – zajedničku imovinu i životni i radni proces s njom povezan.

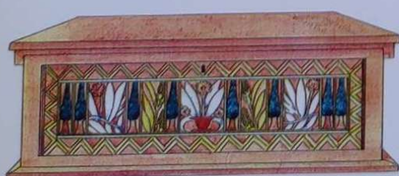
U načinu diobe nekretnina ima razlika između krajeva koji su pripadali vojnoj upravi i svih ostalih hrvatskih područja. U prvima su se nekretnine u 19. stoljeću dijelile samo muškim ukućanima, a početkom 20. stoljeća, s određenim zakašnjenjem nakon donošenja zakona o obveznom nasljeđivanju žena, prema broju svih ukućana, dakle i ženama i djeci. U drugim se krajevima običajem (dinarska kulturna zona) ili pak zakonom (u građanskoj Hrvatskoj, panonska kulturna zona) dioba provodila na loze ili na grane– *rozgve*, *rezgve* (središnja Hrvatska), *vriže* (okolica Bihaća). Dionicima diobe na grane mogli su biti udovci, oženjeni i neoženjeni muškarci (okolica Bihaća, dalmatinsko zaleđe, Livanjsko polje). I djevojke i udovice mogle su dobiti dio, što je vjerojatno novija pojava, nastala pod utjecajem građanskih zakona.

U panonskoj kulturnoj zoni sjeverne i središnje Hrvatske, bez obzira na to je li riječ o bivšem građanskom ili vojnom području, pokretna se imovina (stoka i hrana) dijelila prema broju ukućana, uz pravilo da djeca dobiju polovicu dijela odrasloga čovjeka. Takav način diobe pokretne imovine propisan je *Zakonom o zadrugama* od 9. svibnja 1889. U dinarskoj kulturnoj zoni, u kojoj nije bilo zakonske regulacije diobe, pokretna imovina dijelila se jednako na sve ukućane, bez obzira na dob (a gdjegdje i na grane). Pače, i još nerođeno dijete dobivalo je dio u hrani (Poljica, Livanjsko polje, Žumberak).

U sustavu kolektivnoga vlasništva pri diobi, bez obzira na to provodi li se na grane ili na glave, djevojke u pravilu nisu sve do kraja 19. stoljeća dobivale obiteljske nekretnine. Pri udaji su dobivale samo pokretne stvari, tj. odjeću i eventualno stoku, što je bilo neprimjereno dijelu koji su dobivali sinovi. Unatoč zakonima po kojima su do početka 20. stoljeća u svim hrvatskim krajevima žene pri diobi bile izjednačene s muškarcima, ženska se prava zaobilaze, pa i u međuratnome razdoblju, osobito u dinarskoj kulturnoj zoni. Od žena se očekuje da potpišu tzv. *namiru*, dokument kojim se prilikom udaje odriču obiteljskih nekretnina. Pretpostavljamo da to nisu uvijek činile dobrovoljno, jer su u međuraću poznati slučajevi da su sudski tražile svoja prava (dalmatinsko zaleđe, istočna Hercegovina). U panonskoj zoni takvi su slučajevi, čini se, rjeđi, a bilježimo i posve suprotne, naime nastojanje roditelja da se odijele od proširene obitelji i time svojim ženskim nasljednicima osiguraju dio imanja.

Od kraja 19. stoljeća, prigodom udaje djevojka uz osobne stvari – odjeću i obuću, posteljinu, stolnjake i slično – *ruho* ili *ruvo* (posvuda), *sprema*, *o/t/prema* (Slavonija, Srijem), a ponekad i uz stoku, dobiva i novac ili zemlju. Nazivi *dota* (dalmatinsko zaleđe, Žumberak), *tal* (Slavonija, Bačka), *del* (Podravina), *ris* (Bačka), *pridav* (jaskansko prigorje) koriste se za oznaku miraza koji uz tekstilne predmete sadrži i komad zemlje ili novac kao zamjenu za zemlju. Novac je preferiran oblik miraza jer omogućuje da zemlju i nadalje dobivaju samo sinovi. Kćeri će je dobiti ako su jedinice (u Slavoniji *taloškinje*), ako je obitelj bogata, ili ako ju je majka sačuvala od svojega miraza. U međuraću novac postaje obvezatnim dijelom miraza, u obliku gotovine u zapadnim krajevima, a u obliku *dukata* u sjeveroistočnim panonskim i dinarskim prostorima (Lika, dalmatinsko zaleđe). Dukati su, međutim, imali različitu ulogu u panonskoj i dinarskoj kulturnoj zoni. U prvoj oni nisu samo predmeti društvenoga prestiža, nego i

Škrinja, Olib

oblik štednje, eventualno i početni kapital. Istodobno u dalmatinskom zaleđu, kako to potresno pripovijeda Dinko Šimunović u noveli *Đerdan*, dukati imaju samo simboličnu funkciju, funkciju pokazatelja bogatstva i time stjecanja društvenoga ugleda: kad ih probuše i nanižu na uzicu, oni gube ekonomsku funkciju.

U prošlosti, kad ženska djeca nisu dobivala dio obiteljskih nekretnina, majke su na temelju svojega miraza i rada osiguravale da djevojke, osim odjeće, u miraz odnesu stoku, zemlju ili novac. Tako je majčin miraz, prenošen po ženskoj liniji – matrilinearno, postajao osnovom za osobnu imovinu žene i za miraz njihovih kćeri. Pod utjecajem građanskih zakona koji obvezuju da i ženska djeca nasljede obiteljske nekretnine koje se tradicionalno prenose patrilinearno na mušku djecu, institucija *materinstva*, koja osigurava nasljeđe ženskoj djeci, postupno prestaje biti funkcionalnom te se gubi stroga podjela na majčinu i obiteljsku imovinu: i kćeri i sinovi dobivaju podjednako iz jednoga i iz drugoga izvora, ali se i nadalje dio koji pripada kćerima radije isplaćuje u novcu nego što se daje u zemlji.

U priobalju je, već smo rekli, imovinom obitelji raspolagao otac obitelji kao njezin jedini vlasnik, obično oporučno. I tu su, unatoč različitome tipu vlasništva i prenošenja imovine te ranijem zakonskom izjednačavanju muške i ženske djece, žene prema običajnom pravu bile isključene iz nasljeđivanja nekretnina – zemlju nasljeđuju patrilinearno muški potomci; ženski nasljeđuju novac, a samo iznimno nekretnine. Djevojke koje se udaju isplaćivale su se u novcu koji najčešće odgovara visini nasljeđa koje im po zakonu pripada, a nekretnine su eventualno nasljeđivale po majčinoj liniji. Međutim, neudane djevojke mogle su postati i *dilnicama*, tj. dobiti jednaki dio nekretnina kao i sinovi. Djevojke su dobivale nasljeđe ili pri udaji ili nakon smrti roditelja. U priobalju su žene, k tome, dobivale i dio imovine muža, bilo pri udaji, bilo nakon njegove smrti: one su donosile *dotu*, a muž im je osiguravao *kontradotu*.

Uprava i autoritet u obitelji

Zbog patrilinearnoga prenošenja prezimena i nepokretne imovine, kao i zbog virilokalnoga stanovanja, autoritet je u nekadašnjim seoskim obiteljima bio u rukama muškaraca. Međutim, razlikovao se s obzirom na razlike u tipu vlasništva i njegova prenošenja. U obiteljima u kojima je vlasništvo zajedničko i svaki odrasli muškarac ima pravo na dio imovine, autoritet glave obitelji je ograničen. Načinom njegova postavljanja ponegdje je izrazito naglašena podijeljena vlast svih muških članova. U obiteljima u kojima je otac vlasnik imovine, on je automatski i glava obitelji i ima doživotni i neograničeni autoritet u obitelji. Na žalost, o takvim obiteljima u etnografskim izvorima gotovo uopće nema podataka, pa ćemo se ograničiti na opis uprave i autoriteta u obiteljima i kućanstvima temeljenima na zajedničkome vlasništvu, dakle u panonskoj i dinarskoj kulturnoj zoni.

Na čelu takvoga kućanstva nalazio se *gazda* (istočna panonska zona), *gospodar* (srednja i sjeverozapadna Hrvatska), *starješina* (u inačicama refleksa glasa jat – *je, e;* dalmatinsko zaleđe, Hercegovina), *domaćin* (Hercegovina, Posavina). Iako je načelni kriterij pri postavljanju gospodara bio starosni, važnu je, ako ne i najveću ulogu imala sposobnost čovjeka da dobro upravlja. Nezadovoljni ukućani mogli su i smijeniti nesposobnoga gospodara. U sjevernoj Hrvatskoj ostarjeli gospodar samo je formalno ostajao na toj funkciji, a stvarno je upravljao drugi po redu najstariji muškarac. Izbor između muških članova, koji je ponegdje bio tek simboličan jer su se muškarci redom izmjenjivali na toj funkciji, vjerojatno je novija mogućnost postavljanja gospodara. Na posljetku, u istočnoj Slavoniji i u dinarskoj kulturnoj zoni muškarci su i nasilno preuzimali vlast.

Gospodar je imao mnogobrojne, uglavnom organizacijsko-upravljačke dužnosti koje su se ticale muškaraca i raspodjele muških poslova. K tome, brinuo se o prodaji viškova, kupnji za kuću potrebnih stvari, odlazio je na sajmove i predstavljao kuću na seoskim zborovima i pred svjetovnim i crkvenim vlastima. Gospodar nije samovoljno upravljao kućanstvom; bez dogovora s odraslim muškim ukućanima nije mogao obaviti veće prodaje ili kupnje. No, ponegdje je u sjevernim krajevima imao i veće ovlasti i bio je autoritativniji. Samovoljniji gospodar, a osobito onaj koji se nije brinuo o kući, bio je uzrokom nesuglasica i svađa.

Gospodar je zbog svoje funkcije, te zbog dobi tamo gdje je funkcija vezana uz dob, uživao poštovanje ukućana. Ono se pokazuje u određenim častima i prerogativima koje on uživa: gospodar zauzima najbolji ležaj, a za stolom sjedi na istaknutom mjestu; on prvi počinje jesti i piti; negdje dobiva bolje jelo; prima goste; gospodar često reže a negdje i dijeli neke vrste hrane (meso) te obnaša i određene ceremonijalne dužnosti o blagdanima. Svi su ukućani morali slušati gospodara, a posebno djeca i najmlađa snaha.

Podjela rada među ženama bila je uređena prema starosti, prema bračnome statusu i prema dužini bračnoga staža. Imale su dvostruki teret: vlastite obitelji i cijeloga kućanstva, koji su obnašale same, s jedne strane, te gospodarstva, u suradnji s muškarcima, s druge strane.

Gazdaricom, *gospodaricom*, *gospodinjom* (panonska kulturna zona), *stopanjicom*, *planinkom* (dinarska kulturna zona) u načelu je bivala starija ili čak najstarija žena u kućanstvu, često gospodareva žena. Sposobnost i spretnost bili su važnijim kriterijima njezina postavljanja; te ponegdje u istočnoj panonskoj i u dinarskoj zoni tu je dužnost obnašala djevojka ili mlađa žena. U Livanjskom polju i istočnoj Hercegovini gospodaricom je postala žena s najmlađim djetetom, što je funkcionalno jer je omogućavalo ženi da bude uz dijete u razdoblju kad je ono najviše treba.

Može se ustanoviti određena razlika u dužnostima gospodarice, odnosno u organizaciji ženskih poslova između istočne panonske i dinarske zone, za koju možemo pretpostaviti da je bila u funkciji veličine kućanstava i pravila o postavljanju gospodarice. U dinarskoj je zoni gospodarica najčešće sama, ili uz pomoćnicu, obavljala sve kućne poslove. Za razliku od nje, ostale su žene radile na polju i brinule se o svojim obiteljima. Međutim, veća veličina kućanstva u istočnoj panonskoj zoni zahtijevala je da više žena istodobno preuzme teret kućanskih poslova i izdvajala je jednu ženu – *gospodaricu* – kao organizatora ženskih poslova, a tek gdjegdje i kao glavnu kuharicu. Druge su žene bile *reduše*, *kuvarice* ili *ižnice* i smjenjivale su se tjedno ili svaka dva dana u kuhanju. U pomoćnim su se poslovima (posluživanje, nošenje vode, pranje suđa) istodobno izmjenjivale druge žene – *poreduše*, a mogao je usto postojati i red *purarica* i red pranja rublja i pečenja kruha. U tim krajevima udane žene, osim gospodarice, a bez obzira na dob, nikad istodobno nisu obavljale glavne i pomoćne poslove. U središnjoj su se i sjeverozapadnoj Hrvatskoj, koliko se može ustanoviti iz nepreciznih podataka, spajali elementi obaju sustava: gospodarice su obavljale sve kućne poslove, prema potrebi uz pomoćnice, a u međuraču su se sve žene tjedno ili dnevno izmjenjivale obavljajući sve kućne poslove.

U prvoj polovici 20. stoljeća razlike između obitelji jadranske i obitelji panonske i dinarske kulturne zone sve više nestaju. U tom se razdoblju smanjuje i uloga obitelji kao radne zajednice, a slabe i neke druge funkcije koje su obitelji imale u prošlosti: one su nekad bile osnovni prostor inkulturacije djece u kojemu su djeca stjecala znanja o svijetu i preuzimala shvaćanje svijeta i života te usvajala modele prihvatljivoga ponašanja. Ukratko, obitelji su bile primarne točke referencije i identifikacije pojedinaca, što u međuraču sve više nestaje zbog promjena koje u selo unose dinamični robnonovčani odnosi, obvezatno školovanje te institucije i sustavi komuniciranja u suvremenome društvu. Sa smanjivanjem obitelji i kućanstava i nestajanjem njihovih nekadašnjih funkcija neki, nekad važni odnosi – kao što je odnos snahe i svekra ili cijele obitelji u koju je udajom ušla, nestaju, dok se drugi – odnos muža i žene ili roditelja i djece, mijenjaju.

ODNOSI U OBITELJI I DRUŠTVENA NEJEDNAKOST

Ljudi se rađaju biološki različiti, žive u različitim društvenim okruženjima, različito su odgojeni i imaju različita iskustva te stječu različite vještine. Društva se različito odnose prema razlikama među ljudima, transformirajući ih u nejednakosti. U velikome broju društava dobne i spolne razlike najčešći su elementi društvene hijerarhije: na hrvatskome selu one su bile razvidne u većemu vrednovanju muškaraca (*patrijarhalni poredak*) i starijih osoba (*starosno načelo*). Njima još možemo pribrojiti i razliku u bračnome statusu iz koje proizlazi društveno veće vrednovanje oženjena čovjeka ili udane žene. Društvene nejednakosti temeljene na dobi, spolu i bračnome statusu međusobno su tako isprepletene da je ponekad teško reći koja dominira.

Muž i žena, muškarci i žene

Danas držimo da je temeljna obiteljska veza, veza muža i žene, nastala sklapanjem braka između muškarca i žene. Međutim, tome nije bilo tako u prošlosti, osobito u vrijeme 19. i početka 20. stoljeća, a kasnije još u nekim krajevima dinarske kulturne zone (dalmatinsko zaleđe, Hercegovina, dijelovi Bosne), kad je osnovna društvena zajednica bila proširena obitelj, sastavljena od više bračnih parova. Odnosi muža i žene bili su u takvoj obitelji utopljeni u šire rodbinske odnose te sekundarni s obzirom na odnos sina ili brata prema gospodaru (ocu ili bratu), odnosno odnos snahe prema svim ukućanima, a posebice prema svekru i svekrvi. Mnoge žene cijeli život nisu uspijevale zadobiti lojalnost muževa, odnosno učvrstiti bračnu zajednicu na račun krvne veze: muževi su u nesuglasicama često stajali na strani majke a ne žene, a ukućani su se miješali u život mladoga bračnog para – pa i u takve odluke koliko će imati djece. S neolokalnim zasnivanjem obitelji, tj. zasebnim stanovanjem mladoga bračnog para, nestaje posebna uloga snahe, a u međuraću njezina se uloga mijenja i u proširenim obiteljima, svedenima samo na jedan par u starijoj i jedan par u mlađoj generaciji.

Nekad se mlada snaha držala i doslovno i preneseno strancem u muževoj obitelji. Njezin je položaj bio ambivalentan, kao što je i položaj svake osobe pri prijelazu u novi status – ovdje status punopravnog člana obitelji i kućanstva. Sadrži kraće (nekoliko mjeseci) ili duže (do godine dana ili rođenja djeteta kao u bunjevačkih Hrvata, Bosni, jaskanskom prigorju) razdoblje koje mladu ženu izdvaja od ostalih ukućana njezina spola (a i dobi, ako je u kućanstvu još neka neudana djevojka njezine dobi). Mlada se snaha izdvaja ljepšom i čišćom odjećom, poslom i ponašanjem. Njezini su kućni poslovi uglavnom pomoćni – metenje, donošenje vode, posluživanje kod stola. Očekuje se da je mlada snaha spremna ispuniti svaku želju ili naredbu svakoga člana kućanstva, bez obzira na njegovu dob. Ona obavlja brojne radnje simboličnoga značaja, zabilježene početkom stoljeća u svim hrvatskim krajevima u kojima nalazimo proširene obitelji. Uobičajeno je da se brinula o izgledu (odijelu, obući, higijeni) ponegdje samo svekra koji je ujedno često i gospodar kuće, ponegdje i muža, a ponegdje i svih odraslih muškaraca u kući, tako što ih je, različito od kraja do kraja, izuvala i obuvala, odnosno održavala im obuću, o velikim blagdanima ili svaki tjedan prala im noge, polijevala ruke vodom pri umivanju i sl. Pri jelu se također isticao poseban položaj mlade žene:

Obitelj za stolom, Mraclin, Turopolje, tridesetih godina 20. stoljeća.

za vrijeme jela ona je stajala uz stol i posluživala. U većem dijelu središnjega i sjeverozapadnoga dijela Hrvatske za vrijeme jela stajala je držeći u ruci *luč* kojom se osvjetljavala prostorija.

Josip Lovretić, vrsni poznavatelj vinkovačkoga kraja i dobar promatrač, bilježi prave pobune žena protiv ponašanja koje se od njih očekivalo. No, nije riječ o otvorenu neposluhu, nego o lukavom sabotiranju kako bi se muškarci naveli da ih oslobode nametnutih im dužnosti. Lovretić navodi slučaj koji vjerojatno nije bio osamljen, mlade snahe koja bi, praveći se nespretnom, svaki put kad bi izuvala svekra, potrgala remenje na njegovim opancima.

Ponašanje mlade snahe istodobno sadrži elemente kojima se ona identificira kao *stranac* u kući (prema svim ukućanima), kao *mlađi* čovjek u kući (prema starijima, muškarcima i ženama) te kao *žena* općenito (prema muškarcima, starijima i mlađima). Prve će identifikacije nakon kraćega razdoblja nestati; druga će potrajati nešto duže, sve dok žena ne prijeđe prag starih ili starijih članova kućanstva, kad će, zbog ideološke dominacije starijih čak i kao žena uživati određeno štovanje; a treća će je identifikacija kao žene pratiti cijeloga života, bez obzira na dob i status. Etnolozi drže da se patrijarhalni poredak iskazuje nekim ponašanjima koja se od žene očekuju kad je u statusu mlade snahe, na primjer pranjem nogu svim ili nekim muškarcima. To je takav poredak u kojemu se pridaje veća vrijednost muškarčevim ulogama i aktivnostima, uopće njihovu prinosu u svakidašnjemu životu, a prinos se žena obezvrjeđuje i u mnogim se situacijama žena prikazuje kao podređena muškarcu. Ideološka dominacija muškoga *roda*, kako u etnologiji nazivamo kulturom određene uloge spolova, počiva na već prije opisanim načelima patrilinearnosti i virilokalnosti.

Štovanje muža i muškaraca, što obično držimo za znakove podređenosti žena, iskazivalo se nizom simbola. Žene su muževima u sjeverozapadnoj i središnjoj Hrvatskoj te u primorju govorile *vi*, a muževi njima *ti*. U javnosti su hodale nekoliko koraka iza

muža, što bilježimo, osim već navedenih krajeva, i u južnima, u dalmatinskome zaleđu i u Hercegovini, gdje su, uostalom, muškarci, razgovarajući s trećim osobama, pogotovo ako su te bile boljega društvenog položaja, spominjući žene govorili "da prostite, moja žena". Nadalje, u dalmatinskom zaleđu žene nisu smjele razgovarati sa strancima, ni u kući niti u selu, a još je raširenija pojava da nisu sjedile za stolom sa strancem-gostom. Nabrojena ponašanja imaju jedno zajedničko obilježje – sva su javna ili uključuju nazočnost trećih osoba, što ih također karakterizira kao javna. Etnolozi drže da njima muškarac pokazuje da ima vlast nad ženom. Time se, barem na zamišljenoj, idealnoj razini, ostvaruje patrijarhalni poredak.

No, možda su moguće i drukčije interpretacije. Pogledamo li odnose unutar obitelji, u sferi privatnosti, unatoč nekim elementima koji potvrđuju tezu o patrijarhalnome poretku, naići ćemo i na niz detalja koji omogućuju preispitivanje teze o prevazi spolne hijerarhije u seoskoj svakidašnjici početkom 20. stoljeća. Konzumacija hrane, trenutak kad se cijela obitelj nalazi na okupu, pruža tu mogućnost. Odnosima ukućana pri jelu dominiraju dva principa – patrijarhalni kojim se potvrđuje dominantnost muškaraca u kulturi i starosni kojim se ističe uloga i vrijednost starijih osoba, žena i muškaraca bez razlike. U svim se hrvatskim krajevima pri jelu može uočiti segregacija ukućana prema spolu i prema dobi. Razlikovanje prema dobi može biti dvije vrste, bilo da se unutar jednoga spola poštuju dobne razlike, bilo da se, bez obzira na spol, odjeljuju svi odrasli ukućani od djece, a odrasli mladići i djevojke posebno tretiraju. Zasebno mjesto zauzima nova snaha, o čemu je već bilo riječi.

Odjeljivanje ukućana prema spolu i dobi moglo je biti posvemašnje, primjerice kad i muškarci i žene i djeca odvojeno jedu, ili djelomično, kad muškarci i žene blaguju za istim stolom, muškarci s jedne, a žene s druge strane stola, a samo su djeca zasebno. Sjedenje za istim stolom ponegdje se objašnjava kao mogućnost koju daje manji broj ukućana, pa se i čimbenik veličine kućanstva mora uzeti u obzir pri tumačenju odvojene konzumacije pojedinih skupina ukućana. Međutim, veličina kućanstva ne može objasniti zašto su žene u sjevernoj i središnjoj Hrvatskoj pri jelu stajale iza leđa svojih muževa, ili uz drugu stranu stola, ili naokolo bez posebnoga reda, te jele preko muževih ramena. Time se, ipak, iskazuje dominacija muškoga roda i unutar obitelji.

Mjestimično se, međutim, dobna hijerarhija isprepleće sa spolnom: u vinkovačkome kraju mladić, koji je u tranziciji jer više ne pripada niti jednome društvenom statusu – nije ni dijete ni muškarac – "kad ništa ne vriedi", pri jelu ne sjeda za stol uz druge muškarce, nego stoji, kao što to čine žene. Slično bilježimo i u Imotskoj krajini tridesetih godina 20. stoljeća, gdje su i neoženjeni mladići i neudane djevojke, u odraslijoj mladenačkoj dobi jeli stojećki. Mladić se držao odraslim muškarcem, što je značilo ravnopravnim i punopravnim članom muškoga kruga, tek ženidbom ili nakon odsluženja vojske. Dotada je on niskoga statusa i kao takav ne sjeda s muškarcima za stol. Isto je i s djevojkama, a nova snaha ne sjeda za stol prije svega zbog svojega statusa strankinje u novome kućanstvu.

Stajanje žena za stolom ne možemo tumačiti isključivo patrijarhalnim poretkom, jer su barem ponegdje i dob i veličina obitelji bili važni čimbenici određivanja položaja pri jelu. Stajanje žena, uostalom, nestaje u međuraću, ne samo u malim nego i u većim kućanstvima, a slabi i hijerarhija prema dobi, pa su, primjerice, ukućani jednoga većeg kućanstva iz okolice Siska za stolom sjedili podijeljeni na nuklearne obitelji.

Dosad opisani simbolični iskazi podređenosti žena u neskladu su s njihovom stvarnom ulogom u obitelji i seoskom gospodarstvu. Žene su potpuno samostalno obavljale sve kućne poslove – kuhanje, pečenje kruha, spremanje, nošenje vode i drva, čuvanje djece, predenje, tkanje, šivanje, krpanje i pranje rublja. Usto su se brinule o živadi, a ponegdje i o stoci koja boravi na kućištu, obrađivale su obližnji vrt i odlazile su na rad u polja podalje od okućnice. One su, osim toga, često, osobito u panonskoj i jadranskoj kulturnoj zoni, u krajevima u kojima je to bilo moguće već krajem 19. stoljeća zbog uznapredovale robnonovčane privrede, trgovale različitim proizvodima. Žene su u bogatijim, panonskim krajevima bile i čuvarice uštede – u obliku dukata, koju su u potrebnom trenutku posuđivale ili čak i nepovratno davale u kuću. U takvim prilikama, dakle, kad je žena iznimno gospodarski korisna i kad obavlja sve kućne poslove, a u

odsutnosti muškaraca i muške poslove (osobito priobalje, Lika, Gorski kotar u doba velike emigracije na prijelazu u 20. stoljeće) te po općemu priznanju drži tri ugla kuće, ona ima veća prava i slobodu djelovanja u svojoj obitelji, ne samo u području ženskih poslova nego i u obitelji općenito, a cijenjena je i u seoskoj zajednici.

U dinarskoj kulturnoj zoni žene duže nisu stjecale društveni ugled izravno, nego posredno, preko svoje obitelji. Ženin je obraz, rekli su u Imotskoj krajini, "urednost i čistoća kuće i ukućana". Kako je žena održavala higijenu i odjeću svoje obitelji i kako je odgajala djecu, tako je selom pronosila glas o svojoj vrijednosti i stjecala ugled. No, i tu se njezina uloga u međuraću polako mijenja. Natjerane siromašnim prilikama, žene su iz dalmatinskoga zaleđa u međuraću odlazile na sezonske radove sve do Slavonije, što im je davalo novu samosvijest i neovisnost.

U odnosima između muškaraca i žena, dakle, pokazuje se nesklad između ženina nenadoknadivog prinosa kućanstvu i gospodarstvu s jedne strane, te ponašanja, posebno u javnosti, kojima se iskazuje njezin lošiji položaj prema muškarcu. Žena je slobodna da sama odlučuje i upravlja svim poslovima koji pripadaju ženskom području, pozvana je, iako u tajnosti, da savjetuje mužu, a ponekad može biti i gospodarski neovisna. Gotovo se može reći da su paralelno postojala odvojena područja interesa i života – muško i žensko te da unatoč općenitom patrijarhalnom okviru žene nisu, osim možda u dinarskoj kulturnoj zoni, stvarno bile podređene. Usto, starosni čimbenik u različitim situacijama potiskuje ulogu spolnoga čimbenika, što komplicira razumijevanje odnosa muškaraca i žena.

Roditelji i djeca, stari i mladi

Treći član obiteljskoga trokuta su djeca. Pretežni dio podataka o djeci odnosi se na kontinentalne, dinarske i panonske krajeve, za koje raspolažemo i s podacima o obiteljima općenito.

Djeca, pogotovo muška, u seljačkom su poimanju blagoslov Božji, a usto su omogućavala produženje obiteljske loze te pomagala ostarjelim roditeljima. Neplodnost se često držala najtežom kletvom, a krivnju je zajednica najčešće svaljivala na žene, a ne na muškarce. U nekim su se okruženjima ljudi rugali neplodnoj ženi, no, tridesetih se godina u cijeloj Hrvatskoj neplodnost prosuđuje indiferentno ili čak izričito pozitivno. Indiferentnost, pače pozitivan stav prema obitelji bez djece pretežu u Slavoniji. To je ujedno i jedina hrvatska regija u kojoj se u 19. stoljeću u većoj mjeri nastoji ograničiti broj djece na jedno ili dvoje. Sudeći po Relkovićevoj osudi takvih nastojanja, ograničavanje poroda bilo je poznato i ranije.

Uzroci *bijele kuge*, naziv pod kojim je ta pojava bila poznata u Slavoniji, gospodarski su, no uključuju, prema današnjim kriterijima, izrazito moderan stav žena, naime shvaćanje da je važnije *kakav* život roditelji mogu pružiti djeci nego *koliko* će djece imati: “Grij je, kažu, [misli se na pobačaj] a zar ni grij rodit desetero pa ni za jedno kruva nemaš, već gledaš kako rastu za lopove i propalice... Nisam ja nerazumna, koja će narodit dice, pa posle kako im Bog da. Već sam ja mater prava mater”, bilježi Nada Sremec kazivanje žena u županjskom kraju. Odluku o broju djece nisu uvijek donosili budući roditelji ili buduća majka, nego i šira zajednica u kojoj su živjeli; osobito su svekrve utjecale na snahe glede broja djece.

Istraživanja pokazuju da se broj poroda ograničavao abortivno, a manje preventivno. *Coitus interruptus*, tada jedina poznata preventivna metoda, traži suradnju bračnih partnera, a kako svjedoče Slavonke, muževi nisu kooperativni i ne žele žene “pričuvati”. Stoga žene same rješavaju taj problem, bilo tako da izazivaju sterilnost, bilo da abortiraju. Iz velikoga dijapazona sredstava koja su se rabila navodimo neka: guščje pero, igla za pletenje, korijen sljeza, vreteno, čajevi od vrbove kore, pàrenje, masiranje i sl. Žene su abortirale same ili uz pomoć majke, svekrve ili primalje, no zbog nepoznavanja anatomije i nužnosti sterilnih uvjeta operacije mnogi takvi pokušaji završavali su pogubno. Bogatije su trošile dukate ili novac zarađen prodajom domaćih proizvoda za plaćanje liječnika. Znanje o abortusu, kao i znanje o tome tko ga je sve učinio, bilo je ženska tajna.

Djeca su tradicionalno dobivala imena djedova i baka. Taj je običaj mogao počivati na predodžbi o svijetu kao sukcesiji naraštaja i istodobnoj nazočnosti i svih mrtvih i živih članova obitelji koja gubitak člana u jednom naraštaju nadoknađuje nadijevanjem njegova imena novorođenom članu u trećem naraštaju.

U najranijoj dobi majke, a u proširenim obiteljima i druge žene, brinu se o djeci. Majke su dojile djecu do oko godine dana, ponegdje do rođenja drugoga djeteta, što bi značilo i do dvije-tri godine. Žena doji dijete sama, no ako nema mlijeka ili ako je zbog kakva posla duže odsutna od kuće, nije neobično da se dojenče dade nekoj ženi, susjedi ili *jetrvi*, da ga privremeno ili čak duže vrijeme doji. Siromašnije su se žene time bavile profesionalno, primjerice u srednjoj Dalmaciji, u Istri, u okolici Zagreba. Nema podataka o vjerovanju da bi djeca dojenjem nasljeđivala osobine dojilja; sisanje istoga mlijeka nije prepreka niti za sklapanje braka, osim gdjegdje u dinarskoj zoni, ako su djeca istodobno sisala.

Unatoč brizi majki za djecu, smrtnost je dojenčadi i djece do pet-šest godina starosti bila visoka sve do Drugog svjetskog rata. Do 1930. godine prosječno je u prvoj godini života u panonskoj Hrvatskoj umiralo 200 od 1.000 djece, a u Dalmaciji i Istri taj je prosjek bio za otprilike 50 promila niži. Nada Sremec objasnila je visoki pomor dojenčadi u Slavoniji višestrukim obvezama žena, ali i neznanjem i lošim higijenskim uvjetima života te općenito visokim morbiditetom stanovništva zbog raširenosti tuberkuloze i malarije.

Odgajanje djeteta središnji je dio procesa inkulturacije, tj. prenošenja kulture s naraštaja na naraštaj, kojim djeca usvajaju temeljne kulturne vrednote i obrasce ponašanja određenoga društva. Koliko o tome možemo suditi na temelju šturih opisa, odgoj djece ponajprije je roditeljska, odnosno majčina briga, no u njemu sudjeluju i članovi proširene obitelji, *jetrve* ili svekrva, ako muž i žena stanuju virilokalno. Modeli ponašanja koje nudi obitelj nisu brojni i dobro su definirani – spolom, dobi, bračnim statusom. Tek se nakon Prvoga svjetskog rata u inkulturaciju seoske djece u većini hrvatskih krajeva sustavno uključuju profesionalne institucije kao što je škola.

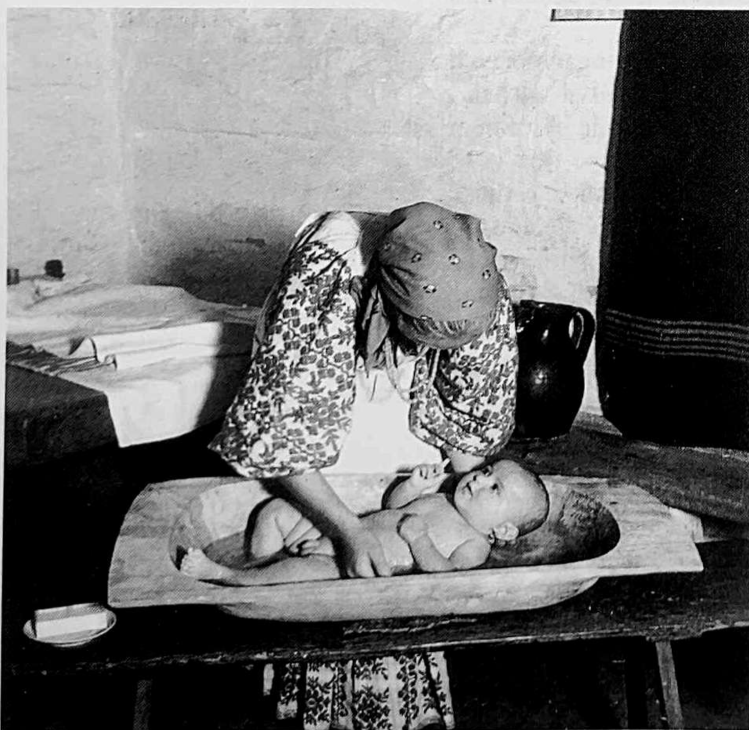
Majka se brine o maloj djeci bez obzira na spol i o odraslijoj ženskoj djeci, a otac samo o odraslijoj muškoj djeci. Očevi rijetko uzimaju malo dijete u ruke, nespremni da ga zadrže i presvuku ako se pomokri. Oni, zapravo, ne znaju što bi radili s malom djecom, jer briga o maloj djeci nije tradicijom ustanovljen muški posao. Da bi izbjegli javno izrugivanje njihovoj muškosti ("nu ti onog ženskonje", reći će mu u Poljicama), muškarci najčešće izbjegavaju bavljenje djecom ili to čine potajno.

Bez obzira na to govore li djeca roditeljima *ti* (Slavonija, dinarska kulturna zona) ili *vi* (sjeverozapadna panonska i jadranska kulturna zona), posvuda se odnose prema roditeljima s poštovanjem, a prema ocu i sa strahom. Možda dugotrajniji odnos majke i djeteta može objasniti i razliku što je djeca pokazuju u odnosu prema majci i ocu. Odnos s majkom je prisniji, a ona djeluje i kao posrednica između djece i oca. U dinarskoj je zoni odnos muškoga djeteta i oca znao biti gotovo ritualizirano suzdržan, bez trunka pokazivanja osjećaja. Djeca su na različite načine roditeljima iskazivala poštovanje. Između ostaloga, nisu pušili niti konzumirali alkoholna pića u njihovoj nazočnosti, osobito pred ocem. U nazočnosti roditelja i općenito starijih ukućana mladi bračni par u dinarskoj zoni nije smio iskazivati osjećaje: nisu se smjeli gledati, niti smijati, a kamoli poljubiti. To se držalo povredom kućnoga reda i starijih ukućana koji su, uostalom kao i općenito stariji ljudi u drugim područjima života, postavljali pravila ponašanja u obitelji.

Djeca su vrlo rano započinjala obavljati određene poslove u kućanstvu. Ponegdje se u Slavoniji već u trećoj i četvrtoj godini očekivalo da dijete bude korisno, pa makar tako što čuva mlađega brata ili majci pridržava *pasmo* pređice. Od pete, šeste godine dijete je sve više sudjelovalo u određenim poslovima, a tada se počinju razdvajati zadaci muške i ženske djece. Djevojčice su učile ženske poslove i model ženskoga ponašanja i rada, a dječaci muškoga, što je pratilo i unošenje razlika u njihovo dotada

Majka pere dijete u koritu za miješenje kruha, Mraclin, Turopolje, tridesetih godina 20. stoljeća.

Majka previja dijete, Mraclin, Turopolje, tridesetih godina 20. stoljeća.

Dijete u hodaljci i djevojčica u blagdanskoj opremi, Martinska Ves, okolica Siska, tridesetih godina 20. stoljeća.

manje-više jednako odijevanje. Dječji je rad bio važniji u smislu poučavanja djece o nužnosti i vrijednosti rada i radnim ulogama koje im s obzirom na spol pripadaju, negoli kao stvaran prinos kućnome poslu. To je osobito vrijedilo za veća kućanstva početkom stoljeća u kojima zbog puno radne snage djeca nisu morala toliko priskakati u pomoć ukućanima kao u manjemu kućanstvu, temeljenom na nuklearnoj obitelji, u kojem je veliki teret padao na leđa samo jednoga muškarca i jedne žene. U nuklearnim obiteljima djeca su odmalena puno više radila. Njihovo iniciranje u kućne poslove u ranoj dobi bilo je manje simbolično i odgojno, a više nužnost i predstavljalo je stvaran prinos.

Muška djeca u virilokalnom sustavu proširenih obitelji ostaju i nakon ženidbe živjeti s roditeljima, no tim se činom izuzimaju od autoriteta roditelja iako i nadalje podliježu autoritetu koji obnašaju stariji ukućani. Tamo gdje je starosno načelo bilo u osnovi upravljanja kućanstvom, uloge oca i gospodara mogle su se preklopiti, pa je sin i nakon ženidbe morao slušati oca, kao i uopće starije muškarce. Ondje gdje starost nije bila osnovno načelo postavljanja gospodara, mladić je ženidbom postajao ravnopravan svim odraslim muškarcima, bez obzira na dob: tu je bilo moguće da je otac morao slušati sina ako je ovaj postao gospodarom. U jadranskoj kulturnoj zoni s nuklearnim obiteljima i s naglašenom moći oca nad svim članovima, otac je, rekli smo, imao veći autoritet nad djecom. Ako su nakon ženidbe živjela s ocem, djeca su morala biti poslušna. U protivnome, morala su otići i zasnovati vlastito kućanstvo, a ovisilo je o volji oca hoće li im već tada prepisati dio nasljedstva koji im po zakonu pripada, ili će ga dobiti nakon njegove smrti.

Bez obzira na moguće razlike u odnosu i autoritativnosti roditelja prema djeci, djeca su posvuda dužna pomagati ostarjelim roditeljima. U protivnome bi bili osramoćeni, ili

čak prokleti. Bilo je to naravno očekivanje u kulturi u kojoj dobne razlike igraju važnu ulogu u društvenoj hijerarhiji i u kojima djeca odmalena uče da je starost kulturna vrednota. Dužnost poljičke djece da dohrane i pokopaju roditelje treznije je objasnio Frano Ivanišević: djeca se boje da će im jednoga dana njihova djeca vratiti isto ono što su oni pružili svojim roditeljima. U tome objašnjenju susrećemo predodžbu o zatvorenome svijetu u kojemu različiti naraštaji mogu očekivati ponavljanje istih stvari te stoga valja pripaziti na vlastito ponašanje.

Time smo završili dva dijela poglavlja o seoskoj društvenosti. U seljačkim obiteljima početkom i u prvoj polovici 20. stoljeća svi su članovi imali svoje točno određeno mjesto. Ono je tijekom cijeloga života bilo određeno spolom, no to je određenje bilo promjenjivo zahvaljujući drugim načelima organizacije te najmanje društvene jedinice – dobi i bračnome statusu. Iako spolna diferencijacija predstavlja zadanu i nepromjenjivu konstantu, dob je često bila presudnim čimbenikom definiranja odnosa među članovima kućanstva. Dobne razlike valja promatrati iz perspektive onoga vremena i prisjetiti se da je starost relativan pojam: zbog kraćega životnog vijeka tada su se starima držali već ljudi u dobi od pedesetak godina.

SEOSKI PROSTOR KAO OSNOVNI PROSTOR DRUŠTVENOSTI

Sela i zaseoci bili su glavni okvir komuniciranja i osnovni prostor uspostavljanja društvenih veza u prvoj polovici 20. stoljeća. Unatoč tome, a zbog bioloških te društvenih i ekonomskih razlika, selo nije bilo homogena zajednica. Kao i u obitelji, i na planu sela ponavljaju se spol i dob kao bitni čimbenici uređenja odnosa među ljudima.

Seoske podjele temeljene na spolu i dobi

Osobe muškoga i ženskoga spola samo su u djetinjstvu zajedno provodile vrijeme – u igri, zabavi, na paši; čim su malo odrasle, mjesta su druženja bila ograničena i kontrolirala ih je šira zajednica. Segregacija spolova započinjala je vrlo rano, što je bilo vezano uz rani početak obavljanja poslova koji su spolno diferencirani, a zatim, u adolescentskoj dobi, i uz društveno normirano odvajanje mladića i djevojaka. Mladići i djevojke imali su odvojena društva, sastanke i zabave, no dopuštalo se i međusobno susretanje. U Hrvatskom primorju i Dalmaciji mladići bi se pridružili djevojkama na plesu ili u šetnji mjestom, ili bi im došli u posjet i na udvaranje – *na fraj*. U dalmatinskom zaleđu i Lici bili su institucionalizirani i vrlo slobodni susreti mladića i djevojaka u dobi sklapanja braka, tzv. *gonjanje* ili *šićarija*. I velika sloboda u druženju mladića i djevojaka u Slavoniji zapravo se društveno regulirala različitim oblicima radnih okupljališta ili proslavama blagdana.

Kontakti između osoba suprotna spola, osobito između mladića i djevojaka između kojih postoji simpatija, bili su ponegdje suzdržani. U Hercegovini, Konavlima i u Poljicama još početkom 20. stoljeća mladić se nije usuđivao izravno pristupiti djevojci, nego je to činio preko njezine prijateljice ili rođakinje, i obratno; a i u Slavoniji je prijateljica posredovala između prijateljice i njezina mladića. Kontakti s nepoznatim, starijim osobama i s osobama suprotnoga spola i drukčijeg bračnog stanja također su bili oprezni: u dalmatinskom se zaleđu očekivalo da pri susretu s oženjenim muškarcem djevojka pokaže čednost i suzdržanost. Tek je odraslima, oženjenim muškarcima i udanim ženama, komunikacija s osobama suprotna spola olakšana.

Međutim, unatoč mogućnosti slobodnijega komuniciranja, nakon ženidbe, odnosno udaje, druženje osoba različita spola bilo je i nadalje suženo. U pravilu su muški i ženski prostori bili izrazito odijeljeni: nedjeljni su razgovor muškarci i žene vodili u odvojenim skupinama, odvojeno su hodali u sprovodnoj povorci i u procesiji, odvojeno su išli na proštenje pa i nedjeljom na svetu misu, došavši pred crkvu držali su se odvojeno, a odvojeno su sjedili i u crkvi. Odvojenost se ponavljala i u obitelji, kako smo to već opisali.

Zbog razmjerno strogog podvajanja ljudi prema spolu i prema dobi, nastajale su posebne, manje ili veće, neformalne ili formalne skupine osoba istoga spola, osobito važne u mladenačkoj dobi.

Žene i djevojke nedjeljom poslijepodne, okolica Osijeka, 1929.

Žene i djevojke ispred crkve prije nedjeljne mise, Mljet, 1964.

Društvenost s obzirom na spol

U gotovo svim hrvatskim krajevima, a osobito je to bilo tipično za panonsku kulturnu zonu, mladići su i djevojke sklapali bliska prijateljstva s osobama istoga spola, a u priobalju su nastajala i društva mladića. U dinarskoj su kulturnoj zoni prijateljstva bila potvrđena i učvršćena sklapanjem pobratimstva i posestrimstva, ponekad i većega broja ljudi.

Nije bilo mladića ili djevojke bez *druga* ili *drúge* (sjeveroistočna Hrvatska), *pajdaša* ili *pajdašice* (sjeverozapadna Hrvatska), *jarana* ili *jaranice* (Bosna, Hercegovina, Konavli). U Slavoniji, *druge* su zajedno odlazile u crkvu i na proštenje, međusobno su se češljale i igrale, jednako su se odijevale, a jedna su drugoj bile posrednice u kontaktu s mladićima. Da bi se mogle jednako često ponoviti odjećom istoga izgleda i otprilike jednake vrijednosti, prijateljice su morale biti podjednakoga ekonomskog statusa, na što su pazile njihove majke. To je osobito bilo važno u Slavoniji, gdje su gospodarske prilike dopuštale djevojkama da se najviše *gizdaju*. Počevši od dvanaeste ili trinaeste godine, pa sve dok se ne udaju, djevojke su se ponegdje i do deset puta godišnje *novile*. Riječ je o svojevrsnom natjecanju djevojaka (i njihovih majki) u tome koja će ljepše i bogatije izgledati, te privući najviše prosaca. Koliko je to bilo moguće, nijedna djevojka nije smjela zaostati za drugima. Bogate su djevojke dugo godina mogle obnavljati odjeću pa su bile izbirljivije pri odabiru prosaca. One manje bogate snalazile su se na razne načine, posuđujući dukate u zamjenu za besplatnu nadnicu, ručni rad ili novac. Dobre su prijateljice bile solidarne i međusobno su izmjenjivale odjeću. Djevojačka je solidarnost bila ograničena na dobre prijateljice, prema svima drugima vladalo je natjecanje, pa i nepoštenim sredstvima. Podmićujući župnika ne bi li im odredio mjesto u prvome redu u crkvi mnoge su djevojke u vinkovačkome kraju izazivale bijes i plač ostalih koje su držale da svojim znanjima (čitanjem, pjevanjem) više zaslužuju smještaj na istaknutom mjestu u crkvi.

Iako su se prijateljice ponekad *posejale*, izmijenivši o Ivanju narukvice, njihovo je druženje uglavnom prestajalo poslije udaje. Među ostalim je razlozima za prekid prijateljstva i taj što s udajom nestaje osnovna funkcija takvoga prijateljstva. Ono je karakteristično za određen dobni razred i predbračno stanje te funkcionalno samo u tome razdoblju života, jer nudi prijateljstvo preko kojega se djevojka integrira u svoju dobnu skupinu i komunicira s potencijalnim bračnim partnerima. Udane žene, pak, sklapaju prijateljstva u neposrednom susjedstvu. Takva su prijateljstva funkcionalna u njihovoj dobi i bračnome statusu obvezama koje oni nameću: susjeda će susjedi priskočiti pričuvati dijete, ili ga čak podojiti, posuditi nešto, navečer će se sastati i uz neki rad popričati o dnevnim brigama i sl. No, ipak, neke *druge* prijateljuju i nakon udaje, te nastoje sprijateljiti svoju djecu, nose žalobnu odjeću jedna za drugom ili pak za prijateljičinim djetetom.

U sjeverozapadnim krajevima (Podravina, Međimurje) manje znamo o društvenim funkcijama prijateljstva, a više o njegovoj običajno-ceremonijalnoj strani. Ono je u tim

krajevima javan čin koji se obavlja u domu jedne prijateljice i sklapa izmjenom uskrsnih jaja ili miješanjem krvi, ponegdje uz posebne formule koje izgovaraju prijateljice – *matke* ili *sestre*. Na taj način potvrđeno prijateljstvo održava se do smrti, a često se obitelji iz kojih su posestrime povezuju kumstvom.

Poseban oblik bratimljenja u sjeverozapadnim krajevima nastaje kad dva muškarca, ukrstivši ruke, ispiju kupicu vina te postanu *napitni brati*. U srednjoj Slavoniji, pak, i u okolici Bihaća, pobratimstvo je bilo privatan čin, pače skriven od očiju javnosti, do kojega dolazi nakon što je jedan muškarac (ili žena) usnuo san da ga je drugi spasio iz neke životno opasne situacije.

U dinarskoj kulturnoj zoni (u Lici, na Žumberku, u dalmatinskom zaleđu) te u dijelu jadranske (u sjevernodalmatinskom priobalju) dva prijatelja istoga, rjeđe različitoga spola također su sklapala doživotno prijateljstvo. Sklapanje posestrimstva ili pobratimstva obavljalo se javnim crkvenim obredom koji nije bio propisan te se razlikovao od kraja do kraja. Zajednički elementi su ipak posvuda bili isti, a obuhvaćaju, među ostalim, paljenje svijeća, blagoslov i ljubljenje pobratima. Do bratimljenja je dolazilo među pripadnicima istoga društvenog sloja, ali i među slojevima; na otocima je zabilježeno češće bratimljenje svećenika sa seljacima. Kad se sklapa u prilici u kojoj skupina ljudi, otprilike iste dobi i interesa, zajedno prolazi kroz određenu životnu fazu, primjerice odlazi u vojsku, pobratimstvo ima, kao i prijateljstvo djevojčica u Slavoniji, i neke oznake dobne skupine ili naraštaja.

Pobratimi i posestrime se obvezuju na međusobno doživotno pomaganje i odanost. Zbog svoje začuđujuće požrtvovnosti odnosi su pobratima, kao zahvalna tema, ušli u hrvatsku književnost (primjerice, Vjenceslav Novak koristio se tim motivom u romanu *Podgorka*). Istraživači često ističu kako je pobratimstvo isto kao krvno srodstvo, pače da je čvršće od njega. Nazivi koji vežu dva prijatelja ili prijateljice prenose se i na članove njihovih obitelji. Međutim, to tobožnje rodbinstvo na sjevernodalmatinskim otocima nije onemogućavalo ženidbu članova dviju obitelji, dok je to u zaleđu bila češća prepreka. No, uzrok tome može biti i taj što u dalmatinskom zaleđu pobratimstva češće sklapaju pripadnici različitih vjerskih (i etničkih) skupina, o čemu će još biti riječi.

Društva mladića i društvena kontrola

U malim seoskim zajednicama neposredne komunikacije u kojima svatko svakoga poznaje, ponekad do u detalje, znajući što se zbiva u drugim obiteljima, granice između privatnoga i javnoga postaju nejasne: malo je toga što čovjek može sakriti pred zajednicom. A ova, pak, sve komentira, ponekad i zlobno, i o svemu sudi. Osobito voli javno upozoravati na prekršitelje moralnih normi jer, kažnjavajući prekršitelja, priopćuje drugima što im se može dogoditi ako i sami prekrše pravila prihvatljivoga ponašanja. Sredstva ili akcije kojima se obeshrabruje neprikladno ponašanje članova jesu ogovaranje, javna kritika i neke vrste kazna i rituala. Ogovaranjem i javnom kritikom kao sredstvima društvene kontrole služe se starije osobe obaju spolova, a neke kazne provode udruženja mladića.

Društva mladića, u Istri zvana *fantovska društva*, čvršće su ili slabije organizirana udruženja mladića cijeloga sela ili užih područja u selu. U kontinentalnim područjima društva mladića su neformalne skupine bez čvršće organizacije. U Istri, Hrvatskom primorju, Dalmaciji i Gradišću (Austrija) društva mladića su formalnije organizacije, s posebnim obredom primanja novih članova. Obred primanja u društvo u Istri sadrži neke elemente krštenja: budući su članovi odjeveni u bijelo, svaki ima kuma koji ga nosi na rukama, polijevaju ih vodom i nadijevaju im novo ime. Obred završava time da novi članovi časte vinom. Zadatak je članova društva "braniti i čuvati ponos sela", tj. paziti da nitko ne povrijedi javni red i moral. Usto, društvo mladića organizira i obnaša seoske zabave, neke običaje (maškare, *koleda*), a jedino oni imaju pravo posjećivati djevojke – ići na *fraj*.

Seoski mladići, bilo da su organizirani u društvo ili tek *ad hoc* okupljeni, gotovo u svim hrvatskim krajevima intervenirali su u život zajednice u istim trenucima. Jedan je

Regrut, Gradišće u Austriji, 1917.

takav trenutak, koji bilježimo od otoka i dalmatinskoga zaleđa i Istre, preko Gorskoga kotara i nekih hrvatskih krajeva u Bosni do u sjevernu Hrvatsku (Podravina i Slavonija), trenutak kad mladić zalazi u drugo selo na ples i udvara se ili prosi djevojku u drugom selu. Držeći da oni imaju pravo nad djevojkama svoje zajednice, mladići iz djevojčina sela na različite načine pokušavaju obeshrabriti udvarače iz susjednoga mjesta: našale se s njima, potjeraju ih a nekad i pretuku, a ako je vjenčanje već u tijeku, traže simboličan otkup od svatova preprriječivši put svadbenoj povorci. Riječ je o tome da

svojim postupkom javno pokazuju kršenje norme seoske endogamije, tj. sklapanja braka unutar mjesta, i makar je ne mogu spriječiti, barem žele pokazati da je riječ o prekršaju. Kako mladići sankcioniraju svaki događaj koji se tiče njihove dobne skupine, oni će intervenirati i kad se brak sklapa po pravilima. Tada će ponegdje otežati prenošenje djevojčina miraza (sjeverozapadna Hrvatska, Istra). U Istri je mladoženja mogao nastaviti put tek uz otkup, ili je bio osramoćen. Otkup time što pićem časti seoske mladiće posljednji je iskaz njegove pripadnosti momačkome društvu – *kumpaniji* – u nju je bio primljen time što je počastio sve članove, krug se sada zatvara na isti način – ovaj put čašćenje simbolično znači izlazak iz društva mladića.

Mladići su djelovali i kao čuvari morala u zajednici. Primjerice, u Istri i Hrvatskom primorju sprečavat će mlađe mladiće koji još nisu postali članovi društva i time stekli to pravo, da noću izlaze i posjećuju djevojke. Udovcima i udovicama, osobito onima koji se ponovno žene djevojkom ili udaju za mladića, priredit će buku ispod prozora – tzv. *klapačiju*, *mačju deraču* ili *batarelu*, a u srednjoj Dalmaciji bučenju će pridodati i krepanu mačku ili magare ispred vrata, u Poljicama uz viku: "Stari starče, šta će ti divojče?". I djevojku koja ostane u drugom stanju prije vjenčanja, ili pak bračni par koji živi nevjenčano (dalmatinsko zaleđe) mladići će kazniti nekim oblikom javnoga ruganja.

Društva mladića su, dakle, osim što im je funkcija bila da organiziraju društvenost muškaraca određene dobi, sudjelovala u društvenoj kontroli unutar zajednice. Vidjet ćemo da je udruženja s tom funkcijom bilo i na temelju drugih obilježja.

Seoske podjele temeljene na društvenogospodarskim razlikama

Selo je već početkom stoljeća bilo raslojeno na bogate i siromašne obitelji, na obične seljake i na one koji posjeduju neke specifične vještine – obrtnike, trgovce, glazbenike, ljude koji su liječili i sl.

Bogati i siromašni seljaci

Siromašnoga je čovjeka moguće odrediti samo u relaciji prema prosječnim i imućnijim seljacima njegova kraja. Stoga siromašan čovjek u imućnijoj Slavoniji nije bio isto što i siromašan čovjek u drugim hrvatskim krajevima. Siromaštvu je, prema seljačkom poimanju, uz nedostatak zemlje pridonosio i velik broj djece.

Posvuda su oznake siromašne obitelji lošija kuća i krov koji prokišnjava. U jaskanskom je prigorju precizirano da su kuće siromašnih neobijeljene, da vrata nemaju kvake, a prozori malogdje staklo. Ukućani iz siromašnijih kuća poznavali su se, k tome, po zapuštenijemu, pokrpanom odijelu, a ljeti su češće nego drugi ljudi hodali bosonogi. Sram zbog lošije odjeće i nemogućnost da se ona nekoliko puta godišnje obnovi siromašnijim je Slavonkama sužavao prostor društvenosti. One se nisu javno pokazivale, nisu drugovale s vršnjakinjama i *ašikovale* s mladićima, nisu čak ni odlazile u crkvu, to mjesto glavnoga izlaganja pogledima cijeloga sela i župe.

Siromašniji su se izdvajali i dnevnim, a osobito prazničnim jelovnikom na kojemu se rijetko nalazilo meso. Koliko god prehrana bila privatna stvar, zatvorena unutar četiri kućna zida, seljaci su vrlo dobro znali što se i koliko u kojoj kući jede. Osobito se to odnosi na meso, jer svinjokolje nisu mogle proći neopaženo, dijelom i stoga što je to obiteljski čin u kojemu sudjeluju i druge seoske obitelji, susjedi i rođaci.

Siromašnije su se obitelji snalazile na različite načine. Vlastitim radom a ponešto i nastojanjem zajednice, one uspijevaju uz velike napore skromno preživjeti. I muškarci i žene sezonski ili stalno, kao sluge i pastiri, rade kod imućnijih obitelji, a mnogi su na prijelazu stoljeća emigrirali u prekooceanske zemlje. Napore pojedinaca pomagala je i zajednica svojim mehanizmima međusobne pomoći temeljenim na moralnoj obvezi da se pomogne siromašnim članovima zajednice.

Siromašniji su ljudi odlazili u potrazi za poslom i u udaljenije krajeve i u obližnje gradove. U gradu su muškarci radili kao trgovački ili obrtnički pomoćnici, a djevojke su čuvale djecu ili pomagale u kućnim poslovima. U međuraću su Međimurke i Slovenke bile vrlo cijenjene sluškinje u domovima zagrebačkih gospođa. Seljakinje iz neposredne okolice Zagreba obavljale su u svojemu selu neke kućne poslove građankama. Primjerice, šestinske su pralje donosile rublje iz Zagreba, prale ga na šestinskom potoku i zatim odnosile u grad.

Sezonska ekonomska migracija bila je razgranata u smjeru jug – sjever i zapad – istok. Iz svih su područja, osim iz Slavonije, muškarci, rjeđe žene, odlazili na sezonske ratarske poslove u Slavoniju i Vojvodinu; tako su nadaleko bili poznati zagorski mlatci žita. Također, obrtnici i radnici raznih profila – zidari, drvosječe, kopači kanala, iz Međimurja, Dalmacije i Hrvatskoga primorja, odlazili su i u udaljenije krajeve međuratne Jugoslavije u potrazi za poslom. Druga razgranata sezonska migracija bila je na jugu: sezonski najamni radnici, tzv. *junaci* dolazili su iz dalmatinskoga zaleđa u srednjodalmatinsko priobalje i na otoke radi kopanja vinograda, berbe maslina i grožđa. Često su godinama najamnici bili isti ljudi, pa su se preko njih širile obavijesti o potražnji za novom radnom snagom. O sezonskim radnim migracijama stanovništva u prvoj polovici stoljeća još uvijek malo znamo, no već i ovi podaci svjedoče o razmjerno velikome radijusu kretanja ondašnjega stanovništva.

Neki su članovi siromašnijih obitelji (i ne samo oni) privremeno emigrirali u prekooceanske zemlje, najviše u Sjevernu i u Južnu Ameriku. Već polovicom 19. stoljeća velika je emigracija iz Dalmacije i Hrvatskoga primorja, a u razdoblju između 1880. i 1910. godine i iz unutrašnjih krajeva, osobito Like, Gorskog kotara, pa i središnje Hrvatske. Emigrirali su uglavnom mlađi neoženjeni muškarci koji bi se, međutim, na jednom od kratkih boravaka kod kuće oženili i ponovno odlazili, a od dvadesetih godina, sve su ih češće pratile i žene. Etnografski izvori potvrđuju da su se rijetki vratili dosta bogati da bi započeli neki veći posao. Uglavnom su ulagali u nove, veće i modernije kuće, prekidajući s tradicijskom gradnjom. Povratnici su se od ostalih sumještana razlikovali po gradskome odijelu i naglašenoj uporabi engleskih riječi, a oni koji nisu otišli u gradove, vratili su se prijašnjemu načinu života.

Pralje na potoku, Šestine, okolica Zagreba, između dva svjetska rata

Sluge i pastiri

Rašireno je mišljenje da zbog velikoga broja ukućana seljačka kućanstva nisu imala potrebu za dodatnom radnom snagom te da nisu držala sluge. Muški i ženski najamnici koji su pomagali u svim poslovima, a po načinu života nisu se izdvajali od članova obitelji, drže se jednim od bitnih obilježja zapadnoga i srednjoeuropskoga oblika obiteljske zajednice. No, izvori pokazuju da su u doba intenzivnih poljskih radova seljaci u Hrvatskoj redovito unajmljivali težake – dnevne najamne radnike te da su mnogi držali stalne sluge za obavljanje kućnih i gospodarskih poslova.

Nazočnost i broj slugu obrnuto su proporcionalni veličini kućanstva, a upravno proporcionalni imovini

kojom ono raspolaže, osobito broju i raznovrsnosti stoke. Posebice je, pak, unajmljivanje slugu ovisilo i o općem gospodarskom razvoju koji je neujednačen u različitim hrvatskim područjima tijekom razmatranoga razdoblja. Konačno, svim tim čimbenicima treba pridodati i odnos prema njihovu poslu uopće, u čemu su postojale razlike između hrvatskih krajeva.

U odnosu prema slugama, u tome tko biva slugom, pa i u poslovima koje sluge obavljaju bila je veća razlika između panonske i dinarske kulturne zone. U panonskoj je, osobito za djevojke, bilo sramota služiti. Ponegdje se zbog toga odlazilo služiti u udaljenija mjesta, gdje osobu nitko ne poznaje. Drugdje su samo djeca i mladež odlazili u službu, ponajviše kao pastiri; u Slavoniji su siromašnije djevojke radile kao *dadilje* i pastirice, ali ne i kao pomoćnice u kućanskim poslovima. Moguće je pretpostaviti da u nekadašnjim većim slavonskim kućanstvima u kući nije bilo potrebe za dodatnom ženskom radnom snagom. Kućni sluge su pretežno bili muškarci, mahom neoženjeni, iako su nam poznati primjeri oženjenih slugu iz Slavonije i Bačke koji su živjeli na udaljenim *stanovima*. Bili su mlađi i srednjih godina, između 18 i 50 godina. Unajmljivali su se obično na rok od godine dana, koji se mogao obnavljati, a nije bilo rijetko da sluga ostane u kući doživotno.

Istodobno je u dinarskoj zoni (dalmatinsko zaleđe i Lika) za mladež, i mušku i žensku, počevši već od 10 ili 12 godina, bilo sasvim uobičajeno da provede nekoliko godina, ili dulje vrijeme, pa i cijeli život, *u najmu*, najčešće kao pastiri ili kućni sluge. Na tom su području nerijetke djevojčice *čobanice* i djevojke koje pomažu ženama u vođenju kućanstva.

Pastiri su sluge specijalizirane za poslove s određenom vrstom stoke, u središnjoj i sjevernoj Hrvatskoj zvani *kučiš* (konjar), *biruš* (volar), *kravar*, *svinjar*. Bila su to muška i ženska djeca te neoženjena i neudana mladež i odrasli muškarci. Pastiri i pastirice cijeli su dan boravili uz stoku, najčešće okupljeni u društva od pet do sedam pastira. Naizmjenično su jedan ili dva pastira čuvala stoku, što je drugima omogućavalo da se šale, pripremaju jelo i izrađuju različite predmete od drva (čaše, svirale, vretena, dijelove tkalačkoga stana i sl.), pletu koševe i sl. Djevojčice i djevojke su šivale, plele i prele kudjelju. Mnogi su te predmete prodavali pa su pastiri, za razliku od drugih ljudi, uvijek uza se imali nešto novaca. Njihov se život odvijao pomalo po strani od seoske zajednice, jer često zbog posla nisu odlazili ni na nedjeljne mise, ni na blagdanska okupljanja. Djelovali su kao mala društva unutar seoske zajednice, uvijek u opoziciji prema drugim pastirskim društvima, iz vlastitoga i iz drugih sela.

Plaća kućnih slugu i pastira dogovarala se pri unajmljivanju, koje se najčešće obavljalo u tradicijski određene dane. Uz stan i hranu sluge su, ovisno o vrsti posla koji su obavljali te o starosti, dobivali odjeću, obuću, grlo stoke i novac. Stalni sluge živjeli su zajedno s obitelju u kojoj su služili, no, nisu posvuda i u svemu po statusu bili izjednačeni s ukućanima. U dalmatinskom zaleđu i u istočnoj Slavoniji odjećom se i obućom nisu razlikovali od ukućana. Drugdje, u sjeverozapadnim predjelima, pa i na području srednje Slavonije, sluge su se raspoznavale po zapuštenijoj i prljavijoj odjeći. Iako su posvuda jeli istu hranu kao i ukućani, i to zajedno s njima, ipak je i pri tome moglo biti nekih simboličnih detalja koji su označavali status sluge. U jaskanskom prigorju sjedili su na kraju stola i posljednji su jeli. Ako su zimi spavali s ostalim ukućanima, bilo je to uz poštivanje hijerarhijskih odnosa u obitelji, tj. na ležaju

Djevojčice prelje i pletilja, okolica Čapljine, Hercegovina, 1940.

u zapećku (Slavonija). U dalmatinskom se zaleđu ističe kao jedina razlika *najmenika* i ukućana u tome što najmenik mora slušati sve ukućane, pa i djecu. Suprotno tome, udomaćeni sluga u vinkovačkome kraju zapovijedao je mladim ukućanima: bio je, dakle, posve uklopljen u odnose starijih i mladih članova kućanstva.

Prosjaci i glazbenici

Kad niti radom za imućnije suseljane, ni emigracijom, ni skrbi zajednice siromašni ljudi nisu mogli preživjeti, utjecali su se prosjačenju kao krajnjem i iznimnom rješenju. U pravilu siromašni nisu prosjačili u vlastitome selu, jer se to držalo velikom sramotom. Prosjaci su, uz neke iznimke, uvijek bili stranci, *drugi*, iz manje ili više udaljenih krajeva: u Istri su navodno prosjačili Bunjevci s Velebita; u Poljicama stanovnici sela oko Cetine i Imotske krajine; u Imotsku krajinu dolazili su duvanjski prosjaci; u Loboru u Hrvatskom zagorju prosjaci su bili iz susjednih župa i iz Like, i sl.

Prosjaci, *slipci* (Slavonija), *bokci* ili *pekljari* (sjeverozapadna, središnja Hrvatska) bili su siromašni ljudi koji su usto često imali neku tjelesnu manu, ili su bili nesposobni za rad (slijepi, gluhi, bogalji), ali bilo je i takvih koji su se lažno predstavljali i prosili iz lijenosti ili od zanata. Neki su prosili pod izgovorom da im je izgorjela kuća ili da im je tuča potukla ljetinu. Neki su samo prosili, drugi su pri prošnji molili i pjevali, a slijepci su obično svirali pred kućama. Seoskim su se *godovima* koristili kao iznimno pogodnim prilikama za prošnju, jer tada svaka kuća pripravlja obilnije jelo da ugosti rođake i prijatelje. Ljudi su ih nerado primali, no nisu odbijali da ih daruju, najčešće hranom ili odjećom. Prosjaci su se darivali iz straha od moguće osvete i zbog toga što je darivanje prosjaka čin milosrđa koji čovjek čini za spas svoje i duša svojih ukućana. Uz strah, ljudi su prema prosjacima osjećali i nepovjerenje, no ako bi kakav prosjak umro u nekom selu, seljaci su ga pokopali o vlastitom trošku. Osobito su ih nevoljko primali na *konak* iz straha od krađe, ali i iz sasvim prozaičnoga razloga da im ne ostave uši! Prosjaci su se često lažno predstavljali, no dok se u Slavoniji samo pričalo o tome da su neki zapravo imućni te da posjeduju kuću i imanje, u Imotskoj se krajini i šire znalo za obitelji i sela iz kojih su se regrutirali prosjaci od zanata, koje je nadahnuto opisao Ivan Raos u romanu *Prosjaci i sinovi*.

Slijepci su prosjačili svirajući uz pratnju glazbala, *gusala* (pretežno u Slavoniji i dalmatinskom zaleđu), odnosno harmonike i violine (u sjeverozapadnim područjima). Stoga se oni nerijetko izjednačuju s putujućim glazbenicima. Međutim, uz njih je svuda bilo i seljaka koji su povremeno djelovali kao glazbenici, ponegdje i u skupinama. Svirali su u svojem selu o crkvenim blagdanima ili svadbama (prisjetimo se Jožice Kičmanovića nazvanog "Zgubidan", lika u romanu Ante Kovačića *U registraturi*). Neki su, na poziv ili bez poziva, putovali u okolna i udaljenija sela. Nadaleko poznati *mužikaši* iz Lobora u Hrvatskom zagorju išli su do slovenske granice, Karlovca, Križevaca i Bjelovara čestitati Novu godinu. Uz putujuće glazbenike dalmatinskoga zaleđa koji su bili prosjaci, bilo je i profesionalnih glazbenika koji se nisu smatrali prosjacima. Oni nisu kao prosjaci lutali od mjesta do mjesta, svirajući za milostinju, nego su zahvaljujući svojemu umijeću stekli ugled i razgranate mreže poznanstava te su na poziv i uz određenu naknadu svirali na razmjerno širokom području.

Obrtnici i trgovci

Samouki ili izučeni obrtnici bili su dio društvene strukture sela u svim hrvatskim područjima. U južnome su području i u međuraću majstori bili samouki, što je ujedno moglo značiti i ne baš dobri stručnjaci, kako to potvrđuje podatak da su od desetak – petnaestak *tišljara* (stolara) jednoga mjesta u Imotskoj krajini tridesetih godina 20.

stoljeća samo dvojica znala napraviti bačvu tako da se sadržaj ne izlijeva! Samouki (priučeni) obrtnici – kovači, opančari, stolari, kolari, tesari, postolari – nisu živjeli isključivo od obrta. Osim onih koji su postali obrtnici iz nužde, u pravilu su posjedovali i nešto zemlje i stoke, a obrtom su se bavili kao sekundarnim zanimanjem.

Najčešće su radili *na poček*, tj. uz plaćanje s odgodom do jeseni, kad su ih seljaci isplaćivali u naturi – u žitu, moštu, ponegdje i u mesu. Negdje su dio plaće dobivali u novcu, ili im se usluga vraćala u radu – po potrebi dužnici bi im poorali ili okopali zemlju. Kako im obrt nije bio osnovno zanimanje, tako se u dalmatinskom zaleđu ni odijelom nisu isticali od ostaloga seoskog pučanstva. No, u Slavoniji su ponegdje o blagdanima oblačili *purgarsko* ili *civilsko* odijelo. U jaskanskom prigorju i poslom su i odijelom iskazivali određenu kulturnu dvojnost: obavljajući poslove u kući odijevali su seljačku odjeću, u kontaktima izvan kuće nosili su *varošku* odjeću. Po ocjeni zapisivača nisu živjeli ni kao *meštri* ni kao *muži*: "ni sim ni tam". Oni su vidljivi znak procesa raslojavanja seoske zajednice koje ima ekonomske i društvenokulturne elemente.

U krajevima u kojima se gospodarstva više otvaraju robnonovčanom tržištu, u sjevernoj Hrvatskoj, a osobito u blizini gradova, obrtnici su bili puno brojniji i raznovrsnijih specijalizacija, i u međuraću redovito izučeni majstori koji su prošli sve faze naukovanja, uključivo i obvezno *vandrovanje* (putovanje obrtničkog pomoćnika svijetom radi stjecanja radnog iskustva). Pojedina su područja postala poznata po majstorima određenih struka, primjerice iz okolice Jastrebarskog bili su poznati *cimermani* (tesari), a iz Posavine graditelji kuća; određena područja Hrvatskog zagorja davala su izvrsne i nadaleko poznate lončare, a iz Slavonije su dobar glas uživali *štrikeri* (pletači) i sl. Takvim je majstorima obrt bio glavnim izvorom prihoda i omogućavao je, prema opažanju u Hrvatskom zagorju još početkom 20. stoljeća, bolji život negoli obrađivanje zemlje, jer su majstori za svoj posao dobivali gotovinu.

Trgovci, vlasnici dućana ili *štacuna*, uz koji je obično i krčma, *birtija* ili *bircauz*, *bircuz*, tvorili su početkom 20. stoljeća mali dio seoskoga stanovništva. U selima je bio jedan, rijetko nekoliko dućana s mješovitom robom, u kojima se prodavala roba koju seljaci nisu sami proizvodili ali i roba koja je istiskivala seljačku proizvodnju: petrolej, ulje, sapun, duhan i šibice, svijeće, kava, šećer, sol, brašno, riža i tjestenina, karte, pero i crnilo, papir, tekstil. Uglavnom je riječ o trgovini na malo koju otvaraju seljaci posuđivanjem početnoga kapitala ili kupovanjem robe na vjeresiju od trgovaca na veliko, ili došljaci, najčešće Židovi i u zapadnim područjima Slovenci (*Kranjci*). Seljaci su im plaćali u gotovini ili u naturi – jajima, maslom, žitom ili grožđem, a nerijetko su robu uzimali *na vjeru*, pogotovo kada bi im odjednom zatrebala veća količina (za svadbu ili pogreb). Prema oskudnim podacima možemo reći da su trgovci, bilo domaći bilo strani ljudi, živjeli u dobrim odnosima s ostalim seljacima.

Seoski likari

Kao i većina dosada opisanih seljaka s dodatnim zanimanjem, ni seoski *likari* (dalmatinsko zaleđe, Slavonija) ili *berberi* (sjeverozapadna Hrvatska) nisu se načinom života razlikovali od svojih suseljana. Bili su integrirani u život seoske zajednice, a liječenjem su se bavili iz nužde, radi dodatnoga prihoda koji je bio razmjerno skroman i prepušten dobroj volji bolesnika. U Dalmaciji i u Slavoniji liječenjem ljudi više su se bavile žene nego muškarci. Muškarci su pretežno liječili stoku, no u srednjoj i sjeverozapadnoj Hrvatskoj bili su zaduženi i za liječenje ljudi. Intervencije su bile u rasponu od liječenja travama, puštanja krvi, vađenja zuba, naravnavanja udova, do *bajanja*. U njihovu položaju ima ambivalentnosti: zbog svojega obrta negdje su uživali ugled i čast i ljudi su više držali do njihova negoli do znanja liječnika koji su na selu još u međuraću bili razmjerno rijetki. Drugdje se može naslutiti da im *likarstvo* nije donosilo poseban ugled, pače zbog njega su bili u stalnoj opasnosti jer se unaprijed nije znao rezultat liječenja. Podatak da se imućniji nisu željeli baviti tim poslom govori da taj posao nije bio posebno cijenjen.

Uz siromašnije i bogatije seljake koji su se bavili ratarstvom, stočarstvom ili ribarenjem, na hrvatskom su selu u prvoj polovici 20. stoljeća živjele skupine stanovništva drugoga zanimanja. Uz iznimku putujućih glazbenika dalmatinskoga zaleđa, te, u međuraću, dijela obrtnika sjeverne Hrvatske, ondašnji su trgovci, obrtnici i *likari* bili primarno seljaci koji su skromne prihode dopunjavali još skromnijom zaradom u određenoj specijalizaciji. Budući da su i sami bili seljaci, izgledom se i načinom života, osim rijetko, nisu izdvajali iz seljačke zajednice.

Seoska solidarnost

*N*e zanemarujući migracijska kretanja i promjene koje na selo unose industrijalizacija, trgovina i razvoj sredstava prijevoza, ipak se može reći da je selo za svoje stanovnike predstavljalo temeljni društveni prostor, prostor unutar kojega se uspostavljao najveći broj kontakata pojedinaca i obitelji i unutar kojega su ljudi provodili veći dio života. Manji broj komunikacija prelazio je granice sela. To su bili gospodarski kontakti s drugim seoskim ili gradskim zajednicama (sajmovi, odlazak na sezonski rad, privremena ili trajna emigracija unutar ili izvan domovine), vojna obveza za muškarce koja je značila i višegodišnji boravak u drugim okruženjima, a za određen broj mladih ljudi školovanje koje je širilo uske horizonte rodnoga mjesta.

Kontakti unutar sela imaju dvostruku funkciju: oni su integrativni mehanizmi zajednice i mehanizmi međusobne pomoći seoskih obitelji. Uspostavljaju se u području uprave, gospodarstva (radna pomoć, obrtnički tečajevi), sklapanja braka i formaliziranih prijateljskih veza (kumstvo), religije, običaja i još nekih zajedničkih interesa (primjerice radi obrane od vatre nastaju dobrovoljna vatrogasna društva, seljani se dogovorno brinu o seoskoj siročadi i sl.). U međuraću oni su i plod sustavnoga djelovanja *Seljačke sloge* na poticanju gospodarskoga razvitka osnivanjem različitih zadruga – zajmovnih, štednih i pripomoćnih ili pak zadruga za zajedničku prodaju sijena, za osiguranje blaga i sl. Najznačajniju su ulogu seoski ogranci *Sloge* imali u kulturnom i prosvjetnom djelovanju, primjerice širenjem pismenosti i osnivanjem knjižnica/čitaonica te posebice organiziranjem smotri pjevačkih, tamburaških i predstavljačkih zborova čiji su nastanak i poticali. Kulturnoprosvjetno djelovanje *Seljačke sloge* imalo je važnu ulogu ne samo u okupljanju cjelokupne seoske zajednice nego i u svjesnom njegovanju seoskih tradicija i u razvijanju nacionalne svijesti.

Na sljedećim stranicama opisat ćemo neke oblike komuniciranja unutar sela o kojima etnografska literatura nudi, ponekad oskudnu, građu. Oni pokazuju da je selo bilo prostor intenzivne i raznovrsne komunikacije te da je predstavljalo primarni referencijski okvir seoskoga stanovništva početkom a i tijekom prve polovice 20. stoljeća.

Selo kao upravna zajednica

Selo je u određenim poslovima djelovalo kao samostalna upravna zajednica. Poslovi zajednički cijelome selu proizlazili su iz zajedničke imovine. Najčešće je to bio pašnjak i šuma kojima su se smjeli slobodno služiti samo stanovnici određenoga sela, a stanovnici susjednih uz posebno odobrenje seoskoga vijeća. U vlasništvu je sela mogla biti i školska zgrada, a seljaci su uz održavanje zgrade često preuzimali i obvezu plaćanja seoskoga učitelja. U jadranskoj i dinarskoj kulturnoj zoni mlin i kovačnica,

Mjesto seoskog vijećanja: kamenje mlina za masline služi za sjedenje, Brseč, okolica Rijeke, 1962.

turanj za vino, *toć* za masline te izvori vode također su mogli biti seoska dobra. U vinkovačkoj okolici bila je to krčma. Odrasli muški predstavnici svih obitelji dogovarali su se na seoskim vijećima ili zborovima o svim poslovima koji se tiču zajedničkoga vlasništva – izgradnja škole, popravak crkve ili putova, organiziranje zajedničke ispaše ili sječe drva i sl. Preko seoskih vijeća prenosile su se i naredbe te oglašavale obavijesti državnih upravnih ustanova, pa stoga i njihov naziv u Slavoniji *zapovid*. Ona su, usto, bila prilika da se ljudi međusobno obavijeste o događajima, razmijene mišljenja o svemu i svačemu, pa i posvade: "Zapovid su žive novine pa se tude i pobiju i pošteno i nepošteno divanu", zabilježio je Luka Lukić u brodskoj okolici.

Ako ga nije postavila vlast, sami su seljaci na seoskome vijeću birali glavara, *kneza*, kao i brojne druge dužnosnike (seoskog lugara, *pandura*, pastira).

Seljaci su organizirali solidarnu pomoć obiteljima s bolesnim članovima, ili udovicama s malom djecom. Zajednički istup mještana u obrani časti svoje sumještanke, a preko nje i svojega mjesta, kao još jedno obilježje seoske uprave, poslužio je kao podloga za roman *Marija Konavoka* hrvatskome književniku Mati Vodopiću.

Radna pomoć

U selima su postojali manje ili više formalizirani načini uzajamne radne pomoći seoskih obitelji. Susjedi ili *komšije* prvi će priskočiti u pomoć u slučaju nevolje, nezavršena posla, neispravna alata, manjka soli ili brašna i sl. Susjedi se prvi obavještavaju o rođenju ili smrti u susjedovoj kući. Dobrosusjedski odnosi mogu prerasti u prijateljstva, kumstva ili pobratimstva. No, blizak kontakt može dovesti i do svađa i međusobne nepodnošljivosti, bilo da su uzrokom šteta koju su domaće životinje jednoga susjeda nanijele plodovima drugoga, djeca koja su potajno obrala susjedovu šljivu, plot kojemu granica leži na nezadovoljstvo jednoga susjeda...

Osim mogućnosti da se prema potrebi oslone na susjede, ljudi se dogovaraju, bilo sa susjedima bilo s drugim seljanima, o stalnoj pomoći koja ih obvezuje u određenome razdoblju na zajednički rad. *Suvez* (dalmatinsko zaleđe i priobalje) ili *sprega/spreža* (panonska kulturna zona) ugovorni je odnos kojim najčešće dva čovjeka, po mogućnosti otprilike istoga imovinskog statusa, udružuju tegleću stoku i oruđe te tijekom jedne godine zajedničkim snagama jedan drugome obavljaju sve poslove za koje je potreban veći broj stoke – oranje, prijevoz, vršenje ako se obavlja stokom i sl. *Suveznici* rade razmjerno uloženim snagama: seljaku s četiri vola radit će se četiri dana, a onome s dva vola samo dva dana. Dogovor se sklapao u različito doba godine i u idealnim se prilikama, ako se stranke nisu posvađale, nije razrješavao tijekom dogovorena roka.

Međutim, *suvez* nije bio beskonfliktan odnos. Najčešće su nesporazumi nastajali zbog nepoštivanja količine posla koju valja obaviti razmjerno udjelu svake stranke te zbog lošega postupka sa životinjama *suveznika*. Nesporazumi su dovodili i do prijevremena prekida ugovora. Da bi se eventualno izbjegle moguće nesuglasice, partnere je trebalo birati među dobrim susjedima, prijateljima, u pravilu unutar sela u kojem svatko svakoga dobro poznaje, odnosno svatko je sa svakim, a osobito to vrijedi za najbliže susjede, povezan nizom svakidašnjih kontakata. Samo iznimno, ako ga nije bilo moguće naći u selu, uzimao se partner iz drugoga sela. U Dalmaciji su funkcionalno sličan ugovor sklapali vlasnik broda i mreže i ribar, udružujući, s jedne strane, sredstva, a s druge, radnu snagu.

Posebna je kategorija uzajamne pomoći seljaka rad *u zajam* (dinarska i jadranska kulturna zona) koji se organizira pri većim poslovima i pri onima koje je trebalo obaviti u što kraćemu roku – gradnja kuće, košnja, žetva, vršidba. *Zajam* je recipročna razmjena radne snage, tj. posuđivanje radne snage koja će se po potrebi, a s nedefiniranim datumom, na isti način i u istoj količini uzvratiti. Da bi se moglo jednakomjerno uzvratiti, obitelji koje su jedna drugoj išle u zajam morale su imati podjednaki najmanji broj za rad sposobnih članova.

Slavonske *mobe* ili *moljbe* oblik su uzajamne radne pomoći koji je po funkciji sličan *zajmu*, ali se od njega razlikuje po svojoj izrazito naglašenoj zabavno-društvenoj crti.

Rad u *mobi* uzvraćao se na isti način ili se plaćao. Zbog prilike za druženje, šalu, ples i pjesmu *mobe* su najčešće okupljale mladež, pače ponegdje su bile i ograničene na tu dobnu skupinu. Večeri koju je gospodar kojemu se pomaže obvezatan prirediti pridavala se iznimna važnost, kako o tome govori sljedeća podrugljiva pjesmica iz vinkovačke okolice o gospodaru koji je sazvao *mobu* u doba godine kad je propisan post: *Sazvo mobu na graovu čorbu.*

Racionalniji gospodari iz brodske okolice nisu bili zadovoljni učinkom ljudi na *mobi*. Za njihovu neučinkovitost krivili su pretjerano zabavljanje koje prati ne odviše revni rad. Stoga su ih organizirali samo u krajnjoj nuždi, kad bi zaostali u obavljanju određenoga velikog posla. U istome kraju *mobe* nisu bile potrebne u većim *familijama*, nego samo u obiteljima s malim brojem radne snage. Ovi podaci bi upućivali na oprez glede generalizacija o starosti toga oblika uzajamne radne pomoći u seljaka. Istodobno se iz njih može naslutiti da je *moba* u Slavoniji izgubila svoja, vjerojatno starija, obilježja uzajamne pomoći, a zadobila naglašeno društveni karakter. To ne čudi s obzirom na to da je Slavonija bogat kraj, s robnonovčanom privredom razvijenom već početkom 20. stoljeća i uobičajenim unajmljivanjem radne snage koju su vrlo povoljno nudili sezonski radnici koji su stizali iz Bosanske Posavine, Hrvatskog zagorja, Like i dalmatinskoga zaleđa.

Još je jedna radna prilika za društvenost koja može biti i oblik uzajamne radne pomoći. To su posebna vrsta sastanaka u kojima se miješa rad – predenje, tkanje, čijanje perja, komušanje kukuruza, češljanje vune, listanje duhana – i društvenost. Najčešće se javljaju pod nazivima *prelo* (sjeveroistočna Hrvatska), *silo* ili *sijelo* (dalmatinsko zaleđe, Bosna, mjestimično Slavonija). Ponegdje bilježimo i naziv *divan* (bunjevački Hrvati u Bačkoj, senjsko Podgorje, pa i središnja Hrvatska).

Prela su okupljala stanovnike sela po teritorijalnom kriteriju. Teritorijalni je kriterij isključivao nazočnost ljudi koji nisu pripadali seoskoj zajednici, no unutar jednoga sela moglo je biti više *prela*, pa i sukoba između njihovih sudionika, osobito u prilikama kad je *prelo* dobno specifično i okuplja mlađe ljude, neoženjene mladiće i neudane djevojke. *Prela*, dakle, imaju višestruku ulogu: radnu i društveno-zabavnu; ona istodobno repliciraju unutarnje podjele u selu (po užim teritorijalnim grupacijama i ponekad po dobi) i potvrđuju selo kao zajednicu prema susjednim selima.

Bračne veze

Mreže sklapanja braka jedan su od najizrazitijih indikatora prostora društvenosti i međusobnog poznavanja ljudskih skupina, odnosno uspostave njihovih granica. One su ujedno, unutar prostora koji ocrtavaju, pokazatelj važnosti osjećaja pripadnosti i identifikacije s užim zavičajem. Važan su čimbenik održavanja seoske zajednice kao temeljne jedinice života i kulture jer na temelju bračnih veza nastaju obitelji koje u sljedećem naraštaju reproduciraju model življenja prijašnjih naraštaja. Ako su bračni partneri iz istoga sela, reproducirat će oboma zajednički model, model zajednice iz koje su oboje potekli. Ako su pak iz drugih, manje ili više udaljenih seoskih zajednica, taj će se model dijelom i promijeniti pod utjecajem kulturne varijante koju donosi partner podrijetlom iz drugoga mjesta. Ograničavanje kontakta, tj. sklapanje braka unutar sela jest i ograničavanje kulturnih utjecaja i utječe na to da se kultura mijenja polako i iznutra.

Nepoznavanje običaja ili drukčije odijelo često se u izvorima navodi kao razlog zašto se stanovnici jednoga mjesta ili uže regije nerado žene stanovnicama susjednoga mjesta ili regije. Etnografski podaci potkrijepljeni statističkim podacima redom upućuju na izrazitu *seosku endogamiju*, odnosno sklapanje braka s partnerom iz vlastitoga mjesta. To je, čini se, pojava dužega trajanja: za srednju Slavoniju potvrđeno je da se od druge polovice 18. stoljeća do kraja 19. stoljeća oko 80 posto svih brakova sklapalo unutar vlastitoga sela. K tome, još oko 10 posto brakova sklapalo se unutar župe, a preostali su tek s osobama koje dolaze iz susjednih, udaljenijih mjesta.

Kumovske veze

Kumstvom se formaliziraju postojeće i novonastale mreže prijateljstva među pojedincima i obiteljima. Ono povećava broj osoba na koje se može računati u slučaju nevolje, ponekad nosi i neke društvene i ekonomske prednosti, a u nekim iznimnim situacijama ili u etnički i vjerski mješovitim područjima može povezati pripadnike različite etničke i vjerske pripadnosti. Ovdje nas kumstvo zanima kao kohezivna snaga unutar seoske zajednice, o njegovim će obredno-magijskim elementima biti riječi na drugom mjestu.

Kumstvo je društveni odnos koji se uspostavlja između dvaju pojedinaca pri krštenju, krizmanju, vjenčanju i prvome šišanju djeteta. Seljaci su najviše cijenili krsne, a manje krizmane kumove, a svjedoke pri vjenčanju ponegdje nisu uopće zvali kumovima (Hrvatsko zagorje), iako je bilo moguće da krsni kumovi, ako požive, budu i vjenčani kumovi (središnja Hrvatska, bunjevački Hrvati u Bačkoj).

Nakon krštenja kum postaje posebnim zaštitnikom djeteta – *kumčeta* ili *kumića*, s dužnošću da ga pomaže materijalno i duhovno, osobito ako dijete ostane bez roditelja. Kum je, kažu u Poljicama, drugi otac i prijatelj. Osnovna kumčetova dužnost je iskazivanje poštovanja kumu. Međutim, kumstvo je i recipročan odnos dviju obitelji, jer je u svim hrvatskim krajevima bilo uobičajeno da se kumstvo uzvraća, tj. da si dvije kuće godinama međusobno kumuju. To je razlog zbog kojega se svi članovi dviju obitelji međusobno nazivaju kumovima. Kumstvo između dviju obitelji raskida se samo iznimno, kao kad se očekuje da će se nalaženjem novoga kuma zaustaviti umiranje djece u obitelji (Hrvatsko zagorje).

Pri odabiru krsnoga kuma mnogi su čimbenici u igri, a najviše društveni i gospodarski položaj potencijalnoga kuma. U svim se područjima radije kao kum odabire imućniji i viđeniji čovjek ili pripadnik višega društvenog sloja – svećenik, učitelj, gradski gospodin, gazda (slugi), jer se očekuje da će takva osoba bogatije darivati *kumče*. No, čini se da je to samo norma i ideal, a da se u stvarnosti, vjerojatno zbog reciprociteta koji se uspostavlja između kumovskih obitelji, kumstva sklapaju između obitelji približno jednaka statusa. U brodskoj okolici u Slavoniji izričito se navodi da se pazilo na to da kumovske kuće budu jednake, ne samo gospodarski nego i veličinom.

Negdje se kumstvo sklapalo među rođacima (okolica Bihaća) i prijateljima (središnja Hrvatska), drugdje, pak, za kumove su nastojali odabrati ljude koji nisu u srodstvu, ili barem ne u bliskome (središnja Slavonija). Istarska izreka “kumi se što dalje, a ženi što bliže” upućuje na to da je bilo poželjno da kumovi budu iz prostorno udaljenijih krajeva. U specifičnim okolnostima kum se birao na neuobičajene načine: ako je dijete bolesno, kumom može postati i slučajni prolaznik i tada nije isključeno da to bude pripadnik druge etničke skupine (Rom); kad u obitelji umiru djeca, kao kum se bira najsiromašniji suseljanin (Istra), i sl. Izvrtanjem normi o izboru kuma u tim se slučajevima nastoji, po analogiji, postići preokret u djetetovu stanju.

Posebna vrsta kumstva nastaje pri prvome šišanju djeteta, tzv. *šišano* ili *strigano* kumstvo. Ono je početkom 20. stoljeća bilo rašireno na relativno uskome prostoru središnje Hrvatske, južno od rijeke Save – u Pokuplju, na Žumberku, u Gorskome kotaru i Lici te na graničnom području južne Dalmacije i Hercegovine. Ponekad se u funkciji šišanoga kuma pojavljuje krsni kum, no češće se on ponovno bira prema fizičkom izgledu i kvaliteti kose. Između dvaju ratova kumovo materijalno stanje također je pridonosilo njegovu odabiru. Pri prvome šišanju priređivala se gozba i izmjenjivali su se darovi. Iz toga kumstva nije proizlazio čvrst i dugotrajan društveni odnos ni pojedinaca ni obitelji.

Religijska okupljanja i društva

Susreti pri svetoj misi ili o crkvenome godu također su imali važne društvene funkcije. Nedjeljom i blagdanom crkva je bila okupljalište cjelokupne seoske zajednice, a u većim župama i stanovnika nekoliko susjednih sela i zaselaka. Ti su susreti omoguća-

Proštenje na Uskrs, Sošice, Žumberak, 1927.

vali pripadnicima male seoske zajednice da prošire svoje uske horizonte komunikacije, da se upoznaju sa susjedima, eventualno i posude neki modni detalj zamijećen na odjeći stanovnika susjednoga sela. Iako okuplja susjedna sela, župa ne smanjuje važnost seoske zajednice svjesne svojega zajedništva i pripadnosti: u Slavoniji se stanovnici župnih sela nisu u crkvi miješali, nego su se smještali na mjesta koja su bila unaprijed određena za svako selo. Pritom su se *nakićene Šokice* iz pojedinih sela natjecale koja će ljepše i bogatije izgledati.

Blagdani mjesnih (župnih) svetaca-zaštitnika (patrona) bili su prilika za kontakte i u vlastitoj zajednici, i izvan nje. Bez obzira na razlike u nazivu toga blagdana – *god*, *kirbaj* ili *kirvaj* (Slavonija, Srijem), *proštenje*, *prošćenje* (sjeverna Hrvatska), *godovno* (okolica Bihaća) *dernek*, *brgulja* (srednjodalmatinsko zaleđe), *fjera* (priobalna Dalmacija) – on je posvuda imao slična obilježja i funkcije. Na taj blagdan dolaze rođaci i prijatelji iz svojega i iz susjednih sela, jer kažu "selski (j)e god, da se vidi rod" (Slavonija). No, i neznance, ljude koji su došli *na zavit* odnosno *na proštenje*, kako se nazivalo hodočašće, valja na blagdan mjesnoga patrona pozvati u kuću ili im ponuditi smještaj.

Dani što prethode seoskome godu dani su velike priprave za sve obitelji u selu. Za doček gostiju koji toga dana, na poziv ili bez poziva, dolaze na objed, valja urediti kuću i prirediti obilnu i što raznovrsniju hranu. Uzbuđenje i zaposlenost su veliki: "svuda (j)e uoči goda trka i vrtenje, a iz kuća i avlia puši se dim, ko da se selo upalilo", opisao je pripreme u Slavoniji Ivan Filakovac. Nakon mise i obilna objeda, domaćini i gosti iz pojedinih kuća pridružuju se poslije podne glazbi i plesu koji se organizira za cijelo mjesto ispred krčme ili na nekom drugom seoskom okupljalištu. To je prilika, ne samo mladićima i djevojkama, već i njihovim majkama da biraju potencijalne bračne partnere za svoju djecu; a mladićima i da daruju djevojke *licitarima* (panonska kulturna zona, medeni kolači različita oblika) ili *grotuljama* (dalmatinsko zaleđe, probušeni orasi

nanizani na konopac). Predvečer se gosti još počaste jelom i otpremaju kući, u Slavoniji s obvezatnim darom u hrani da osobe koje nisu bile na godu "kušaju prea-teljsku milošću". Navečer se mještani opet okupljaju u manjim ili većim skupinama, komentirajući protekli dan, hvaleći se tko je koliko gostiju imao i koliko je potrošio, a sve u veselju i uz ples, osobito mladih članova zajednice.

Seoski je god, može se reći, imao dvostruku društvenu funkciju: s jedne je strane to bio dan posjećivanja rodbine, prijatelja i znanaca iz susjednih mjesta, dakle obnove i jačanja prijateljsko-rodbinskih veza s ljudima koji nisu pripadali istoj seoskoj zajednici; s druge je strane to bio dan obilježavanja seoskoga sveca-zaštitnika te time potvrde zajedništva cijeloga sela, ili pak etničke skupine unutar jednoga sela, kao u Hrvata u mađarskoj Baranji u etnički mješovitim selima.

U mreže društvenosti temeljene na vjeri valja ubrojiti bratovštine – *braščine* ili *bratstva* koja su stoljećima, pod talijanskim utjecajem, u većoj mjeri obilježila život seoskih (i gradskih) zajednica u jadranskoj kulturnoj zoni. Bratovštine su udruženja svjetovnjaka, stanovnika jednoga mjesta ili župe, sa svrhom promicanja vjerskoga života i dobrotvornoga djelovanja. Unatoč tome što su francuske vlasti početkom 19. stoljeća reducirale njihov broj i znatno smanjile njihova dobra te ograničile djelovanje, bratovštine su se održale sve do Drugoga svjetskog rata, pa i do danas. Njihova osnovna područja djelovanja – štovanje patrona, briga o njegovu oltaru u crkvi ili pak o crkvi koja mu je posvećena, organiziranje sprovoda *bratima*, sudjelovanje u važnijim godišnjim blagdanima kao skupina s posebnim repertoarom pjesama i dužnostima, te karitativno djelovanje – pomaganje siromašnima, bolesnima i udovicama – sačuvana su unatoč zabranama.

Iako u osnovi vjerske organizacije, u onim krajevima u kojima se članstvo bratovštine preklapalo s granicama sela, bratovštine su u nekim poslovima preuzimale funkciju svjetovne vlasti, a time i funkciju čuvara javnoga reda i morala. Pravilnici bratovština ponekad sadrže odredbe da *bratimi* moraju pošteno raditi, a ne baviti se lihvom, da moraju živjeti urednim bračnim životom te izvršavati vjerske obveze ispovijedanja i pričešćivanja. Imali su pravo kontrolirati ponašanje ne samo svojih članova nego i svih mještana, tako što su kažnjavali prekršitelje bilo religijskih bilo svjetovnih pravila te rješavali sporove do kojih je dolazilo među mještanima.

Članovi bratovština bili su muškarci, u mjestima ili župama s jednom bratovštinom predstavnici svakoga kućanstva; u onima s nekoliko bratovština, pak, kriteriji primanja u članstvo bili su, pretpostavljamo, teritorijalna bliskost članova i želja za učlanjivanjem u određenu bratovštinu. *Bratimi* su u određenim prilikama nosili posebnu odjeću – duge tunike s kukuljicama po kojima su se zvali i *kapari* (Hrvatsko primorje). U mjestima u kojima je bilo više bratovština međusobno su se razlikovale zastavom – na kojoj se ističe lik njihova sveca-zaštitnika ili znakovi vjerskoga otajstva koje je bratovština uzela kao zaštitnika, te različitom bojom tunike.

Zbog svojih višestrukih funkcija – religijskih, karitativnih, moralnih i upravnih – bratovštine jadranske kulturne zone zauzimale su važno mjesto u seoskoj društvenosti toga područja. Bratovštine kakve poznajemo iz panonske zone Slavonije i Baranje obično nemaju značaj ustanove koja čuva mjesne običaje i moral, nego imaju opći vjerski značaj. Takve bratovštine općega značaja nastaju u svim krajevima svijeta, a posvećene su najčešće svetoj Krunici, Presvetome Trojstvu ili Presvetome Oltarskom Sakramentu.

U Slavoniji su se pripadnici društava pobožnoga karaktera nazivali *bratinci* i *bratinke*; u mađarskoj Baranji članice se, prema pobožnosti svetog Ružarija (svete Krunice) kojemu su društva posvećena, zovu *ružice*. Ta se društva, nakon više od stoljetnog prekida, obnavljaju početkom 20. stoljeća na poticaj župnika. U početku okupljaju i muškarce i žene, no s vremenom su imala sve manje muških članova. Dužnosti se članova sastoje ponajprije u dnevnim molitvama te općenito u većoj pobožnosti. Bratinke se dobrovoljno brinu o opremi crkve i oltara, a obvezama pripada i sudjelovanje u sprovodu člana društva. Početkom 20. stoljeća ta su društva, kao i bratovštine jadranske zone, uz religijsku, imale, doduše skromnu, ulogu čuvara mjesnoga reda: u vinkovačkoj su okolici bratinke javno osuđivale "svadljivce i lajavce".

U ovome nizu priloga što govore o društvenim kontaktima seoskoga stanovništva u prvoj polovici 20. stoljeća, selo se potvrđuje kao osnovna društvena zajednica, kao primarni i najčešći prostor raznovrsnih komunikacija među ljudima. Neki od tih društvenih kontakata jačaju međuovisnost i solidarnost seoskih obitelji i pojedinaca, neki omogućavaju protok informacija i prenose znanja svih članova zajednice o svima, neki čuvaju kulturne obrasce zajednice, neki, pak, uređuju odnose među članovima zajednice i pridonose javnome redu i moralu. Kao temeljni prostor društvenosti selo je bilo i primarna identitetna točka hrvatskoga seljaka potkraj 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća. Potvrde tome nalazimo u podacima koji govore o zavičajnoj osjećajnosti seoskih zajednica i ujedno o njihovu odnosu prema susjednim seoskim zajednicama.

ODNOSI MEĐU LJUDSKIM ZAJEDNICAMA

Subjektivne granice zajedništva i identifikacije

U ovome dijelu govorimo o subjektivnim granicama zajednica, dakle o onim granicama zajednica koje nastaju temeljem mišljenja ljudi o sebi i o drugima. Ono može, ali i ne mora počivati na uočenim objektivnim razlikama njihove kulture prema kulturi susjednih skupina. Najuočljiviji objektivni znakovi raspoznavanja su govor, odijelo, običaji i vjera. Ovisno o društvenoj situaciji, o homogenosti kulture i vjere unutar određene seoske zajednice, objektivni znakovi raspoznavanja postaju subjektivnim znakovima samoodređenja prema drugim zajednicama, pa i unutar zajednice, i onda kad selo nije nastanjeno skupinama različite vjerske pripadnosti, različite kulture ili različitoga etničkog podrijetla.

Ta je tendencija seoskih zajednica dobro razvidna i na građi prikupljenoj u hrvatskim krajevima. I u područjima pretežno iste kulture pripadnici seoskih zajednica svjesni su svojih razlika prema susjedima, pa ih i potenciraju, makar u sitnim detaljima odjeće. Najbolji primjer toga je Lovretićev opis razlika koje su stanovnici sela Otoka u vinkovačkoj okolici razaznavali na odjeći svojih susjeda. Po njima su ih prepoznavali, a po njima su ih Otočani definirali kao *druge*. Razlike su bile u dužini ili u širini odjeće, veličini veza, eventualno boji ukrasa, načinu na koji se razastire marama ili pregača, nazočnosti većega ili manjega broja kupovnih odjevnih predmeta, pa i u načinu držanja tijela.

Druga česta objektivna razlikovna crta susjednih zajednica jest govor. Kao i odjeća, govor je način prepoznavanja *drugoga*, čime se omogućuje identifikacija vlastite zajednice kao zasebne, od drugih različite zajednice. Na temelju karakteristika govora susjednih, vrlo bliskih, naselja Poljičani su izvodili i neke karakterne crte njihovih stanovnika i nadijevali im nadimke:

> *Kostanjci izgovaraju malo jače, silenije, zanašaju na bosansku; Zvečanjci govoru bušno; Ostrvičani osorno; Gaćani žestoko i brzo (zato ji' zovu skikavci); Sitnjani jako, ponosito; Dubravci rastegnuto, lukavo; Srinjani zadušito (brbljavci); Tugarani otvorito, osičito...*

Razlike susjednih zajednica mogu se temeljiti i na njihovoj gospodarskoj specijalizaciji. Primjerice, neka sela Imotske krajine specijalizirala su se u određenom obrtu, druga u *galanteriji* (trgovini sitnom robom), u trećima su se stanovnici profesionalno bavili prosjačenjem i sl. Objektivne su razlike našle izraz u nadimcima koje su mještani jednoga sela Imotske krajine pridavali drugima: Zmijavčani su zvali Runovićane *Gudarima*, možda stoga što su u prošlosti uzgajali svinje, a Runovićani njih *Tukarima*, stoga što su uzgajali mnogo *tuka* (purana).

Svi navedeni primjeri pokazuju kako susjedi vrlo slične gospodarske osnove, podrijetla stanovništva, kulture i vjere, ipak (ili baš zato!) pronalaze međusobne razlike koje postaju označiteljima specifičnosti drugih i vlastite različitosti, odnosno drukčijeg identiteta. Imena i nadimci koje si nadijevaju nerijetko u sebi sadrže i vrijednosnu, obično negativnu ocjenu drugoga.

Osjećaj identifikacije sa svojom zajednicom te osjećaj različitosti, zbog stvarnih ili izmišljenih razlika, prema drugim zajednicama nastaje i u manjim i u većim zajednicama – na razini sela, užih ili širih regija, države, pa i šire. Na razini sela elementi su identifikacije obično mnogobrojni i proizlaze iz čestog kontaktiranja članova u svakidašnjem životu. Osjećaj zajedništva na razinama višim od seoske temeljio se češće na jednom ili više sljedećih elemenata: prostorno-geografskom, gospodarsko-kulturnom,

vjerskom, etničkom, povijesnom i sl. Pogledajmo identifikacije koje su na temelju tih obilježja postojale u Hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća.

Razlika u prostorno-geografskom smještaju, ponekad u kombinaciji s kulturnim i gospodarskim razlikama stanovništva u osnovi je ocrtavanja regionalnih granica i nastajanja regionalnih identifikacija. Najčešća opreka među pučanstvom u jadranskoj kulturnoj zoni označava se još i danas nazivima *Boduli* i *Vlasi*. Stanovništvo kopna *Bodulima* naziva otočane na Kvarneru i u srednjoj Dalmaciji; a ovi njih zovu *Vlasima*. U tom je području ponekad bilo teško ustanoviti tko je kome *Vlah*: unutar nekih otoka također je bilo moguće da stanovnici jedni druge nazivaju *Vlasima*, a i stanovnici dalmatinskoga zaleđa međusobno će se identificirati kao *Boduli* (tako Imoćani nazivaju Poljičane), odnosno *Vlasi* (tako Poljičani zovu Imoćane). Dakle, stanovnici Poljica istodobno su *Vlasi* – otočanima, i *Boduli* – Imoćanima.

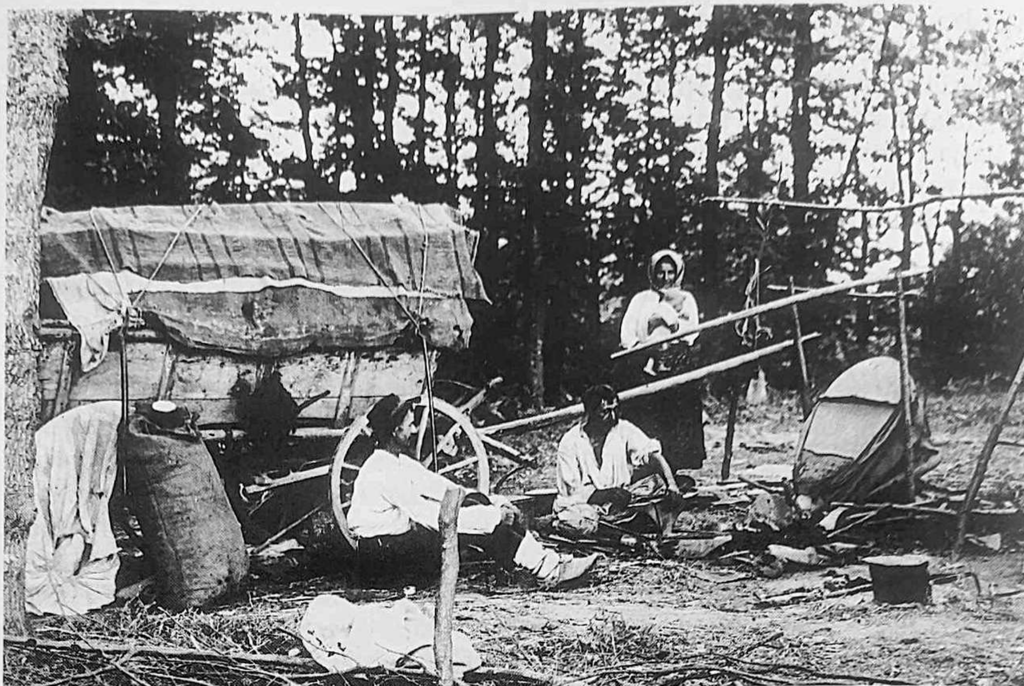
U ovome primjeru različiti susjedi istu skupinu stanovnika imenuju različitim imenom. Može se reći da ne postoje isti parovi uzajamnih imena, jer čim se promijeni jedan sudionik u imenovanju, mijenja se cijeli kontekst i sukladno tome, oba će sudionika možda dobiti drukčija imena. To objašnjava pojavu da istu skupinu jedni susjedi nazivaju *Vlasima*, a drugi *Bodulima*.

Imena za susjede kojima se povlači granica između vlastite i drugih skupina često su pogrdna. Nose, kao *Vlah* u navedenim područjima, prizvuk podcjenjivanja koji se negdje veže uz osnovno privređivanje stanovništva na koje se odnosi – stočarstvo. Pogrdno ime za susjeda prati mišljenje da nema ljepšega kraja ili odjeće negoli je vlastita, i njegova suprotnost – mišljenje da su susjedi po svemu lošiji. *Druge* je moguće označiti i kao neke čudne ljude. Primjer je mišljenje stanovnika sjevernodubrovačkog primorja (na granici s Hercegovinom, sela Imotica, Štedrica i druga) o stanovnicima oko rijeke Neretve, koje zovu *Šolovcima*. Drže da *čudno* govore i da nose *čudnu* odjeću. Prezir ili čuđenje prema drugima, kulturno različitim, ljudskim skupinama, povezani s mišljenjem da je način života vlastite zajednice prirodan i najbolji način života, univerzalno je obilježje ljudskih zajednica, rasprostranjeno u svim kulturama svijeta. Vlastita se kultura drži prirodnom jer njezini pripadnici od djetinjstva uče kako se treba ponašati i kako treba misliti te nije neobično da se vlastiti način života ljudima čini normalnim i prirodnim, a sve ono što je od njega drukčije čudnim i neprirodnim. Ta se prosudba javlja bez obzira na objektivne razlike ljudskih zajednica; ona regulira društvene odnose jače povezujući pripadnike vlastite uže ili šire zajednice, a ograničavajući kontakte s pripadnicima drugih zajednica.

No, vratimo se imenu *Vlah*, koje osim što je u nekim krajevima vezano uz gospodarsku i širu kulturnu opreku prema stanovnicima primorja *Bodulima*, može u Slavoniji, Bosni te na Žumberku biti povezano s vjerskim i etničkim razlikama. Naime, u tim je krajevima naziv za pravoslavce – *Vlasi*, u opreci s nazivom za rimokatolike – *Bunjevci* i *Šokci*. U sjevernom i srednjodalmatinskom zaleđu ista je opreka izražena imenima *Rkaći* (tako katoličko stanovništvo zove pravoslavno) i *Bunjevci* (tako pravoslavci zovu katolike). Ta imena uz vjerske označavaju i etničke razlike: *Vlah* i *Rkać* etnički su nazivi za srpsko stanovništvo, a *Šokac* i *Bunjevac* za hrvatsko stanovništvo. Uz to što označavaju *druge*, ta imena često impliciraju negativne osobine drugih. Uz različite pjesmice i izreke te komentare jedne skupine o drugoj, ona svjedoče ne samo o svijesti o kulturnoj i vjerskoj različitosti pripadnika tih skupina, nego i o nepovjerenju pa i međusobnoj netrpeljivosti dviju skupina, što se također javlja kao obilježje odnosa ljudskih zajednica, pa i onih između kojih ne postoje razlike u kulturi, etnosu i vjeri.

U sjevernom i srednjem dalmatinskom zaleđu, objektivna razlika u načinu na koji se križaju katolici i pravoslavci rabila se zato da bi se jedna skupina rugala drugoj. Katolici su se rugali pravoslavcima da se križaju "mačjom nogom", a pravoslavci katolicima da se križaju "lopatom". Uopće, razlike u obrednom ponašanju jedne i druge vjerske skupine te izgled njihovih svećenika bili su često predmetom poruge i šala.

O nepovjerenju susjeda govori i poslovica zabilježena i u *Vlaha* i u *Šokaca*: "Ni u tikvi suda, ni u Vlaha (Šokca) druga", ili u obliku zabilježenom u Lici "Ni u moru mire, ni u Vlaha vire". Poslovicom i jedna i druga skupina izriče negativan vrijednosni sud o drugoj, a time implicira i pozitivan sud o sebi. Riječ je o stereotipu temeljenom na su-

Kovač-Ciganin, Pokuplje, 1923.

bjektivnom uvjerenju, a ne na objektivnim činjenicama. Zato je i moguće da istu poslovicu rabe i jedni i drugi.

Odnosi dviju skupina, pogotovo kad uz vjerske, kulturne i etničke razlike postoje i političke napetosti, nisu bili ograničeni na ruganje i na nepovjerenje. O tome za etnički mješovite krajeve na hrvatskom području ima nekoliko podataka. Potkraj 19. stoljeća Vladimir Ardalić opisuje odnose stanovnika Bukovice na sljedeći način: "Da nije carskije' bajuneta, te da je dopuštiti, pravoslavni bi seljaci doista juriš učinili na sve katolike". Školama, svećenstvu i političkoj borbi isti zapisivač pripisuje stvaranje prepreka između dvaju naroda. Možda možemo vjerovati sudu toga srpskog seljaka iz Đevrsaka i suradnika A. Radića kad kaže da "katolici uvjek stoje jednako s mirom, ne pomiču se, a pravoslavni go(j)e mržnju dan na dan".

Tridesetak godina kasnije odnosi katolika-Hrvata i pravoslavaca-Srba (koje su katolici zvali *riščanima*) nisu nimalo bolji u Imotskoj krajini. Po mišljenju, ovaj put, franjevačkoga redovnika Silvestra Kutleše, ta dva naroda najviše razdvaja politika. Autor drži da su Srbi "batinjanjem" i ne htijući mnoge ljude učinili Hrvatima. Drugim riječima, u agresiji jedne nacionalne politike na drugi narod autor pronalazi uzroke jačanja narodne svijesti i poticaje za okupljanjem i zajedničkom obranom.

I na graničnim područjima Hrvatske i Slovenije zabilježene su rugalice i nadmudrivanja dvaju naroda. U jaskanskom prigorju Hrvati su često dolazili u kontakt sa slovenskim trgovcima vinom, što je rezultiralo mnogim šalama na račun naivnosti Slovenaca, zvanih *Kranjci*. S druge strane, o poštenju Hrvata vladalo je prilično loše mišljenje, kao što potvrđuje ova slovenska pjesmica zabilježena uz rijeku Sutlu:

Hrvat tat gre na božjo pot,
krade vse povsod.
Naj bo raca al' kopun
da gleda s torbe kljun.

U pjesmici se izriče mišljenje da Hrvati kradu čak i kad idu na hodočašće te da pritom uopće nije važno što ukradu!

Neopterećeno političkim prijeporima, mišljenje Hrvata o Romima izvrstan je primjer kako se drugome narodu pripisuju izmišljene osobine. Ono ujedno odgovara stereotipu Roma koji je nazočan u Europi uopće. Romi, najčešće zvani *Ciganima*, objektivno su u mnogočemu bili drukčiji od Hrvata: izgledom, jezikom, odjećom, zanima-

njem (prodavači konja, kovači, svirači, izrađivači drvenih korita, a žene su bile gatare). Uz to, oni su najčešće bili samo privremeni stanovnici nekoga mjesta ili prolaznici, dakle stranci u tome mjestu. Uz te objektivne razlike postojao je i niz stereotipa koje je hrvatsko stanovništvo pridavalo Romima. Zbog njihova lutanja, držalo se da se oni nigdje ne mogu skrasiti. Zatim je postojao i stereotip da Romi jedu uginulu stoku te da će stoga namjerno usmrtiti nečiju životinju, znajući da će im je vlasnik – Hrvat, kojemu je zazorno jesti meso uginule životinje, pokloniti. Mišljenje da kradu djecu, čime su roditelji plašili svoju djecu, zasigurno je odigralo određenu ulogu u perpetuiranju stereotipne slike o tome narodu. Međutim, u onim područjima u kojima su Romi stalno naseljeni, kao mjestimično u Slavoniji, bili su, iako specifičnih zanimanja, inkorporirani u zajednicu života sela i njihovi sumještani Hrvati na njih, članove svoje zajednice, nisu projicirali izmišljene osobine. Čak su izričito navodili da "naši Cigani" ne kradu, ili barem ne u svojemu selu.

Na kraju, u nabrajanju različitih temelja osjećaja zajedništva manjih ili većih ljudskih skupina možemo još spomenuti kao važno zajedničko povijesno iskustvo koje stanovnike jedne uže ili šire regije ujedinjuje i daje im osjećaj zajedničke pripadnosti i identiteta. Turopoljski, posavski, zagorski, prigorski i kalnički mali plemići – *šljivari*, unatoč svojemu siromaštvu i identičnome životu sa seljacima, temeljili su svoj poseban identitet i ponos na svojemu plemićkom podrijetlu koje ih je odvajalo od običnih seljaka. Ili drugi primjer: granica koja je tijekom dvjestotinjak godina dijelila Hrvatsku na vojni i na građanski dio rezultirala je podjelom stanovništva na tzv. *graničare* i *paore*. I za vrijeme postojanja i nakon što je ukinuta, slavonski su *graničari*, držeći da su višega statusa, gojili osjećaj ponosa, a prema susjedima *paorima* – kmetovima osjećaj prezira. Svijest o socijalnoj razlici priječila je sklapanje brakova između *paora* i *graničara*. Ograničenju kontakta pridonosilo je i isticanje razlika u načinu života i običajima s obje strane granice. Nakon razvojačenja, *graničari* su i nadalje zadržali preziran stav prema *paorima*, pripisujući im sve nedaće koje je donijelo novo doba:

Došlo pismo od cara, Paorija nastala
Paorijo bila što si nam donila
Donila sam puno duga
Posto gazda sluga.

Višeslojni identitet: od lokalnog do nacionalnog

Osjećaj pripadnosti zajednici koja je šira od seoske (kao uostalom i zajednici koja je od nje uža – zaselku, susjedstvu, obitelji) ne potire osjećaj pripadnosti seoskoj zajednici, iako ti osjećaji mogu biti različitoga intenziteta. Pojedinac ili skupina ljudi mogu paralelno iskazivati pripadnost većemu broju zajednica te tada govorimo o višeslojnom ili mnogostrukom identitetu. O strategiji prilagođenoj trenutačnoj situaciji ovisi kako će se pojedinac ili skupina u određenome trenutku odrediti. Zapis iz Imotske krajine pokazuje da je selo među nižima najvažnija razina identifikacije. Imoćanin, Dalmatinac je razlikovao Bosanca *gornjaka* i *Bošnjaka*, Hercegovca *ušljivca* ili *Turkovla'a*, otočanina *Bodula* i *Školjara*, Ličanina *Likotu*, Hrvata iz sjeverne Hrvatske *Banovca* ili *Krovata*, Slavonca i Posavca *Šljivara* itd. No, kad se sve te skupine stanovništva nađu u zemljama Europe i Amerike u koje su u velikome broju odlazili u prvoj polovici stoljeća, tada će se, navodi Silvestar Kutleša pri opisu Imotske krajine, svi osjećati kao "braća":

u tuđem svitu naš je čovik svaki koji naškim jezikom govori. A kod kuće, u domovini, naš je čovik koji je u tvomu mistu rođen, ili jednako misli i govori

ka i ti. Još ako mu je i odića ka i tvoja, još ti je draži, i slade ćeš ga i bratom nazvati i našim čovikom.

Tikvica ukrašena u čast 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva, Gradište, okolica Županje, 1927.

Pojedinac se poziva na jednu od svojih identifikacija ovisno o tome gdje se nalazi i s kim se uspoređuje – s neposrednim ili s daljnjim susjedima, sa skupinama koje dijele istu kulturu, jezik, vjeru i podrijetlo ili su po svemu različite. Ovisno o tome, on se identificira sa svojim selom, užim zavičajem, širom regijom, vjerskom skupinom, narodom. Često će, prema Kutlešinim zapisima, na isti način reagirati pri odabiru bračnoga partnera. Stanovnik Runovića (sela u Imotskoj krajini) koji živi u Americi najprije će nastojati oženiti svoju sumještanku. Ako je ne može naći, tražit će Imoćanku, pa Dalmatinku, a ako ni njih ne nađe, *Rvaticu*. Ako je i to nemoguće, neće mu preostati drugo nego da potraži ženu druge etničke pripadnosti, no koja će barem biti iste vjere. I primjer samoodređenja i potrage za bračnim partnerom pokazuju kako se u određenome trenutku ostvaruje jedna od istodobno postojećih pripadnosti.

Iako o seoskoj (lokalnoj) identifikaciji u etnografskoj literaturi nema mnogo podataka, o njoj ipak posredno možemo zaključivati primjerice na temelju istraživanja mreže društvenih odnosa u selu (vidjeti poglavlje o integrativnim mehanizmima u seoskoj zajednici). Seoska (lokalna) identifikacija bila je jaka zbog toga što se u isto vrijeme temeljila na različitim elementima: mala seoska zajednica nije samo društvo u kojemu se svi zahvaljujući radnom i blagdanskom životu te proživljenom iskustvu i prošlosti poznaju; ona je, uz to, gotovo u pravilu i zajednica ujednačene kulture i jezika, ujednačenih upravo zahvaljujući intenzivnom neposrednom kontaktu njezinih članova. Razliku prema susjednim seoskim zajednicama ponekad dodatno mogu učvrstiti i vjerske i etničke razlike.

O identifikaciji seljaštva s hrvatskom nacionalnom zajednicom, pak, u etnografskoj literaturi gotovo i nema podataka. Istraživanje nacionalne integracije među seljačkim pučanstvom predstavlja važan zadatak hrvatskih etnologa u budućnosti. Na temelju sporadičnih podataka i nesustavnih istraživanja može se reći da su se početkom 20. stoljeća seljaci držali Hrvatima.

Iznimka, barem prema zapisima Matka Laginje, jednoga od vođa hrvatskog nacionalnog pokreta u Istri, bili su istarski seljaci: krajem 19. stoljeća oni navodno nisu znali da govore hrvatskim jezikom, niti da su dio hrvatskoga naroda. No, međusobno su se, zahvaljujući jezičnim i kulturnim razlikama, vrlo dobro razaznavali nazivajući jedni druge *Vlajima*, *Bezjacima*, *Ćićima* i sl. Pojam Hrvat različitim je istarskim skupinama označavao stanovnike današnje središnje i sjeverozapadne Hrvatske. O njima su čak imali i određeno stereotipno mišljenje, naime da su Hrvati "uvik pod pušku i uvik ljuti bojak biju".

Suprotno tome, među dalmatinskim seoskim pučanstvom postojalo je znanje o tome da su Hrvati. Jezik se nazivao hrvatskim, a kako je jezik bio glavnim kriterijem razlučivanja "tko je naš, a tko tuđin", potkraj se 19. stoljeća u Poljicama moglo čuti da su Poljičani "Rvati od 'rvaskog jezika". Pače, u Imotskoj je krajini tridesetih godina 20. stoljeća, prema mišljenju autora Silvestra Kutleše, postojala svijest i ponos koju su stanovnici imali kao Hrvati: Imoćanin, kaže Kutleša, "voli trpiti glad i žeđu, golotinju i bosotinju, nego obraz zacrniti ili svoju viru i ervacki značaj zatajiti". No ipak, čini se da među seljaštvom granice raširenja hrvatskoga naroda ponegdje još početkom 20. stoljeća nisu bile posve jasne. Frano Ivanišević navodi da Poljičani, koji sebe nazivaju *Rvatima*, ne prihvaćaju *Krovate* i *Ličane*, opravdavajući to kulturnim razlikama u odijelu: "Narod zna, da je 'Rvat, jer 'rvaski govori, ali ne će da čuje za Krovate i Ličane, koji nosu košulju povr' gaća i ovčije kože za kanparame." U narodu je ime Krovat postalo "nepoćudno", tumači Ivanišević, jer su ga Talijani rabili u pogrdnome smislu.

Ovi šturi podaci iz etnografske literature nameću oprezno zaključivanje. Možemo naslutiti da se još početkom 20. stoljeća pojedini, manji, dijelovi seoskoga pučanstva, unatoč tome što za sebe rabe hrvatsko ime, u narodno-nacionalnom smislu ne identificiraju sa seljaštvom u drugim područjima. To je rezultat višestoljetne političke i upravne razdvojenosti pojedinih hrvatskih područja. Jedna od njezinih posljedica jest i to da se sve do u 20. stoljeće ime Hrvatska često razumijeva u regionalnom smislu, pa su

stanovnicima Istre ili Dalmacije Hrvati stanovnici Hrvatske u užem, regionalnom smislu (središnja i sjeverozapadna Hrvatska). Društvene i kulturne razlike među stanovništvom hrvatskih regija također su bile važnom preprekom nacionalne integracije. Neobična raznolikost hrvatske kulture, odnosno načina života u pojedinim hrvatskim regijama, bila je za seljake jednoga područja prvom vidljivom razlikom između njih i bližih ili daljih susjeda: činilo im se razumljivim da netko tko se posve različito oblači i govori, ne pripada njihovoj zajednici. Još se jedan čimbenik početkom 20. stoljeća isprječio jačemu povezivanju hrvatskih seljaka – nerazvijena sredstva komunikacije. Nacionalna integracija je, naime, svjestan napor bilo cijele zajednice bilo dijela pripadnika te zajednice, intelektualaca, da se proširi svijest o zajedništvu unatoč jezičnim, kulturnim, negdje i konfesionalnim, pa i etničkim razlikama i različitome povijesnom iskustvu. Zato što ne postoji kao lokalne (seoske) zajednice u kojima svatko svakoga poznaje i izravno s njim kontaktira, zato što nije zajednica života u kojoj se prirodno rađa svijest o pripadnosti zajednici, nacionalna je zajednica konstruirana. Nepostojanje izravnoga kontakta među vlastitim pripadnicima nacionalne zajednice nadoknađuju zamišljanjem svojega zajedništva, koje onda izražavaju simboličnim sredstvima. Preduvjet je nastajanja nacionalne zajednice pismenost njezinih članova, njihove češće komunikacije koju omogućuje razvoj transportnih sredstava i sredstava masovnih komunikacija, tiskarstva, te općenito širenje informacija (novine, radio, televizija). Ti preduvjeti nisu još bili stvoreni na hrvatskome selu početkom 20. stoljeća. No, dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća *Hrvatska seljačka stranka* i njezina kulturno-prosvjetna organizacija *Seljačka sloga* mnogo su učinili na povezivanju hrvatskih seljaka u nacionalnu zajednicu. Posljedica njihova djelovanja je i sve češće pojavljivanje utkane hrvatske trobojnice na *tkanici* (tkanome pojasu) te trobojnice i grba na muškoj pletenoj odjeći ili na tikvicama slavonskih seljaka.

Doseg komunikacija izvan seoske zajednice

Koliko god se najveći broj međuljudskih komunikacija – u području rada, kumstva, sklapanja braka i vjere – odvijao u okviru seoskih zajednica, one nisu bile posve zatvorene i izolirane. Spomenuli smo već da selo kontaktira sa širim društvenim okruženjem na različite načine – gospodarski, kulturno, vojno-politički. Privilegirano mjesto susreta s drugim seoskim i gradskim zajednicama, koje nisu priječile ni kulturne, ni društvene, ni vjerske, ni etničke razlike, bila je trgovina. Primjerice, između kulturno različitog stanovništva poluotoka Pelješca i Hercegovine postojala je razmjena dobara, pa i stanovništva, jer su hercegovački stočari sezonski ili trajno naseljavali poluotok. Osim trgovačkih i općenitije gospodarskih veza, dvije skupine stanovništva nisu uspostavljale nikakve druge odnose. Nisu se međusobno ženili, kumili niti posjećivali o blagdanima: živjeli su jedni uz druge, a ne jedni s drugima. Trgovina je bila jedina iznimka, jedino mjesto dodira dviju skupina.

Trgovina je u svim krajevima bila razgranata i odvijala se na nekoliko načina: seljaci su prodavali svoje proizvode na sajmovima ili gradskim tržnicama, ili su kao putujući trgovci odlazili i u druge države. Trgovci su dolazili u sela i otkupljivali seoske proizvode, ponegdje je čak bila organizirana trgovina na veliko preko poduzetnika i roba se izvozila izvan hrvatskih područja.

Sajmovi (sjeverozapadna Hrvatska), *pijaci* (Podravina), *vašari* (Slavonija), *pazari* (dalmatinsko zaleđe) okupljali su stanovništvo užih ili širih područja. Na margaretski sajam u Bakru u Hrvatskom primorju trgovci su stizali morskim putem iz sjeverne i srednje Dalmacije te Kvarnera, ili pak kopnenim putem iz Istre, Slovenije i Like. Svaki

Tržnica u Zagrebu, 1930.

se kraj razaznavao po svojoj robi i dobro se znalo tko donosi najkvalitetniju robu u svojoj vrsti: tražilo se cresko ulje, omišaljski sir i sl. Neki su trgovci nadaleko bili poznati po specifičnoj robi, kao Loborci iz Hrvatskoga zagorja po repinu sjemenu koje su prodavali ne samo u okolici nego i u Pokuplju, u Varaždinu, Bjelovaru pa i u Mađarskoj.

U blizini gradova seljakinje su donosile svoje proizvode na gradske tržnice. U Zagrebu, Karlovcu, Varaždinu, Jastrebarskom, Osijeku i Brodu mogle su se vidjeti žene iz okolnih sela koje prodaju jaja, maslac, sir i vrhnje na tržnici. U Rijeci su bile poznate Primorke iz Voloskog zbog posebno dobroga kruha i kolača; u Novi Vinodolski, Senj i Rijeku Bribirke su nosile na prodaju grožđe i sl. Seljaci su češće prodavali svoje proizvode – meso, vino i rakiju – domaćim trgovcima koji su dolazili u selo i otkupljivali robu. Ponekad je to bio pravi poduzetnički pothvat, kao u Kvarnerskome zaljevu gdje je preko trgovaca organiziran izvoz tune u Trst u Italiji. Trgovci iz Imotske krajine, poznati pod imenom *galanterijaši*, sami su prodavali svoju robu – igle, zrcala, pletaće igle, ogrlice, češljeve i drugu sitnariju na svojim dugim, sezonskim putovanjima po svim krajevima Austro-Ugarske Monarhije i u doba njezina postojanja i nakon njezina raspada 1918. godine. Isto je bilo i s lončarima iz Jerovca u Hrvatskom zagorju, a u primorju su bili nadaleko poznati lončari s otoka Iža. Trgovinu nisu priječile ni državne granice ni zabrane trgovanja određenom robom. Duhan, šećer, kava i petrolej bili su omiljena krijumčarska roba stanovnika Hrvatske i Bosne na rijeci Savi, odnosno stanovnika Dalmacije i Hercegovine.

Ekonomskoj racionalnosti ništa ne može stati na put – ni razlike u načinu života, društvenome statusu, ni pripadnost drugome narodu, niti državna granica (koja je, doduše, ipak mogla preusmjeravati trgovačke putove). Mnoštvo je drugih vrsta kontakata isključeno *između* zajednica i pretežno se odvija *unutar* granica seoske zajednice, primjerice društveni odnosi koji proizlaze iz uzajamne radne pomoći, kumstva i pobratimstva, biranja bračnoga partnera, religijskih udruženja i okupljanja. (No, ako je

zajednica vjerski i etnički mješovita, skupine iz kojih se sastoji odvojeno će obilježiti svoje vjerske blagdane, a u onim običajima koji su javnoga karaktera očitovat će se suživot tih skupina; primjerice na Kordunu hrvatski su *koledari* obilazili srpske kuće i obratno.)

Neki društveni odnosi – kumstvo i pobratimstvo – mogu nastati i na razmeđi dviju zajednica, što je osobito poželjno ako su te zajednice vjerski i etnički različite, dok se drugima – sklapanjem braka – zabranjuje miješanje s vjerski i etnički različitim susjedima. Sklapanje kumstva i pobratimstva između pripadnika različitih vjerskih i etničkih skupina, poznato u etnički mješovitim područjima Like, dalmatinskog zaleđa, Žumberka, Bosne, Hercegovine te na graničnim područjima Dalmacije i Hercegovine, imalo je važnu ulogu za uspostavljanje društvene stabilnosti između vjerski i etnički različitih skupina. Kumstvo i pobratimstvo načini su da se s pripadnicima druge vjere i etnosa ostvari prijateljski odnos, potreban da bi se izbjegao potencijalni sukob dviju strana. Kumovi, a još više pobratimi, obvezuju se na međusobno pomaganje i obranu, pa i u smrtnoj opasnosti. Stoga sklapanje kumstva ili pobratimstva između katolika i pravoslavaca ima izrazito obrambeni značaj. U prošlosti je bilo vrlo važno u krajevima sa slabo razvijenim formalnim mehanizmima održanja reda i zakona.

Drugi kontakti s vjerski i etnički različitim susjedima počivaju na svojstvima koja se pripisuju *drugome*, strancu, ne-pripadniku vlastite vjerske ili etničke zajednice. Vjerski i etnički *drugi* drže se opasnima, a opasno nosi u sebi dvostruku mogućnost: može biti pozitivno ili negativno moćno, može imati iznimno djelotvoran ili zlokoban učinak. Ta ambivalentnost *drugoga* koristi se u specifičnim, iznimnim situacijama: roditelji će slučajnoga prolaznika, stranca, ili pripadnika druge etničke skupine izabrati kao kuma bolesnome djetetu. S drugom etničkom skupinom (Romima) ljudi će uspostaviti kontakt u području koje je samo po sebi opasno, kao što je i kontakt s tom skupinom opasan – pri proricanju budućnosti gatanjem.

Međuvjerski i međuetnički kontakti nastaju i na religijskom području. U Bukovici su se pravoslavci-Srbi molili i polagali zavjete svetome Antunu; a rimokatolici-Hrvati nosili su svoju odjeću pravoslavnome *popu* da se za njih pomoli. Slično tome, Poljičani su odlazili kaluđerima po *zapise*, a muslimansko stanovništvo prelazilo je iz Bosanske Posavine u Hrvatsku u crkvu sv. Marije u Kobašu kod Slavonskoga Broda da bi sastrugali, po njihovu mišljenju, ljekovitu prašinu s crkvenoga kamenja. Može se pretpostaviti da su ljudi u svim navedenim slučajevima očekivali da će njihova molitva biti učinkovitija zato što su se utekli svecima, osobama i predmetima *druge* vjere.

Svi navedeni primjeri omogućuju zaključak da su, osim u području gospodarskih odnosa, kontakti između seoskih zajednica bili ograničeni. Osobito su kontakti između zajednica različite vjere i etniciteta bili reducirani na neke iznimne situacije, na situacije u kojima se, zbog nesigurnosti i straha, potencijalno neprijateljski susjed čini prijateljem, kumom ili pobratimom, odnosno na situacije u kojima se čovjek (skupina) nada da će se okoristiti opasnošću i moći koju, prema njihovoj predodžbi, vjerski i etnički različite skupine predstavljaju. U svakidašnjem životu, osim gospodarskoga, nepovjerljivost prevladava i kontakti nisu čvrsti ni ustaljeni, a za neke, primjerice, za sklapanje brakova između različitih vjerskih i etničkih skupina, postoji zabrana. Takvi su brakovi nailazili na osudu i na neodobravanje suseljana, no javno ih mnijenje ipak nije moglo spriječiti. Ponekad je samo različita etnička pripadnost, a bez vjerskih razlika, bila preprekom sklapanja braka. Tako je u graničnom području uz rijeku Sutlu kod Kumrovca postotak brakova između hrvatskoga i slovenskoga stanovništva sve do polovice 20. stoljeća bio zanemariv: iznosio je samo 4,5 posto od ukupno sklopljenih brakova. Zahvaljujući upravo ograničenim kontaktima sa susjednim, bilo sličnim bilo različitim zajednicama, seoske (lokalne) zajednice potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, pa i kasnije, bile su najvažniji referencijski okviri u životu ondašnjega seljaštva.

PREDODŽBE O ŽIVOTU I SVIJETU

Ovo je poglavlje preglednoga karaktera, a u njemu će biti riječi o reliktima ranih oblika religioznosti: o predodžbama i vjerovanjima shvaćenima kao pojavama usko prepletenim sa svim područjima života: od običaja i moralnih normi zajednice i društvenih odnosa, do stanovanja, gospodarstva, prehrane, odijevanja i umjetničkoga izražavanja. Pristupa im se kao načinu mišljenja koji pruža društveno prihvatljivo tumačenje onih fenomena kojih je priroda bila jednako nepoznata i neobjašnjiva pojedincu i zajednici; kao obliku društvene svijesti o čovjekovoj ugroženosti, slabosti i nemoći prema prirodnim silama i svemu nepoznatom u čovjekovu okružju.

O DUŠAMA I POKOJNICIMA

Polazeći od sebe, čovjek je zaključio da u njemu postoji neki nevidljiv dio. O njemu je sudio na temelju pojava kao što su sjena, san, jeka, odraz lika u vodi ili ogledalu, vizije, halucinacije...i zaključio da uz svoj vidljivi tjelesni dio ima i neki nevidljivi: dušu. To vjerovanje u dušu (u etnološkoj literaturi poznato pod nazivom animizam), kao osobitome i besmrtnome dijelu čovjekova bića, postupno je prenio na sva stvorenja i pojave u prirodi. S vremenom se iskristaliziralo uvjerenje da neke vrste duša imaju osobit utjecaj na čovjekov život i sudbinu. Tu su na prvome mjestu duše umrlih, a osobito predaka (manizam).

Ova predodžba proizlazi, dakle, iz uvjerenja da duše umrlih žive i dalje, zadobivajući nadnaravnu moć kojom mogu znatno utjecati na sudbinu svojih potomaka. Zbog toga se razvio specifičan odnos prema njima: to je istodoban odnos straha, ali i štovanja kojim se nastoji zadobiti njihova naklonost.

Sudeći prema hrvatskim posmrtnim i pogrebnim običajima, predodžbe o svijetu duša (drugome svijetu ili onome svijetu) imaju teistički temelj, a ima elemenata po kojima se može zaključiti da su velikim dijelom inspirirane Biblijom. Takve su predodžbe o paklu, čistilištu, raju, Bogu, pravdi i kazni Božjoj, svecima i anđelima. S time su u svezi i etička pitanja o dobru i zlu, pri čemu se vjeruje da se na drugome svijetu nagrađuje dobro, a kažnjava zlo.

No, iza svega toga leže zaostaci i prežici brojnih predodžbi o duši i smrti, zagrobnome životu, drugome ili onome svijetu, pokojnicima i precima, povezani s vjerovanjima koja su duboko utjecala na oblikovanje i razvoj hrvatskoga tradicijskog nasljeđa (primjerice na spomenute narodne običaje). Naime, umiranje i smrt predstavljaju prijelaz iz jednoga stanja u drugo, pa u njima ima dosta magijskih elemenata.

Poklonac, Podgrađe, Slavonija

Upravo zbog prepletanja različitih svjetonazora, predodžbe o zagrobnome životu, te o svijetu duša (svijetu umrlih) raznolike su. Ponekad je to svijet tame i mirovanja, s čime je primjerice sukladno kretanje pogrebne povorke suprotno od smjera kretanja sunca; s druge pak strane svijet umrlih predočuje se kao svijet radosti, veselja, pjesme i svjetlosti, a ta je slika najvjerojatnije nadahnuta vizijom raja.

Tijekom čitava života osjeća se strah i strepnja od smrti, toga konačnog fizičkog odlaska čovjeka iz obitelji i zajednice. Smrt se žali i oplakuje, ali se istodobno poduzimaju brojne radnje kako bi se umrlome osigurao nesmetan prijelaz iz jednoga u drugi svijet, a ukućanima koji su ostali iza njega miran nastavak života. Nastoji se spriječiti negativan utjecaj smrti na ljude, stoku i usjeve, dakle osigurati kontinuitet života i gospodarenja.

U Hrvata su uvriježene predodžbe o smrti kao biću-sablasti, bijeloj ženi, mršavoj i ružnoj, visoka stasa i mistične snage kojom može nadjačati i sam život.

Vjerovanjem u svijet duša umrlih prožeti su brojni magijski postupci od časa kada je netko umro pa do posljednje faze njegova ispraćaja. Ukućani se podvrgavaju strogim pravilima ponašanja kako bi pokojniku omogućili neometan prelazak na drugi svijet i njegovu neometanu egzistenciju u/na tome svijetu, a i sebe zaštitili od eventualnih neprilika.

Tako je obvezatno čim netko umre odmah zapaliti svijeću kako bi duša imala svjetlosti na putu za onaj svijet; otvoriti prozore da duša može izaći. Iz predodžbe o projekciji duše iz čovjeka u obliku njegova odraza u ogledalu proizlazi pravilo da se zastiru zrcala ili se okreću naopako (prema zidu) da se duša ne bi ogledala i vraćala na ovaj svijet kamo ona doista više ne pripada, ili vjerovanje da će onaj tko vidi svoj lik u zrcalu u kući u kojoj je mrtvac i sam umrijeti. Zatim, treba zaustaviti sat jer je pokojniku "stala njegova ura".

Međutim, ne postoji samo poseban svijet za duše umrlih. I njihovo tijelo prebiva u/na nekom drugom svijetu (iako se ne zna točna lokacija toga svijeta nego se sluti da je to negdje "gore" ili "na nebu" i sl.), što bi u biti značilo da mrtvima pripadaju najmanje dva svijeta, svijet duša umrlih i svijet u kojem mrtvi prebivaju u svojem tjelesnom obličju, analogno ovozemaljskome. Da se zaista vjerovalo i u ovu drugu mogućnost, a to je mogućnost zagrobnoga života, vidljivo je npr. iz obveze da pokojnika treba okupati i lijepo obući kako bi se bez srama mogao družiti s drugima, a po njemu se čak može poslati poruka nekome rođaku koji je već "tamo".

Zbog straha od mogućega prijenosa utjecaja smrti "na sebe", kupanje i oblačenje pokojnika bili su za ukućane tabuirani poslovi, dakle oni su ih se suzdržavali, a obavljali su ih susjedi (slično je i s kuhanjem).

Mrtvo (uređeno) tijelo treba dan i noć pomno čuvati, jer ono ima moć metamorfoze u zla demonska bića. Najraširenije je vjerovanje da se mrtvo tijelo, ako se ne pazi, može povukodlačiti, i to ako preko njega preskoče pas ili mačka, ponegdje i pijetao, ili ako te životinje prođu ispod odra. Stoga je čuvanje mrtvaca, uz znak štovanja, ujedno i prevencija, mjera opreza (slične predodžbe o preobrazbi umrlih česte su, gotovo redovite u slučajevima tzv. nečistih mrtvaca – samoubojica i nekrštenih). Čuvanje mrtvaca dok leži na odru u kući bilo je rašireno posvuda po Hrvatskoj, iako ipak ima sela, npr. u široj okolici Zagreba, gdje taj običaj uopće nije bio poznat.

U vjerovanje u zagrobni život uklapa se i spremanje *viaticuma,* tj. priloga u grob ili popudbine. Tu se odražava uvjerenje da umrli neko vrijeme prebiva tu, u blizini svojega doma te vjerovanje u drugi svijet na kojemu će mu ti predmeti isto tako biti potrebni. Većina predmeta ima simbolično i identifikacijsko značenje, npr. svadbena kitica mladiću ili svadbeni vijenac djevojci. Poneki predmeti imaju drugo značenje: odagnati strah, odbiti nečiste sile, nadoknaditi pokojniku imetak koji je ostavio ili mu dati novac kojim će platiti put na drugi svijet. Tako je bilo uobičajeno da se mrtvacu u usta stavi metalan novčić npr. "krajcar v zube" u jaskanskome prigorju, što je čin upravo spomenute namjene.

Treba učiniti sve kako se pokojnik iz nekih (bilo kojih) razloga ne bi vraćao i uznemirivao ukućane. Jedan je od načina da mu se čarape zašiju zajedno, što dakle nema samo svoje praktično značenje (da mu noge budu uredno položene jedna uz drugu) nego mu stvara prepreku u hodanju. Ili: pod glavu mu treba staviti jastučić od slame, a ne perja. Iako temelj ovoga pravila leži u vezi slame s kultom pokojnika i predaka, tumačenje na selu ovoga čina bilo je drukčije. Po njemu, pomoću pernatoga jastuka pokojnik bi mogao letjeti i vraćati se kući. Pri pokapanju mladića čest je slučaj uprizorenja fiktivnoga vjenčanja kao preventivno-zaštitna mjera. I ovdje je riječ o strahu da bi se onaj čovjek koji je u zemaljskome životu ostao prikraćen za nešto, mogao vraćati i uznemirivati ukućane. Tim je činom on "namiren".

U danima dok je mrtvac u kući u nekim se krajevima poštivalo pravilo da ognjište (kao neko kultno mjesto) miruje. Stoga se hrana pripremala u nekoj od susjednih kuća, ili se, u reduciranome obliku, mogla pripremati i u pokojnikovoj kući, ali su je pripremale žene iz susjedstva koje nisu bile pokojnikovi potomci.

Neki postupci kojima ukućani nastoje osigurati kontinuitet života i uspjeha u gospodarenju izražavaju vezu štovanja predaka i poticanja plodnosti. Tako se u slučaju smrti gospodara kuće ili u času kad krene pogrebna povorka ponegdje odrješivala stoka, zamiješala rukom žitna zaliha i sjemensko žito, dok se lagano zakopavanje komadića zemlje u vrtu ili dvorištu u narodu tumačilo kao izražavanje želje da pokojniku bude laka zemlja. Etnolozi pak misle da se time zapravo želi spriječiti utjecaj smrti na plodnost polja.

U času iznošenja pokojnika u gotovo svim hrvatskim krajevima se prolijevala voda za njim. U pozadini je ovoga postupka vjerovanje da voda, kako će se vidjeti i iz drugih primjera, ima očisnu moć. Tu je obveza pranja ruku i umivanja svih koji su na bilo koji način bili u svezi s pokojnikom (od onih koji su ga kupali i oblačili, do onih koji su ga čuvali i nosili).

Također se prakticiralo klanje pijetla i njegovo bacanje pod lijes zajedno sa šakom žita. Je li riječ o žrtvi u zamjenu, nekoj vrsti nadoknade, otkupa ili dara pokojniku, ili o kombinaciji svega toga – iako vrlo vjerojatno, ipak nije sasvim jasno, ali simbolika toga čina djelomice upućuje na vezu s kultom plodnosti (to više što su tu, pokraj žita koje simbolizira obilje, i pijetao i kokoš mitska bića plodnosti). Razbijanje neke posude označava konačan završetak pokojnikova stvarnog boravka u kući, uz dodatnu odbojnu moć od zlih sila.

Na području istočnoga Jadrana i njegova zaleđa (koji se inače po svojim elementima povezuje s tradicijama megalitičkoga kompleksa) zabilježena je pojava *mirila, počivala.* Ona dijelom ima i magijsku pozadinu. Riječ je, s jedne strane, o posve praktičnoj funkciji, o stvarnome odmaranju pogrebne povorke na putu prema groblju na određenim mjestima, *mirilištima*. No, s druge strane, *mirilište* je posvećeno mjesto na kojem će pokojnik (u još uvijek svojem tjelesnom obliku) počinuti prije nego što bude pokopan u zemlju te, ako i kad se njegova duša bude vraćala na nju (što se često događa, a osobito na Dušni dan), da opet ima svoje mjesto na kojem će počinuti.

Prizor s Velebita

Izgleda, međutim, da je prvobitna namjena ovoga postupka bila nešto sasvim treće: stvarno mjerenje pokojnika po dužini. Njime se stvorila predodžba o veličini pokojnika i bivšoj realnosti, tj. autentična uspomena na pokojnikovu tjelesnost. No, točna ili prava mjera je preventivno zaštitno sredstvo od uroka i zlih sila koje vrebaju na pokojnika duž cijeloga puta njegova ispraćaja. Kakve su posljedice kada se urekne pokojnik, već je poznato: od toga da mu se duša ne može smiriti pa neprestano luta po svijetu, do toga da se može povukodlačiti i sl.

Nakon ukopa bilježi se u većini krajeva ponovno obvezatno pranje ruku i umivanje svih koji su bili u bilo kakvoj vezi s mrtvim. Koliko je to bilo važno, govori, između ostalih, podatak iz Prigorja u kojem se kaže da su *pogrebnjaci* nastojali oprati ruke što prije, makar u jarku ili usputnome bunaru, a ako nisu uspjeli, prali bi ruke odmah nakon povratka u pokojnikovu kuću.

Obredni se karakter naslućuje u obvezatnome blagovanju nakon pokopa, odnosno u gozbi posvećenoj umrlome i općenito umrlim precima (od više njih u Hrvatskoj su najčešći nazivi: *karmine, sedmine*). To se blagovanje odvija u kući pokojnika. Uočljivo je naime obvezatno blagovanje posebnih jela i obvezatno uzdržavanje od nekih, zatim magija brojeva – ovdje neparnih: tri, sedam, devet..., a pojavljuje se slikovit animistički izražaj: ostavljanje hrane i pića na stolu za pokojnika, uz uvjerenje da će on te noći posjetiti posljednji put svoj dom, blagovati i blagosloviti ukućane.

Kako bi se potpuno uklonila eventualna opasnost "zaraze" umiranjem, sve stvari koje su bile u doticaju s mrtvim prale su se iskuhavanjem ili čak spaljivale, a prostorija u kojoj je umro i ležao na odru također se čistila i krečila.

Spomen na pokojnike obilježavao se i na dan Svih svetih i Dušni dan, kad se uređuju i obilaze groblja, ali je zabilježeno da se u nekim našim krajevima nakon večere ostavljalo jelo i piće za pokojnike. Tako su, primjerice, u Hrvatskome zagorju drugo jutro ukućani gledali je li se nešto konzumiralo, tj. jesu li ili nisu pokojnici pohodili svoj dom.

Da je emotivno-duhovna veza još snažna s onim pokojnicima koji su umrli u tekućoj godini ukazuje (npr. u selima Sinjske krajine) postupak da se na Cvjetnicu jedna blagoslovljena grančica bilja zatakne upravo u grob dotičnoga pokojnika.

S *karminama/sedminama*, posljednjom obvezom živih prema mrtvima, gubi se fizička veza umrloga i njegovih potomaka. Njegova duša prelazi u stanje duhova koji više nisu članovi zajednice živih ljudi. Ljudi gube osobni kontakt s njima. Oni su sada članovi zajednice duhova, a ako se i javljaju, u ljudi izazivaju strah i nelagodu, što se sprečava raznim načinima. Pretežno se priklanjalo molitvi i crkvi (npr. plaćanje misa zadušnica).

No, već za kratko vrijeme nastavlja se uobičajen ritam izmjenjivanja života i smrti – eventualnim ulegnućem groba kao novim proročanstvom.

Pokojnici, kućni prag i ognjište

*P*rag je kultno mjesto u ranim oblicima religioznosti, jer se nekada držao prebivalištem predaka. Etnolozi drže da je izvor tome vjerovanju u davnoj praksi pokapanja domaćih pokojnika pod pragom (kao i ognjištem, kako će se kasnije vidjeti). Usporedno s ovima bilježimo i vjerovanja o pragu kao stjecištu zlih duhova i drugih nečistih sila. Stoga su se baš na tome mjestu odvijale brojne magijske i simbolične radnje, a sudeći prema hrvatskoj etnografskoj građi, vidljivo je da je velik dio njih koncentriran oko porodnih i svadbenih običaja. To je i razumljivo, imamo li na umu da ovi običaji prate dva ključna događaja kojima je cilj osiguravanje generacijskoga kontinuiteta.

U običajima uz porod zanimljiv je primjer sa Zlarina (a takvih je bilo i drugdje po Hrvatskoj) da se posteljica zakapala u zemlju, po mogućnosti u blizini kuće, a "... neki se sjećaju i toga da se u starije doba zakapala upravo pod kućni prag...".

Nakon dovođenja mlade u novi dom, svatove su pretežno dočekivali mladoženjini roditelji na samome pragu i baš su se na njemu ili pred njim odvijale brojne ceremonije i simbolične radnje s magijskom pozadinom.

Tako je npr. na Banovini nevjesta prelazila kućni prag bosa. Prema nekim stručnim interpretacijama time se simbolično stavila pod zaštitu gospodara, a neposrednim tjelesnim dodirom s tim posvećenim dijelom kuće (tj. pragom) izravno se fizički uključila u obitelj. Ovim se činom očevidno ukazivalo štovanje tome kultnom mjestu i uspostavljao kontinuitet predaka i potomaka.

Na Kastavštini je pak svatove iza zatvorenih vrata dočekivao svekar. Nakon uobičajenoga dijaloga (svatovi su putnici koji traže prenoćište...), otvaranja vrata i pozdravljanja, svekar je pružio snahi vrč s vinom, snaha je otpijala i vraćala ga. Svekar je tada obavijao mladence novim ručnikom (magija i simbolika novoga) i potegao ih s praga u kuću, dakle nisu prelazili prag normalno, već ga na brzinu gotovo preskakali.

Istih ili sličnih slučajeva gotovo svečanoga prelaženja ili preskakivanja praga ima na raznim stranama Hrvatske, tako da ih možemo slijediti od kontinentalnoga dijela do dalmatinskoga zaleđa i po otocima.

Na Zlarinu je, recimo, svatove na pragu kuće dočekivala svekrva, pružajući snahi muško dijete (taj je postupak poznat po cijelome hrvatskom prostoru – njime se potiče uloga snahe u reprodukciji s izravnim isticanjem želje za prvim muškim potomkom). Snaha je s djetetom u naručju preskakivala prag. Ovdje je još vidljivija težnja za održanjem generacijskoga kontinuiteta te nastojanje da se izbjegnu mogući uroci i nesreće izazvane zlim silama.

Ponegdje je mlada ljubila prag.

U pozadini je brojnih naših običaja veza vjerovanja u duše predaka i ognjišta. Ono izvire iz istih predodžbi kao i one o pragu (još u prošlome stoljeću proučavanjem mitsko-obrednih tradicija usvojeno je u stručnim i znanstvenim etnološkim krugovima

Mirila na Velebitu

mišljenje da je poštivanje ognjišta, poput slučaja s pragom, trag davno izumrle prakse pokopavanja domaćih pokojnika pod njim). Ognjište je stoga središnji kultni objekt oko kojega su se odvijale mnoge ceremonije obiteljskoga kulta. Vatra i iskre koje često prate magijske i simbolične radnje vezane uz ognjište, znak su čistoće ali i obilja, što samo potencira njegovu plodonosnu snagu.

Primjeri pokazuju da je pri običaju sklapanja braka, nakon što je prijeđen prag, bilo pravilo mladu najprije uvesti u prostoriju u kojoj je ognjište. Ponegdje, npr. u Prigorju, mlada je ljubila peć (nekada ognjište) upravo kao što je ljubila i prag.

Ima slučajeva da se maloprije spomenut običaj sa snahom i djetetom (*nakrilče, nakoljenče...*) izvodi neposredno pred obvezatan obred oko ognjišta. U većini primjera vidljivo je prepletanje niza magijskih radnji, a svaka od njih ima svoju pozadinu i značenje, tako se npr. vrcanje iskara dovodi u vezu s kultom plodnosti, nazočna je magija brojeva (tri), razbijanje posude je apotropejski čin, a izabrani plodovi simboliziraju i izazivaju plodnost i obilje. Slikovit je opis iz Like:

> *Oko vatre koja gori na ognjištu, zaigra kolo. Mlada s kolom tri puta obiđe oko vatre. Djever tri puta udari nogom vatru, za njim mlada isto tako. Zatim ona uzme ugarak pa svu vatru razbaca po ognjištu. »Toliko vam se kurte dičice rodilo«, kaže djever i snažno udari nogom rukatku (zemljanu posudu) i lonac koji su na ognjištu te ih razbije na sitne komadiće. Svatovi ulaze u sobu, kolo i dalje igra. Mlada ima torbicu na ruci i u njoj su lješnjaci, orasi, jabuke i dar za nakrilče. Svatovi sjede za stolom, svekrva daje mladoj nakrilče, najmlađe dijete u kući ili u rodu....*

Ognjište u istarskom selu

Pokojnici i plodnost u nekim božićnim običajima

U cijelome predbožićnom (mističnih dvanaest dana od Sv. Lucije do Božića) i božićnome razdoblju u obredno-običajnoj te magijsko-divinacijskoj praksi pronalazimo tragove štovanja pokojnika, tj. predaka. Tako, primjerice, u običajima s *panjem badnjakom.*

Naša građa zabilježila je ovaj običaj na području dinarske i jadranske zone, ali je u daljnjoj prošlosti bio poznat svim Hrvatima.

Iako je etnološko tumačenje običaja s panjem badnjakom različito, njegova pozadina jest mitsko-magijska. Neki ga autori objašnjavaju kao ostatak solarnoga kulta, drugi se priklanjaju tezi da je ovaj običaj ponajprije povezan sa štovanjem pokojnika, poticanjem plodnosti i rasta vegetacije.

Na drugu tezu upućuje niz indicija. Jedno je svakako obvezatno okupljanje obitelji na zajedničkoj večeri. Badnjak ili više njih stavljali su se na ognjište baš te večeri kada su se u domu, uz živuće članove obitelji, skupljali i domaći pokojnici da im upravo on, tj. badnjak, daje toplinu i svjetlost čitavu noć. Domaćina koji ga je unosio domaćica je posipala žitom. Ovaj simbolično-magijski čin izravno izaziva plodnost i obilje. Ponekad se škropi blagoslovljenom vodom uz moljenje crkvene molitve. Ti crkveno-religijski momenti pojačavaju snagu cijeloga čina. Istodobno se pucalo iz pušaka i kubura, što je magijsko-obrambeni čin kojim se tjeraju zli duhovi. Domaćica je polijevala badnjake blagoslovljenom vodom, a domaćin vinom. Badnjaci su se križali uz izgovaranje "U ime oca...."; ponekad su se križali slamom; na vatri badnjaka upalile su se svijeće koje su stajale na stolu cijelo vrijeme božićnih blagdana. Jedna od svijeća bila je namijenjena mrtvima, a palila se u kućama u kojima je u tijeku te godine netko umro. Prije i poslije večere izmolila se molitva za mrtve.

Nakon večere, kad se badnjaci dobro razgore, udara se po njima čime se izazivaju iskre. Pritom se govori posebna formula za obilje i plodnost, a magija iskara tome treba pridonijeti.

Dok je lagano gorio na ognjištu, badnjak se (a ne samo domaćin) također posipao žitom, ponudilo mu se jelo i piće i sl., kao da je živo biće, a pritom se aludiralo na to da su oko badnjaka te večeri okupljeni domaći pokojnici.

Pepeo s badnjaka ili ugarci (ako su ostali) kupili su se s naročitom pozornošću i štovanjem te se – kao neki posvećeni predmeti i osobiti apotropeji – prosipali poljima, voćnjacima, vinogradima, po gumnu, po sjemenskome žitu... uz vjerovanje u njihovu očisnu moć (što ima racionalni temelj), ali i apotropejsku – da štite od zla općenito.

Unošenje i steranje božićne *slame* po podu i stolu (u reduciranome obliku tek nekoliko slamčica pod stolnjakom) povezano je također sa štovanjem pokojnika. Slama se stere radi čašćenja pokojnika, da zajedno s ukućanima blaguju i počinu, kako je tumačio M. Gavazzi, "to više što su bića iz prošlosti, čak i nedogledno davne prošlosti– kad su bili navikli da na taj način sa nastrta tla blaguju i tu počivaju pa se njihovi potomci tom svečanom prilikom zajedničkoga blagovanja negda svjesno a poslije podsvjesno prilagođuju i vraćaju ovom davnom načinu", ali i s poticanjem plodnosti. Pri ovome se ponavljaju neke radnje magijskoga značenja koje su se već spominjale u običajima uz panj badnjak: od unošenja slame uz magijsku formulu koja izaziva obilje i plodnost u svakome pogledu, polaganja na mjesta u kojima kokoši nesu jaja s magijskim ciljem da nose dobro kao što se na toj slami dobro ležalo i sjedilo, do iznošenja i razastiranja po voćkama, njivama, gumnu..., to ima već spomenute funkcije: racionalnu dezinfekcijsku i magijsku apotropejsku. Divinacijska praksa je također bila uobičajena. Izvlačile su se slamke, pa čija je duža, duže će živjeti, i sl.

Sljedeća je indicija štovanja pokojnika blagovanje pokojničkih *jela:* oraha, lješnjaka, jabuka, badema, smokava, rogača i drugoga svježeg i suhoga voća, bijeli luk često s medom, grah, riba, kupus, sir. No, to nisu samo pokojnička jela, već i jela koja simboliziraju obilje i plodnost, s time da bijeli luk, kako će se u idućem poglavlju objasniti, ima i apotropejsku moć. Jedno od pokojničkih jela bila je tzv. pokojnička kaša (dosta dugo zadržan je običaj pripravljanja i blagovanja te kaše u Međimurju).

O *svijećama* na božićnome stolu te njihovoj vezi sa štovanjem pokojnika i divinacijskoj praksi već je bilo riječi na prethodnim stranicama kada se govorilo o vjerovanjima o duši.

Za uobičajeno bacanje oraha po sobi, postavljanje posude s raznovrsnim žitom te nastojanje da stol bude pun svega, postoje na prvi pogled dva konkurentna tumačenja: da u kući bude "svega", što bi, dakle, bila magijska anticipacija plodnosti, ili da je sve to namijenjeno pokojnicima čiji su duhovi u te dane nazočni u kući. Prema tome, ova konkurentnost lako se svede na prividnu, jer su u biti oba tumačenja sukladna, budući da je riječ o dvama međusobno isprepletenim elementima: o poticanju plodnosti te štovanju pokojnika i predaka.

I ostali se običaji oko ognjišta i u svezi s njime mogu tumačiti na sličan način. U skladu s time i običaj prvoga božićnog gosta *polaženika, polaznika, poležaja*, rasprostranjen na dosta velikome hrvatskom prostoru, mogao bi se tretirati tako. Poznati su, naime, pokušaji tumačenja *polaženika* kao reinkarniranoga pretka koji, kad razgrće vatru, izaziva plodnost i obilje domu koji je pohodio.

Napomenimo i to da na ovaj način pojedini autori tumače neke obredne ophode s maskiranim licima u vrijeme zimskoga solsticija. Među njima su i običaji koledanja.

Smiljanića-bunar na Velebitu

Raspelo pod orahom, Nijemci, Slavonija

O NADNARAVNOME

Kozmografske predodžbe

*N*a cijelome hrvatskom prostoru starija je etnografija zabilježila predodžbe o univerzumu s izrazito teističkim temeljem. To znači da su prožete vjerom u Boga stvoritelja koji je stvorio sav vidljiv i nevidljiv svijet, na nebu, na zemlji i pod zemljom. Bog je autoritet pomoću kojega se objašnjava geneza svega. Drži se grijehom psovati nebeska tijela kao i prirodne pojave, jer su i one djelo Božjih ruku, bez obzira na to imaju li smisao dara ili kazne (npr. lijepo vrijeme i nevrijeme).

No, u našem su selu zabilježene neke kozmografske predodžbe koje, iako se s njome prepleću, ipak odstupaju od uobičajene kršćansko-katoličke vizije univerzuma. Riječ je o prežicima ranih oblika religioznosti koji su u svojem sustavu imali i taj oblik vjerovanja. Odnose se na izgled i položaj Zemlje, na predodžbe o više svjetova, o prvim ljudima, nebeskim tijelima, prirodnim pojavama i prirodninama.

Što se tiče *izgleda* Zemlje, vladalo je uvjerenje da zemlja nema kraja iako "neki misle" da se daleko negdje na horizontu dotiču nebo i Zemlja, i na toj, krajnje nejasnoj lokaciji, bio bi ipak nekakav "kraj svijeta".

Zanimljive su predodžbe o podlozi na kojoj počiva svijet i o posljedicama takva *položaja.* Pretežno se vjerovalo da Zemlja "stoji" na nekoj podlozi te da pomicanje te podloge dovodi do potresa. Zabilježena je i predodžba o svijetu na vodi i na ribi, ali je s etnološkoga gledišta možda najzanimljivija ona o svijetu na volu, budući da je bila poznata u mnogih europskih i prednjoazijskih naroda. U nas je zabilježena u sjevernoj Dalmaciji (Kotarima). Prema njoj Zemlja počiva na golemim rogovima još golemijega vola kojemu kad ogladni i "prigiblje glavu da pase, svijet mu ispuzava sa rogova, a to da prouzrokuje grmljavinu".

Prema nekim podacima u našoj etnografskoj građi moglo bi se reći da je postojala *predodžba o više svjetova.*

Jedan je svijet u kojem se živi ovozemaljski život, dakle 'ovaj' svijet.

Drugi je negdje ispod, *pod nami,* kako se to reklo u Prigorju, ili *propao na zemlju uniže* prema jednome ličkom tumačenju. U istome se kraju uz ljude *pod nami* vezala seizmička predodžba odnosno da oni koji tamo žive prouzrokuju potres.

Poseban je pak 'onaj' svijet kamo odlaze duše umrlih, čime se zaokružuje predodžba o trima svjetovima u svemiru.

Iako su predodžbe o *prvim ljudima* inspirirane i analogne s biblijskom pričom o raju, Adamu i Evi, vjerovalo se i to da su u dalekoj prošlosti na Zemlji živjeli "prvi ljudi" koji su se donekle od današnjih razlikovali. Tako na Cresu bilježimo vjerovanje da su prvi ljudi bili pokriveni kožom "ka je bila, kakove su naše nohti". Oni se nisu trebali odijevati, živjeli su bezbrižno i sretno. Bili su neobično snažni i dugovječni. To se promijenilo nakon što su ljudi zgriješili i svijet se izopačio (analogija sa životom u raju i istočnim grijehom). Slično je zabilježeno i po drugim hrvatskim krajevima.

Većina se predodžbi o prvim ljudima svodi na vjerovanje o *divovima, džinovima, džigantima.* Neki su od njih bili rogati. Kutleša je zabilježio da se po starim grobovima Imotske krajine (a slično je i drugdje) još mogu vidjeti njihove kosti koje se, međutim, ne smiju dirati, jer bi ljude pogodila velika nevolja.

Predodžbe o svemiru, nebeskim tijelima i prirodnim pojavama prožete su vjerovanjem u sveprisutnu nadnaravnu snagu: vjerovalo se da imaju snagu kojom mogu utjecati na ljude, stoku i usjeve. Prava slika štovanja i kultova nebeskih tijela i prirodnih pojava, zapravo njihovi ostaci, vidljiva je u brojnim običajima i njihovoj magijskoj pozadini.

Ostaci *solarnoga* kulta, odnosno štovanja Sunca – Sunce se držalo plemenitim Božjim stvorenjem. Grijeh ga je bilo psovati i vrijeđati. Štovalo se jer daje život, zdravlje, svjetlost i toplinu. No, sunčana toplina svojom snagom može i nauditi čovjeku, uzrokujući mnoge bolesti (najčešće su se bolesti nepoznata podrijetla pripisivale Sunčevu negativnom zračenju, npr. slabost, omamljenost, slabljenje vida).

Ljudi su se kleli Suncem kada su željeli nešto dokazati, npr. "Tako mi onoga Sunca Božjega...". U Imotskoj bi krajini ljudi prije rekli nešto protiv same vjere, pa i Boga, nego protiv Sunca. Sunce narod "po nekom nagonu smatra nikim osobitim božanstvom". U južnim je hrvatskim krajevima čak zabilježeno i to da je postojala uobičajena svakidašnja molitva u kojoj se, uz ime Božje i Majke Božje, spominjalo i Sunce.

Smjer kretanja Sunca držalo se srećonosnim (*naoposun*). Primjera ima u mnogim običajima, a ovdje ilustriramo detaljem iz svadbenih u kojima primjerice svadbena povorka ide za Suncem, dakle *naoposun*, za razliku od pogrebne koja ide u suprotnome smjeru.

Ostaci *lunarnoga* kulta, odnosno štovanja Mjeseca – Mjesec se manje štovao od Sunca, ali se također držao plemenitim Božjim stvorenjem. Vjerovalo se da ima osobitu moć na prirodu i ljude, posebno na žene. U Poljicama su vjerovali da "ispija snagu iz čeljadeta", pa se ponašaju "ka' da su – Bože sačuvaj – poludili". Kao ni u Sunce, ni u Mjesec nije dobro gledati da ne oslabi vid.

Po obliku Mjeseca i njegovim fazama proricale su se vremenske prilike, uspjeh gospodarske godine i nekih drugih poslova, primjerice rezanja kose, o čemu će biti riječi u idućim poglavljima.

Kako su vjerovanja o nebeskim tijelima temeljena na predodžbi da je cijeli svijet 'živ', jasno je da su držana živim bićima. Neke *prirodne pojave* tumačile su se kao rezultat borbe između pojedinih nebeskih tijela. Tako primjerice pomrčine Sunca i Mjeseca. U Slavoniji je, recimo, zabilježeno kako su ljudi, bojeći se, vjerovali da kad bi u međusobnoj borbi Mjesec nadjačao Sunce, njega bi nestalo, a Mjesec bi sjao zauvijek i to bi rezultiralo smakom svijeta.

Drukčije je vjerovanje proizašlo iz straha od pomrčine u krajevima u kojima su se doticale dvije izrazito suprotne vjere (kršćanska i islamska). Pomrčina Sunca tamo se tumačila Božjim znakom opomene i kaznom za kršćane, a pomrčina Mjeseca za muslimane.

Što se tiče *astralnih* vjerovanja, na prvome je mjestu vjerovanje rašireno po svim hrvatskim krajevima u sudbonosnu i proročansku moć zvijezda.

Što se tiče prvoga, vjerovalo se da ima sretnih i nesretnih zvijezda te da se svaki čovjek rodi pod nekom od njih. Dakle, zvijezda pod kojom se čovjek rodi određuje mu sudbinu. Često se govorilo da su izvanbračna djeca rođena pod sretnim zvijezdama.

Što se tiče proročanskih moći, također je po cijeloj Hrvatskoj bilo poznato vjerovanje da zvijezda repatica navješta zlo (ratove i bolesti). A kad neka zvijezda "padne", znak je da je toga časa netko umro.

Zvijezde su i zlosretna stvorenja, pa su uz njih vezani neki tabui. Recimo, ne smiju se brojiti jer postoji opasnost da se dobiju bradavice po tijelu. Osim toga, čovjek bi u brojenju mogao naići i na svoju zvijezdu, a tada bi sljedećeg jutra umro.

Postoje lokalni nazivi za pojedine zvijezde i zviježđa (uz brojne priče i legende o njihovu nastanku). Po njima se uglavnom regulirao radni dan (ustajanje npr. kad izađe zvijezda Danica) ili proricalo o vremenskim prilikama, npr. ako su zvijezde "rijetke", zadržat će se stabilno vrijeme, ako postaju "gušće", bit će kiše.

Astralna su vjerovanja u svezi s pravim astronomskim znanjima. Tu se isprepleću racionalno i iracionalno. Ljudi su na razne načine nastojali saznati nešto više o nebeskim tijelima. Npr., zabilježeno je u Zlarinu da su ljudi na Ivanje prije zalaska Sunca odlazili na pogodno mjesto i kroz svileni rubac ili začađeno staklo promatrali izlazak i uspinjanje Sunca. Vjerovali su da se tada može vidjeti da Sunce "titra".

Uz predodžbe o *prirodninama* povezano je štovanje *Zemlje.* Držalo se da je Zemlja, poput nebeskih tijela, prožeta nekom vidljivom i nevidljivom snagom kojom utječe na ljude, dajući zdravlje ili bolest.

I *voda* daje život i zdravlje. Brojni obredi i običaji s vodom imaju magijsku pozadinu, jer se drži da voda ima očisnu moć. To je vidljivo iz brojnih primjera obrednih kupanja ljudi i stoke – prskanje vodom u raznim prilikama, obredi umivanja npr. u svadbenim i pogrebnim običajima, mnogim proljetnim običajima i sl.

Osobitu zdravonosnu moć voda ima u neke dane, tako recimo na dane štovanja nekih svetaca-zaštitnika, ili voda s vrela pri crkvama (tu se miješaju magijski s religijskim elementima, a dotična su vjerovanja na granici s pučkom pobožnošću).

Snaga vode potencirana je u brojnim običajima darivanja vode, naročito zdenaca u nekim životnim (npr. svadbenim) ili godišnjim (npr. božićno razdoblje i proljeće) običajima. U nju se bacalo žito, vino, metalni novac, jabuke, latice cvijeća: tim se činima izražavalo štovanje, ali se ujedno izazivala plodnost, a ni apotropejsko značenje predmeta koji su se darivali nije zanemarivo.

Mističnu snagu vode najbolje oslikava primjer vjerovanja da se voda ne smije prevariti. Ako, naime, "rekneš... da se ideš kupati, onda se i moraš kupati, jer se voda ne smije varati; prevariš li je, brzo si njezin" (Prigorje).

Zrak je, prema jednome zapisu, "treći junak", uz Zemlju i vodu. Također je zdravonosan. Prožet je snagom, a povezan s prirodnim pojavama: s vjetrom, tučom, munjom, gromom.

Duga ima simboličnu, proročansku i čudotvornu moć. Naime, tri njezine glavne boje simboliziraju sljedeće: modra vegetaciju, žuta žito ili ulje, a crvena vino. Koja je boja u dugi "jača", tj. koja je intenzivnija, toga će proizvoda te godine biti u izobilju. Uz dugu su povezana vjerovanja poznata po svim hrvatskim krajevima: da je kome uhvatiti dugu i u njoj se okupati, taj bi se pomladio. Ili: ako bi se tko povaljao na mjestu gdje se duga s neba spustila na zemlju, pretvorio bi se u magarca. Tko bi prošao ispod duge, promijenio bi spol.

Vatra općenito ima zdravonosnu, lustrativnu i apotropejsku moć, a ta je moć potencirana ako je riječ o obrednoj vatri te ugarcima, pepelu i zgarištu dotičnih vatri. Primjerice, vatra na kojoj su gorjeli badnjaci ima zdravonosnu moć, tako su npr. u selima Sinjske krajine majke na toj vatri pekle dunje i davale djeci, vjerujući da će ih zaštititi od bolesti grla.

O značenju i snazi obrednih vatri – božićnih, novoljetnih, pokladnih, ljetnih, npr. ivanjskih kresova, detaljnije će se govoriti u idućemu poglavlju.

Duhovi dobra i zla, mistična bića, nadnaravna snaga, zle oči i uroci

Od brojnih demonskih i mističnih bića kojima su prožete hrvatske predodžbe o svijetu i životu neka su raširena po svim hrvatskim krajevima, poput vila, vještica, vukodlaka... Neka se, međutim, javljaju na ograničenome hrvatskom prostoru. Tako je po cijeloj jadranskoj zoni poznato vjerovanje u brojne duhove/demone/bića istoga ili sličnoga naziva (*malić, macić* itd.) koji se, doduše, razlikuju u detaljima, ali su zapravo varijacije jednoga tipa. Njihove pandane nalazimo tek sporadično i u kontinentalnome dijelu Hrvatske. Od kraja do kraja nailazimo na vjerovanja u neka bića koja su po svojim nazivima i nekim detaljima praktično nepoznata izvan mjesta gdje su zabilježena, ali usporedbom njihovih manifestacija pokazalo se da među njima možemo uočiti koliko sličnosti, toliko i razlika.

Bez obzira na to što su neka od tih bića prema čovjeku blagonaklona, milosrdna pa čak i velikodušna, ljudi ih a priori drže opasnima, boje ih se i zapravo je njihov stav prema njima negativan (s iznimkom *krsnika* kao bezrezervnoga zaštitnika ljudi). Razlog leži u uvjerenju da njihova moć i njihov razum nisu naravni i čovječanski već upravo obrnuto, nadnaravni i nadčovječanski (što zastrašuje samo po sebi), i ako i kad žele, mogu ih upotrijebiti protiv čovjeka.

Najpoznatije, najomiljenije i raširenо po svim hrvatskim krajevima jest vjerovanje u vile i o vilama.

Vile su "stvorovi kao ljudi a ipak nisu ljudi", kako ih je na poseban način još 1905. opisao Ivan Filakovac. To su neobična i tajanstvena ženska bića koja provode svoj život daleko od ljudi, a ipak se s ljudima susreću, razgovaraju s njima, vole ih i pomažu im, a ponekad se i naljute na njih. Žive u punoj slobodi uglavnom po gorama, uz jezera ili u njima, pokraj izvora ili u zemlji, u vilinskim pećinama i jamama.

U narodu se vjerovalo da su vile ženska djeca Adama i Eve koju su oni od Boga sakrili, pa iako ih nije blagoslovio, ipak se na njih smilovao i umjesto svojega blagoslova podario ih je snagom, ljepotom, brzinom i gospodstvom u oblacima, vodama, planinama, pustinjama, jezerima, jamama i pećinama. Zato su ta mjesta njihova obitavališta.

Ljudi ih mogu vidjeti u raznim prilikama: najčešće u ranu zoru ili sumrak, ili ako nekoga pastira prevari san usred bijela dana te se iznenada probudi, može pored sebe ugledati vilu koja se za to vrijeme brinula o stadu.

Izgled im je gotovo božanstven. To su mlade žene izvanredne ljepote, visoke i vitke, bujne raspuštene kose ili spletene u raskošne pletenice koju, umivajući se ranom zorom na izvoru ili bunaru, češljaju zlatnim češljevima. Obučene su u bijelo. Kite se zimzelenim vijencem na glavi (dinarski kraj), a ponekad imaju zlatnu krunu i zlatnu zvijezdu na čelu (primorski kraj). Opasuju se zlatnim pojasom.

Vjerovalo se da se u okrilju (rubac ili nešto drugo od odjeće) zapravo nalazi njihova nadnaravna snaga te, ako im tko otme okrilje, one gube svoju vilinsku moć i postaju obični smrtnici (nerijetko se baš spominjani zlatni pojas drži mjestom u kojemu je koncentrirana vilinska moć, a to je u svezi s predodžbom o nadnaravnoj snazi pojasa).

No, uza svu svoju neobičnu ljepotu, spominju se u našem narodu i dvije ružne pojedinosti. Jedna vrlo rijetko, a to je da im kosa zaudara, a druga, da umjesto ljudskih stopala imaju kopita od mazge, magarca, konjska kopita, kozje noge ili goveđe/volovske (različito od kraja do kraja). Navodno vile pomno skrivaju taj svoj "nedostatak".

Hrane se plemenitim proizvodima kao što su med, maslo, mlada janjad, prasad, kako se vjerovalo u južnim dijelovima Hrvatske. Iz panonskih, pak, krajeva potječe podatak da su jele mrvice koje su ostale na stolu nakon što su ljudi blagovali. Vilinska bića ne piju vodu iz običnih bunara, izvora i rijeka, nego, kako im i dolikuje, iz nepresušnih izvora.

Tijekom dana umivaju se i češljaju na bunarima (obično ranom zorom) i ako tamo nekoga zateknu, nose ga sa sobom. Kupaju se u jezerima, sastaju u planinama i sl. gdje plešu vilinska kola na proplancima i livadama. Ponekad se može na livadi vidjeti "utabana" trava i to je mjesto gdje su igrale kolo. Kad je istodobno sunce sijalo i kiša padala te se iza toga pojavila duga, govorilo se da se to vile češljaju i igraju kolo.

Obožavaju konje i vrlo su sretne ako nekome ostane konj noću izvan staje, jer se tada s njime igraju svu noć i pletu mu grive u pletenice. Te se pletenice ne smiju ili ne

mogu rasplesti, odnosno, ako se i raspletu – same od sebe – to je značilo da su ih vile rasplele.

Iz svega što čine vidi se njihova nadnaravna moć. Možda najslikovitije o tome kazuju podaci da su ljudi vjerovali kako vile grade kule, mostove i slične velebne građevine kakva je npr. Pulska arena.

Budući da su u načelu prema ljudima dobre, blage i milosrdne, rado pomognu svakome čovjeku s kojim se susretnu. One, međutim, nikada ne daju nešto od svojih nadnaravnih moći, već samo praktične stvari. Pomažu ljudima u poslu, daruju im materijalne stvari, liječe ljude travama... ili ih uče liječenju travama. Dolaze siromašnima u pomoć, zalutalome putniku pokazuju put, vojniku osnaže desnicu, uspavljuju dijete koje plače u kolijevci.

No, katkad pokazuju i lošije strane svoje ćudi. Recimo, ukradu posebno lijepo i napredno dijete i odgajaju ga za sebe, a moguće je da ukradu dijete a majci podmetnu svoje. Takvo se dijete po Slavoniji nazivalo "podmeče".

Lošija je strana njihove ćudi i osvetoljubivost. Npr., ako tko prekrši njihov zahtjev da o susretu s njima nikome ništa ne kazuje ili ako im se "zamjeri" na neki drugi način, primjerice ako priča o njihovim ružnim stopalima, one će mu se osvetiti. Dotični neće imati uspjeha u poslu; ili, ako se prekrši obveza da se ne pogleda dar koji su dale čovjeku sve dok ne dođe kući. Ako se to pravilo prekrši, od dara ostaje samo ugljevlje i sl. Tko nađe djetelinu s četiri lista, u Slavoniji znanu kao vilinsku travu, bit će sretan i bogat, ali jao njemu ako je baci u vatru! Osim, naravno, ako se ne nakiti *ludinjakom*, otrovnom biljkom koja štiti od vilinske osvete. Vile ne vole da ljudi nagaze na mjesta gdje plešu svoja kola, što znači da čovjek od njih može stradati "ni kriv ni dužan".

Prema tome, svaki je susret s vilom potencijalno opasan. Ona, doduše, iz dobrote ili zahvalnosti može pomoći svome štićeniku, ali je njihova komunikacija opterećena barem jednim uvjetom, zapravo zabranom. Čovjek je, međutim, previše "običan" da ne bi pokleknuo i prekršio tabu. No, kod vila oprosta nema, a osveta, manje ili više okrutna, nastupa istoga časa. Blaži je oblik osvete da se dotičnome "poremeti" posao, a teži su oblici da čovjeka "smlate" te on boluje godinama i napokon umre nikada se ne oporavivši; u načelu, dakle, ljudi vjeruju da nije dobro susresti se s vilom, a ako se susret ne može izbjeći, najbolje se praviti da se ne vide i što prije se udaljiti.

Međutim, opasnost koja prijeti od vila mora biti nečim izazvana, a to je kršenje tabua, što je, kako će se kasnije vidjeti, važna razlika u odnosu na one opasnosti koje vrebaju na ljude od drugih demonskih bića.

Negdje vjeruju da vile žele pridobiti ljude na "svoju stranu" (ovo potkrepljuje tvrdnju o a priori negativnom stavu prema njima). Prema ljudima koji prihvaćaju njihovo prijateljstvo su dobre, štoviše, postanu njihovi patroni. Učine ih vidovitima i pouče ih znanju o ljekovitim travama, pomažu u poslovima i životu općenito i sl. (u Imotskoj krajini miljenici vila nazivali su se *vilenice*, a u Kotarima *vilaši*). Oni koji ne prihvate to prijateljstvo, stradaju jer su vile previše samodopadne da bi prihvatile neuspjeh. One ih "smlate", pa tako neki boluju i do smrti. Po nekim dijelovima Slavonije zbog toga vile nazivaju i *nedobrice* (iako se, recimo, po Slavoniji isti naziv upotrebljavao za vještice i vješce-vilovnjake, pa je ponekad teško razlučiti o kojim je zapravo bićima riječ).

Vile se, dakle, rado druže s ljudima, posebno mladićima i djevojkama. Primamljuju mlade momke kako bi s njima imale poroda (jer vila muškoga roda ili uopće nema ili ih je vrlo malo, kako se, recimo, držalo u Imotskoj krajini, gdje su ih nazivali *vilci*). Dok se u većini krajeva vjerovalo da vile imaju samo ženski porod, ponegdje se držalo da rađaju i mušku djecu. Primjerice, na Hvaru su takvu djecu nazivali *vilenjacima*.

Vila se može vjenčati i s običnim čovjekom i imati djecu, no to se uglavnom događa preko njezine volje kad je čovjek zarobi, otme joj okrilje s moćima i sl., a ona čeznutljivo čeka dan kada će pobjeći, pri čemu odvodi i djecu.

Ljudi su postali sve lošiji, počeli su mnogo psovati, zviždati, upotrebljavati razne bučne naprave i nestalo je vila. Obrazlaže to ovaj primjer iz okolice Zagreba:

Dok je bilo vila, vele ovdje ljudi, da su bila i bolja vremena, nego sada što su. Rodila su dobro polja i vinogradi. Svega je bilo dosta. No sada nema više vila, odbile su se od naroda, poplašile su se od rogova, u koje svinjari na paši neprekidno tule.

Vila je nestalo jer im, dakle, više nije odgovarao život s ljudima. S Cresa, međutim, potječe podatak da ih nije baš "svih nestalo"; neke su se zapravo povukle u more gdje i dalje žive kao *sirene*.

Iako gotovo zaboravljeno i u ostacima, etnografska je građa zabilježila (pretežno iz središnje i sjeverozapadne Hrvatske) vjerovanje u porodna demonska bića *sudenice, sudbine, sudbinice, sujenice, sudnice, rođenice, rejenice* – neke vrste vilinska bića koja određuju čovjekovu sudbinu u času rođenja. Predočene su pretežito kao tri žene koje se pojavljuju nakon poroda dolazeći rodilji i djetetu, dogovarajući se o djetetovoj sudbini. Svaka nešto predlaže, a obično će biti onako kako je rekla posljednja. Vjerovalo se da ih, ako rodilja probdije cijelu noć, može čuti. Ili, kako se vjerovalo, običnome su čovjeku nevidljive, ali ih može vidjeti onaj tko ima kod sebe cvijet paprati. Ima krajeva u kojima je bilo uobičajeno ostavljati hranu na stolu kojom bi se dotična bića počastila te bi nakon ukazane im časti bila milostiva i dobronamjerna u proricanju.

Demonističkome krugu predodžbi pripada vjerovanje u niz mističnih, demonskih bića, vrlo sličnih po nazivu, izgledu, naravi i činima. Na cijelome području jadranske zone (primorje, otoci, zaleđe) bila su poznata pod raznim nazivima kao *malik, malić, masmalić, macmolić, maličić, macić, mačić, maciklić, tintilin,* i još ponekim. Ljudi se s njima susreću pod neobičnim, najčešće dramatičnim okolnostima: u mrklo doba noći i u noći bez mjesečine, na osamljenome putu i daleko od naselja, u situacijama kad, kako je to u jednome zapisu slikovito objašnjeno, čovjeka "uhvati neka malaksalost i zaborav na sebe". Njihova moć prestaje sa svanućem.

Postanak im je neobičan. Po jednoj su verziji nastali od ljudi rođenih u posteljici ili s ostatkom embrionalne ovojnice. Po drugoj, izlegu se iz jajeta crne kokoši ili pijetla staroga devet godina kojega je vlasnik nosio devet mjeseci pod pazuhom (varijante od kraja do kraja). Ako je riječ o takvome slučaju, to biće je zapravo patron svojem gospodaru; s njime živi i pomaže mu u svim poslovima. No, ima tumačenja da su ta bića zapravo duše nekrštene ili pobačene djece.

Zajedničko im je da (s ponekom iznimkom) imaju ljudski lik – lik dječačića-veseljaka i skitnice u crvenoj kapici/klobučiću, ali i nevjerojatnu moć transformacije ili metamorfoze u neke životinje, primjerice zeca, mačku, psa, zmiju... drugi oblik "uzimaju" samo noću, ali posljedice susreta s njima kao takvima nisu nikada pogubne za čovjeka kao u slučajevima s morama, vješticama i vukodlacima.

Malik, malić i sl. je, dakle, mali demon koji čovjeku često donosi materijalna dobra, bilo da s njime kao svojim gospodarom živi u njegovoj kući, bilo da živi u šumama ili jamama u kojima čuva zakopano blago, a dobra djela čini u raznim prilikama. U prvome slučaju moglo bi mu se pripisati obilježje dobroga kućnog duha, a u drugome bi to bio šumski demon. U većini slučajeva on je dobrodušan i dobronamjeran, ponekad i nestašno bezobrazan (npr. ponekad pomogne ribarima da ulove dosta ribe, a ponekad baš obrnuto: zaplete im mreže; ili odnese dijete usred bijela dana daleko od kuće, odakle se dijete ne zna samo vratiti. No, dijete bude uvijek pronađeno; kaže se da ga je "malik odnio").

U nekim krajevima *mačić* pomalo odskače od slike nestašnoga dječaka u crvenoj kapici. On je vrsta nakaze (iako nikada tako pogubne kako će se to vidjeti u slučajevima drugih nakaznih stvorenja): ima mačju glavu i ljudsko tijelo (npr. u Imotskoj krajini), nastaje od pijetlova jajeta ili pobačena djeteta; i on ima svojstva patrona jer pomaže "svojem" čovjeku da mu idu svi poslovi od ruke i da se obogati. No, nakon nekoga vremena vlasnik može s njim imati neprilika pa ga se nastoji na krajnje zamršen način riješiti.

Demonska bića pod nazivima *orko, orbo, manjijorgo, poprdan, đava poludani, smetinjak, posmetinjak, manjimorgo, mrak* već su mnogo opasnija za ljude. Pod tim nazivom bila su poznata u cijeloj jadranskoj zoni, dok po ostalim dijelovima Hrvatske imamo ponajviše vjerovanje u *mrak* te još neke nečiste zle sile i nadnaravna bića.

Zajednička im je karakteristika da nisu ljudska bića niti imaju ljudsko obličje. To su pravi demoni koji "uzmu" oblik neke životinje, npr. magarca, mazge, psa, ovce i drugo, no pojavljuju se u obliku nekakvoga gorostasa, dima, mješine, strašila, velikoga drveta i slično; mogu se smanjivati i povećavati. Nastaju na fantastičan način, npr. od smrada, smeća, gnoja, te za sobom ostavljaju smrad. Izvor je ovome vjerovanju u mitskoj predodžbi da su smetlište i smeće, gnoj i gnojište moćni i vitalni elementi iz kojih se može izroditi nešto dobro, ali i loše.

Tako podatak iz Vrgorca govori o *orku, orbu,* a to je nekakav magarac koji se pretvara u mačku ili psa, ili u kakav veliki brijeg. Natjera čovjeka da ga uzjaši, pa mu ne dopusti da sjaši dokle god ga ne odnese nevjerojatnom brzinom na neko udaljeno mjesto i tu ga ostavi. Ponekad se nekom prijetnjom ili lukavstvom ipak može natjerati da čovjeka vrati na početno mjesto.

Majke su često plašile djecu *orkom.*

Slično je ovome vjerovanje zabilježeno u Imotskoj krajini u *manjijorga ili poprdana,* ili *đava poludanog* – bića koja se noću pretvaraju u magare, konja i sl. i plaše ljude, ali ih ne usmrćuju. Skitaju se, pretvaraju u svašta, nastoje svakako prevariti krštene duše. Po mišljenju Kutleše, to su žene koje su za života bile vještice, ali se ni nakon smrti nisu s Bogom pomirile.

U Poljicama je bilo poznato vjerovanje u isto demonsko biće nastalo iz/od smeća ili gnoja. Naziv mu odgovara podrijetlu nastanka: *smetinjak, posmetinjak* (ponekad se ovo biće identificira s *manjimorgom*). I to se stvorenje pretvara u magare, mazgu, ili u neku drugu životinju, nastoji natjerati čovjeka da na njih uzjaše. Neko ga vrijeme nosi, a onda ga zasmrdi svojim izmetom. Obično ostavi čovjeka na nekome pustom mjestu, daleko od puta, kuće, sela...

S manje ili više razlika u detaljima u odnosu na *orka* i njemu slična navedena bića, vjerovanje u demona mraka, upravo pod nazivom *mrak,* poznato je na cijelome hrvatskom prostoru. Ljudi su se općenito bojali mraka i noći. Smatrali su da s mrakom dolaze zle vidljive i nevidljive sile. Ponekad su ih nazivali *mrak, mraki, mračnica, mračnjak, mračina, bučan, strašne crne spodobe, vadine, đavline, paklenjaki, vragi...* koje imaju veliku moć noću i mogu nauditi ljudima.

Mrak se često predočuje kao mračni gorostas koji odnosi odrasle ljude i djecu daleko od kuće. *Mrak* vreba na trudnu ženu i rodilju, kao i na novorođenče. Ako se slučajno malo dijete mora nositi po mraku, treba ga dobro omotati da ga *mrak* ne vidi. Naročito može naškoditi djetetu ako se obuče u pelene ili drugu odjeću koja je preko noći ostala vani, jer su na njoj ostale zle sile *mraka.*

Zato, ako se u sumrak uđe u kuću u kojoj je malo dijete, treba prije nego što se dosta uđe i eventualno pristupi djetetu malo pričekati pokraj ulaznih vrata, da se strese *mrak,* ili prvo prići peći i uzeti malo žara da "mraki" ne bi naudili djetetu, ili se čak pred posjetioca baci malo žara da se otjera *mrak* koji je možda ušao s njime (ovdje je riječ o uporabi žara, tj. vatre u obredno-očisnoj funkciji). Takvi su primjeri poznati u svim hrvatskim krajevima.

Koliki je bio strah od mraka i od *mraka,* vidi se i po tome što su se u dinarskim krajevima djeca i žene suzdržavali od izlaženja iz kuće noću, pa čak i od otvaranja prozora, jer *mračina* i zlo dolazi iz tamne noći.

Isto se može reći i za strah od *naturašćine,* demona mraka s otoka Krka koji se noću pojavljivao u nekome životinjskom obliku. Pred njim su ljudi bježali, jer ako ga *naturašćina* pretekne, čovjek će umrijeti.

U sjeverozapadnim i središnjim područjima Hrvatske zabilježeno je vjerovanje u razne i nedefinirane demone mraka. Tako npr. u okolici Bjelovara čovjek nikad nije znao kada će "nagaziti" na *mrak* (tj. nečist). To može biti u "nečistoj" noći, ali koja je to noć, znaju samo *coprnice.* Sigurno je međutim da je jedna od nečistih noći ona uoči poklada. Ima i nečistih mjesta kakvo je npr. raskrižje, pa se i tamo može noću nagaziti na neko zlo. Uz to, na međi, između ostalih nečisti boravi i *sena.* Što je to zapravo – nitko ne zna, ali ona u mraku lovi ljude i odnosi ih.

Na istome dijelu Hrvatske (dakle u unutrašnjosti) zabilježena su vjerovanja u *tentaciju, beštiju, vražića* i o njima. U njima se miješaju već poznati elementi, primjerice u Prigorju su *tentacija, beštija, vražić* bili zamišljani kao mali dječak od 3-4 godine, sa zelenim hlačama, kaputom i šeširićem "na tri vugle". No, on nije bio nestašni dječačić, nego neka vrsta nečiste savjesti onih koji su zanemarili vjeru i molitvu te su se stoga pokazivali samo onim ljudima koji se ne znaju prekrižiti i Boga moliti.

Kako u krajevima jadranske zone od umorene, pobačene ili općenito nekrštene djece nastaje *malik, mačić, tintilin,* tako u panonskim i dinarskim krajevima od njih nastaju *zadavčići, nevidinčići, medivančići.* Noću plaču i jauču zovući roditelje. Ako sretnu nekoga od svoje obitelji, rastrgaju mu odjeću, a drugima neće ništa.

Vjerovanje u *moru, moricu, morinu* – ljudsko biće nadnaravnih moći rašireno je na cijelome hrvatskom prostoru.

More su neudane žene, dakle djevojke, koje nastanu od ženske djece rođene u posteljici. Prema tome, njihova nadnaravna moć je prirođena (neuobičajen porod). Kao djeca nemaju nikakve moći, najčešće je stječu s navršenom 21 godinom, i tada postaju *more* (ako su ženskoga roda), kad se udaju – *vještice*, a nakon smrti – *vukodlaci* (iako su vukodlaci pretežno muškoga roda, ipak je postojalo i vjerovanje u ženske vukodlake).

Mora se može pretvoriti u neku životinju, primjerice muhu, mačku, kokoš, golemu pticu, ili drugo. Ulazi kuda god hoće, a može se provući i kroz ključanicu. Napada ljude noću dok spavaju, naročito malu djecu. Guši ih, siše prsa, davi, tare, gnječi, zatvori dotičnome usta da ne može vikati i zvati u pomoć. Ujutro se takav čovjek osjeća potpuno slomljenim.

Mora se može uhvatiti i može joj se zaprijetiti da će biti otkrivena, a onda ona pusti na miru čovjeka na kojega se namjerila.

U sjeverozapadnoj Hrvatskoj zabilježeno je vjerovanje u biće gotovo identično mori. To je *polegač*, zao duh koji se baci na čovjeka i jaši na njemu mučeći ga.

I vjerovanje u *vještice* bilo je poznato po cijelome hrvatskom prostoru. Razlike nalazimo tek u nazivima. Tako su u sjeverozapadnoj, pa i dijelu središnje Hrvatske bili uobičajeni nazivi *coprnice, ceprnice i ceprnjaki* (ako su muškoga roda, što je rjeđe); u dinarskoj zoni *viške;* u jadranskoj zoni: *štrige, štrigi, štringe, vidine, vištice, viščice, vešće, viščun, viščak* (također ako je muškoga roda). Vrlo rijetko u Istri se rabio naziv *bilfo.* U dijelu panonske Hrvatske, točnije u Slavoniji, ponekad su se nazivale *dobrice*, a ponekad i *nedobrice*, iako se taj naziv u istome području upotrebljavao za vile.

Najopćenitije rečeno, to su žene koje su kao djevojke bile more, a udajom su postale vještice. To nisu tajanstvena bića, nego konkretne osobe, uglavnom žene, rjeđe muškarci, s nekim prirođenim, naučenim ili nekako drukčije zadobivenim nadnaravnim moćima, ali uvijek zlih namjera, pa su se u tome smislu služili svojim moćima.

Nastaju od djece rođene u posteljici ili djece koja tijekom života iz nekoga interesa, znatiželje ili sl. sklope savez s vragom i njemu zapravo "prodaju dušu", on im daje nadnaravne moći; ponegdje se vjeruje da su, poput vila, pred Bogom zatajena djeca Adama i Eve.

Danju žive normalno, kao i sav ostali svijet. No, imaju moć preobrazbe. U času kada prestaju sa svakidašnjim poslovima, a to je obično kasna večer ili oko pola noći, mažući se posebnom vještičjom masti i izgovarajući čarobne formule, pretvaraju se npr. u žabu, orla, mačku, leptira i drugo.

U sumrak i općenito noću, a posebno za loša vremena namažu se vještičjom masti i lete na sastanke. Skupljaju se na posebnim mjestima, a to su raskrižja, ili pod nekim osobitim stablima (orahovim), na smetlištima. Tuku se među sobom upaljenim bakljama, dogovaraju se, pričaju o tome kome su što učinile. Vještice se boje Boga i ako se netko nađe na mjestu njihova sastanka, dosta je spomenuti ime Božje, Majke Božje, Isusa, sastanak će propasti, a taj će se čovjek spasiti osvete.

O Sv. Ivanu (24. lipnja) u ponoć plešu vještice oko paprati i tu noć paprat procvjeta.

Zanimljivo je da se prag (kućni i crkveni) držao njihovim obitavalištem kao i obitavalištem zlih demona uopće i, kako je već bilo rečeno, na to se mjesto osobito pazi pri obredima prijelaza ili u nekim drugim svečanostima.

Vješticu je moguće prepoznati. Ponekad je to vrlo jednostavno, jer je vještica žena izrazito izbočene brade. Ili, ako se već sumnja u neku ženu da je vještica, na sam Božić treba je ponuditi da pije rakije iz čaše napravljene od bršljanova drveta. Ona će to odbiti, jer bršljan je biljka koja za vještice ima pogubnu moć. Sličan je način provjere i ovaj: ako u kuću dođe žena za koju se sumnja da je vještica, onda, kao npr. u Dalmaciji, "obrni komoštra naopako i metlu za vratin stavi naopako, ne će znat izać vanka, ona je".

Rašireno je na cijelome hrvatskom prostoru uvjerenje da onaj tko na dan sv. Lucije počne izrađivati stolčić, pa ga svaki dan izradi toliko da bude završen upravo na Badnjak (dakle izrađuje ga tijekom 12 dana), treba na ponoćnoj misi u određenome trenutku stati na njega i okrenuti se prema ljudima. Prepoznat će sve nazočne vještice jer su one okrenute prema vratima, a ne prema oltaru. No, kad izađe iz crkve, u kojoj je

zaštićen, mora bježati i na razne načine usporavati vještice koje ga gone jer bi ga sustigle i, iz osvete što ih je prepoznao, rastrgnule.

Vještice čine razna zlodjela. Najraširenije vjerovanje jest da uzimaju kravama mlijeko, ili da pokvare mlijeko pa ono postaje vodenasto i nema masnoće ("vrhnje"), od njega se ne može napraviti sir. Ili važnoj domaćoj životinji kao što je vol izvade srce, nakon čega on malaksa i ne može raditi. No, najradije naude djetetu, ošinu ga, recimo, prutom i izvade mu srce. Vole nauditi momcima i djevojkama. Odraslim ljudima učine da ih "udari kap" (posebno ako su naišle na nekoga tko je zaspao pod orahom, njihovim omiljenim sastajalištem, što je analogija s vilinskom osvetom), učine da se taj utopi i slično.

Vještice imaju zle oči i dosta je ponekad da čovjeka ili naprednu životinju samo ošinu pogledom i čovjek će se razboljeti ili neće imati uspjeha u poslu, a životinja će malaksati.

Napokon, one navlače gradonosne oblake koji unište ljetinu.

Vještice se mogu vratiti u normalan život ako se pokaju, ispovijede, posvete vjeri i molitvi.

Kao i u vjerovanju u vještice, tako je i vjerovanje u *vukodlake* općehrvatskoga raširenja, a razlike su u nazivima i nekim detaljima. Zabilježeni su nazivi *vukodlak, vukudlak, kudlak, fudlak* i sl., a po jadranskome *ukodlak, ukodlačica, ukosica, korlak, štrigon, štrigun* i sl. U Lici je zabilježen naziv *obrstar.*

Vukodlaci su "ljudi" koji se iz raznih razloga nakon smrti vraćaju među žive da bi ih plašili i činili im zlo. To mogu biti ljudi koji su, slično kao more i vještice, od rođenja "predodređeni" da postanu vukodlaci. Ponajprije se misli na slučaj rođenja u posteljici. Zatim, to su mrtvaci koji se nisu dobro čuvali, pa je preko njih preskočila neka životinja, najčešće pas ili mačka, ili su te životinje prošle ispod odra, kao što je već spomenuto. Često se povukodlače ljudi koji su se krivo zaklinjali za života ili koji su za života bili vješci. U Grožnjanu je zabilježeno vjerovanje da je vukodlak dijete *štrige* i vraga. Kombinacije su različite, ali svaka je iduća zapravo varijanta nekoga od spomenutih slučajeva.

Vukodlaci se pojavljuju u raznim oblicima. Ponekad u obliku nekakve mješine koja se valja po cesti, iz čega se može "prometnuti" npr. u konja. Zatim kao pas, kvočka s pilićima, kao velika krmača, kao bure koje se valja po dvorištu, kao plast sijena koji se miče... u obliku neke životinje, ali potpuno nekarakterističnoga ponašanja za nju: npr. zec koji se ne boji, magarac koji ne reve. Kada hodaju selom, nanjuše ih psi koji tada užasno laju i zavijaju.

Nanose noću ljudima svakakva zla i opasni su: muče ih, sisaju im krv i ubijaju ih. Misteriozna ubojstva pripisuju vukodlacima. Povlače se s javljanjem prvih pijevaca.

Ako se za nekoga pokojnika sumnja da se povukodlačio, organizira se njegovo "ubijanje". Otvara se grob, a leš se probada trnovim/glogovim kolcem. U "ubijanju vukodlaka" u daljoj su prošlosti aktivno sudjelovali i svećenici.

Iako rijetko, spominju se slučajevi povukodlačenja domaćih životinja.

Međutim, u *krsniku* vukodlak ima svojega oponenta a čovjek zaštitnika. Pod nazivima *krsnik, karsnik, kresnik, krstenjak, krišnjak, grišnjak, skrstnik, krstnik* vjerovanje u ovo biće, zapravo čovjeka nadnaravnih sposobnosti, javlja se na ograničenome – jadranskome prostoru, točnije na području Istre, Hrvatskoga primorja i Kvarnera. Izvan ovoga prostora javlja se tek sporadično, iako na drugim hrvatskim stranama nalazimo još neka nadnaravna bića koja su zaštitnici pojedinca, obitelji ili sela.

Krsnici su živi ljudi koji se od ostalih razlikuju samo po svojim moćima. Njih stječu na već poznati način – rođenjem u posteljici ili s dijelom posteljice koja im se ušije pod pazuh i upravo se u njoj nalazi izvor njihove moći. Riječ je zapravo o nekoliko varijanti koje se vrlo često prepleću. No, krsnik se rađa u "bijeloj košuljici", a vukodlaci i *štrigoni* u "crvenoj", iako je primjerice u Kastavštini zabilježeno i to da su *štrigoni* zapravo ljudi rođeni u crvenoj kapici koju im nisu, a trebali su zašiti pod lijevi pazuh. U dječjoj dobi ne pokazuju nikakve znake svojih nadnaravnih sposobnosti (poput more), a kad navrše određenu dob, podvrgavaju se obredu inicijacije. Ako se taj obred nekako izbjegne, dotični čovjek proživi život poput svakoga drugog "normalnog" čovjeka.

I krsnici imaju moć metamorfoze te se javljaju u obliku bijela psa, vola, konja i sl. U dvoboju s vukodlakom ili vješticom uvijek pobijedi krsnik. Njima zli demoni ne mogu nauditi, između ostaloga, jer uza se uvijek imaju neki apotropej, npr. nož s urezanim Isusovim imenom. Krsnici također liječe bolesti nastale od vukodlakova ili vještičina uroka.

Poklonac, Bošnjaci, Slavonija

Među bićima koja jesu demoni, ali pozitivni, te koja imaju "status" zaštitnika ljudi i u nekim detaljima imaju sličnosti s krsnikom, iz sjeverozapadne i dijela središnje Hrvatske poznati su: *nečistaci*, kućni duhovi i patroni obitelji (iako im ime ipak implicira nešto negativno); *vedi,* gorostasna bića muškoga i ženskoga spola a istoga obiteljsko-patronatskoga značenja. Rado su se družili s ljudima te je svaka kuća imala svojega dobrog kućnog duha, odnosno svoju *ved* kojoj se i molila. Oni su za svojega gospodara izvršavali najteže fizičke poslove.

Kao u seoskoga patrona u spomenutim se krajevima, konkretno u Turopolju, javlja vjerovanje u *moguta.*

Među raznim demonima jadranske zone bio je poznat *šijun*, zao morski demon koji je uzrokovao nevere i potapao brodove. *Irudica* i njezina majka *Poganica* zli su demoni

koji se skitaju po zraku i oblacima također kad je nevrijeme. Gdje su one, tu tuča uništi svu ljetinu.

Među nakazama i čudovištima u panonskim krajevima nalazimo ljudsku nakazu – pasoglavca, u raznim varijantama istoga naziva: *pasoglavac, pesoglavec, pasjan, pesjak, pasjoglavac, songlav*. To je "čovjek" s pasjom glavom, jednim okom, repom, konjskim nogama ili četiri ljudske noge. Rođen je iz promiskuitetne veze, ili ako se majka u trudnoći klela svojim još nerođenim djetetom.

U Dalmaciji nalazimo vjerovanje u pećinskoga čovjeka, odnosno *divjeg čovika* koji ima samo jedno oko u sredini čela, a hvata i jede ljude.

Nadalje, tu su *repači*, ljudi koji se rode s repom i u varijanti *ovasar* – gorostasna ljudska nakaza s mnogo repova. Šulja se noću po *zidovima* (ogradama) ili prebiva u mlinovima.

Kuga je demonsko biće koje nosi bolest, smrt i zarazu, a radost pretvara u žalost. Zamišljali su je kao visoku mršavu ženu, stanovnicu gustih šuma, odnosno misterioznih predjela u koje ljudska noga nije stala. Ponegdje se vjerovalo da ima kozje noge s dva papka, ruke s četiri prsta, prste bez nokata. Mogla je biti i nevidljiva. Kad bi ogladnila, silazila je u ljudska naselja (sela i gradove) i usmrćivala ljude i stoku, ostavljajući za sobom sve mrtvo.

Zabilježeno je u nekim našim krajevima, primjerice u poljičkome kraju, da su na ulazu u selo postojale stražarske kućice *kažele* u kojima su s puškama u ruci stražarila po dva čovjeka (ili jedan), nadajući se da će kugu, ako se približi selu, pucnjavom uplašiti i otjerati.

Kolera je također personifikacija bolesti i smrti. Zamišljena je u liku ženske nakaze s npr. jednim okom i uhom, dva zuba, dva jezika, tri nosne šupljine.

Svijetom lutaju ili jednostavno žive još brojna bića i "ljudske prilike" o čijem se podrijetlu i značenju može tek nagađati. Takve su u slavonskim selima npr. *Mlada nedjelja*, žena u bijelome koja "stoji na krstopuću ili sidi na plotu" i koja je, čini se, bezopasna, ili *Nedelja*, po svemu sudeći zaštitnica lovaca.

Nemri su pak osobe "ni žive ni mrtve" koje možda žive i od postanka svijeta. Očajnici koji nisu umirali (tj. iz nekoga razloga nisu mogli umrijeti), a bili su kao skamenjeni ili kao odrvenjeni. U takve očajnike vjerovalo se u Lici.

Nadnaravna snaga (u ljudima, prirodi, stvarima...) – neki (točno određeni) ljudi koji žive običnim životom mogu imati nadnaravnu snagu i sposobnost da upravljaju događajima i prirodom po vlastitoj želji. Ta im je sposobnost ili prirođena, pa su je "otkrili" u jednome razdoblju svojega života, ili su je naslijedili kao strogo čuvanu obiteljsku tajnu. Iako se na njih gledalo s određenim poštovanjem, nisu bili omiljeni u svojim sredinama i za pomoć im se obraćalo samo u krajnjoj nuždi. Kao i u slučaju s vilinskim i ostalim demonskim bićima, strah od nadnaravnoga bio je nesavladiv.

Takav je bio *vrimenjak* Maniša Štakić iz Like, a živio je u 19. stoljeću. Mogao je prouzročiti tuču i nevrijeme. Tu je zatim čitav niz raznih *čaratana i čaratanki*, tj. opsjenara, zatim vidovnjaka koje su u jadranskoj zoni nazivali *vjedogonja, jedogonja, vidogoja*, iscjelitelja i nadriliječnika poput vračara i vrača, bajalica i travara te ljudi koji su znali uz pomoć tajnih formula i ponekoga predmeta (npr. kamena) liječiti čak i ujed zmija-otrovnica (*pregovaranje, razgovaranje, nagovaranje* i sl.).

Među *zanimanjima* uz koja je vezana predodžba da pripadaju području nadnaravnoga ističu se, između ostalih, *zmijari* i svećenici.

Zmijari su bili ljudi koji su se profesionalno bavili lovom i prodajom zmija. Za njih se vjerovalo da imaju više vrsta nadnaravnih sposobnosti. Jedno je bilo dozivanje zmija. Oni ih, naime, nisu tražili niti lovili na način na koji se inače love divlje životinje, nego su se zmije, na poseban zvučni ili čak neverbalni ali svakako magijski poziv, odazivale i dolazile zmijaru skupljajući se oko njegovih nogu ili oko posebnoga kruga koji bi on oko sebe napravio (u čemu se također nazire magijska pozadina). Drugo je svakako još čudesnije, a to je vjerovanje da su zmijari nad zmijama imali neku moć, pa ih zato nisu ujedale.

Svećenici su se štovali kao posebne posvećene osobe i prokletstvo Božje bi stiglo onoga tko bi govorio protiv svećenika ili digao ruku na njega.

Uz svećenički poziv povezane su tri predodžbe u narodu.

Jedna je da oni mogu u određenim situacijama (a najčešće u crkvi na ponoćnoj božićnoj misi) prepoznati more, vještice i vješce, tjerati sotonu i činiti razna čuda, što je već druga predodžba po kojoj, molitvama i činima, mogu liječiti neke bolesti, ponajprije one izazvane urokom te praviti apotropejske *zapise*. U onim hrvatskim krajevima u kojima su, uz katolike, živjeli pravoslavni i muslimani (ili su s njima graničili) vjerovalo se da je kurativna moć *zapisa* snažnija ako ih je napravio i blagoslovio svećenik druge vjere. Ova predodžba potječe iz vjerovanja o stranim osobama kao osobama s imunitetom od uroka.

Treća se pak predodžba veže uz vjerovanje da svećenici, molitvama i posebnim činima u kojima su se gotovo redovito upotrebljavale crkvene svijeće i drugi blagoslovljeni apotropeji, znaju i mogu prouzrokovati nevrijeme, ali ga i zaustaviti/spriječiti.

Tako F. Ivanišević, koji je i sam bio svećenik, u etnografskoj monografiji Poljica kaže da je u starije doba (a pritom misli na drugu polovicu 19. stoljeća) bilo mnogo svećenika. Naime, svaka "bolja" kuća imala je "svoga popa". Obrazovanije svećenike koji su se školovali u Splitu i Beču gledali su s poštovanjem, ali i negodovanjem, jer dotični nisu vjerovali u zle demone te nisu izvršavali neke stare obrede u slučaju onih nevolja koje, po narodnome uvjerenju, sasvim sigurno nisu došle s Božje nego s one "druge" strane. Stari su svećenici aktivno sudjelovali u činima i govorili "kuntra đavla i višćican", a mladi samo spominju Boga i pozivaju se na njegove zakone.

> *Stari popi bili bogomoljni, puno su više nastojali na molitvu nego mladi...bili i puno sritniji, jer mladi neće da viruju u zle du'ove, pobacali stare libre i blagosove od zaklinjanja...Strašno je bilo čut nji'ove molitve i zaklinjanja, zemlja bi se tresla.*

Osim toga, stari su svećenici rado pravili apotropeje – zapise.

> *Sad svit manje ide po zapis, jer stari' popova ponestaje, a mlađi ne će da se o tomu bavu.*

Zanimljiv je podatak o općenitome zaziranju od naobraženih ljudi, a ponajviše svećenika. Tako V. Rožić u monografiji o jaskanskom prigorju autentično svjedoči:

> *Saki dijak, ki je bil vu dvanajsti dijački školi, more tuču napraviti; zato ljudi mislidu, da i popi deladu tuču. Ljetos je /20.7. 1898./ potukla tuča Prigorce, pak su ljudi vale rekli, da ju je napravil prebanuš R...., ki je moral otijti iz Svete Jane.*

Nazočnost ili odsutnost svećenika utjecala je na vremenske prilike u selu. Tako

> *Kad se biskup digne iz grada i krene po selin u krizmu, govoru, da ne ima kiše, doklegod se on ne vrati kući ili dok ne stavi šćap u vodu. U nikin selin za biskupom, kad se odili iz sela, palu slamu kraj crkve, to je sritno proti krupi.*

Ova dva primjera dovode u magijsku vezu svećeničko lice i kontrolu vremena. U prvome je primjeru ovo vjerovanje potpomognuto izražajem simpatičke magije (uspostavlja se normalan tijek kiše stavljanjem štapa u vodu), a u drugome je istaknuta magijska moć vatre i dima protiv zlih sila koje uzrokuju nevrijeme.

Napokon, kao što i u animističkim predodžbama postoje osobite kategorije duša od kojih se posebno zaziralo, npr. duše nekrštene djece (pobačene, umrle odmah nakon rođenja, ubijene od majki-čedomorki), utopljenika ili samoubojica, tako su i među živim ljudima postojali neki za koje se držalo da imaju nadnaravne moći: blizanci, prvorođena djeca, posljednje/najmlađe dijete u majke, zatim izvanbračna djeca, stranci, trudne žene, intaktne djevojke.

O Romima kao *narodu* za koji se vjerovalo da nisu "obični" ljudi bit će riječi u poglavlju o urocima i proricanju.

Ciganski stan, Bjelovar

Za neke *prirodnine* i neobične pojave u prirodi vjerovalo se da su prožete osobitom snagom te da u sebi kriju tajanstvenu moć. To su razne pećine u kojima ili oko kojih

žive čudovišna bića, uglavnom nemani, zatim poneke planine u kojima npr. rastu osobite zdravonosne ili srećonosne biljke (recimo trava kojom se može oživiti mrtvac), te vode kao npr. izvori s kojih, kad se čovjek napije, odmah ozdravi ili sam zadobije neku posebnu moć.

Posebno su u raznim našim krajevima postojala vjerovanja o čudesnim travama s pomoću kojih se mogu otvoriti sve brave. Jedna od varijanti koja govori o takvoj travi jest ona po kojoj takva trava raste ispod zmijskoga legla.

Ljudi su često čuli ili vidjeli nešto neobično u prirodi (događaji na granici vizija i halucinacija), a držali su da je riječ o nadnaravnim bićima ili pojavama koje plaše ljude. Poznati su nazivi za takva bića, bolje reći pojave, *stravine, plašine, danje* i sl. Najčešće su zvučne: buka, urlanje, jauk, ali i vizualne: npr. dim u daljini koji, ako se približiš mjestu odakle dolazi, nestane; neočekivano i ničim izazvano kotrljanje kamenja i sl.

Neke *stvari* koje su bile u svezi s određenim osobama sadrže u sebi nadnaravnu snagu. Marama s kojom je bio po(d)vezan mrtvac te dijelovi "obješenjačkoga ruha" bili su srećonosni predmeti. Slikovit je jedan primjer iz Like koji govori o tome da su neposredno nakon što bi čovjek bio obješen, žene znale upravo navaliti na dotičnoga ne bi li mu strgnule komad odjeće. U cijelome dinarskom području su, naime, vjerovali da takav komad odjeće štiti blago i pčele od vještica te su ga uoči Jurjeva zakapali pod stajski prag i u blizinu pčelinjaka.

Prsten s ruke mrtvaca može djelovati kao ljubavni eliksir.

Među stvarima u kojima se krije nadnaravna snaga česti su još i pojas, štap, komad prediva, metla, smeće i još poneki.

U svim hrvatskim krajevima izrazito je rašireno vjerovanje u *uroke.* To je vjerovanje da se nekome ili nečemu (ljudima, stoci, usjevima) može naškoditi *pogledom i željom,* odnosno vjerovanje u fenomene fatalnosti koja se krije u pogledu i želji.

Mogućnosti uricanja su razne.

Tako se snagom zlih očiju može naškoditi/ureći samo pogledom ili u kombinaciji s izgovorenim riječima, posebno pohvalom, čuđenjem, iznenađenjem ili divljenjem. U oba slučaja uricanje je namjerno samo ako je nazočna želja. No, ureći se može i nenamjerno, nesvjesno, kako će se vidjeti nešto kasnije. Postoji, međutim, i treća mogućnost, a to su slučajevi svjesnoga, namjernoga uricanja, kad se uz želju da se nekome naudi, uz izgovaranje nekih naročitih formula, poduzimaju određene magijske radnje (ovi se postupci najčešće nazivaju čaranjem).

Tko može ureći i kako se uriče?

Na Kastavštini se vjerovalo da su to "judi, ki imaju slabo oko". Više ih je među ženama nego među muškarcima, pa je to razlog zašto je poželjnije sresti muškarca nego ženu kad se ide na put ili se započinje neki posao.

No, u svakom slučaju, ponajprije uriču ljudi, a zatim zla bića poput vještica ili razne nečiste sile te neke životinje za koje se drži da su zlokobne.

Nesvjesno uriču ljudi koji nisu zli sami po sebi, nego im je upravo sudbina ili stjecaj raznih okolnosti "dodijelio" tu užasnu moć. To mogu biti posve određeni razlozi, kao npr. da su dotične osobe kao djeca izrazito dugo sisale, ili su im majke prekidale pa opet nastavljale dojenje.

I dobar čovjek može ureći nehotice, npr. pohvalom. Zato svatko mora biti uvijek na oprezu, i onaj koji hvali i onaj kojega/kojem hvale.

O tome govori ovaj primjer iz Poljica:

> *Orali jedanput u Lokvi, a ti pop Don Antun prolazija. Bija redovnik dobre duševnosti, pa se javi sijačin: »počekajte malo, ne radite, dok ja ne prođem, da vas se ne bi pri'vatilo koje zlo«.*

Ovim je upozorenjem don Antun spriječio mogućnost da on sam urekne sijačima posao (jer je, naime, i sam vjerovao da ima tu strašnu moć uricanja pogledom).

Za neke se životinje držalo da mogu ureći, npr. za zelenu žabu u Samoboru se držalo da je *coprnica* koja se pretvorila u žabu i ubijali su je gdje god su stigli, a na Hvaru su se suzdržavali pred malim djetetom spominjati žabu, zmiju, zeca, gavrana, sovu, kukavicu...

Zanimljivo je da se i za cijeli narod držalo da može uricati zlim pogledom, tako npr. Romi. Naročito su uricali malu djecu i pčele. Po dinarskim krajevima običavalo se reći: "Ciganki ne daj ni u kuću, a kamoli do pčelinjaka".

Ljudi koji uriču mogu se nekako prepoznati.

Većinom se spominje da su to ljudi velikih "izbuljenih" ili "razrokih" očiju (gledaju "u križ"), sraštenih obrva, invalidi, ljudi u posebnom stanju, npr. gladan čovjek može ureći onoga koji upravo jede, zatim stari ljudi, prosjaci, jer to bi mogle biti preobučene vještice, zatim umirući ljudi i mrtvaci.

O tome kako mrtvaci mogu nanijeti zlo i ureći bilo je riječi u prvome poglavlju, stoga samo spominjemo da se iz tih razloga nastojalo mrtvome što prije zatvoriti oči i još više od toga. U nekim hrvatskim krajevima na oči umrloga, kako je već rečeno, položi se metalni novčić ili komadić crijepa kao zaštitno sredstvo. Mrtvac može ureći stoku, pa zato pastiri sklanjaju stado kad prolazi sprovod, recimo u Poljicama. Trudnice ne smiju gledati niti vidjeti mrtvaca (to je opasno i za nju i za dijete).

Ureći se može sve što je lijepo, mlado i napredno, prema tome: ljude, životinje, bilje, predmete i posao. Dakle, lijepe, dobre i cijenjene ljude, trudnice, rodilje, novorođenčad i malu djecu, djevojke i mladiće, mladence pa čak i pojedine dijelove njihova tijela, npr. kosu, nokte, pupak.

Najveća posljedica uroka je bolest.

Ureknuto dijete počinje blijedjeti, slabjeti, gubiti tek, ne može spavati, plače... Isti simptomi javljaju se kod odraslih ljudi: fizički klonu, mogu i umrijeti... Urok ili zle oči razlog su neplodnosti, a isto tako pobačajima, rađanju mrtve djece, uzastopnome umiranju male djece iste žene, i sl...

Porazna snaga uroka djeluje i na životinje, posebno na stoku i pčele. Najčešće krave izgube mlijeko, a rojevi pčela odlijeću.

Urečeni posao ne napreduje. Tako je domaćica na otoku Cresu bila oprezna kad je pravila sirište iz janjećeg želuca:

> *Osobito paze kod toga poslovanja, da ne bi susjeda ili tko drugi vidio, pa niti ukućani, već sama domaćica jer bi od tuđega slabog oka mogao sir zlo proći.*

Usjevi venu, suše se.

O magiji

Da bi se zaštitili od uroka, ljudi su se priklanjali najrazličitijim sredstvima. Eto kako je naš čovjek u Imotskoj krajini, kad ga je snašla bilo kakva nevolja, uvijek tražio pomoć (tamo gdje je nije bilo):

> *Škropi se vodom, drveni križ zadije u zemlju, ili čekićom zasiče u živcu kamenu, blagoslovljena maslina pali se na njivi, puca se iz puške u tičurine i crne oblačine... domaćice idu po moći....*

Magijski se postupci temelje na vjerovanju da čovjek svojom aktivnošću može utjecati na događaje u prirodi, ali i u društvu tako da ih podredi sebi ili da ih barem drži pod kontrolom.

Magijska praksa u biti se svodi na obranu i želju za uspjehom i srećom u svakome pogledu. Postoji više vrsta magijskih postupaka (iako analiza naše etnografske građe upućuje na to da je riječ o izražajima simpatičke magije), ali se oni stalno isprepleću i teško je izlučiti čisti tip, to više što većini prethodi neki divinacijski postupak ili više njih. No, najopćenitije rečeno, riječ je o postupcima kojima se želi preventivno utjecati na moguću ili prijeteću opasnost te preventivno osigurati uspjeh u poslu ili ukloniti već

Prizor s Velebita

nastale nevolje. Ovi se postupci nazivaju čaranjem, vračanjem, bajanjem (ovo posljednje ako je riječ o liječenju od bolesti koje su izazvale nečiste sile, uroci i sl.).

U našim slučajevima riječ je o dvjema vrstama magijske prakse (i nizu podvrsta koje se međusobno prepleću). Jedno je *obrambena* (odbojna/zaštitna/apotropejska) magija koja se prakticira kao prevencija od bolesti, zla i svake druge nevolje koje mogu namjerno ili nenamjerno prouzročiti zle sile, bića i demoni kojima je, prema načelima manaizma, ispunjen cijeli svijet. Drugo je *izazovna/poticajna* magija, izazivanje nečega poželjnog, tj. poticanje da se to dogodi. To je zapravo srećonosna magija, jer se njome nastoji osigurati uspjeh u svim važnim životnim situacijama i u poslovima (u hrvatskome narodu osobito je u ovome smislu česta agrarna magija).

U temelju obrambene magije leži predodžba da se moć štete koju je netko prouzročio uz pomoć sile skrivene u pogledu ili želji može ukloniti uz pomoć istih sila koje se nalaze u raznim sredstvima i postupcima.

U magijskoj praksi važnu ulogu imaju određena mjesta, npr. raskrižja, međa, temelj, prag, streha, ognjište; zatim vrijeme kao što su dijelovi dana: zalazak sunca, ponoć, svanuće i izlazak sunca, mjesečeve faze, određeni dani; zatim neki predmeti, recimo sito, rešeto, krug, brojevi...

Držalo se da ima sretnih i nesretnih dana, a kombinacije su različite od kraja do kraja. Jedina je iznimka petak koji se posvuda držao lošim danom, a naročito za započinjanje bilo kakvih poslova, tako se u taj dan nije dobro ni roditi ni vjenčati. Suprotno tome, ponedjeljak je dan koji se u većini krajeva držao pogodnim za započinjanje poslova. Dani su se također dijelili i po nekim drugim kriterijima po kojima se upravljalo načinom života i ponašanjem. Tako neki dani (različito od kraja do kraja) nisu bili pogodni da se nešto posudi iz kuće, ili se žene nisu usuđivale češljati da ih ne bi snašla nesreća itd.

Vjerovanje da su i brojevi prožeti magijskom snagom rezultiralo je obilnom upotrebom nekih brojeva u svakidašnjem životu i u običajima. Posebno su brojni primjeri o upotrebi broja tri, zatim sedam, devet, dvadeset jedan... Iz širokoga korpusa svadbenih običaja izdvajamo nekoliko: na piru kod mladenke u Žumberku kum zapaljenom svijećom tri puta okrene oko mladenkine glave; u istome kraju svatovi su tri puta obilazili djevojačko kolo na konjima pred polazak na vjenčanje; za vrijeme crkvenoga vjenčanja u Poljicama tri puta se izlazilo iz crkve i pucalo iz pušaka i kubura; po dolasku u novi dom mlada s kolom tri puta obiđe oko vatre u Lici, itd. Sličnih ili čak istih primjera ima posvuda po Hrvatskoj. Naročito je brojka tri bila omiljena u proricanjima.

Obrambena magija

*M*eđu važnijim načinima obrambene magije jest *skrivanje* od tuđih (mogućih zlih) pogleda. Najprirodnija je, naime, zaštita u tome da im čovjek ne bude izložen. Za to je potrebna ograničena komunikacija i mobilnost naročito ugroženih osoba, a kako je već spomenuto, to su prije svega osobe u posebnome stanju i prijelaznim statusima (iz čega izvire spiritualna komponenta opasnosti o kojima je riječ). Primjeri koji se iznose manje-više su isti za cijelo hrvatsko područje.

Trudnoća se u svim hrvatskim krajevima držala stanjem izrazito ugroženim od zlih sila i zlih ljudi. Zbog toga je kretanje trudnice bilo ograničeno na dom i blizinu doma. Tako je u Kotarima bilo uobičajeno da trudnica uopće ne izlazi iz kuće kako je ne bi "srele" zle oči, a posvuda je bilo gotovo nezamislivo da se kreće po mraku.

Prakticirala se i izolacija rodilje i djeteta. Ako je standard dopuštao, rodilja i dijete ležali su u odvojenoj prostoriji, a ako takva nije postojala, ležali su u kutu glavne prostorije, zastrti plahtom ili nekom drugom – za tu priliku – pripremljenom tkaninom. U Slavoniji npr. "za ponjavom" ili po sjeverozapadnoj Hrvatskoj "za plahtami, za platmi". Na takvu se *ponjavu* često vješao i neki apotropejski predmet kao npr. paprika, ili se pod uzglavlje stavljao metalni predmet, nož ili sjekira. Sve je to imalo značenje obrambene magije. Tu rodilja i dijete borave određeno vrijeme. Posjeti su najnužniji i iznimni. U slučaju nenajavljenog posjeta dotični posjetitelj je, recimo u Slavoniji, čim bi vidio *ponjavu* odmah znao o čemu je riječ. Ako bi mu se donijelo dijete, on bi ga darivao, a za rodilju niti bi pitao niti bi k njoj prilazio. Kad bi se dogodilo da netko neočekivano pristupi rodilji, ona bi nastojala skrenuti pogled k zidu.

Prije sumraka obvezatno se sklanjala dječja roba, ponajprije povoj i pelene, da djetetu ne naškode mrak i uroci.

Pokrivanje mlade jedna je od mjera obrambene magije. Tako je npr. u Kotarima mlada, u strahu od zlih očiju i drugih uroka, zakrivala lice bijelom kukuljicom. Sličnoga je značenja promjena ženskoga oglavlja. Mlada žena počinje nositi rubac umjesto kape kako bi njime zakrila lice i zaštitila se od uroka zlih očiju, jer je upravo promijenila status (od djevojke postala udanom ženom). I inače se neki slučajevi pokrivanja glave i tijela drže zaštitnom mjerom, kao i preoblačenje, zamjena dijelova odjeće, nošenje nekoga dijela odjeće naopako.

U obrambenu se magiju ubraja i utvrđivanje/zacrtavanje točne/prave mjere, npr. dužine, težine, broja. O *mirilima* je već bilo govora. U Dalmaciji primjerice, kada nekoj ženi umiru djeca u maloj dobi, znak je da su urečena. To se može spriječiti tako da se dijete, čim se rodi, na brzinu i još golo izmjeri na vagi, jer ga poslije zlo oko ne može dohvatiti, ureći ga i nauditi mu.

Među velebitskim stočarima postojao je osobito zanimljiv običaj. Naime, do Jurjeva nijedan domaćin nije smio brojiti janjce pokazujući ih prstom, nego je to činio pogledom, brojeći ih tiho u sebi. Tko bi to prekršio sam bi urekao vlastite janjce.

Pčele su se također skrivale. Nisu se nosile danju, a rojenju (koje se moralo izvršiti danju) mogli su prisustvovati samo ukućani, a stranci, posebno Romi, nikako.

Druga, vrlo učinkovita mjera obrambene magije jest *odvlačenje pozornosti* zlih očiju na nešto drugo: stvari ili druge osobe koje imaju imunitet od uroka i zla.

Osobe s imunitetom su one koje privlače pozornost na sebe i tako skreću urok s pravoga objekta uricanja: time što ne pripadaju dotičnom okruženju (kao što su stranci, osobito ako su druge vjere ili npr. Romi); time što po prirodi odskaču od uobičajenoga, npr. invalidi, posebno slijepci, zatim starci, ružni, smiješni, prosjaci. Za sve nabrojene drži se da ne mogu biti urečeni jer su već na neki način hendikepirani ili obilježeni, a zanimljivo je da se ponekad primjenjuje sasvim suprotno pravilo: da su, naime, upravo te osobe one koje uriču; time što odskaču od uobičajenoga svojom ulogom (ili funkcijom) u pojedinim prigodama i običajima ili posebnom opremom (recimo napadno obučeni ili maskirani) ili kombinacijom jednoga i drugoga.

U tom se smislu tumači, u slučaju umiranja ili nenapredovanja male djece, uzimanje kao kuma čovjeka poznatoga po obijesnome životu, u nadi da će vitalnost i životna radost prijeći s kuma na dijete; ili pak uzimanje kao kuma slučajnoga prolaznika, stranca i sl., odnosno osobe s imunitetom od uroka. Poznati su slučajevi da se kao kum (šišani) uzimala u ovome smislu osoba druge vjere.

Analogno tome, svatovski dužnosnici skreću pozornost svih, pa i eventualnih zlih pogleda, na sebe (da ne bi bili upravljeni na mladence), posebno jedan od glavnih svatova (*čauš, ćajo*). On sam ima imunitet, zahvaljujući toj dužnosti, ali često i svojom opremom, kada doista nije njegova osoba ta koja privlači zlo oko, nego njegovo čudno odijevanje, govor, ponašanje i sl.

Diskretnost se nalaže i mladencima za čitavo vrijeme svadbenoga ceremonijala.

Kojih se sve tabua morao pridržavati mladoženja iz bjelovarskoga kraja, ne bi li bio što manje upadljiv, govori sljedeći primjer: ne smije proći ispred glavne grede u kući, ne smije ići na čelu svadbene povorke dok nije vjenčan, dotada se ne smije voziti u prvim kolima, zapravo ne smije ni govoriti... sve to umjesto njega čine svadbeni dužnosnici, a kao vrhunac svega, pred svadbenom je povorkom išao dječak noseći pijetla u rukama. Ovoj životinji pripisuje se, uz ostale, i plodonosna moć, pa se i ovdje pojavljuje u dvostrukoj ulozi. S jedne strane treba pridonijeti plodnosti mladoga para, a s druge strane se očekuje da se baš na njemu slome moći zlih sila uperene na mladence.

Vrlo je vjerojatno da je jedna od namjena svatovskoga barjaka bila magijsko-obrambena. Tako je npr. u Vrgorcu (a i u drugim našim krajevima), kad je svadbena povorka prolazila kroz raskrižje, onaj svat koji je nosio barjak njime križao više puta. Narodno je objašnjenje sačuvalo ovu namjenu i smisao: da se to čini zato da vještice ne bi naudile svatovima, budući da se one najviše skupljaju na takvim mjestima.

Kako je prvi pogled najopasniji, važno je da predmet kojim se štiti od njegova utjecaja mora biti takav da privuče baš taj prvi pogled: mora upadati u oči bojom, oblikom ili simboličnim značenjem, s ciljem da se ljudi čude tome predmetu a ne onome koji bi mogao biti urečen. Na tome se predmetu taj prvi, najfatalniji pogled zadrži, on ga upija u sebe i na taj način mu slabi ili čak uništi moć.

To su recimo predmeti upadljivih boja. Naročito se koristila crvena boja koja svojom upadljivošću privlači na sebe pozornost. Spomenimo npr. crvene vrpce koje se ponegdje svežu djetetu oko ručice čim se rodi, a ponegdje kada je već sposobno da se nosi izvan kuće. Katkada se na crvenu vrpcu objesi i *kauri* školjkica; u mladenkinoj opremi, npr. u njezinome oglavlju također se nalaze takvi upadljivi predmeti.

Životinjama se upadljivi predmeti stavljaju oko repa ili rogova: npr. u Lici "kad se *brazdi* tj. kod početka novoga oranja na jabuku *oja* i na *zavoranj* stavljaju se *groflini*, kitice različitih boja vunene pređe, da zle oči ne *ureku* blago i usjeve".

Da bi se skrenuo zao pogled, pred pčelinjake i u njih stavljali su se predmeti koji su trebali na sebe skretati pozornost i ujedno zastrašiti sve i svakoga tko bi mogao/što bi moglo ureći, tako npr. životinjski rogovi i lubanje. Njih su zabadali na vidna mjesta u poljima i u vinogradima da prolaznici gledaju u njih a ne u rod, tj. usjeve.

U obrambenoj se magiji rabe druga brojna sredstva. Ona imaju jaku obrambenu snagu – dakle apotropejski učinak, ali nisu pravi apotropejski predmeti u smislu u kojemu će se nešto kasnije o njima govoriti.

U obrambeno-magijske svrhe rabile su se neke *nečiste stvari,* npr. pljuvačka, ali i pljuvanje kao čin, mokraća, smeće i prašina. Tako se običavalo malo pljunuti kad se hvali malo dijete. U Otoku u Slavoniji bio je običaj da, kad se mladež sprema u crkvu ili u kolo, pljune u dlan i time se pomaže po čelu uz izgovaranje formule protiv uroka ("Kada po mojem dlanu dlaka porasla, onda me urekli"). U Hrvatskom zagorju nakon kupnje volova trebalo ih je na istome mjestu gdje su kupljeni poškropiti vlastitom mokraćom pa ih nitko neće moći ureći. Ako se to slučajno zaboravilo, tada se isti postupak morao ponoviti svaki put kad su se volovi uprezali.

Smeće i prašina, naročito sobna, te božićna, pokladna i crkvena, služe kao zaštitna sredstva od uroka i nečistih sila. Ovo vjerovanje izvire iz predodžbe da su te stvari nešto dobro, sretno i blagoslovljeno (iako ima primjera gdje se smatraju nesretnim i zlokobnim, tako prašina iz sobe u kojoj je ležao mrtvac, iz čega proizlazi obveza katar-

tičnoga metenja te sobe čim se mrtvac iznese). Npr. "Kad je vortuna (žestina) vitra, neka divojka, koja je bez grija, pomete crikvu i odnese ono smeća u more, odma' će ubatisat (umirit se)", vjerovali su u južnim krajevima. Ovdje je riječ o obrednome čišćenju crkve u činima za kontrolu vremena (što ima analogije s pretkršćanskim obrednim čišćenjem svetišta za istu svrhu). Snagu čina pojačava djevojačka nevinost.

Obrambena moć sastoji se i u suzdržavanju od pohvale. Nije dobro hvaliti ljude, posebno djecu, lijepu mladež, ali ni stoku ni usjeve, jer bi se hvalom mogli privući uroci i zle sile. Po propisanome pravilu ponašanja, treba postupiti upravo obrnuto. U takvim se prilikama govori o ružnoći a ne o ljepoti. Često se koriste zaštitne riječi – formule: tako gospodar kuće u Lici kojemu se na ruke predalo tek rođeno, okupano i obučeno dijete da ga ritualno uvede u obitelj "... najprije pogleda u svoje nokte da ne bi dijete urekao pa govori kao da nazdravlja: 'Gle dičaka, gle junaka! U, šta si ružan', pa pljune tri puta na stranu...".

Slično je i kada se hvale stoka ili usjevi.

Već je rečeno da su se slučajevi uzastopnoga umiranja novorođenčadi i male djece tumačili kao posljedica uroka. U tom se slučaju pribjegavalo zaštitnome sredstvu – nadijevanju djeci profilaktičkih imena. Tako je u nekim našim krajevima, primjerice u Slavoniji, bilo uobičajeno da roditelji daju djetetu ime Živko ili Živka u nadi da će dijete ostati živo (analogija s davanjem imena Stana ili Stanko u slučaju kad žena ne želi više rađati); bilo je uobičajeno davanje imena djetetu po nekome svecu koji se tada držao djetetovim patronom.

Iznimno zanimljiv primjer sprečavanja umiranja novorođenčeta zabilježen je u Zlarinu. U njemu su aktivno sudjelovali članovi širega kolektiva, pa i sam svećenik, stoga ovaj primjer predstavlja bogatu kombinaciju magijskih i religijskih elemenata. Dotična žena:

> *... obratila se svećeniku koji je ujedno bio i travar. On je pripravio neki lijek za njezinu »pristrašenu« krv i podvrgao je čitavom malom ritualu s paljenjem svijeća, sličicama svetaca i izvlačenjem ceduljice s imenom sveca koji je trebao pružiti zaštitu i dati ime budućem djetetu. I rodila je treće dijete (prvo dvoje je umrlo, op. p.) i onda primijenila sve postupke koje su joj preporučili da bi sačuvala dijete, jer su svi bili uvjereni da njoj »vidine dicu jedu«. Čitavu je noć pred kućom gorila vatra, dijete je potajno odneseno kroz prozor (iznošenje djeteta kroz prozor u normalnim je okolnostima bilo zabranjeno ili čak strogo zabranjeno, op. p.). Za kuma je dobilo prvoga kojega su sreli na putu u crkvu. Mališan je morao progutati žlicu zemlje, koju su tri žene noću donijele s groblja; zemlju su prethodno prosijali kroz naopako okrenuto sito i pomiješali s malo blagoslovljene vode. Također za zaštitu djeteta sakupili su u devet udovica po nešto vune i novca. Vunu su upreli i od nje satkali dva povoja za dijete, a od prikupljenog novca kupili su medalju – privjesak sa svetačkim likom koji je dijete trebalo nositi na prsima.*

Buka je također snažno apotropejsko sredstvo. Ona odbija i plaši zle demone. Bučilo se u raznim prilikama, npr. za oluje i nevremena, u božićnome razdoblju (osobito pri unošenju badnjaka te ispred crkve prije, za vrijeme i nakon ponoćne mise), za poklada, u svadbenim običajima, pri prvome izgonu stoke, i dr. Pucalo se, zvonilo, razbijalo suđe i crepove, udaralo prutovima, trubilo.

Primjerice, u Poljicama je za nevremena trebalo pucati u najgušće oblake jer je tamo vještičje kolo koje je uzrokovalo neveru. Ljudi su iznosili palme na prag, križali željezni alat, stolčiće izvrtali naopako, škropili blagoslovljenom vodom... a mladići *puškari* išli su za gustim oblacima i tjerali ih pucnjavom sa svojih polja. Još do početka stoljeća u ovome su se kraju svećenici aktivno uključivali u ovu praksu: molili posebne molitve, križali s crkvenih vrata, gromoglasno zaklinjali, no, od Crkve su te molitve i obredi zabranjeni, uz veliko negodovanje naroda.

U dinarskim pak krajevima (npr. kod sezonskih stočara na Velebitu) na osobit se način polazilo na *izdig* – pomno pripreman i organiziran odlazak na planinsku ispašu u proljeće. Na put se odlazilo uz zaglušnu buku, pjesmu, viku, klepetanje zvona i podi-

zanje velike prašine, sve u cilju zastrašivanja i odbijanja, tj. tjeranja zlih sila i uroka za cijelu nadolazeću sezonu.

Izvanredne osobine koje ima *vatra* sigurno su pridonijele da u predodžbama o svijetu i životu zadobije natprirodni, gotovo božanski karakter. Vjerovalo se u njezinu mističnu snagu i pridavalo joj se kultno značenje. Poštivala su se ne samo njezina svojstva, nego i mjesta na kojem je gorjela – ognjište, zatim garište, ugarci, dim i pepeo.

Mistična snaga vatre i njezina kultna uloga u životu ogleda se u postupcima s ognjištem i oko njega. Ono se poštivalo i bilo središtem brojnih obiteljskih obreda (obilaženje, ljubljenje, darivanje i dr.).

U Lici su majke znale gurnuti dječju glavicu u otvor zidane peći, vjerujući da će time zaštititi dijete od nevolja (bolesti, zaraze, uroka). Etnolozi u ovome činu vide jasan praktičan aspekt vjerovanja u zaštitnu i očisnu snagu vatre i pepela.

Žeravica štiti dijete od demona mraka, što se vidjelo iz već detaljnije opisanih propisanih pravila ponašanja u slučajevima sklanjanja dječje robe u sumrak ili dolaženja nekoga iz mraka u kuću u kojoj je malo dijete. Posebnim se magijskim postupcima prelijevanja vode i potapanjem žeravice u nju moglo doznati ne samo boluje li oboljelo dijete od uroka, nego i od koje vrste uroka, a umivanjem su i pranjem tom vodom i u njoj uroci – uzročnici bolesti, nestajali.

U sklopu nekih godišnjih običaja, recimo uz uskrsne, poznata je obnova kućne vatre koja je povezana i s crkvenim blagoslovom vatre, a još je očitija njezina magijska moć u paljenju godišnjih obrednih vatri, odnosno kresova.

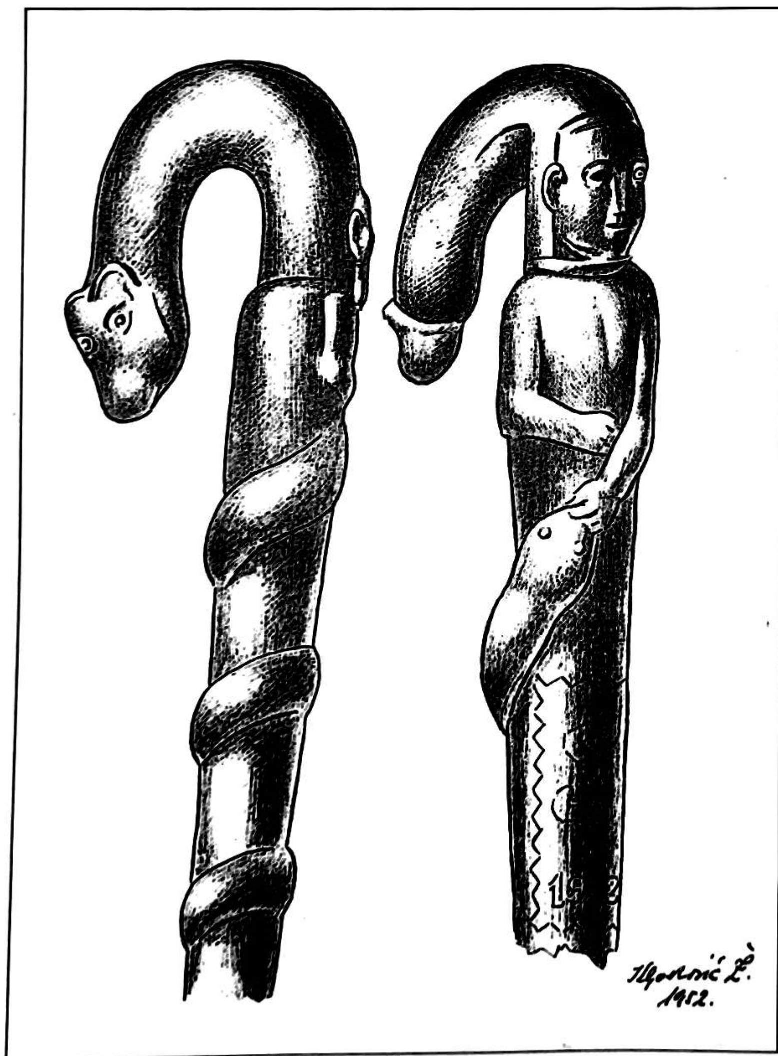
Paljenje obrednih vatri bilo je vrlo intrigantno za etnologe. U pokušajima interpretacije izbile su na površinu, po zastupljenosti autora i uvjerljivosti znanstvenih argumenata, dvije teorije. Jedna je solarna, koja ističe stvaralačku snagu vatre koja svjetlošću i toplinom pomaže rastu biljaka i razvitku svega što služi zdravlju i sreći. Druga je pak lustrativno-apotropejska, gdje se ističe njezina rušilačka snaga kojom uništava sve duhovne i fizičke neprijatelje ljudi, životinja i biljaka, od nadnaravnih bića do zaraznih bolesti. Po prvoj je dakle teoriji vatra sredstvo za poticanje, a po drugoj za očišćenje i prevenciju.

Iako ova dva objašnjenja daju vatri različit karakter, u biti su sukladna, premda se čini da hrvatski običaji ipak upućuju na pretegu druge teorije.

Najpoznatiji i raširen na cijelome hrvatskom prostoru jest ivanjski krijes (poznat pod različitim nazivima, primjerice *krijes, kris, koleda, svitnjak*, ovaj posljednji po Dalmaciji i kod Bunjevaca), inače relikt stare europske baštine paljenja obrednih vatri u vrijeme ljetnoga solsticija. U dijelu Hrvata poznati su i vrlo omiljeni jurjevski i uskrsni kresovi (ova se tradicija održava i danas) u sjeverozapadnim dijelovima Hrvatske.

Sporedne pojave oko kresova odaju njihovo pravo, odnosno prvobitno značenje. To su: preskakivanje ljudi preko vatre i gaženje po pepelu s uvjerenjem da će se zaštititi od bolesti cijele iduće godine; protjerivanje stoke kroz garište s istim ciljem; vjerovanje u osobitu moć ugaraka koji se raznose na njive i vrtove gdje štite usjeve i sad (slični postupci s ostacima panja badnjaka); napokon i vjerovanje da dokle god dopire svjetlo (ili dim) tih kresova, dotle zli demoni neće imati nikakvih moći.

Štap za štapanje, vračanje i magijsko liječenje, Krnica, Istra

Apotropeji

Apotropejski predmeti poznati su u literaturi pod različitim nazivima: hamajlije, amajlije, amuleti, talismani.

To su predmeti za koje se vjeruje da svojom trajnom snagom (manom) uništavaju zle utjecaje koje prouzrokuju zli demoni, zle oči i druge zle sile, kao i sve nevolje koje pogađaju ljude, životinje, usjeve, predmete, posao. Ti predmeti štite sve što je podložno zlim utjecajima.

To, dakle, nisu predmeti kojima je cilj privući na sebe fatalni pogled zlih očiju, iako je granicu među njima katkada teško povući. Naime, predmeti koji privlače na sebe poglede zlih očiju (i tako uklanjaju opasnost od pravoga cilja uroka) uklanjaju samo opasnost od zlih pogleda. Apotropejski predmeti, međutim, uklanjaju učinak, i to ne samo zlih očiju nego i ostalih zlih sila. Osim toga, dok oni prvi predmeti moraju biti istaknuti, ovi se mogu nositi i skriveni, čak i pod kožom (primjer s krsnikom kojemu, zahvaljujući ušitoj posteljici pod pazuhom, nitko i ništa ne može nauditi; to je predmet koji daje moć, ali i trajno neutralizira svaki napadaj na njega. Analogni su tome slučajevi vjerovanja da ovako ušita posteljica štiti vlasnika od puščanoga zrna).

Većina je apotropeja mineralnoga, biljnoga ili životinjskoga podrijetla, a snaga im potječe od njihovih osobina (tvrdoća, oštrina, bodljikavost, ljutina, blagost, boja...). Pomoću svojih osobina štite i od zemaljskoga i od nadzemaljskoga neprijatelja.

Apotropeji mineralnoga podrijetla. Među ovim apotropejima spominjemo najprije sol zbog oštroga okusa. Zaštitna moć ovoga apotropeja pojačava se ako je sol blagoslovljena u crkvi.

Tako je u Poljicama mlada u njedrima nosila malo soli protiv uroka, a u selima Sinjske krajine zabilježen je stari običaj da mladenkini roditelji nakon odvođenja kćeri svim svatovima u džep stave malo soli. U Kotarima u dalmatinskome zaleđu jedan od svadbenih običaja (neverbalni magijski postupak u koji su aktivno uključeni svi sudionici) pokazuje vezu ognjišta i kulta predaka i upotrebu soli kao apotropeja. Kad mladu uvedu u novi dom...:

> *Zatim je djever vodi okolo vatre: on vatru nogom ćuka, a djevojka sklanja, dočim u isto vrijeme kuhač siplje so u vatru. Svi to čine, a ništa ne govore.*

Zatim željezo zbog tvrdoće i otpornosti, ali ponekad i zbog oštrine, npr. nož, sjekira, željezni dio oraće sprave (vidi pod gospodarskom magijom) i zlato i srebro zbog vrijednosti, čistoće i boje.

Po otocima je bio običaj da se ulaz u kuću u kojoj je novorođenče zaštićivao od uroka i vještica tako da su se na vrata vješala dva prekrižena noža (u kombinaciji s još nekim zaštitnim sredstvima kakvo je npr. metla okrenuta naopako). U Slavoniji su zaticali viljušku naopako u prozor sobe kod rodiljina ležaja. Djetetu su stavljali britvu pod jastučić da ga mora ne sisa. Sjekira ili nož česti su apotropejski predmeti koji su se stavljali pod uzglavlje rodilje i novorođenčeta. Već je spomenut propis po kojem rodilja ne bi trebala izlaziti iz kuće, osim u slučajevima krajnje nužde. Tada – tako u selima istočne Slavonije – u njedrima nosi mali nožić na sklapanje, jer od njega, kako se vjerovalo, bježe uroci. No, ovome vjerovanju o magijskoj moći metala pridodala se i religijska komponenta. Ugrožena je osoba običavala govoriti:

> *Križ Božji, ime Isusovo! Zli s puta i dobri na put! Gospodina Boga moći, blažene divice pripomoći neka mi budu u pomoći!*

Po dinarskim krajevima bilo je uobičajeno uz košnicu (trnku) staviti neki željezni predmet da zle oči ne bi naudile pčelama i da odbijaju *tuđice*. Iz istoga se razloga stavljao željezni kolac pred vrata staje (da *viška* ne uđe).

Zlatan dukat ili srebrn novac stavljao se na razna mjesta: od upadljivoga mjesta na odjeći do zakapanja u temelj nove kuće koja se gradi. U svim hrvatskim krajevima za-

bilježen je taj običaj s magijskom pozadinom, s obrazloženjem da ukućanima treba donijeti sreću i prosperitet. U ovome drugom slučaju nema, prema tome, samo obrambeno značenje nego i srećonosno.

Srebrn novac često se utisne u svatovsku jabuku koja je i inače simbol dobra. Kako se prag držao lokacijom na kojoj se skupljaju zli demoni, u svadbenim je običajima zabilježeno da je mlada morala paziti kako će ga prijeći, s time da je u trenutku kad ga je prelazila morala potajno spustiti nešto kovanoga novca, tako npr. na Zlarinu s objašnjenjem da je to za sretan brak i lijepu djecu.

Slično je zabilježeno i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Primjerice u jaskanskome prigorju je mlada, idući u crkvu na vjenčanje, nosila u njedrima metalni novčić (a u daljoj prošlosti nož) i spuštala ga pred oltarom. U istome je kraju mlada nakon dolaska u novi dom bacala metalni novčić na mjesta koja će biti ključna u njezinome budućem životu: u peć (nekada ognjište što, dakle, dovodi u vezu s kultom predaka), u štali pod jasle i u zdenac.

I kamenje se ubraja u isti krug apotropejskih predmeta. Prema pisanju Dragutina Hirca, prof. Ivan Milčetić je kao dijete viđao da se po sajmovima na otoku Krku prodaju kamenčići koji imaju čudotvornu moć. Bila je riječ o kamenju odbijenome od spilje u okolici grada Osora na Cresu u kojoj je nekada živio sv. Gaudencije, biskup osorski. Ti su se kamenčići nosili oko vrata da bi štitili od zmijskoga ujeda, a vjerovalo se da, kad bi tko oko zmije napravio tim kamenčićem krug, potpuno bi je paralizirao.

Pepeo ima i apotropejsku i lustrativnu moć. Posebno ako je sa zgarišta obredne vatre (krijesa) ili pepeo badnjaka (božićni pepeo).

Donosi se primjer gdje se isprepleće upotreba više apotropeja uz elemente simpatičke magije. Da bi se novorođenome djetetu osiguralo zdravlje, blagostanje, a naročito da bi se zaštitilo od uroka i zlih sila, čest je bio običaj da se u vodu u kojoj se dijete prvi put okupa stavljao srebrn novac, božićni pepeo i blagoslovljena voda. Ona se također po određenim propisima prolijevala, a da su propisi jasni izražaji simpatičke magije, vidljivo je iz sljedećega: u Lici se primjerice dio te vode prolio pod šipak, jer se za ovu biljku vjerovalo da štiti od svih vrsta uroka, dio pod hrast da bi dijete bilo postojano i čvrsto kao hrast, a dio pod orah kako bi majka djeteta rodila još puno djece.

Moguće je da običaj prskanja krvlju temelja novogradnje odražava upotrebu krvi u apotropejske svrhe, a ne samo prijenosno-magijske. Naime, klanje kokoši ili pijetla, ovce ili janjeta pri podizanju temelja nove kuće, prskanje krvlju ili čak uzidavanje životinja pod prag, temelje ili u zid, najčešće su se u znanosti interpretirali kao postupak sa svrhom da se magijom pridonese postojanosti kuće.

Postoje i tumačenja po kojima je ovo klanje životinja vrsta žrtve, posebno zato jer se prakticiralo i u nekim drugim prigodama (primjerice pri porodu, vjenčanju i smrti).

Apotropeji biljnoga podrijetla. Među najpoznatijim apotropejima biljnoga podrijetla jesu češnjak, tj. bijeli luk (osobito onaj koji je bio na božićnome stolu) i papar. Češnjak je štitio svojim oštrim mirisom i okusom.

Učinak protiv vještica, mora i uroka drugoga podrijetla postizao se njegovim konzumiranjem, nošenjem u džepu, stavljanjem pod jastuk i sl. Uz to, ljudi su sokom od te biljke premazivali sebe i stoku te ulazna vrata kuća i gospodarskih zgrada.

Zaštitna moć papra sadržana je u njegovu ljutu okusu. Da bi mladoženju zaštitili od uroka, ponegdje, primjerice u sjeverozapadnim hrvatskim krajevima, u čizmu mu se stavljalo malo papra.

Zanimljivi su postupci s božićnom slamom. Apotropejska i zdravonosna uloga i moć božićne slame vidi se u običajima valjanja i spavanja na slami, kad se njezina zaštitna moć prenosi izravno na tijelo onih koji se valjaju i spavaju na njoj, te njezinome raznošenju po staji, njivama, voćkama i sl. (posljednje je racionalno opravdano jer doista služi u dezinfekcijske svrhe – skuplja insekte i drugu nečist, a sve se to u proljeće spali).

U cijelome proljetnom razdoblju u svim je hrvatskim krajevima bilo rašireno kićenje ljudi, stoke, usjeva te stambenih i gospodarskih zgrada grančicama mladoga bilja i cvijećem. Riječ je, naravno, o apotropejskome značenju ovih postupaka. Jer osim zdravonosne snage koju ove biljke imaju, potenciranu u nekim prilikama crkvenim blagoslovom, vjerovalo se da štite od vještica i uroka općenito.

Zato su se grančice mladoga bilja, blagoslovljene na Cvjetnicu (cice mace, masline, palme, drijenka, lovora, jele, već kako je uobičajeno u kojem kraju) čuvale i koristile protiv tuče i nevremena bacanjem u vatru ili križanjem prema nebu (primjer križanja prema nebu s blagoslovljenom maslinom već je spomenut u drugome kontekstu), za obranu i osiguranje usjeva (zaticanjem u vrtove, polja i vinograde) te zaštitu od raznih nedaća i bolesti tijekom godine.

U danima pred Uskrs, doduše na neveliku prostranstvu (pretežno područje Dalmacije a i drugdje u Hrvatskoj npr. po Slavoniji i Srijemu), bio je poznat postupak udaranja prutovima – *tući barabana.* On se odvijao u crkvi ili ispred nje. Ponegdje su na poziv svećenika "Udri barabana!" prutovima udarali po klupama. Dio se polomio, a ostatak su nosili kućama, stavili iznad vrata kroz koja prolazi stoka i čuvali cijele godine. Ovdje je nazočna predodžba o magijskome značenju prolaženja "ispod" (analogno provlačenju ili obilaženju kultnoga mjesta). Ako se razboli npr. ovca, razrežu joj uho i udaraju po njemu *barabanom* i tako puštaju krv. U drugim se krajevima ne udara *barabanom* po klupama već se blagoslovi i nosi kućama gdje se čuva kao zdravonosan predmet. Slično magijsko prenošenje vitalne snage bilja na ljude nazočno je u običajima šibanja na dan Nevine dječice 28. prosinca koje je bilo rasprostranjeno na cijelome hrvatskom prostoru, kao i u običajima umivanja ili kupanja u vodi u kojoj se nalazi proljetno cvijeće i sl.

U sjeverozapadnoj Hrvatskoj bilo je poznato ovjenčavanje stoke vijencima proljetnoga cvijeća i bilja uoči Jurjeva. Kad bi se stoka dognala kući, isti su se vijenci bacali na krovove staja. Izvor je ovoj tradiciji u vjerovanju da se tim mladim biljem odgone vještice i zli demoni te se, dakle, time od zala čuva stoka za sljedeću godinu (posebno se misli da se time sprečava da vještice "uzimaju" kravama mlijeko).

Konačno, u cijelome običaju jurjevskih ophoda u sjeverozapadnoj Hrvatskoj uočavaju se isti postupci: glavna osoba ophoda *Zeleni Juraj* u svakome domu ostavi grančicu mladoga zelenila. Uz tumačenje etnologa da je to navještanje proljeća i magija za plodnost, što doista jest, jer se te grančice zabadaju u njive i vrtove te se njima udara stoka (dakle i prijenos vitalnosti), nazočni su i elementi apotropejskoga značenja: svježe zelenilo kao apotropejsko sredstvo, crvene trake i rupci u opremi i dizanje buke.

Vjerojatno je da je apotropejsko značenje i ulogu imala i grana zelenila na novopodignutome krovištu kuće.

Od apotropeja biljnoga podrijetla spomenimo još neke.

Komadić blagoslovljene tisovine stavljao se volu uz zvono da ga brani od vještica (npr. u selima Sinjske krajine, ali i drugdje).

Ponegdje su se na Jurjevo trnovitim grančicama (trnjem divlje ruže, šipka) kitili ulazi u dvorišta kako vještice ne bi ulazile i kravama oduzimale mlijeko; trnje se stavljalo i na zabatni prozorčić staje kako bi im se spriječila mogućnost ulaza kroz tavan.

Istom su se biljkom štitili i mladenci. Tako je u selima oko Bjelovara zabilježeno da se mladoženji u šubaru zabodu tri oštra trna da ga štite od uroka. Slična se moć pripisivala i ružmarinu.

Bilo je općepoznato po hrvatskim krajevima da trnov ili glogov kolac uspješno štite od vukodlaka.

Bršljan odbija vještice, pa se često stavljao na ulazna vrata ili se rabio u drugim prilikama (prepoznavanje vještice kad joj se ponudi da pije iz čaše napravljene od bršljanova drveta spomenulo se u poglavlju o demonizmu).

U hrani, posebno kruhu i raznim pecivima kao biljnim prerađevinama pripremanim uz blagdane (Božić, zatim Uskrs, uz koji se veže blagoslov hrane u crkvi, i druge) pronalazimo magijsko-apotropejsku pozadinu. Blagovanje obrednoga kruha i drugoga blagdanskog peciva ima zaštitnu ulogu. Pri velikim svetkovinama obvezatno se peku i konzumiraju posebni kruhovi i peciva, i to ne samo za ljude nego i za stoku, pčele....o čemu se opširnije govori u poglavlju o štovanju životinja.

Apotropeji životinjskoga podrijetla. Među ovim apotropejima u čestoj su upotrebi bili dijelovi životinja, npr. lubanja (stavljala se pred pčelinjake), rogovi, zubi, rep, jezik, zatim meso životinja, izmet i dr. (od pasjega i kokošjega izmeta pravili su se apotropeji koji su se nosili obješeni o vratu, a štitili su od vještica i sl.), ali se stoka općenito držala

zaštitom od zlih sila. Iz Istre, primjerice, potječe vjerovanje da čovjeku ne mogu nauditi *štrige, malik i mrak* ako je sa stokom.

Posebno zdravonosna i apotropejska snaga pripisivala se uskrsnim jajima i ljuskama uskrsnih jaja (pisanica).

Apotropeji religijskoga podrijetla. Pri uporabi i izradi ovih apotropejskih predmeta uočljivo je da su u vrijeme kojem analizirana građa pripada u tome aktivno sudjelovali svećenici. No, mnogi autori napominju da se njihovo sudjelovanje s vremenom smanjivalo zato što su ga zabranjivale crkvene vlasti.

Najpouzdaniji apotropej crkvenoga podrijetla jest križ, odnosno raspelo. Najčešće se rabi pri protjerivanju vještica prilikom tuče i nevremena i u "ubijanju" vukodlaka. Zlim demonima i bićima dosta je pokazati križ i njihova se moć neutralizira.

Moći su zamotani predmeti svetaca, npr. komadi odjeće. Oni su se kao zamotuljci nosili sa sobom (najčešće kao privjesci oko vrata ili ušiveni u odjeću) u uvjerenju da štite od svakoga zla.

Uza se su se nosili i razni sveti predmeti, primjerice iz poljičkoga kraja: "... ko ima uza se posvećenu *oštiju* iz tabarnakula (ormarić na oltaru u kome se čuva hostija, op. J.G.) zamotat je u što ka moći, ne more ga ni puška ubit ni nož posić".

Ovamo se ubrajaju i zapisi, tj. zapisane izgovorene riječi svećenika. Naime, riječ se, poput svakoga drugog dijela čovjekova tijela (kao npr. nokti, kosa, sjena), drži dijelom čovjeka, čak i onda kad je izgovorena. No, zapis je način da se ta riječ nosi sa sobom i da kao zaštitno sredstvo bude uz čovjeka stalno.

Magijska obrambena moć zapisa pojačava se ako je svećenik druge vjere (pravoslavni, musliman) pri čemu se dotični drži osobom s imunitetom.

U nekim sjeverozapadnim krajevima bili su poznati *jagnuši, jagneci, onjuši.* To su bili zapravo apotropejski predmeti koji su vezani uz uskrsno vrijeme. Imali su oblik četverokutnih jastučića na uzici, ukrašeni šarenim platnom i sl., a u njima je bio blagoslovljen vosak i još poneki predmet, npr. zrno tamjana. Ime im potječe od latinskoga Agnus Dei, a relikt su nekada raširenih apotropejskih figurica od voska u obliku janjeta koje je blagoslivljao papa.

Napokon, apotropejsku su snagu imali neki geometrijski likovi i simboli kao što su krug, pentagram i heksagram koji se ucrtavaju ili urezuju, recimo, iznad dječje kolijevke ili na ulazu u staju (zvani *Salamunovo/Solomunovo slovo*).

Izazovna magija

Izazovno-srećonosna magija, osim što prati životni tijek pojedinca i važnije godišnje običaje, redovito se pojavljuje, također periodično, uz važnije gospodarske poslove.

Tako je u gotovo svim našim krajevima zabilježeno vjerovanje da nije povoljno započinjati oranje u određene dane ili u dređena razdoblja, posebno u svezi s mjesečevom fazom. Točnije, nije valjalo započinjati s ovim poslom u petak (dok je, suprotno tome, početak tjedna bio idealan) i u vrijeme mladoga mjeseca.

Orač započinje posao tako da prekriži sebe, zemlju, blago i oraće sprave, izriče molitve ili druge slične formule kojima aludira na Božju pomoć. Iako rijetko, zabilježen je u hrvatskim krajevima običaj da se u prvu brazdu zaore jaje ili da se ono razbije o čelo volu dešnjaku prije početka oranja. Ovo je izražaj simpatičke magije, uz pomoć kojega se vitalna snaga jajeta nastoji prenijeti u zemlju i na usjeve. Isto tako se ponegdje u prvu brazdu zaoravao komad željeza, o čijim je apotropejskim svojstvima već bilo govora. U nekim je pak krajevima bilo uobičajeno blagovanje posebnoga peciva za orače koje se (poput spomenutoga čina s jajetom) lomilo volu na glavi, uz izgovaranje riječi čiji sadržaj upućuje na jasan cilj: postići što obilniju ljetinu. Zatim je tu još niz postu-

paka s magijskom pozadinom, recimo mazanje dijelova oraćih sprava komadom slanine (da masnoća utječe na punoću plodova), zaoravanje oslijepljenoga vrapca u prvu brazdu (magijska obrana žita od ptica) i slično.

Kod sjetve i sadnje postojao je isto tako čitav niz tradicijskih propisa, sredstava i magijskih postupaka o tome kako i kada je povoljno započeti te poslove. Tako žito i sve bilje koje ima dugu stabljiku treba sijati za mladoga mjeseca, pa će, analogno mjesecu, i bilje rasti, a ako je riječ o biljkama kod kojih je važan korijen, treba ih sijati ili saditi za uštapa. Ti se tradicijski propisi od kraja do kraja toliko razlikuju da mogu biti upravo suprotni.

Spomenimo nadalje postupke sa sjemenom (bilo da se prakticiraju pri berbi kad se spremaju za sjetvu i sadnju, bilo pri samoj sjetvi i sadnji). Cilj je uvijek isti: čist prirod (bez rđe), plodovi obilni, puni... Treba se podsjetiti na obvezatan postupak u slučaju smrti nekoga ukućanina, posebno ako je bila riječ o gospodaru kuće, da sjemensko žito treba promiješati kako ne bi ostalo neplodno.

Magijsku pozadinu ima i obveza da se u sjemensko žito umiješa zrnje orunjeno sa žitnoga vijenca (pomno čuvanoga od posljednje žetve), ili ono koje je bilo na božićnome stolu. Povezan s time je i običaj da se u torbu sa sjemenskim žitom stavljala božićna svijeća (ili više njih), zatim jaje, srebrn novac i pepeo. Sve su to predmeti koji moraju pridonijeti obilnijemu urodu ili ga pak štititi od rđe, snijeti, vremenskih nepogoda i svake druge nevolje. No, i sami sijači morali su se držati nekih propisa. Slično oračima, posao su započinjali zazivanjem Boga i križanjem, izgovaranjem posebnih formula, a zabilježeno je i to da je sijač morao imati na sebi novu ili barem čistu košulju.

No, neki postupci s magijskom pozadinom ipak nemaju toliko izazovno-srećonosni, koliko obrambeni karakter. Tako se u slučaju prodaje sjemena dobro pazilo da se ne zaveže vreća, jer će se time "zavezati" rodnost vlastitoga sjemena (inače se sjeme nije rado davalo od kuće da se ne "odnese" sreća u drugu kuću). Magijsko-profilaktički čin, poznat u panonskoj Hrvatskoj, bilo je optrčavanje zatvorenim očima (žmireći) konopljom zasijanoga polja...; analogno tome ptice neće vidjeti zrnje.

Međutim, neovisno o tim inicijalno-magijskim radnjama, tijekom godine bilježimo još neke važne magijske postupke kojima se nastoji utjecati na prirodu. Oni se obavljaju u određene dane i predstavljaju zapravo magijsku anticipaciju plodnosti, jer u te dane poslova ni plodova zapravo nema, jer vegetacija miruje (kasna zima i početak proljeća) ili su pak poslovi obavljeni, plodovi u fazi dozrijevanja a vegetacija buja (kasno proljeće i ljeto).

Ovamo pripada prijetnja voćki koja dugo vremena ne rađa ili slabo rađa, pucanje u nju, drmanje, ili, suprotno tome, darivanje te čestitanje/kole(n)danje npr. bademu u Dalmaciji.

Nadalje spominjano zaticanje zelenih grančica rabljenih u nekim godišnjim običajima, u polja i vrtove, ili npr. grančica blagoslovljenih na Cvjetnicu, zatim bacanje ugarka ili pepela obrednih vatri i ostataka ili pepela panja badnjaka, zatim razastiranje božićne slame, ne samo po poljima nego i po voćkama, vinogradima i slično. Kako bi se pospješio rast onim biljkama koje trebaju izrasti što više i dulje (npr. lan i konoplja) ili što veće i deblje (npr. repa i kupus), u sjeverozapadnim hrvatskim krajevima zabilježen je u sklopu pokladnih običaja i jedan jasnoga magijskog izvora. Na Pepelnicu su, naime, dječaci obilazili selom i pjevali tradicijom propisanu pjesmicu "Tu za len, tu za len, Za debelu repu. Tu za len, tu za len, Za to masno zelje". Pri spomenu lana visoko su poskakivali uvis, a pri spomenu repe i kupusa uz poskakivanje su širili noge. Poruka je ovoga čina jasna. Magijom analogije nastoji se ovim plodovima pospješiti visina i debljina. Spomenimo da je sličan običaj, iako rijedak, zabilježen i kod svadbenih običaja (izvodile su ga starije žene), a namjena i misao identični su bili i u slučajevima bacanja motika uvis kad se okopavao kukuruz.

Međutim, u etnološkome pogledu jedan od najpoznatijih postupaka ovoga kruga praktičnih aspekata predodžbi o svijetu i životu jest ophod *dodola* ili *prporuša*. Kako je to postupak izazivanja kiše prema načelima homeopatske (imitativne) magije u vrijeme dugotrajne suše, on pripada onim činima koji osiguravaju magijsku kontrolu vremena. Prema tome, ophod izaziva realna potreba za vlagom u doba kad vegetacija buja, a plodovi su u punome razvoju (dakle, suprotno od onih primjera kad vegetacija miruje).

Na hrvatskome je prostoru običaj raširen u Istri, na Kvarneru i u sjevernoj Dalmaciji, zatim u Slavoniji i Srijemu, tj. istočno-panonskim predjelima (potvrđuje se čak i u sjevernoj Bosni) te u Žumberku.

Opća je slika ovoga običaja sljedeća: skupina djevojčica ili dječaka (različito od kraja do kraja), među kojima je glavni ovijen (dijelom ili čitav) ovojem zelenih grančica i lišćem, obilazila je selom, recitirala ili pjevala određenu pjesmicu, popraćenu ponekad i laganim plesnim kretnjama. Sudionici u ophodu bili su darivani. Običaj je kulminirao kad je domaćica polila ili poprskala dotičnu osobu vodom, imitirajući tako padanje kiše. Smisao je, dakle, jasan: kako se ovdje zelenilo natopilo vodom, tako će se i sva vegetacija natopiti kišom.

U razdoblju ubiranja i spremanja plodova (ljeto, jesen) izdvajam magijsku pozadinu nekih žetvenih običaja.

Ponovno se javlja molitva i zazivanje Boga i Božjega blagoslova, što je uglavnom radio prvak žetelaca, naročito ako je žela cijela moba. Posebno značenje, moć i snaga pripisivali su se posljednjem snopu ili snopu od probranih klasova od kojega su se pleli žitni vijenci, kite ili krune, ili se napravio samo rukovet (ti su običaji bogatiji u panonskim krajevima, u Slavoniji i u istočnim hrvatskim krajevima, a slabiji, pa čak i nepoznati u onim krajevima gdje su žetve slabe, u jadranskome arealu). Slijedilo je nošenje toga predmeta u manje-više svečanoj atmosferi do doma gospodara, iza čega se predavao gospodaru ili domaćici, te čašćenje žetelaca. Sa žetvenim vijencem bio je niz postupaka koji su primarno bili čin simpatičke magije, recimo polijevanje vodom onoga tko je primio vijenac – da budući urod ima dosta vlage. Nadalje, vijenac se spremao na posebno mjesto, ponekad npr. uz svete slike, da bi se o Božiću stavio na stol i opet vratio na staro mjesto, gdje je čekao iduću sjetvu kad se zrnje iz njega pomiješalo s ostalim sjemenskim zrnjem. Upravo je zrnje iz žetvenoga vijenca predstavljalo koncentrat vitalne snage, jer je to zrnje najljepših klasova te ima posebnu plodonosnu snagu.

O proricanju

*P*roricanje, u našem selu doista omiljeno, magijski je postupak predviđanja događaja u budućnosti, iako se na isti ili vrlo sličan način moglo "prodrijeti" u neke važne događaje iz prošlosti (proricanje graniči s vidovitošću, tako u slučajevima otkrivanja vještica, lopova, izgubljenih stvari i sl.). Proricanjem se ponajprije zadovoljavala ljudska znatiželja, ali se upozoravalo i na oprez.

Proricanjem se mogao baviti svatko (gotovo je svaki čovjek bio mali prorok), ali su postojali ljudi za koje se vjerovalo da imaju naročite sposobnosti upravljanja nadnaravnim i koji su se proricanjem bavili polu/profesionalno (gatare i sl.). Kao i u slučajevima s bajanjem i vračanjem (također magijski postupci, ali se prvi odnosi na liječenje od bolesti uzrokovanih urocima, a drugi na izazivanje neke materijalne koristi, izazivanje štete drugome i sl.), ljudi koji su se proricanjem bavili kao nekim svojim poslom nisu bili posve omiljeni u narodu, jer se prema njima, uz poštovanje, istodobno osjećao i strah.

Proricalo se najčešće o vremenskim prilikama, jer je o njima ovisio ishod gospodarske godine; životnoj sudbini pojedinca (udaja, osobni uspjeh u životu ili poslu, i sl.); sudbini obitelji (npr. hoće li umrijeti gospodar kuće, hoće li u obitelji biti rođenja, udaje, smrti, kako će napredovati poslovi i sl.); sudbini šire zajednice (npr. hoće li biti rata, gladi, prirodnih katastrofa i sl.).

U proricanju su se rabila razna sredstva i kombinirali brojni postupci. Tako se proricalo *po* prirodnim pojavama (npr. po smjeru i jačini vjetra, kretanju i izgledu oblaka, jačini kiše, jačini grmljavine, boji Sunca na zalasku, bojama duge, krugu oko Mjeseca, "treperenju" zvijezda, pomrčinama Sunca i Mjeseca, potresu); po ponašanju životinja

(letu ptica, kretanju insekata, gmazova, po glasanju životinja, i sl.); po snovima; uz pomoć vode i vatre, dima, plodova (bob, grah, orasi), olova, brašna, predmeta, životinjskih kosti ili drugih organa (npr. slezene); po raznim pojavama u svezi s čovjekom i njegovim manje-više slučajnim ponašanjem (svrbež dlana, oka, "zvonjenje" u uhu, ustajanje na lijevu nogu, štucanje).

U proricanju se kombiniraju vjerovanja o magiji pojedinih dana (najpoznatije "gatalačko" razdoblje jest dvanaest dana između sv. Lucije i Božića), dijelova dana (npr. ponoć i gluho doba noći), brojeva (posebno neparnih), lokacija (mostovi, mlinovi, bunari, smetlišta), predmeta (zrcalo, orahova ljuska, sito i rešeto, prsten, pojas, obruč, savijene uzde, posuda s vinom i vodom) i još koječega među čim se zanimljivošću ističu gatanje po životinjskoj plećki i slezeni.

Spomenuto razdoblje od dvanaest dana od sv. Lucije do Božića obilovalo je mnogim proricanjima, naročito o vremenskim izgledima za sljedeću godinu (npr. svaki je od tih dana predstavljao jedan mjesec u godini i kakvo je vrijeme bilo kojega dana, takvo će prevladavati odgovarajućega mjeseca; ili pomoću glavice luka izrezane na dvanaest komada i posoljene, od kojih je svaki komad također predstavljao jedan mjesec u godini, pa koliko se koji komad "orosio", toliko će u tom mjesecu biti padalina; pomoću dvanaest cjepanicā i sl.) te posebno omiljenim proricanjima o udaji pomoću dvanaest ceduljica. Na jedanaest se ceduljica ispišu imena momaka, a jedna ceduljica ostane prazna. Svaki se dan po jedna izvadi i spali, a pomoću posljednje djevojka proriče o budućem mužu, ili o tome da se možda neće udati ako je preostala prazna ceduljica.

O tome kako će napredovati usjevi u sljedećoj gospodarskoj sezoni u hrvatskim se krajevima gatalo po visini božićnoga žita, tj. pšenice zasijane na sv. Barbaru ili sv. Luciju (božićni vrtići) ili po visini pšenice sličnih pokladnih vrtića (ovi se vrtići javljaju na ograničenome hrvatskome prostoru – pretežno u sjevernim i sjeverozapadnim krajevima, a imaju isključivo gatalačku funkciju za razliku od božićnih).

U planinskim dinarskim krajevima (vrlo rijetko izvan ovoga područja) bilo je poznato gatanje u plećku, odnosno lopaticu božićne pečenice. Ona se pažljivo očistila (prstima), a iskusni je znalac-gatalac prema crtama, udubinama i drugim znakovima na kostima "čitao": hoće li tko iz te kuće iduće godine umrijeti, hoće li se tko roditi, oženiti ili udati, kako će napredovati stoka i pčele, uspijevati usjevi, hoće li biti rata, gladi i drugih nevolja.

Po svinjskoj slezeni proricalo se o vremenskim prilikama, točnije, o duljini i žestini zime. Naime, koji je kraj slezene deblji, taj će dio zime biti jači i oštriji.

Po ponašanju supružnika u noći začeća djeteta proricalo se o spolu, ali i o naravi i općenito budućnosti njihova potomka. Tako npr., ako je muž bio raspoložen i nasmiješen kada je prilazio ženi, dijete će biti muškoga spola, i obrnuto, ako je bio mrk, rodit će se djevojčica. Ako je muž prišao ženi s lijeve strane, bit će žensko, a ako s desne, bit će muško dijete.

Proricanja su pratila trudnoću. Ako je trudnica imala lijepo i čisto lice, imat će dječaka, ako joj se lice obasulo pjegama i lišajevima, rodit će djevojčicu. Izbočen trbuh naviještao je žensko, a ovalni muško dijete.

U prvim danima života i u ranome djetinjstvu nastavljaju se proricanja o naravi i budućnosti djeteta. Recimo, ako je majka prvi put zadojila dijete lijevom dojkom, ono će biti ljevak.

Proricanja se prenose i u dalju budućnost. Tako se, primjerice, po rastu zuba djeteta moglo predvidjeti hoće li majka imati još djece i hoće li to biti uskoro te kojega će spola biti sljedeće dijete. Ako je npr. dijete prvo izgovorilo riječ *mama,* sljedeće dijete bit će žensko, a ako *dada,* bit će muško. Ako je pogača koju je kuma donijela mladoj majci o trećem pohodu napukla, to predviđa da će se dogodine roditi dijete i to ženskoga spola.

Česta su bila proricanja o smrti. U tom smislu glasanje nekih životinja bilo je proročansko i značilo je sigurnu blizinu smrti, npr. hukanje sove, nemiran let ptica (naročito gavranova) oko kuće, kukanje kukavice, zavijanje psa, ili pak, za ljude krajnje neobično, ponašanje kokoši koja zapjeva/zakukuriče/ tj. oglasi se kao pijetao. Uz to se zapravo veže vjerovanje da kokoš, kad ostari i prestane nositi jaja, postane zlokobna i opasna te propjeva kao pijetao, što sluti veliku nesreću (iako je ova pojava biološki sasvim opravdana).

Tu su i neobjašnjive pojave u kući, poput škripanja namještaja i drugi neobični šumovi i zvukovi u kući, a posebno snovi kojima se čak može predvidjeti smrt nekoga rođaka koji je fizički udaljen od svojega doma.

Proricanja o smrti prakticirala su se i tijekom godine i sastavni su dio nekih godišnjih običaja. Jedno je od najčešćih proricanja na cijelome hrvatskom prostoru pomoću smjera kretanja dima božićne svijeće. Naime, kod Badnje večere ili nekoga drugog svečanog obroka tijekom božićnih blagdana domaćin je gasio božićnu svijeću komadom božićnoga kruha natopljena vinom. Ova svijeća je, što je vidljivo iz drugih božićnih običaja, imala i inače pokojnički karakter (recimo, upravo ta se svijeća davala umirućem u ruku; rabila se pri pogrebu; iako rijetko, potvrđeno je da su se na svečano uređen božićni stol stavljale baš dvije svijeće, od toga jedna za žive, a jedna za mrtve itd.). Za osobu prema kojoj krene dim ugašene svijeće vjeruje se da će u nadolazećoj godini umrijeti. Slično se značenje daje sjenama svijeća i cijeđenju voštanih "suza".

Vjerovanje da će onaj čija kitica cvijeća, zataknuta na Ivanje o kućnu strehu, prva uvene, prvi umrijeti, još je jedan, u svim hrvatskim krajevima vrlo raširen primjer proricanja smrti.

Rašireno je i vjerovanje da mrtvac može za sobom "potegnuti" još nekoga. Ta su vjerovanja osobito česta u slučajevima neuobičajenih/neočekivanih smrti, npr. smrti mladića ili djevojke. No i drugim slučajevima se pripisuje isto značenje. Primjerice, ako je umrlome ostalo jedno ili oba oka otvorenim, ili ako se prepleću zvona kad se zvoni za pokojnikom.

O ŠTOVANJU ŽIVOTINJA

Štovanje nekih *domaćih* životinja vezano je uz njihovo mjesto i ulogu u čovjekovu životu te važnost za gospodarstvo i općenito život seljaka. Vidi se to već iz toga što su im se priopćavali neki važniji događaji u obitelji, posebno životinjama u staji i pčelama. Tako se stoci priopćavala smrt nekoga ukućanina, a slično tome, pčelama se naviještalo vjenčanje u kući.

Međutim, domaće životinje imale su časnu ulogu u nekim godišnjim običajima u kojima su uz ljude bile ravnopravni i nezaobilazni sudionici. Zanimljivi su takvi primjeri iz ciklusa božićnih običaja.

U mnogim je hrvatskim krajevima bilo uobičajeno posebnu pozornost obratiti na hranu koja se daje stoci u vrijeme božićnih blagdana. Davao im se dio večere pripremljene za ukućane, ali se i posebno pripremala hrana za njih, kao što pokazuje ovaj primjer iz istočne Hrvatske:

> *Prave se i lepinje za blage dane. Na lepinji težačkoj ili volarici naprave četiri sise od tista; na lepinji konjarici naprave dvi sise od tista; na ovčarici dvi, a na svinjarici dvanaest sisa. Lepinju čelaricu ištipaju odozgor, da je slična satu meda. Te lepinje nose težaci u jutro svojoj marvi, iskidaju na komadiće i svakom po zalogaj daju.*

Poznati su slučajevi kad je umjesto čovjeka ulogu *polaznika,* odnosno prvoga gosta na Božić dobila upravo životinja, npr. ovca ili pijetao.

No, osim važne uloge domaćih životinja u godišnjim običajima, one su tu istu ulogu imale i u nekim drugim prilikama.

Tako je na nekim stranama Hrvatske (npr. u Pokuplju) zabilježena sljedeća časna tradicijska uloga vola: bilo je uobičajeno kod sprovoda upregnuti vola/volove, a ne konje, u saonice ili kola s lijesom, bez obzira na vremenske ili terenske prilike, uz obrazloženje da se pokojnik ne uznemiri drmanjem (posebno ako je bila riječ o starješini kuće). Kako je detaljnije obrazložio M. Gavazzi, ova se tradicija štovanja vola veže uz tradiciju kojoj tragove nalazimo u indoeuropskoj zajednici.

Koliko je poštovanje vola, može se vidjeti i po tome što je u narodu bio veliki grijeh opsovati vola, jer su volovi orali i hranili narod, a njima su se i zaklinjali.

Slično je bilo i duboko ukorijenjeno štovanje ovce u nekim našim krajevima, primjerice u Lici, gdje se držalo da u kući u kojoj ima ovaca nema "rđe", dakle zla i nevolje.

U etnografskoj građi imamo, na žalost, premalo pouzdanih podataka da bismo mogli utvrditi postojanje primicijskih žrtava (tzv. žrtve od prvine) ili odgovoriti na pitanje je li ih u Hrvata uopće bilo. Postoje, međutim, neke indicije da bi, u Hrvata dosta raširena, tradicija s prvim mlijekom nakon što se ovca ojanji ili krava oteli, mogao biti neki trag primicijske žrtve (ako na to već ne upućuje uzrečica i praksa s prvom štenadi i prvim mačićima koje obvezatno treba baciti u vodu !?).

S time su u svezi dvije različite varijante tradicije da se od prvoga mlijeka daje ili ne daje ukućanima (različito od kraja do kraja). U ovome drugome slučaju proizvod (*grušalina, mljezivo)* daje se susjedima. No, u obliku u kojem ove tradicije bilježi etnografska građa, malo je vjerojatno da je riječ o žrtvenome obredu.

Napokon, tu su i magijski postupci kojima su predmet pčele. Oni čine gotovo zasebno poglavlje o vjerovanjima. Ima ih u godišnjim običajima, ali i u pčelarskoj praksi. Takvo je npr. vjerovanje da je pčele grijeh ubijati, a osim toga, pčela se drži nekom posvećenom životinjom i za nju se ne smije reći da ugiba nego da umire.

Kao takve, razumljivo je da su iznimno izložene urocima, raznim drugim nadnaravnim silama, nasrtajima divljih rojeva ili pak kradljivcima tuđih pčela. Stoga su brojni postupci i sredstva za njihovu obranu (riječ je uglavnom o preventivnim apotropejskim sredstvima).

Prizor s Velebita

Tako su pčelari pri pčelinjacima izlagali jednu ili više životinjskih lubanja (uglavnom goveđih) ili rogova. Nadalje, vlasnik pčela nikada nije nikome rekao točan broj svojih košnica.

Pčele su i predmet magijskih čina u nekim godišnjim običajima, kakvo je spomenuto pečenje posebnoga peciva namijenjenoga pčelama o Božiću. U nekim selima Istre bio je običaj paljenje krijesa uoči Sv. Petra i Pavla. Taj su krijes (jedan) palili u sredini sela. No, palili su ga i oni gospodari koji su uzgajali pčele, i to u blizini košnica. Lustrativna moć obredne vatre trebala je imati blagotvoran utjecaj na roj.

U pčelarskoj praksi isprepleću se brojne racionalne i iracionalne radnje, kakva je npr. ona da onaj tko pribiva prihvaćanju roja mora čvrsto sjesti na tlo, zatim prskanje pčela vodom i slično.

Zabilježeno je i vjerovanje po kojem stoka poprima konkretne ljudske odlike, naime da životinje u staji međusobno razgovaraju na Badnju večer (sadržaj razgovora uglavnom je vezan uz budućnost kuće, npr. tko će te godine umrijeti, ili koga će od njih prodati).

Vjerovalo se da stoka ima osjećaje poput ljudi.

Tako se vjerovalo da, ako umre dobar pastir, blago ne pase na dan pokopa. Isto tako se ponegdje vjerovalo da za gospodarom ili gospodaricom onoga ljeta mora uginuti npr. krava, konj, ovca (bilo je riječi o tome što se sve čini da bi se to spriječilo).

Ako volu suzi jedno ili oba oka na dan kad će ga odvesti na sajam, ili ako su volovi nemirni, znak je da će biti prodani, tj. oni su to intuitivno osjetili. Isto tako, ako žena muze kravu večer prije nego što je misle prodati, a ona ne daje mlijeka, znak je da će biti prodana i da ona to već osjeća.

Među dinarskim se stočarima vjerovalo da, ako koja ovca nije htjela prihvatiti svoje janje, događalo se to onome čobaninu koji na Božić nije poljubio svoje ovce.

Posebne su predodžbe magijske pozadine vezane uz pijetla i kokoš. Neke pojedinosti o vjerovanju o njihovim nadnaravnim svojstvima već su se spominjale u prijašnjim

poglavljima (klanje pijetla ili kokoši kod gradnje kuće, u posmrtnim i pogrebnim običajima, svadbenima i običajima uz porod, kokošji izmet kao apotropejski predmet).

Dok je mlad, pijetao je simbol budnosti, hrabrosti i plodnosti. Njegov pijev je apotropejski, jer odbija i plaši zle demone mraka, prisiljavajući ih da se vrate kamo doista pripadaju (npr. vukodlak u svoj grob). Figurice crvenoga pijetla na krovovima kuća i staja također odbijaju zle demone, posebno one koji bi mogli izazvati nevrijeme, udar groma i požar.

Ali pijetao, osobito ako je crne boje, ne smije doživjeti određenu dob (sedam, devet, trinaest godina...), odnosno ne smije ostarjeti, jer se tada s njime dogodi nešto neobično i nadnaravno. Pretežu vjerovanja kako tada postaje opasan. Može, primjerice, snesti jaje iz kojega se izlegne demonsko biće.

Predodžbe o tajnovitome i nadnaravnome našle su svoj odraz i u onim vjerovanjima koja se odnose na *divlje,* a ne samo domaće životinje. U našem se narodu, naime, vjerovalo da, analogno ljudskim bićima, i životinje imaju dušu, pa tako i sposobnost mišljenja i osjećanja. Zbog toga su mnoge njihove manifestacije iste ili slične ljudskima. To se vjerovanje posebno odnosi na neke životinje za koje se držalo da posjeduju neku izvanrednu, mističnu snagu i moć.

Među njima se ističu zmije sa svojom navodnom sposobnosti hipnotiziranja. Tako iz južnih hrvatskih krajeva potječu podaci o velikom strahu od zmija koje svoje žrtve traže i među ljudima i među drugim životinjama, npr. pticama koje hipnozom dovlače sebi kao plijen. No, još su zanimljivija vjerovanja, raširena u svim hrvatskim krajevima, o tome da zmije zapravo žive u zajednici te da se među njima ističu neke ili svojom neobičnom veličinom, npr., orijašice, ili izgledom, npr., zmijske nakaze, ili pak funkcijom. Nazivi za ove posljednje su različiti od kraja do kraja, ali se pretežno kreću u području uzvišenijih titula, recimo *zmijski kralj* ili *kraljica,* kao u južnim krajevima, dok u sjeverozapadnim krajevima bilježimo nazive poput *modros, kačec...* Ponekad se, međutim, kao u Imotskoj krajini i u Poljicama za njih navodi i naziv *kućarica*, tako da im se i funkcije prepleću od toga da su ponekad zmijski vladari, do toga da su zapravo patroni doma, čuvari kuće i kućne imovine.

Uz ove posljednje veže se tabu – ne smiju se ubiti, jer bi u protivnome kuću zadesila teška nesreća (npr. smrt gospodara kuće). One se i izgledom razlikuju od običnih zmija. Imaju na glavi ružu poput pijetla i brkove, glasaju se zviždanjem i sl. Kralj zmija pak ima tri glave, a kačji pastir glavu poput mačje, a noge i oči poput pijetla.

U vjerovanju u kućnu zmiju nalazimo tragove manističkoga kulta. Ona, naime, boravi pod pragom, a prag je, kako je već prije rečeno, boravište pokojnika, zapravo predaka.

Posebno se opasnim drži zmijsko leglo, iako je to mjesto u kojem se krije mistična snaga (spomenuto je vjerovanje da na njemu raste posebna trava koja ima magičnu moć otvaranja svih brava).

Sa zmijama orijašicama i zmijskim nakazama često su povezane legende o blagu koje one čuvaju.

Dijelovi zmije, posebno glava, jezik i košuljica koju skida u određeno doba godine, imaju ljekovitu moć ili opet neku magijsku, a isto se pripisuje predmetima koji su bili u dodiru sa zmijom. Tako je, recimo, u sjeverozapadnoj Hrvatskoj zabilježeno vjerovanje da onaj štap kojim je ubijena zmija prije Jurjeva štiti žito od vrabaca (ako gospodar izvrši neke magijske radnje – kad vrapci navale na žito, udari tim štapom tri puta polje ili njivu i potom ga zatakne u žito). Ovaj je, dakle, štap u ovome slučaju pravi apotropejski predmet. Kod teškoga poroda upotrebljavao se ponekad štap kojim je ubijena zmija ili zmiji otet plijen – žaba.

Koliko je mistike sadržano u snazi zmije, vidljivo je iz jednoga vjerovanja po kojem, ako neka žena smogne hrabrosti stati zmiji na "vrat do glave" i udarati je prstom po glavi dok god je ne ubije, tim će prstom uspješno bajati.

Neka zanimljiva vjerovanja, iako malobrojna, vežu se uz vuka.

U dinarskome području bio je naime poznat postupak kojem neki naši autori pripisuju magijsku pozadinu. To je običaj *vučari, vukari.* Prakticirao se u zimskome razdoblju, točnije – ubraja se u širi krug božićnih običaja, iako se ponekad prakticirao onda kad je doista ubijen vuk. Riječ je o obilasku sela uz pjevanje pjesama uobičajenih

Prizor s Velebita

za tu priliku. Sudionici bivaju nagrađeni, što im je u interesu. No, njegova je namjena zapravo da se radost što je ubijen vuk poveže s očekivanjem da će zahvalnost iskazana lovcima magijski pripomoći daljoj obrani stada od zvijeri. Kad su *vukari* nosili vuka, djeca, djevojke i mlade žene (a u prošlosti vjerojatno svi stanovnici sela koje je sudjelovalo u događaju) preskakali su preko vuka po tri puta, u nadi da će okićeni vuk kao i pjesma *vukara* zdravonosno utjecati na svakoga od njih osobno. S time je u vezi i vjerovanje koje je također bilo rašireno po našim dinarskim krajevima da: "Gdje stane vučja stopa, uklanja se svako zlo od ljudi, blaga i usjeva".

Za neke se životinje vjerovalo da su ljudskog podrijetla, npr. za kukavicu. Tako je bilo rašireno vjerovanje da je zapravo riječ o prokletstvu koje je stiglo ženu koja je previše plakala i kukala za umrlim rođakom kojemu se na onome svijetu duša nije mogla smiriti zbog njezina pretjeranoga oplakivanja. Vrlo rašireno vjerovanje u Hrvata jest da ova ptica može donijeti mnoge nevolje ako se njezino glasanje čuje ujutro kad je čovjek natašte, dok opet postoji niz vjerovanja po kojima je sretan onaj tko prvi put (u proljeće) čuje kukavicu, jer će mu to donijeti sreću, primjerice on stječe imunitet od zmijskog ujeda cijele sljedeće godine.

Unutar jedne skupine životinja neke su dobre, neke zle i opasne, npr. božja žabica (Hylla arborea) ili neki njezini dijelovi služe kao lijek, čuva blago, korisna je kod ljubavnoga čaranja, dok je "krastača" pojam vještice i zla.

Slično zmiji *kućarici,* još su neke životinje svojom nazočnošću osiguravale kući sigurnost, imetak i blagostanje, npr. "Grom neće udariti u kuću, u kojoj je lastavičino gnijezdo".

Koliko je lastavica bila omiljena, govore već i riječi kojima se opisivala kao "mila i lakokrila". Osim toga, ona nosi crninu "za Gospodinom" i grijeh ju je ubiti, kako je zabilježeno u poljičkome kraju. Napokon, prema predaji, upravo je lastavica spasila ljude jer je pri stvaranju svijeta spriječila zmiju da ispije svih deset zraka sunca. Posljednju, desetu zraku zaštitila je svojim krilom.

Ponašanje nekih životinja bilo je nezaobilazno u proricanju i to pretežno o smrti, o uspjehu u poslu i životu općenito te, možda najraširenije, u proricanju vremenskih prilika.

POVIJEST ETNOLOŠKE MISLI U HRVATA

MITSKI ODGOVORI NA PRVA PITANJA

Počeci promišljanja narodnoga bića gube se u tami povijesti. Prva "etnološka" pitanja postavljali su si ljudi nakon prvih susreta s drukčijima od sebe, otkrivši razliku *mi–drugi*. Otvorila su se pitanja: *zašto* su "oni" drukčiji od "nas", *odakle* su došli (pitanje *odakle* je samo prostorna inačica pitanja *zašto*). Ta su pitanja, preskočivši fenomenološka i funkcijsko/strukturalna, bila metodički prerano postavljana. Odgovori nisu bili provjerljivi, njima je trebalo *vjerovati*. Uočene, a neobjašnjive činjenice uklapale su se u zamišljenu sliku svijeta i tumačile iz nje. Odgovori su se, stoga, nužno pronalazili u obliku mitova.

Poznate su dvije legende o podrijetlu Hrvata. Objema se mogu naći korijeni u drevnim mitskim predajama. Pripovijest o tri brata, *Čehu*, *Lehu* i *Mehu*, koji su se odselili iz Krapine i osnovali velike slavenske narode Čeha, Leha (Poljaka) i Meha/Moskovita (Rusa), dobro je poznata iz starih zapadnoslavenskih ljetopisa, a njezina sadržajna i strukturna sličnost s predajama o nastanku Kijeva, Praga, Krakova, pa etnogenetskim pričama o podrijetlu zapadnih Germana, Skita, Osetina pokazuje da je riječ o ulomku praindoeuropskoga mita o trojici braće-osnivača triju staleža, seljačkoga, ratničkoga i svećeničkoga.

Ni legenda o petoro braće i dvjema sestrama (*Klukas*, *Lobelos*, *Kosences*, *Muhlo*, *Hrovat*, te *Tuga* i *Buga*), koliko god suvislo objašnjavala dolazak Hrvata sa sjevera, nije oblikovana bez mitskih uzora. Znatno joj nalikuje mađarska legenda o dolasku u Panoniju, a sedmero božanske braće poznaju mnoge predaje u istočnoj Europi i Aziji.

HRVATI I SREDNJOVJEKOVNA ZNANOST

Došavši na jug, Hrvati su se susreli s kasnom rimskom, već kršćanskom civilizacijom i upotrebom pisma. Pojavile su se velike teškoće pri pisanju hrvatskih riječi latiničkim pismenima. Drugi problem postavila je pred Hrvate liturgija u njima nerazumljivu, latinskom jeziku. Oba su problema riješili potkraj 9. stoljeća, prihvativši slavensko svećenstvo ćirilometodske moravske crkve koje je donijelo sa sobom iz Panonije pismo sastavljeno za potrebe slavenskih jezika, *glagoljicu*, te prijevode najvažnijih crkvenih tekstova i liturgiju na lako razumljivu crkvenoslavenskom ("staroslavenskom") jeziku. Uvjerivši Rimsku kuriju da je glagoljicu oblikovao još sv. Jeronim za svoj ilirski narod, Hrvati su uspjeli, jedini u krugu rimokatoličkih naroda, održati bogoslužje na jeziku koji se držao svečanom inačicom narodnoga jezika, a koji nije bio latinski.

Oblikovala se opreka *mi glagoljaši–oni latinaši* koja je navodila na promišljanje vlastite samobitnosti i njezine vrijednosti. Vidljiva je već u životopisu sv. Konstantina, gdje se opisuje susret Sv. Braće s mletačkim klerom i Metodijevo objašnjenje kako su svi *jezici* (narodi) pred Bogom jednako vrijedni. Ta se opreka provlači kroz hrvatsku kulturnu povijest stoljećima. Tvrdnja da je sv. Jeronim autor glagoljice, imala je dalekosežne posljedice, jer ako je on za Ilire oblikovao hrvatsko pismo i napisao hrvatske

liturgijske knjige, onda to znači da su ilirski i hrvatski isti jezik, a Iliri i Hrvati isti narod, da nije bilo doseljavanja sa sjevera. Zamisao o autohtonosti Hrvata i o njihovu ilirskome podrijetlu, potkrijepljena predajom o trojici braće, održala se u hrvatskoj historiografiji sve do mladoga Račkoga, a Katančića će potkraj 18. stoljeća navesti da udari temelje hrvatskoj etnološkoj znanosti.

Valjalo bi spomenuti nekog Habiba, zvanog *Siklab* ("Slaven"), koji je u službi kordobskih kalifa u 10. stoljeću napisao knjigu o Slavenima, o njihovoj povijesti, pjesmama i slavi. No njegovo pretpostavljeno hrvatsko podrijetlo nije sigurno, a i djelo mu je, na žalost, izgubljeno. Stoga stoji na početku hrvatske povjesnice barski biskup Grgur (biskupovao od 1172-1195), rodom iz Zadra, poznatiji kao Pop Dukljanin koji je u svoj ljetopis umetnuo pučke[1] legende pozivajući se pritom na osnovno načelo etnografskoga bilježenja: *Ali neka nitko od čitalaca ne pomisli, da sam napisao ma što drugo, osim onoga što sam čuo pričati od naših otaca i vremešnih staraca kao pravu istinu.* I Toma Arciđakon iz Splita (1200-1268) u svojoj se *Historia Salonitana* odredio prema metodi: *Nos vero, ut in precedentibus, partim scripta, partim relata, partim opinionem sequentes, conemur exponere* ("mi ćemo, kao u prethodnome, pokušati izložiti dijelom ono što je napisano, dijelom pripovijedano, a dijelom kako mi sami vjerujemo da je bilo"). Pisao je o vjerovanjima i običajima povezanima s pomrčinom Mjeseca, opisivao Mongole koji su doprli do pred splitske zidove i donio zanimljive bilješke o njihovoj domovini, naseljima, izgledu, odjeći, oružju, prehrani. Mongole je u njihovoj postojbini 1245-1247. proučavao fra Giovanni da Piano del Carpine, prije no što je 1247. postao barskim nadbiskupom i napisao svoju *Ystoria Mongalorum.*

Bl. Augustin Kažotić (oko 1260-1323), jedan od najvažnijih zagrebačkih biskupa, izložio je 1320. u Avignonu na jednom savjetovanju o herezi svoje poglede na praznovjerje. Zapis izlaganja s naslovom *Incipiunt dicta doctorum theologie sacre pagine super questionibus de baptizatione ymaginum et aliarum superstitionum. Et primo fratris Augustini episcopi Zagabriensis...* ("Slijede izlaganja doktora svete teologije o pitanjima krštavanja slika i drugih praznovjerja. Prvo brata Augustina, zagrebačkoga biskupa...") mala je, ali prava kulturnoantropološka[2] studija.

Srednjovjekovnom su Hrvatskom kružile razne knjige u kojima su čitatelji mogli naći zanimljive, gotovo nevjerojatne podatke o dalekim i nepoznatim narodima. Takvih mjesta ima u srednjovjekovnim romanima, prevedenima s latinskoga, grčkoga i iz istočnojužnoslavenskih jezika, npr. u opisu Trojanskoga rata, u romansiranim biografijama Aleksandra Velikoga i Gauthama Buddhe (koji je postao kršćanskim svecem), pa u apokrifnim spisima, npr. u nastavku Djela apostolskih. Ozbiljniji čitatelj mogao je posegnuti u *Lucidar*, svojevrsni kompendij srednjovjekovnoga svjetovnog znanja koji je u 12. stoljeću napisao Honorije iz Augsburga, a u Hrvatskoj su kružila najmanje dva prijevoda s češkoga.

---

1 Autor namjerno upotrebljava pomalo arhaične riječi *puk, pučki,* izvedene iz praslavenskoga **pъlkъ*, koja ima etimološke veze npr. s njemačkim *Volk* (i engleski *folk*, odakle je izvedena riječ *folklor*), latinski *plebs* i sl., a ne *narod, narodni,* jer se ove upotrebljavaju u hrvatskome i u smislu *nacija, nacionalni.* Budući da se etnologija bavi i jednim i drugim, tj. "narodom" kao onim dijelom naroda koji čuva školom nepropisane kulturne obrasce, kao i "narodom" (= nacijom) kao što su npr. Hrvati, čini mu se korisno tu razliku izraziti i riječima. Ponegdje se to ipak ne može izbjeći, npr. u sintagmi *narodne pjesme* i sl.

2 Kulturna antropologija je, prema autorovu mišljenju, sestra-blizanka etnologije; dok etnologija pri proučavanju kulture stavlja naglasak na povijesno uvjetovane etničke značajke, kulturna antropologija se više okreće prema istraživanjima općeljudskih. Razlika je u postavljanju početnih pitanja, a ne u gradivu, pa čak niti u metodi. Jasna se granica među njima ne može potegnuti, i pitanje je bi li imalo smisla dijeliti ih u dva odvojena znanstvena područja.

DOBA OTKRIĆA

Rimokatolička se civilizacija potkraj srednjega vijeka suočila s potrebom da preispita cjelokupni europski svjetonazor. Promišlja se Čovjek i njegovo mjesto u vremenu i prostoru i ponovno otkrivaju antički mislitelji (humanizam), ponovno otkrivaju umjetnosti i vještine staroga Rima i Grčke (renesansa), korijeni kršćanskoga nauka (reformacija). Europljani su se uputili na otvoreno more i otkrili nepoznate zemlje. Zbroj svih tih otkrića zajedno (a ne samo nehotično otkriće Amerike 1492) preobrazio je Europu i izveo je iz srednjega u novi vijek.

I znanost je započela iznova. Ponovno se otkriva antička znanost, jer ono što je preko Scota, R. Bacona, Dalmate dospjelo do Descartesa i F. Bacona, Galileja, Kopernika i Kepplera, bilo je jako malo. Znanost je, stoga, još uvijek jedinstvena, bez specijaliziranih disciplina. Najznakovitije se može označiti ta značajka renesansne znanosti izrazom *enciklopedizam* (riječ *enciklopedija* iskovao je, uostalom, Zagrepčanin Pavao Skalić 1559). Otkriva se i povijest kao razumijevanje prošlih događaja, a ne samo kao kronološko nizanje podataka. Ozračje i značajke ovoga doba zahvaćaju, s gledišta povijesti etnologije, renesansu i ulaze u barok gdje se prožimlju s prosvjetiteljstvom.

Pradavni spoznajni "model", djelatan u opoziciji *mi–drugi*, plodan i u srednjem vijeku (*glagoljaši–latinaši*), sad će se izraziti kroz opreke *protestanti–katolici*, odnosno *katolici–protestanti*, a osobito *Hrvati–Turci*. U barokno će doba doći do izražaja i opreka *katolici–šizmatici*. Za ilustraciju je dosta navesti naslove nekoliko hrvatskih knjiga: *Razgovaranje meju Papistu i jednim Luteran* (Vlačić?, 1555), *Molitva suprotiva Turkom* (Marulić, oko 1500), *Razboji od Turaka* (Bratosaljić-Sasin, 1593), *Kamen pravi smutnje velike* (Kanižlić, 1780).

PRIMORSKA HRVATSKA

Još je uvijek nedovoljno procijenjen prilog Matije Vlačića/Flaciusa Illyricusa humanističkim znanostima. Svojom knjigom *Clavis scripturae sacrae* (Ključ Svetome pismu) Vlačić je suosnivač i klasik suvremene hermeneutike. Etnolozima je ostalo nepoznato da je Vlačić naučavao kako tumačenje starih tekstova ili prošlih stanja nije moguće ako se ne poznaju način govora (*ratio dicendi*) i način života (*ratio vivendi*) ljudi i vremena koji se žele tumačiti. To ga je dovelo do antropogeografskih studija u kojima mu je bilo manje stalo do neke apstraktne filološke discipline, a više do razumijevanja ljudi i njima suvremena života (*communis vita*). Vlačić ostaje velikim zadatkom europske etnologije.

I u domaćoj se znanosti javljaju novine. Ne piše se više samo o čudnim i nevjerojatnim pojavama iz dalekih zemalja, nego se opisuje život ljudi oko sebe. S jednom nogom još u srednjem vijeku napisao je Dujam Hranković *Brattiae insulae descriptio* (Opis

otoka Brača, 1405). Opisujući naseljavanje bjegunaca iz rimske Salone na Brač, pokušao je rekonstruirati njihov način života. Kako nije imao pravih izvora, jednostavno je opisao život Bračana svojega doba, vjerujući da se nije mnogo izmijenio u proteklih osam stoljeća. Filippo de Diversis de Quartigianis, *rector scholarum* u Dubrovniku, opisao je grad, njegove uredbe i običaje njegovih stanovnika tijekom godine, pri svadbi, smrti i pogrebu, u djelu *Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinem inclytae Civitatis Ragusii*... (Zdanja, uredbe i pohvalni običaji slavnoga grada Dubrovnika, 1440).

Juraj Šižgorić (1420-1509) opisao je u *De situ Illyriae et civitate Sibenici* (O položaju Ilirije i grada Šibenika, 1487), u poglavlju *De moribus quibusdam Sibenici* (O nekim šibenskim običajima) kako su Šibenčani preuzimali običaje od susjeda. Nabrojio je nekoliko poslovica, poslova, običaja, a osobito je zanimljiv njegov vrijednosni sud o elementima hrvatske pučke kulture: *Oštroumniji od njih* [tj. od poslovica] *ne čine mi se naime ni Solonovi zakoni, ni izreke Nume Pompilija, ni sami Pitagorini propisi.* Hrvatske su naricaljke *dirljivije od tužbalica Tetide i majke Eurijalove*..., svatovske su pjesme takve *kakve nismo čuli da je pjevao ni Katul ni Klaudijan*, a ljubavne *kakve bi jedva spjevao uglađeni Tibul ili nježni Propercije ili razbludni Likoridin Gal ili Sapfa s Lezbosa*. Šižgorić nije, doduše, uspoređivao ni oblike ni funkcije, nego samo vrijednosti. On predstavlja zagonetku: u doba kad je "Evropa gotovo pobenavila u oduševljenju i slavljenju grčko-rimskoga svijeta" (Antun Radić), pa su pojedinci čak i svoja prezimena latinizirali i tragali za korijenima u drevnome Rimu, Šižgorić je vrijednosti svoje hrvatske domovine, i to "prostoga puka", postavio iznad najviših dostignuća antike! Šižgorić je otkrio vrijednosti vlastite kulture, ili točnije: otkrio je *pučku kulturu*!

Posebno mjesto zauzima *Ribanje i ribarsko prigovaranje* Petra Hektorovića (1487--1572). Opisao je trodnevni izlet Hvarskim kanalom s ribarima Nikolom i Paskojem, kako su krenuli na more, sprave koje su sa sobom ponijeli, kako su se opskrbljivali, kako su si kratili vrijeme pripovijetkama, zagonetkama, pjesmama (s notama!), čitav izlet *pravom istinom onako kakov je bio, ne priloživ jednu rič najmanju*... Ovo djelo je u prvome redu intelektualna razbibriga bogatoga vlastelina zainteresirana za književnost. Napisao ga je prijatelju Jerolimu Bartučeviću, možda da mu prikaže egzotiku pučkoga života. No, u razgovor dvojice ribara upleo je dosta moraliziranja, što nije bilo namijenjeno prijateljima. Je li očekivao da će njegovo djelo naći puta u puk i odgojno djelovati? Bio bi to vrlo rani primjer prosvjetiteljstva. Na svaki način, *Ribanje* djeluje gotovo kao etnološka *case study*. Hektorović se ponio gotovo kao suvremeni *participant observer*.

U to su doba nastali prvi opisi Hrvata iseljenih u Italiju. Autori su Talijani. Roggero de Pazienza zapisao je 1497. u Pulji jednu hrvatsku pjesmu onako kako ju je čuo, iako nije razumio ni riječi. To je u nas poznata pjesma o *Janku vojvodi*. Seraphino Razzi opisao je u svojim *Viaggi* (Putopisi) kako je 1577. u Vastu i njegovoj okolici (tamo su u Molizama i danas tri hrvatska sela!) susreo hrvatske bjegunce te opisao neke njihove običaje i vjerovanja. Dobar opis seoskoga života u Istri pružio je 1645. Giacomo Filippo Tommasini iz Kopra u svojim *Commentarii storico-geografici della Provinzia dell' Istria* (Povijesno-zemljopisni prikaz provincije Istre).

I u hrvatskoj beletristici onoga doba ima dosta podataka o životu običnih ljudi. U njoj se odražava ne samo vrijeme nego i kulturni okoliš u kojemu je nastajala. Marko Marulić (1450-1524) opisao je npr. u *Juditi* (1501) borbe koje su Židovi vodili protiv svojih neprijatelja, opisujući zapravo kako su se Hrvati njegova doba borili s Turcima. Mavro Vetranović-Čavčić (1482/3-1576) opisao je Židove u Abramovo doba kao njemu dobro poznate transhumantne Vlahe u dubrovačkom zaleđu, a u božićnoj je igri *Od poroda Jezusova* stavio pastirima u usta božićni pozdrav naših *polaznika*. Petar Zoranić (1508-1550?) opisao je u romanu *Planine* (1536) život seljaka u zadarskom zaleđu, postavljanje majskoga drva, način pjevanja uz pratnju gusala, pojedina vjerovanja i sl. Antun Bratosaljić-Sasin (1518-1595) uveo je u maskeratu *Mužika od crevljara* pučke maske, kao npr. *Bembelja* koji je još u 19. stoljeću uveseljavao stanovnike dubrovačkoga predgrađa.

U brojnim djelima od Marina Držića (1508-1567) do Ivana Gundulića (1589-1638) likovi se određuju oprekama kulturnih značajki pojedinih društvenih slojeva. Najčešće se suočavaju dva svijeta, idilični vila i realni "vlašića", transhumantnih stočara u dalmatinskome zaleđu (iako ima i drugih, npr. *vlastelin–trgovac*, *vlašić–Primorac* i sl.). Stvoren je model u kojemu dramsku napetost nosi opreka između idiličnoga i realnoga svijeta, izražena u govoru, načinu izražavanja, etnografskim značajkama:

Realni svijet:	Idilični svijet:
= svijet *Vlašića*,	= svijet *Vila*,
transhumantnih stočara;	hrvatskih muza;
pučki govor,	*Dubrava*
etnografske značajke	(Arcadia slavica)

U *Dubravi* nastaje novi, *slovinski* (hrvatski) mitski svijet. Vile dobivaju svoja imena, izmišljaju se novi hrvatski bogovi (npr. *Slovan*, *Davor*, *Lero*). Zbilo se nešto za Europu nečuveno: dok su svi "pobenavili" za grčko-rimskom mitologijom, Hrvati stvaraju vlastitu, *slovinsku*, pa makar ju morali tek izmisliti.

U povijesnim se djelima posebna pozornost posvećivala problemu podrijetla Hrvata i kulturnome kontinuitetu. Hranković je vidio u stanovnicima otoka Brača pohrvaćene potomke građana rimske Salone, kulturom različite od novopridošlih slavenskih barbara. Ilija i Ludovik Crijević naglašavali su početkom 16. stoljeća kontinuitet romanskoga jezika i kulture u Dubrovniku. Šižgorić je pak, uvjeren u hrvatstvo Ilira, opisao drevni Ilirik koji da se protezao od Furlanije do Crnoga mora. Njegovu je misao prihvatio Vinko Pribojević i razradio u učenome govoru, održanom 1525. u Hvaru i objavljenom 1532. kao *De origine succesibusque Slavorum* (O izvorima i uspjesima Slavena). Povezao je podrijetlo Ilira/Slavena s nastankom naroda opisanim u biblijskoj Knjizi postanka. Tiras, jedan od Jafetovih sinova, bio bi praotac Tračana koji su, dakako, bili Slaveni. I ostali staroeuropski narodi izvan Rimskoga Imperija, poput Gota, Vandala, Ilira, starih Makedonaca, pa čak i Amazonki, bijahu Slaveni. Slaveni su tako u Pribojevića narasli do jednoga od najvećih i najslavnijih naroda drevne starine. Današnji pak slavenski narodi potječu svi iz Ilirika, što potkrepljuje legenda o trojici braće Čehu, Lehu i Rusu.

Ovo pretjerivanje imalo je odjeka. Hektorović je pisao da je hrvatski jezik najveći na svijetu (i ruski mu je samo dijalekt hrvatskoga); Juraj Baraković (1548-1628) sve je prebacio u mitologiju i ispjesnio Neptunu sina *Slovana*, praoca Slavena; Jakov Armolušić (1608-1665) još je 1643. znao da Amazonke *slovinskoga bihu roda*; Jeronim Kavanjin (1641-1714) spominjao je braću *Čeka, Leka* i *Ruša*. Najpoznatijim je ipak postao Mavro Orbini svojim djelom *Il regno degli Slavi...* (Slavensko kraljevstvo, 1601). Njime su hrvatske hipoteze i argumenti o slavenskoj pradomovini na Jadranu, kao i njihova izmišljena slavna povijest, postali poznati diljem Europe. Tek je Ivan Lučić udario temelje kritičkoj hrvatskoj historiografiji svojim djelom *De regno Dalmatiae et Croatiae* (O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske, 1666).

KOPNENA HRVATSKA

Tijekom borbi s Turcima propala je gotovo sva pisana baština sjeverno od Velebita. Dobiva se dojam da se kopnena Hrvatska tek potkraj 16. stoljeća priključila kulturnim zbivanjima na hrvatskome jugu, no uskoro će ga premašiti i postati središtem hrvatske kulture.

Nastala su razmjerno malobrojna, ali vrlo važna djela s etnografskim značajkama. Kranjac Johann Weikhard Valvasor unio je u svoju *Die Ehre des Herzogthums Krain* (Slava vojvodine Kranjske, 1689) sjajne opise života Hrvata u sjevernoj Istri, Rijeci, Senju i Žumberku. Pritom mu je znatnu pomoć pružio učenik i suradnik Senjanin Pavao Ritter-Vitezović (1652-1713). Vitezović je i sam pokušao npr. pridonijeti rekonstrukciji prahrvatske mitologije, opisujući ivanjske običaje i proglašavajući usklik *lado* u pripjevu ivanjskih pjesama imenom prahrvatskoga boga. Adam Baltazar Krčelić (1715-1778) donio je u *Annuae sive Historia* zanimljiva zapažanja o svakidašnjem životu. Opisao je prilično opširno vjerovanja o vampirima u istočnoj Ugarskoj, razne natprirodne pojave (od kojih je neke protumačio kao pikantne prijevare), zabave u građanskim i plemićkim krugovima. Pavlin Josip Bedeković (1688-1760) sastavio je u *Natale solum magni Ecclesiae doctoris sancti Hieronymi...* (Domovina velikoga crkvenog učitelja sv. Jeronima, 1752) opsežnu monografiju Međimurja u kojoj je opisao Međimurce i njihov život. Posebice je zanimljiv njegov prikaz praslavenske mitologije. I Vitezović i Bedeković upotrijebili su narodne pjesme kao povijesne dokumente za rekonstrukciju starijih stanja. Bogata, uglavnom rukopisna homiletička književnost još je etnološki posve neistražena. Valja spomenuti barem Jurja Habdelića (1609-1678) i Jurja Muliha (1694-1754) koji su svoje propovijedi ispunili brojnim primjerima iz konkretne svakidašnjice. Važan su izvor za povijesnu etnologiju vrsni rječnici, npr. *Gazophylacium* Ivana Belostenca (prije 1675), *Dizionario Italiano-Latino-Illirico* Ardelia Della Belle (1728) i drugi.

Izdvojiti treba Jurja Križanića (1618-1683). Interniran u sibirskom Tobolsku, napisao je brojna djela koja su, međutim, sva ostala u rukopisu i stoga bez odjeka. Etnografski je zanimljiva *Politika*, djelo u kojemu je ruskome caru opisivao stanje u njegovoj državi i nudio prijedloge za poboljšavanje. U *De providentia Divina* (O božanskoj providnosti) razmišljao je o načelima povijesnoga razvoja (kružnoga kretanja, vječnoga napretka i Božje providnosti).

HRVATI U STRANOME SVIJETU

I hrvatski su putnici i misionari posredovali Europi spoznaje o egzotičnim zemljama. Osobito to vrijedi za muslimanski svijet do kojega su imali pristup kao trgovci (Dubrovčani) ili susjedi (poslanici, zarobljenici). Ovom će prilikom biti dosta samo spomenuti njihova imena. To su bili npr. Feliks Petančić (oko 1455 – oko 1517), najugledniji turkolog svojega doba, Nikola Dimitrović (1510-1553) koji je u pismu Nikoli Nalješkoviću duhovito opisao Aleksandrijce, Bartol Đurđević (1506 – iza 1566) koji je deset godina putovao Turskim Carstvom, a zatim Juraj Hus (?-?).

Korčulanin Vinko Paletin (1508-1575/80), dospjevši na Antile i vidjevši na tamošnjim reljefima neke znakove i likove te ih povezavši s legendama mjesnoga stanovništva, došao je do zaključka da su Yukatan naselili već Kartažani, pa stoga Španjolci, kao nasljednici Rimskoga Carstva, nisu osvajači, nego samo uzimaju u posjed svoju baštinu. U Indiji i Tibetu boravio je misionar Nikola Ratkaj (1601--1662), a Ivan Ratkaj (oko 1647-1683) dospio je 1680. u Tarahumaru u Meksiku. Varaždinac Ferdinand Konšćak (Fernando Consag, 1703-1759) proboravio je gotovo tri desetljeća među Cochimie Indijancima na poluotoku Baja California i ostavio opsežne i vrijedne bilješke o njihovu jeziku i životu.

PROSVJETITELJSTVO

*P*rosvjetiteljska nastojanja dolaze u Hrvatskoj do izražaja u doba Marije Terezije i Josipa II. U to doba austrijske i mletačke vlasti, nakon što su uspješno potisnule Turke iz Slavonije i Dalmacije, nastoje urediti oslobođena područja. Da bi se to moglo provesti, bilo je potrebno steći uvid u realno stanje. Sastavljaju se razni topografskostatistički pregledi i opisi.

Odmah nakon pobjede kod Beča 1683. sastavio je Kasimir Freschott *Memorie historiche e geografiche della Dalmazia...* (Povijesne i zemljopisne bilješke o Dalmaciji), objavljene 1688. i kao *Des Königreiches Dalmatien historische und geographische Beschreibung...* Mletački providur za Dalmaciju Giacomo Baldù složio je izvješće objavljeno 1748. kao *Bericht von dem Zustande der Provinzen Dalmatien und Albanien an die Sindici inquisitori von Dalmatien* (Izvješće o stanju u provincijama Dalmacije i Albanije...). Baldù je naglasio razliku u karakteru između marljivih i mirnih Primoraca koji uzgajaju masline, lozu, bademe, smokve i marasku te lijenih i uz stare običaje vezanih Morlaka (transhumantnih stočara) koji se stalno sele, a prehranjuju se mlijekom i prosenom kašom. Petar Babić/Nutrizio-Grisogono iscrpno je opisao stanje i život u Dalmaciji u djelima *Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia* (Razmišljanja o sadašnjim prilikama u Dalmaciji, 1775) i *Notizie per servire alla storia naturale della Dalmazia* (Bilješke u korist prirodnoj povijesti Dalmacije, posebice u četvrtoj knjizi *Dell' aria e degl' uomini* [O zraku i o ljudima],

1780). Grgur Stratico sastavio je 1783. opis Dalmacije: *Sistema regolativo della veneta provinzia della Dalmazia* (rkp.).

Jedan od najpoznatijih autora koji su se u 18. stoljeću bavili Dalmacijom bio je Alberto Fortis (1741-1803). Rezultate s 12 putovanja u rasponu od 20 godina objavio je u *Viaggio in Dalmazia* (Putovanje u Dalmaciju, 1774). U poglavlju *De' costumi de' Morlacchi* (O običajima Morlaka, I:43-94) iznio je mnoge važne etnografske bilješke o stanovništvu unutarnjega dijela Dalmacije. Ono je već 1775. bilo prevedeno na njemački kao *Die Sitten der Morlacken*, a iduće godine i čitava knjiga kao *Die Reise in Dalmatien*; 1778. izišao je engleski, a 1788. francuski prijevod. Jedva 22-godišnji Ivan Lovrić iz Sinja (1754-1777) žestoko je napao Fortisa u *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del Signor Abate Alberto Fortis...* (Opažanja Ivana Lovrića o raznim dijelovima Putovanja u Dalmaciju gospodina opata Alberta Fortisa..., 1776). Iako u ponečemu jednostrani i nepravedni, *Osservazioni* su dobra dopuna *Viaggia*.

S Hrvatima u ugarskim županijama (sjeverno od Drave) pozabavio se usput Slovak Matej Bél/Belius (1684-1749) u *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (Povijesno-zemljopisne bilješke o novoj Ugarskoj). Opisao je svih 48 županija, pojedine narode koji su ih nastavali i način njihova života. Krčelić je 1770. objavio *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae Praeliminares* (Prethodne bilješke o kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji) u kojima je mnogo prostora (str. 401-485) posvetio iscrpnome, etnografski važnom opisu ondašnje Hrvatske.

Prilike u Slavoniji opisali su Taube, Piller i Mitterpacher. Bečanin Friedrich Wilchelm Taube proputovao je 1776/7. Slavoniju i objavio 1777. djelo *Historisch-geographischę Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthums Syrmien...* (Povijesno-zemljopisni opis kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema) u kojemu je opisao Slavoniju kao zaostalo, gotovo divlje područje. Peštanski profesori Matija Piller (1733-1788) i Ludwig Mitterpacher (podrijetlom Istranin, 1734-1814) proputovali su, po narudžbi bečke vlade, Slavoniju i objavili 1783. *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam...* (Put po slavonskoj provinciji Požegi) s brojnim dragocjenim etnografskim bilješkama. Bretonac Belsazar Hacquet (1739/40-1815), kirurg u Idrijskom rudniku, opisao je u *Abbildung und Beschreibung der südwest– und östlichen Wenden, Illyrier und Slawen* (Slika i opis jugozapadnih i istočnih Slovenaca, Ilira i Slavena, I-V: 1801-1808) južnoslavensko stanovništvo Monarhije.

Vlasti su radile i na promicanju novih agrotehničkih postupaka. U Splitu se 1767. osnovalo Gospodarsko društvo (*Società economica*) koje je 1795. izdalo *Nauk za težake*. U Zadru je s istim ciljem 1787. osnovana *Società Economico-Letteraria* s podružnicama u Splitu, Trogiru i Hvaru. Objavljivale su se brojne knjige, pretežito prijevodi ili prerade stranih priručnika. Tako je npr. Josip Pavišević objavio 1765. *Brevis instructio moros transplantandi, purgandi et alendi* (Kratak naputak za presađivanje, čišćenje i prehranjivanje dudova); Ignac Jablanck 1772. *Priručnu knjigu za slavonsku seljansku mladež učiti u dobro nagrađenom poljskom rađenju...*; Karlo Szolengy 1768. *Kratek navuk ili vupućenje, kak dudovo belo drvo zasaditi i črveki svilu delajući hraniti se moreju*; Matija Antun Relković (1732-1798) 1771. *Razloženje svrhu plodenja i pripaše ovaca s jednim nadometkom od sijanja i timarenja duhana* i 1776. *Pravu i pomljivo ispisanu ovčarnicu*, a njegov sin Josip Stjepan Reljković (1754-1801) 1796. *Kućnik, što svakoga miseca priko godine u polju, u brdu, u bašći, oko marve i živadi, oko kuće i u kući činiti, i kako zdravlje razložno uzdržati ima....*

Najpoznatije djelo te vrste svakako je *Satir iliti divji čovik* M. A. Relkovića. Relković je bio kapetan u Babogredskoj kumpaniji i dobro mu je bio poznat život Slavonaca. Sedmogodišnji rat proveo je u njemačkim zemljama i vidio kako je tamo zemljoradnja mnogo razvijenija, što ga je navelo da 1762. napiše *Satir*. Opisao je kako je Slavonac u šumi naišao na divljega čovjeka, Satira, koji mu je zorno orisao njegov naopako vođen život i poučio ga kako da ga popravi. Knjiga je bila iznimno dobro prihvaćena i još danas žive u puku pojedine uzrečice iz *Satira*. Bila je prevedena i na srpski i izdana 1793. i 1803. Sedamnaest godina kasnije objavio je drugu verziju. Razlikuje se od prve u tome što je nadopisan drugi susret istih junaka, no sada Slavonac pripovijeda Satiru

što se sve u međuvremenu učinilo i poboljšalo. Relković je pravi prosvjetitelj, a njegovo djelo bogat rudnik etnografskih podataka. No, njegov pristup nije etnološki, motivacija mu uopće nije bila znanstvena.

Na kraju treba spomenuti pučki prosvjetiteljski pregled hrvatske povijesti. To je *Razgovor ugodni naroda Slovinskoga* (1756) Andrije Kačića-Miošića (1704-1760). Pojedini su dijelovi pisani poput narodnih junačkih pjesama, pa su se lako pamtili i prenosili. Namjera mu je bila poučiti narod o njegovoj povijesti i osvijestiti ga pred očekivani ustanak protiv Turaka. Budući da je Kačić stavio naglasak na junake koji su bili poznati dalmatinskim i bosansko-hercegovačkim Hrvatima, za panonske je Hrvate Mirko Pavić ispjevao dodatna pjevanja pod naslovom *Nadodanje glavni događaja Razgovoru ugodnomu naroda Slovinskoga* (1768). *Razgovor ugodni* bio je već 1761. preveden na bugarski, a 1818. na srpski. Pojedina pjevanja ušla su kao "narodna" u neke pjesmarice, npr. u Herderov *Stimmen der Völker in Liedern* (Glasovi narodâ u pjesmama, 1778-1779).

Potkraj stoljeća javio se vrijednim etnografskim prilozima isusovac Martin Sabolović (1730-1801). Dopisivao se s lužičkim učenjakom Karlom Gottlobom Antonom (1751-1818) koji je njegove primjedbe uvrstio 1789. u drugo izdanje svoje *Erste Linien eines Versuches über der Alten Slawen Ursprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntnisse* (Prve crte pokušaja o izvoru, ponašanju, običajima, mnijenjima i znanjima Slavena). Sabolović mu je slao podatke o izgledu sela, načinu života, običajima, plesanju kola; poslao mu je čak crtež pluga sa svom nomenklaturom!

NOVA ZNANOST: ETNOLOGIJA

Tek je romantika krajem 18. stoljeća postavila pitanja o kulturi "prostoga" puka (naroda; v. bilj.[1]) u svoj svjetonazor kao jednakovrijedna ostalima i time omogućila konstituiranje znanosti o njoj. Prvi je, izgleda, upotrijebio riječ "etnologija" i odredio joj značenje slovački isusovac Adam Franjo Kollár (1723-1783) u svojim *Historiae iurisque publici regni Ungariae amoenitates* (Raskoš povijesti i javnoga prava ugarskoga kraljevstva, Beč 1783). On je u djelima, u kojima se naslanjao na Matiju Bela, prikazivao povijest tadašnje Ugarske i njezinih naroda, dakle povijest široko shvaćena panonskog prostora. Povodeći se za Hrvatima koji su tvrdili da su autohtoni u svojoj domovini, Kollár je slovačkome narodu tražio korijene u prastanovnicima Panonije.

Za tu vrstu intelektualne djelatnosti izmislio je riječ "etnologija" i odredio je riječima: "Etnologija je znanje o plemenima i narodima, odnosno ona je to što tankoćutni učeni muževi istražuju o izvorima, jezicima, običajima i uredbama, te konačno o smještaju njihovih starih postojbina, kako bi mogla donositi ispravne sudove o plemenima i narodima svojega doba". (*Ethnologia... est notitia gentium populorumque, sive id est doctorum hominum fluidum, quo in variarum gentium origines, idiomata, mores, atque instituta, ac denique patriam vetustasque sedes eo consilio inquirunt, ut de gentibus populisque sui aevi rectius judicium ferre possint*). Etnologiju je, dakle, odredio kao disciplinu koja se bavi etnogenetskim procesima europskih naroda, proučavajući etničke značajke njihovih predajnih kultura. Četiri godine kasnije, 1787., A. C. Chavannes odredio je etnologiju kao granu antropologije kojoj je zadatak proučavati kako se razvija ljudska kultura postupno, korak po korak, preko pojedinih stupnjeva civilizacije. Ova definicija ne obuhvaća etničke značajke pojedinih naroda, nego traga za uni-

verzalnim značajkama zajedničkima čitavom čovječanstvu i za zakonima njihova razvoja. Ova "zapadnoeuropska" etnologija razvit će se u posve samostalnu granu znanosti; ona utire put evolucionizmu i udara temelje izvaneuropskoj etnologiji te stoji u uskome doticaju sa sociologijom i antropologijom. Kollárova "panonska" etnologija (bliža kasnijoj kulturnopovijesnoj) utekla se pred prijetnjom utapanja u domoznanstvu pod skute nacionalnim filologijama.

Hrvatska će znanost prihvatiti Kollárovo shvaćanje. To je prvi učinio Matija Petar Katančić (1750-1825).

Matija Petar Katančić (Valpovo 1750 – Budim 1825) stupio je u franjevački red, a studij zaključio 1779. u Budimu gdje je prikupio *plura antiquitatis monumenta* (mnoge spomenike starina) i naučio mnogošta *in re antiquaria* te postao gimnazijskim nastavnikom u Osijeku. Tamo je završio veću studiju pod naslovom *De Istro eiusque adcolis commentatio*... (Opis Dunava i stanovnika njegovih obala), zatim bio 1788. premješten u Zagreb gdje je objavio *In veterem Croatorum patriam indagatio philologica* (Filološko istraživanje o staroj domovini Hrvata, 1790), *Fructus auctumnales* (Jesenski plodovi, 1791) i *Specimen Philologiae et Geographiae Pannoniorum*... (Ogled jezikoslovlja i zemljopisa Panonaca, 1795). Konačno je 1795. postao profesorom Peštanskoga sveučilišta za starinoslovlje i numizmatiku. U Budimu je 1798. izdao *De Istro*..., a u osami svoje ćelije, iz koje nakon 1800. nije izlazio, dovršio (uz druga djela) *De poësi Illyrica libellus ad leges aestheticae exactus* (Knjižica o ilirskomu pjesništvu, izložena po zakonima estetike, 1817). Njegove je rukopise, koji su sadržavali *multasque praeclaras ad illustrandam veteris aevi Geographiam et Ethnologiam observationes* (mnoga i bistra zemljopisna i etnološka zapažanja za osvjetljavanje staroga doba) preuzelo 1810. peštansko sveučilište.

U predgovoru knjizi *Specimen philologiae*... dao je zanimljivu klasifikaciju humanističkih znanosti u kojoj se na lingvistiku (linguae ratio) najuže nadovezuje *Ethnologia, sive gentium ac populorum notitia; quae originem, fata, sedes, migrationes gentis pertractet* (etnologija, odnosno znanje o plemenima i narodima; koja istražuje izvore, sudbine, sjedišta i seobe plemena; Katančićeva je ovisnost o Kollaru jasno vidljiva). Svoje promašene etimološke izvode, s pomoću kojih je htio hrvatski jezik izvesti iz ilirskoga, pokušao je potkrijepiti etnološkim istraživanjima kojima je dokazivao kulturni kontinuitet od Ilira i Tračana do svojih vremena. Njegova razmišljanja o povijesti pojedinih elemenata pučke kulture u djelima *In veterem Croatorum patriam indagatio philologica, Specimen Philologiae, De Istro*... te u pjesmi *Satir od kola sudi* (u *Fructus auctumnales*) prve su znanstveno utemeljene etnološke studije u nas. Ponovno ih je sažeo u *De poësi Illyrica libellus*... (objavljeno tek 1945). Uspoređivao je recentnu pučku poeziju, glazbala i glazbovanje južnih Slavena s vijestima helenskih pisaca o umjetnosti drevnih balkanskih naroda. Gusle su mu Anakreontovo glazbalo, deseterac ništa drugo doli po dva spojena starogrčka peterca. I kolo je izvodio, Relkoviću usprkos, iz plesova i glazbe predmnijevanih slavenskih predaka, Dardanaca i Tračana.

Za razliku od prosvjetitelja Relkovića, koji je u kulturi hrvatskoga puka vidio samo moralne i gospodarske vrijednosti, Katančić vidi emocionalne, estetske i dokumentarne, a ovo posljednje legitimira etnologiju kao povijesnu znanost. Katančić je oblikovao svoj etnološki pristup samostalno, a od Kollára je tek preuzeo ime za znanstvenu djelatnost kojom se bavio.

Svakako valja spomenuti Katančićeva suvremenika, donjoaustrijskoga Hrvata Ivana Filipa Vezdina (1748.-1806), iako se nije bavio hrvatskom etnologijom. Od 1776-1789. boravio je u Indiji (na području današnje Kerale); nakon povratka u Europu objavljivao je, pod redovničkim imenom Paulinus a sancto Bartholomaeo, svoje radove kojima je utemeljio europsku indologiju. Njegove su lingvističke rasprave prve argumentirane studije o srodnosti indoeuropskih jezika, a objavio je i prvu gramatiku sanskrta. *Systema brahmanicum liturgicum, mythologicum, civile*..., (Brahmanski liturgijski, mitološki, civilni... sustav, 1791) njegovo je najznačajnije djelo i predstavlja kompendij čitava dotadašnjeg europskog znanja o dalekoj Indiji. U svoja je djela o indijskoj kulturi unosio brojna etnološka zapažanja.

HRVATSKI PREPOROD I ETNOLOŠKA MISAO

Romantika je otkrila narod kao predmet znanosti, ali i politike. U Hrvata se to odrazilo već u ilirskom pokretu. Prethodile su mu političke promjene: ukinute su Mletačka (1797) i Dubrovačka (1808) Republika, a Hrvatska južno od Save privremeno je (do 1813) ušla u sastav Napoleonovih Ilirskih provincija. Kao odjek na zbivanja u zapadnoj Europi i u srednjoeuropskih se naroda budila nacionalna svijest. Zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac pokrenuo je, u suradnji sa Slovencem Jernejem Kopitarom (cenzor za slavenske jezike u Beču) i Slovakom Jozefom Dobrovskim ("otac slavistike") akciju za prikupljanje narodnih pjesama. U lipnju 1813. razaslao je svećenstvu svoje biskupije okružnicu na latinskome (objavljena 1837. na hrvatskome u *Danici*) kojom ga poziva da prikuplja *sve horvatskoga i slavonskoga narěčja proizvode, iz kojih se bogatstvo i narav jezika poznati može.* Bio je to prvi organizirani folkloristički pothvat u Hrvata. Okružnica nije ostala bez odziva i njoj zahvaljujemo nekoliko vrlo vrijednih zbirki pjesama. Uopće je jednom od značajki toga doba bilo prikupljanje pjesama: gotovo svatko je od "iliraca" skupljao svoju zbirku.

Istodobno je fra Grgur Čevapović (1786-1830), autor posljednjega baroknog crkvenog prikazanja, i dalje djelovao na tragu Kollára i Katančića. Njegovo još uvijek latinski pisano djelo o franjevačkoj provinciji sv. Ivana Kapistranskoga *Recensio observantis minorum provinciae S. Ioann. a Capistrano, per Hung. Austr. inf. et Slavon. extensae* (Prikaz franjevačke opservantske provincije sv. Ivana Kapistranskoga, koja se proteže Ugarskom, Donjom Austrijom i Slavonijom) ima podnaslov *Commentariis ethnol. philol. statist. geogr. hist. illustrata* (Ilustrirana etnološkim, filološkim, statističkim, zemljopisnim, povijesnim komentarima). Njegovi *commentarii ethnologici* ne odnose se, međutim, na opise života (koje je preuzimao od L. Nagya, J. C. Engela, K. B. Hietzingera, te Taubea, Pillera i Mitterpachera); to je za nj bila statistika i topografija. Etnologiju je definirao, poput Katančića, kao znanost o podrijetlu i međusobnoj srodnosti naroda. Čevapović, koji se bavio i pravopisnim pitanjima, umro je u Budimu 1830., a znakovit je slučaj htio da je iste godine u Pešti Gaj napisao svoju *Kratku osnovu horvatsko-slavenskoga pravopisanja*.

Ilirski je pokret dobio na zamahu 1835. Gajevim pokretanjem *Novina Horvatskih* (s književnim prilogom *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, od 1836. *Danica Ilirska*). Ljudevit Gaj (1809-1872) već kao gimnazijalac počeo je zapisivati pučku predaju iz krapinske okolice (osobito onu o tri brata, Čehu, Lehu i Mehu). Iz toga je doba i njegova upitnica od 73 pitanja o povijesnoj predaji, toponimima, nadimcima, narodnim imenima za biljke, mjesece, zvijezde, o poslovicama, pjesmama, ali sve je još bez pravoga koncepta. Kasnije, kao politički vođa, nije više imao vremena baviti se istraživanjima, no poticao je kao glavni urednik *Danice* druge na rad. Sam je objavio u *Danici* nekoliko teorijskih članaka o slavenskim narodima i slavenskom pučkom pjesništvu.

Dragutin Rakovac (1813-1854) osnovao je 1841. *Horvatsko-slavonsko gospodarsko društvo*, te 1842. *Gospodarski list.* Taj je časopis ne samo odigrao važnu ulogu u prosvjećivanju hrvatskoga seljaka, nego je donosio i etnografske podatke. Godine 1842. osnovana je *Matica ilirska, pa su* Rakovac, Ljudevit Vukotinović i Stanko Vraz pokrenuli u njezinu okrilju časopis *Kolo,* s podnaslovom *Članci za umjetnost, literaturu i narodni život.* Budući da je *Kolo* doista objavljivalo brojne članke etnološkoga značaja hrvatskih, pa i slovenskih autora, postalo je prvim (i) etnološkim časopisom u Hrvata. U njemu su objavljivali Luka Ilić-Oriovčanin, Matija Majar, Ilija Jukić i, naravno, Vraz sam.

Jakob Fraß (1810-1851), Slovenac iz Štajerske, upoznao je 1833. Gaja i oduševio se ilirskim pokretom. Pohrvatio je svoje ime u Stanko Vraz, preselio se u Zagreb i postao jednim od stupova pokreta. Zajedno s ukrajinskim slavistom I. I. Sreznjewskim poduzeo je studijsko putovanje slovenskim zemljama s kojega se javljao etnološki vri-

jednim prilozima. Kao urednik *Kola* upućivao je druge u skupljački rad, pisao osvrte i kritike. Svojim je nazorima Vraz, iako vrlo kritičan, ipak bio romantički oduševljen poklonik "proizvoda narodne duše". Proučavajući kulturu južnoslavenskih naroda, nestat će među njima, nadao se, nerazumijevanja koje je već tada bilo lako uočljivo. A za taj posao da su najprikladnije narodne pjesme, *budući da su one (tako rekuć) na površju narodnih dragocijenosti položene.* Vraz je upotrebljavao riječi poput *etnografija, etnologija, narodoslovlje.* Predmet je etnologiji narodni život (usp. podnaslov *Kola*). Jasno je razlikovao etnografsku istraživačku djelatnost od kasnijega znanstvenoga proučavanja. Tako je npr. Kukuljevićevu zbirku narodnih pjesama preporučio *gospodi etnologom* na daljnju obradbu.

Luka Ilić-Oriovčanin (1817-1878) skupljao je po Slavoniji pjesme i zapisivao običaje i vjerovanja te ih još kao student objavljivao u *Danici* i *Kolu*, a 1846. objedinio ih je u knjizi *Narodni slavonski običaji*. Nastojao je pojedinim običajima dokazati duboku starinu, uspoređujući ih s običajima drugih slavenskih naroda, pa čak i Indijaca. Imponiraju izvori koje navodi. Spominje Prokopija iz Cezareje, Tiethmara, Helmolda, Adama Bremenskoga, A. Guagninija, B. A. Balbina, K. G. Antona, J. Kollára, P. J. Šafárika, pa čak i Vezdina. U stvarnosti se, međutim, njegova lektira svela uglavnom na *Slava Bohyne* (Boginja Slava, 1839) Jána Kollára. Usprkos tome, knjiga *Narodni slavonski običaji* prva je široko zasnovana poredbena etnološka studija u nas.

Od ostalih "iliraca" treba spomenuti Matiju Mažuranića, čiji je *Put u Bosnu* oveća kulturnoantropološka studija bosanskoga društva prve polovice 19. stoljeća, pa Šibenčanina Nikolu Tommasea (1802-1874) koji je u Italiji objavljivao prijevode hrvatskih narodnih pjesama, Splićanina Francesca Carraru (1812-1854) koji je Tommaseu slao pjesme a sam napisao vrijednu monografiju *La Dalmazia descritta* (Opisana Dalmacija, 1846) s obiljem etnografskih podataka, pa Hvaranina Šimu Ljubića (ravnatelja Arheološkoga muzeja u Zagrebu) i njegovu kompilaciju *Običaji kod Morlakah u Dalmaciji* (1846). Slovenac Jakov Volčič (1815-1888), svećenik u hrvatskoj Istri, jedan od malobrojnih tamošnjih pristaša "iliraca", prikupljao je pjesme, opisivao običaje i druge etnografske pojave. Lingvist Fran Kurelac (1811-1874) posjetio je 1846. i 1848. zapadnougarske (Gradišćanske) Hrvate. Većina njegovih bilježaka je propala, a zbirku pjesama objavio je 1871. pod naslovom *Jačke ili narodne pěsme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po županijah šoprunskoj, mošonskoj i želěznoj na Ugrih*.

Izvan ilirske struje ostao je Hvaranin Petar Nižetić/Niseteo (1774-1866). Njegovo veliko djelo *Notizie raccolte e memorie compilate per servire alla storia della Dalmazia per l'epoca dei Pelasghi e dei Greci* (Prikupljene i sabrane bilješke za povijest Dalmacije u doba Pelazga i Grka) ostalo je u rukopisu. Uspoređivao je južne Slavene sa zapadnima i istočnima, ali i sa starim Ilirima, Grcima, Rimljanima i Židovima. Nastojao je otkriti podrijetlo pojedinih naroda i njihovu međusobnu srodnost. Skupljao je tragove kojima je pokušao potvrditi da su naši običaji jednaki onima najdublje starine. No, za razliku od Katančića, Čevapovića i drugih suvremenika, upozoravao je da se (kulturna) povijest naroda mora odvojiti od njegove jezične povijesti: *importa separare la storia della lingua dalla storia della nazione* (važno je odvojiti povijest jezika od povijesti naroda, 1846). Stoga kulturni kontinuitet, kakav je dokazao Katančić, ne znači još i etnički, odnosno jezični kontinuitet. Proučavajući pojedine kulturne elemente (plesove, športske igre, običaje, vjerovanja) došao je do zaključka da je dio kulturnoga sadržaja u nas predslavenskoga podrijetla.

Svoju znanstvenu djelatnost započeo je u doba ilirizma i Ivan Kukuljević-Sakcinski (1816-1889). U zagrebačkom časopisu *Luna* objavio je 1843. članak o kolu: *Der Kolo-Tanz* (Kolo), a u *Danici* 1845. *Pirni običaji okolo Senja* i 1846. članak o vilama koji je 1851. uklopio u rad *Bajoslovje i crkva*.

Uvođenjem apsolutizma godine 1849. bila se prekinula sva politička i veći dio kulturne djelatnosti u Hrvatskoj. Stanko Vraz je umro 1851., a *Kolo* prestalo izlaziti 1853. Djelatnost na polju povijesnih znanosti uspio je organizirati Ivan Kukuljević. Već 1851. osnovao je *Društvo za pověstnicu jugoslavensku i starine*, a 1852. časopis *Arkiv za pověstnicu jugoslavensku*. Bio je to pravi znanstveni časopis koji se bavio političkom poviješću, arheologijom, poviješću umjetnosti, sfragistikom, numizmatikom, paleografijom

i dokumentalistikom. Nemalen dio bio je posvećen etnologiji. Već u prvome broju objavio je *Pitanja* od kojih su neka bila posvećena životu i kulturi običnih ljudi. Dosta pozornosti posvetio je Hrvatima u dijaspori. U talijanskim je arhivima tragao za podacima o tamo naseljenim Hrvatima, a sam je obišao hrvatska naselja u zapadnoj Ugarskoj, Donjoj Austriji i Moravskoj.

Gospodarski list je i dalje izlazio. Društvo je 1850. pokrenulo anketu o "patriarkalnom" životu (obiteljskim zadrugama) i objavilo 44 odgovora koji omogućuju dobar uvid i u strukturu seljačke obitelji nakon ukinuća kmetstva 1848., i u način razmišljanja ondašnje hrvatske inteligencije o seljaštvu. Jedan od prinosnika, Ognjeslav Utješenović-Ostrožinski (1817-1890), sastavio je na to studiju pod naslovom *Die Haus--Communionen der Südslaven.* (Kućne zadruge u Južnih Slavena, 1859). U svojim se teorijskim izlaganjima naslanjao na W. H. Riehla, utemeljitelja njemačke nacionalne etnologije, kojega na više mjesta doslovce navodi.

Javljaju se i prosvjetiteljska nastojanja. Mijat Stojanović, učitelj iz Slavonije, uvrstio je svoje odgovore, objavljene 1852. u *Arkivu*, u svoje kasnije radove o pučkome životu u Slavoniji. To su *Slike iz domaćega života slavonskog naroda i iz prirode* (1857) i *Slike iz života hrvatskoga naroda po Slavoniji i Sremu* (1881). U istome je duhu djelovao Adam Filipović Heldentalski (1792-1873), župnik u Gorjanima. Najzanimljiviji je bio fra Kajo Agjić (1805-1892) koji je 1863. u požeškom *Slavoncu* objavio niz od 15 članaka pod zajedničkim naslovom *Prijatelj puka*. Poput Relkovića, i Agjić je grdio Slavonce zbog lošega *načina života* i poučavao ih kako da se poprave, postavljajući im kao uzor idealiziran model stare obiteljske zadruge. Njegov je rad zanimljiviji kao rano kulturnoantropološko nego etnološko promišljanje načina života. Oštra kritika iz pera Ilije Okrugića-Srijemca u istom časopisu, iako također jednostrana, izvrsno nadopunjuje Agjićevu sliku slavonskoga sela.

U doba apsolutizma u Hrvatsku su bili premješteni brojni slovenski gimnazijski profesori od kojih su se neki posvetili etnološkom radu. Janez Trdina (1830-1905) došao je 1853. najprije u Varaždin, a zatim u Rijeku, gdje je ostao do 1876. Njegova *etnognozija*, kako je sam nazvao svoje bavljenje životom običnih ljudi, bila je prosvjetiteljski usmjerena. Svoje je bilješke iz Hrvatske objavio tek između 1885. i 1905. Matija Valjavec (1831-1897) došao je 1854. u Varaždin, a zatim u Zagreb. U varaždinskoj je okolici prikupljao pripovijetke i objavio ih 1858. Napisao je i zapaženu studiju *O sudjenicah i rodjenicah* (1865). Jožef Starè (1842-1907) bio je od 1867. profesor u Osijeku, Požegi, Varaždinu, Bjelovaru i Zagrebu. Za djelo *Die Völker Österreich-Ungarns* (Narodi Austrougarske) napisao je 1882. prilog *Die Kroaten im Königreiche Kroatien und Slawonien* (Hrvati u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji).

U Moskvi je 1867. bila održana velika slavenska etnografska izložba. *Društvo za povĕstnicu jugoslavensku i starine* osnovalo je 1866. poseban odbor koji je prikupljao gradivo kao hrvatski prilog izložbi. Izloške je pratio u Moskvu Petar Matković (1830--1898), zaslužan za objavljivanje etnografski vrlo vrijednih putopisa stranaca po hrvatskim zemljama, kao i Hrvata po inozemstvu. U Moskvi je bio i Srećko Lay koji je tamo objavio članak o životu u Slavoniji. Lay je 1873. sudjelovao sa svojom zbirkom i na svjetskoj izložbi u Beču.

Posredno je, ali znatno djelovao na hrvatsku etnologiju Vatroslav Jagić (1838--1923). Već u svojemu članku *Starine i njihovo znamenovanje* (1866) osvrnuo se na *narodoslovce*, no među disciplinama koje pridonose poznavanju povijesti nije naveo etnologiju. Iako je i sam povremeno pisao o etnološkim problemima, izbjegavao je riječ *etnologija*. Taj je stav razumljiv iz njegove definicije slavenske filologije iz 1886., po kojoj u njezin djelokrug idu i etnološke discipline poput *narodnoga pjesništva*, *etnografije*, *mitologije*. Etnologiju je sveo na sluškinju filologiji, *ancilla philologiae*.

Baltazar Bogišić (1834-1908) posvetio se pravnoj povijesti, posebno predajnome pravu. *Pravni običaji u Slavena* objavljeni su mu 1866., a 1874. dragocjeni *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena*. Srećko Lay započeo je iste godine objavljivati *Ornamente južnoslavenske domaće i umjetne obrtnosti*, a bački biskup Ivan Antunović prikaz običaja bačkih Hrvata pod naslovom *Slavjan na svetih dnevih ili blagdanih crkvenih*. Iduće je godine započeo Armin Pavić na netom obnovljenu Zagrebačkom sveučilištu s predavanjima iz kolegija *Hrvatske narodne pjesme*.

Franjo Ksaver Kuhač (1834-1911) posvetio se etnomuzikologiji. Objavio je godine 1873. *Sachliche Einleitung zu der Sammlung südslawischer Volkslieder* (Stvarni uvod u zbirku južnoslavenskih narodnih pjesama), 1877. *Prilog za poviest glasbe južnoslovjenske*, 1878. započeo je s izdavanjem *Južno-slovjenskih narodnih popievaka* (1878-1941), da bi 1905. objavio uvod u hrvatsku etnomuzikologiju pod naslovom *Osebine narodne glazbe, navlastito hrvatske*. Objavio je i zapise vokalne, instrumentalne i kombinirane pratnje za oko dvije stotine plesova.

Natko Nodilo (1834-1912) objavio je 1885-1890. studiju *Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovi pjesama, priča, i govora narodnoga*, grandiozni pokušaj rekonstrukcije prahrvatske religije, no, na žalost, bez razrađene metode.

Friedrich Salomo Krauss, Židov iz Požege (1859-1938), objavio je 1884. upitnicu *Ethnographische Fragebögen*. Objavio je nekoliko radova o južnoslavenskim vjerovanjima, običajima i predajama (*Volksglaube und religiöser Brauch der Südslawen* [Narodno vjerovanje i vjerski običaj južnih Slavena, 1890]; *Sitte und Brauch der Südslawen* [Ponašanje i običaj južnih Slavena, 1895]; *Slavische Volksforschungen* [Istraživanja slavenskih naroda, 1908]). Kasnije se posvetio proučavanju seksualnoga života.

Djela nabrojenih autora dokazuju da se zanimanje za etnološka pitanja u Hrvata bilo probudilo. No svatko je radio sam za se. Pitanja nisu bila jasno oblikovana, načini rada bili su nejedinstveni i nerijetko međusobno nespojivi, nije postojala jasna predodžba o struci. Jagićevi su pogledi samo zamagljivali položaj. Etnologiju je u Hrvata tek trebalo konstituirati kao samostalnu znanost sa svojom teorijom i s institucijama koje bi mogle usmjeravati i organizirati znanstveni rad.

KONSTITUIRANJE HRVATSKE ETNOLOGIJE

Zapadnoeuropska se etnologija, konstituirana sredinom 19. stoljeća, posvetila ponajprije proučavanju egzotičnih izvaneuropskih naroda i dovela do etnološkoga evolucionizma jednoga Morgana ili Engelsa (taj se smjer u hrvatskoj znanosti nije razvio). Prva, "panonska", etnogenetika, u prvoj se polovici 19. stoljeća gotovo utopila u domoznanstvu i nacionalnim filologijama. U Hrvatskoj je tome pogodovao Jagićev autoritet. U Akademiji su bili svjesni položaja u kojemu se zateklo proučavanje kulture običnih ljudi, pa je još 1888. osnovan *Odbor za sabiranje spomenika tradicionalne literature* (današnji *Odbor za narodni život i običaje*). Rački je 1889. izrekao želju da se osnuje *Folklorski zbornik*. Prvi je svezak (uredio ga je Ivan Milčetić) tiskan 1896. pod naslovom *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Osnutkom *Odbora* i pokretanjem *Zbornika* započelo je institucionaliziranje hrvatske etnologije. Riječ *etnologija* se ne spominje, možda iz obzira prema Jagiću. Milčetić je uredio samo prvi svezak *Zbornika*, a za urednika drugome predložio je Antuna Radića.

Antun Radić (Trebarjevo Desno 1868 – Zagreb 1919) studirao je slavensku filologiju u Zagrebu i Beču (kod Maretića i Jagića) i diplomirao 1892. Jagićev utjecaj vidljiv je u nekim Radićevim radovima, i u mislima i pogledima na neka pitanja, i čak u nekim frazama. Filološko mu je obrazovanje pružilo dostatan uvid u ondašnje etnološke tijekove u srednjoj Europi. Njegova je disertacija *O nekim eshatološkijem motivima u hrvatskoj književnosti* (1892) presezala u područje folkloristike i etnologije i kvalificirala ga, u doba kad studija etnologije još nije bilo, za etnološki rad. Svoju je naobrazbu i pogled na svijet nadopunio studijem djela ruskih književnika koji su pisali o seljaštvu.

Radićevo je etnološko djelovanje bilo ograničeno samo na razdoblje od 1896-1899. Započeo je kao prinosnik prikaza u prvome svesku *Zbornika*, nastavio kao njegov urednik (i time prvi, a zadugo i jedini hrvatski profesionalni etnolog) i zabljesnuo *Osnovom za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* u drugome svesku *Zbornika*, objavio još nekoliko članaka i studija, trebao na Sveučilištu dobiti katedru za etnologiju, a već 1899. pisao je bratu Stjepanu u Pariz da napušta znanost. Zajedno sa Stjepanom osnovao je 1904. Hrvatsku seljačku stranku i tek se 1913. i 1914. ponovno javio s nekoliko kulturnopovijesnih studija.

Radić je oblikovao svoje misli, nadahnut djelom *Le Peuple* Julesa Micheleta (1846), u doba kada je gotovo 95 posto svih Hrvata pripadalo seljaštvu. Ono se, tek nekoliko desetljeća nakon oslobođenja od kmetstva, počelo otvarati gradskome načinu života. Misao vodilja čitava Radićeva djelovanja, i etnološkoga i političkoga, svodi se na spoznaju da u Hrvata postoje dvije kulture u jasnoj međusobnoj opreci, kultura seljačkoga naroda koja je očuvala *etnijske biljege* i kultura gospodskih slojeva. Konflikt između tih dviju kultura prijetio je da će ubrzo rastočiti predajnu, *narodnu* seljačku kulturu u njezinoj strukturi i temeljima, što je štetilo narodu kao cjelini. Kulturna pomirba "gospode" i "naroda" Radiću je imperativna. Izbor pravoga puta vodi prema narodnoj kulturi, a *To je zadaća i cijelj narodoznanstva.* Nakon što je prekinuo svoje znanstveno djelovanje, prenio je taj cilj na prosvjetiteljsko i političko područje.

Radić je lučio više razina etnološkoga rada. Prva je... *samo opisivanje naroda ili etnografija...* To još nije znanost: kad... *etnografija dobiva svoju zadaću..., Tomu su naučnom poslu dali ime etnologija, nauka o narodima, narodoznanstvo.* Radić je etnologiju najradije zvao *narodoznanstvom*, prema njemačkome *Volkskunde*, iako je u hrvatskome postojala već udomaćena riječ *narodoslovlje,* kao točniji prijevod novogrčkoga *ethnologia*.

Radiću... *narodoznanstvo ne spada među fizičke znanosti, nego među noologičke, koje se bave oko pojavâ duše i uma čovječjega. Objekat su narodoznanstva pojave duše i uma narodnoga...* Ograničio ga je na studij seljaštva: *Proučavanje kojega naroda kao nauka etnologijska nije drugo nego proučavanje "prostoga" naroda, koji je svoje narodne, etnijske biljege sačuvao... Gdje se počinje jednoličnost civilizacije (u nas: evropske), tu prestaje narodoznanstveno izučavanje, a počinje se izučavanje te opće (u nas opet: evropske) civilizacije.* No predmet etnologije nije narod sam, nego *pojave duše i uma narodnoga. Narodoznanstvo, etnologija* njemu je *nauka, koja se bavi duševnim životom naroda u svezi s materijalnim prilikama*; predmet mu je, dakle, njegova kultura. Nju je definirao 1909. riječima: *Što je kultura? Štogod je čovjek ikad igdje učinio i stvorio, da mu život bude lakši i ljepši, zove se to kulturni čin, kulturno djelo, a sve skupa, što je više ljudi u tu svrhu učinilo, ili što je jedan narod u tu svrhu načinio naime: da mu bude bolje i ljepše, to se zove kultura.* Za Radićevo poimanje etnologije kao znanosti koja proučava kulturu vrlo su važni njegovi zahtjevi da se ispituje cjelovita kultura malih zajednica, da zapisivač dobro poznaje kraj u kojemu će skupljati građu te da je opisuje u govoru toga kraja. Naime: *Ne opisuje se na kući i sl. samo ono, što se vidi, već i ono, što se čuti.* Zahtjev za opisivanjem kulture samo onoga kraja koji opisivač dobro poznaje zaoštrio je do krajnjih granica: *Najuspješnije bi mogli sabirati građu pametniji pismeni seljaci.* Odlika takve građe je *njezina subjektivnost, s kojom se ne može usporediti ni najvještiji opis školovana čovjeka.* Time je Radić za četvrt stoljeća ne samo anticipirao, nego i nadmašio poznati i slavni postulat Bronislawa Malinowskoga o "sudjelujućem promatraču" (*participant observer*). U studiji *Podravina. Kulturno-socijalna slika* razmatrao je kulturni obrazac ili kulturni model, a u studiji *Semantika u službi narodoznanstva* govorio je o važnosti semioloških studija za razumijevanje kulture.

Etnološko istraživanje treba rekonstruirati povijest kulture. Povijesno trajanje, kontinuitet, konstitutivne su njezine značajke: *Za razumijevanje kulture narodne treba iztražiti, s kojim je narodima naš narod dolazio u dodir, primao od njih oruđe, način gradnje, riječi itd.* Misli su to kakve je netom (1893) razvio F. Ratzel, osnivač kulturnopovijesnoga usmjerenja u etnologiji. Evolucionistički pogled bio mu je stran, a kao filologu bile su mu dobro poznate migracijske škole onodobnih proučavatelja folklornih tekstova. No, nije mu bilo stalo samo do otkrivanja povijesnih veza, nego i do razumi-

jevanja kulture kakva ona jest, u čemu se sastoji, kakvi su njezini obrasci vrijednosti: *Ako i narod ima svoju kulturu, treba ispitati, u čem stoji, kakova je; treba joj, pa bila kakova mu drago, odrediti mjesto uz druge, a ne pod drugima.*

U Radićevoj se koncepciji ovi pristupi, dijakronijski i sinkronijski, nadopunjuju. Zadatak je etnološke znanosti osvijetliti oba aspekta proučavane kulture, naime, naći joj i *izvor* i *mjesto: Znanost se ne bavi n. pr. vjerovanjem kojega naroda zato, da to vjerovanje uništi ili promijeni, već zato, da mu nađe izvor, mjesto među drugim vjerovanjima i tako ocijeni njegovu vrijednost prema cjelokupnom duševnom blagu čovječanstva.*

Paradoksalno zvuči, no Radić je ostvario najvidljiviji utjecaj na hrvatsku etnologiju svojom *Osnovom*, koja je ipak zamišljena samo kao opširan i iscrpan naputak za etnografski rad na selu. Prema njoj je izrađen niz vrlo dragocjenih monografskih opisa, dijelom objavljenih u *Zborniku*, a dijelom pohranjenih u Arhivu Etnološkoga zavoda HAZU. Utjecaj teorije je, međutim, mnogo manji, iako su naraštaji etnologa vjerovali da rade u njegovu duhu. Smotre seljačke kulture (i današnje Smotre folklora) teško su zamislive bez Radića. Pa niti politički rad braće Radića, i čitava djelatnost HSS-a nisu zamislivi bez iskustva i spoznaja koje je Antun stjecao baveći se etnologijom. No ipak, osnovne njegove misli na kojima je gradio svoj teorijski sustav ostale su nezapažene.

U Akademijinu Odboru Radić je oblikovao teoriju hrvatske etnologije, a stvorena je i prva etnološka institucija u Hrvata. Druga je etnološka institucija bila Etnografski muzej. Gaj je doduše još 1829. pisao o potrebi osnivanja nacionalnoga muzeja, *Sabor* je 1836. donio odluku o osnutku muzeja u Zagrebu, *Matica* i *Gospodarsko društvo* počeli su 1842. skupljati predmete, no tek se 1866. uspjela provesti ta zamisao u djelo. Zasebna etnografska zbirka nije se, međutim, bila uredila. U međuvremenu su se osnovali *Zemaljski muzej* u Sarajevu s bogatim etnografskim odjelom (1888) i *Pokrajinski muzej za narodni obrt i umjetnost* (1910., današnji *Etnografski muzej*) u Splitu.

U Zagrebu se Etnografski muzej osnovao tek nakon Prvoga svjetskog rata, 1919., spajanjem etnografskih fundusa raznih drugih muzeja i privatnih donacija. Jezgru novoga *Etnografskoga muzeja* tvorila je donacija Salomona Bergera (1858-1934). Muzej je dobio i vrijednu izvaneuropsku zbirku koju su ponajprije činile donacije Mirka i Steve Seljana iz istočne Afrike i Južne Amerike te Dragutina Lermana iz Konga. Muzej je razvio i plodnu etnomuzikološku djelatnost, pri čemu su se isticali Božidar Širola i Milovan Gavazzi. Svojim stručnim i znanstvenim djelovanjem te publikacijama (*Etnološka biblioteka* te časopisi *Narodna starina*, *Etnografska istraživanja i građa* i *Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu*) preuzeo je od Akademijina Odbora ulogu žarišta suvremene hrvatske etnološke znanosti.

SVEUČILIŠNA NASTAVA ETNOLOGIJE

Na Zagrebačkom sveučilištu obnovljenu godine 1874. već je od akademske godine 1875/76. Armin Pavić držao kolegij *Hrvatske narodne pjesme*, a za njime Tomo Maretić kolegije poput *Vjera Starih Slavena*, *Istoričkoetnografski pregled Južnih Slavena od VI. do IX. vijeka* i sl. Na Stolici za geografiju djelovao je još od njezina osnutka Petar Matković, razvijajući antropogeografski smjer, a Izidor Kršnjavi utkao je u svoja predavanja o povijesti umjetnosti pučke obrte, posebno obradbu tekstila. Na samome početku 20. stoljeća trebala je za netom afirmirana Radića biti osnovana katedra za etnologiju, no zbog nekih nesuglasica, ponajprije s Maretićem, nije je dobio. Tako je prva katedra s doista etnološkim sadržajem osnovana tek 1923., i to na Bogoslovnom fakultetu kao *Katedra za uporednu nauku o religijama*, koju je sve do 1960. držao Aleksandar Gahs (1891-1962).

Na Filozofskom je fakultetu Katedra za etnologiju osnovana 1924., a za prvoga je profesora, dekretom iz Beograda, bio postavljen filolog i folklorist Petar Bulat. Nakon tri semestra Bulat je umirovljen, pa je tek u akademskoj godini 1927/28. katedra pravo počela postojati s Milovanom Gavazzijem.

ZRELI PLODOVI

Dok je Gahs, sljedbenik W. Schmidta i vrstan stručnjak za sibirske narode, predavao opću etnologiju u funkciji studija teologije, Gavazzi je razvio samostalan studij etnologije. U seminaru je oblikovao svoju koncepciju etnologije, provjerenu među studentima. Oblikovanjem mjesta za izobrazbu konačno se, do 1930., završilo konstituiranje etnologije u Hrvata, pa je uslijedilo razdoblje mirnoga etnološkog rada.

Milovan Gavazzi (Gospić, 18. ožujka 1895 – Zagreb, 20. siječnja 1992) studirao je slavistiku u Zagrebu, a etnologiju slušao u Pragu kod Niederlea. Radio je najprije u zagrebačkom Etnografskom muzeju, a 1927. postao profesorom na Katedri za etnologiju. Ovdje je iznova ustrojio potpuni studij etnologije kojim je obuhvatio ne samo proučavanje pučke kulture Hrvata, nego i ostalih europskih i izvaneuropskih naroda. U okviru seminara potaknuo je razne stručne djelatnosti, izdavačku, skupljačku; snimao je etnološke filmove, a započeo je i s etnološkom kartografijom. Njegov je znanstveni interes bio izrazito kulturnopovijesno usmjeren, no ipak je, imun na razne determinizme i opravdano sumnjičav prema teorijskim zabranama (svoja je teorijska ishodišta izrijekom naveo tek 1989., u svojoj 95. godini, u jednom autobiografskom članku), ostao izvan ondašnjih etnoloških "struja" i "škola".

Posebnu je pozornost posvetio, kako je to nazvao, "kulturnoj analizi". Polazio je od pučke kulture hrvatskoga naroda koju je smjestio u prostorni i vremenski proteg, a istraživanja je postupno širio na područje srednje i jugoistočne Europe. Utvrdio je kulturna strujanja, pojedine tipove kultura i područja njihova rasprostiranja (*kulturne areale*) te njihovu slojevitost. Znatnu je pažnju posvetio praslavenskom kulturnom sloju,

otkrivao njegove elemente i uputio na njihovu sudbinu. Njegove studije i knjige (npr. *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, *Godina dana hrvatskih narodnih običaja* i *Baština hrvatskoga sela*) i danas su nezaobilazne svakome tko se želi uputiti u suće etničkoga bića Hrvata. U njima je prikazao i tumačio pojave predajne, pučke kulture onakvima kakve je upoznao dok su bile žive u puku, dok je seljakov svijet "još bio čitav". U tome je svijetu stara, stoljećima njegovana i obogaćivana predajna kultura Hrvata još izgledala naoko nepomućeno, pojedine su pojave imale svoju jasno određenu i važnu ulogu u uravnoteženoj strukturi života.

Gavazzi je svojim djelom i svojom osobnošću obilježio pedesetak godina 20. stoljeća. Visoko cijenjen u inozemstvu (surađivao je i prijateljevao s najistaknutijim, ponajprije slavenskim etnolozima), sudionik međunarodnih radnih skupina *Alpes Orientales* i *Ethnographia Pannonica*, dobitnik Herderove nagrade, član inozemnih društava i akademija, bio je vjerojatno posljednji pravi Europljanin u europskoj etnologiji.

U nacionalnoj etnologiji Gavazzi je dugo suvereno dominirao, sve dok mu se nisu pridružili novi ljudi s novim zamislima. Prvi je bio Branimir Bratanić koji je 1952. iskoračio iz sjene svojega profesora, a nakon 1960. pojavili su se i drugi. To se razdoblje prekinulo 1990. raspadom jugoslavenske države.

Branimir Bratanić (Jastrebarsko 16. svibnja 1910 – Zagreb 12. svibnja 1986) diplomirao je 1932. slavistiku, a 1936. etnologiju i postao Gavazzijevim asistentom. Objavio je 1939. knjigu *Orače sprave u Hrvata*, koju je zatim proširio u disertaciju (1947). Postao je 1951. docentom (područja: povijest i teorija etnologije, kulture ratarskih naroda Staroga svijeta). Iste je godine nastupio na kongresu europske etnologije u Stockholmu s prilogom *On the antiquity of the one-sided Plough in Europe, especially among the Slavic Peoples*, a 1952. na IV. međunarodnom kongresu antropoloških i etnoloških znanosti u Beču s *Einige Möglichkeiten zur Fortführung der Pfluggeräteforschung*, čime je privukao pozornost tada vodećih svjetskih etnologa. Potaknuo je osnutak posebnoga odbora za proučavanje oraćih sprava iz kojega je 1953. nastao *International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements* sa svojim časopisom *Tools and Tillage*. Suosnivač je i male neformalne skupine vodećih europskih etnologa koja od 1967. objavljuje časopis *Ethnologia Europaea*.

Etnološku kartografiju uveo je u hrvatsku etnologiju još Gavazzi, no Bratanić ju je razradio i organizirao rad na njoj i u ondašnjemu jugoslavenskom okviru, i u europskomu. Suosnivač je *Stalne međunarodne komisije za atlase* (1953; od 1968. i njezin predsjednik) i *Etnološkoga atlasa Europe i susjednih zemalja* (objavljen 1980. samo prvi svezak). U okviru ondašnjega Jugoslavenskoga etnološkog društva osnovao je 1958. *Komisiju za izradu Etnološkoga atlasa Jugoslavije* (EAJ), a 1961. pri zagrebačkom Filozofskom fakultetu poseban *Centar za pripremu EAJ*. Organizirao je široku mrežu suradnika i 1963. objavio pokusni svezak sa sedam etnoloških karata. U velikoj poplavi u listopadu 1963. propala je gotovo sva naklada, predviđeni komentari nikada nisu dovršeni, a daljnji je posao tekao vrlo usporeno.

Bratanićev teorijski rad polazio je od potrebe za teorijskim osmišljavanjem kartografske tehnike. Inzistirao je na egzaktnom definiranju pojedinih temeljnih pojava, razgraničavanju i jasnoj podjeli pojmova; k tome su išla nastojanja da se etnologija kao samostalna znanost stalno redefinira, kao i njezina ishodišta, njezina metoda, tehnika i znanstvene predmetnosti.

Oblikovanjem samostalnoga studija etnologije preselilo se središte razvoja etnološke misli na Filozofski fakultet. Gavazzi je, međutim, i dalje usko surađivao s Muzejem, pa je neko vrijeme bio i njegovim ravnateljem. Ponegdje su osnovane i posebne etnografske zbirke u pokrajinskim muzejima (npr. 1925. u Varaždinu) koje su, međutim, imale samo lokalno značenje. Akademijin *Odbor za narodni život i običaje* sveo je pak, nakon Radićeva odlaska, svoju djelatnost uglavnom na redigiranje i objavljivanje gradiva prikupljenog s pomoću *Osnove*.

Nova je etnologija, akademski legitimirana, baštinila od Radića prije svega dragocjeno, *Osnovom* prikupljeno gradivo, ali i tehniku ispitivanja upitnicama (primijenjenu npr. na EAJ). Iz toga je, pod vodstvom Branimira Bratanića, izrasla naša etnološka kartografija. Zadržala se i Radićeva definicija predmeta etnologije kao seljačke kulture,

pa je nova etnologija odbijala uključivati gradske pojave u svoja proučavanja. Od Radićevih pristupa zadržao se, sukladno Gavazzijevoj sklonosti kulturnopovijesnim etnološkim istraživanjima, samo dijakronijski. Zadržala se i Radićeva koncepcija o seljaku kao najautentičnijem opisivaču svoje kulture. Ona se bila čak institucionalizirala, najprije u okviru *Etnografskoga koperativa Etnološkoga muzeja*, a zatim u sklopu *Radne zajednice Etnološkoga atlasa Jugoslavije*, gdje su se u posao na prikupljanju etnografskoga gradiva uključili brojni seljaci.

Druge temeljne Radićeve zamisli, a osobito ona o kulturi kao cjelini koja je strukturirana, u kojoj svaki segment ima svoju određenu ulogu, koja se *ne vidi nego ćuti*, pa ona o spajanju sinkronijskoga i dijakronijskoga pristupa, nisu bile prihvaćene. Te su se misli pojavile u hrvatskoj etnologiji tek u 60-im i 70-im godinama 20. stoljeća, ali ne iz domaćega tla, nego uvezene iz zapadnih etnologija. Hrvatska će etnologija Gavazzijem, Gahsom i Bratanićem čvrsto kročiti kulturnopovijesnim usmjerenjem.

Drugi svjetski rat privremeno je zaustavio etnološka istraživanja. Snažan Gavazzijev autoritet onemogućio je novoj vlasti da nakon rata nametne hrvatskoj etnologiji svoj ideološki obrazac, što se očekivalo od promjena u vodstvu Etnografskoga muzeja i u Akademijinu Odboru.

Branimir Gušić zacrtao je 1948. nove smjernice za rad u Odboru kojem je postao nominalnim predsjednikom 1955. Gavazzi je sudjelovao u uređivanju *Zbornika*, no 1960. se povukao. Akademija je 1962. osnovala poseban Etnološki zavod koji je, međutim, ostao ograničen na najmanji broj suradnika i nije imao većega utjecaja na razvoj etnologije. *Zbornik* je od 1950. počeo gubiti svoju fizionomiju, koju je oblikovao još Radić 1897., i izlazi samo povremeno. Akademija je osnovala istraživačke centre izvan Zagreba, a u nekima je (u Splitu i Puli) angažirala i etnologe.

Nakon rata su u zagrebačkom Etnografskom muzeju ponovno postavljeni deponirani izlošci. Ravnateljem je bila imenovana 1946. Marijana Gušić. Obnovila je stalni postav te 1955. objavila opširan *Tumač izložene građe*. Pod vodstvom Jelke Ribarić-Radauš muzejska se zgrada temeljito obnovila, a stalni postav iznova se koncipirao i uredio. Muzej je u njezino doba razvio značajnu izložbenu i obnovio publicističku djelatnost, a njeguju ih njezini nasljednici (Mario Petrić i Damodar Frlan). U pokrajinskim su muzejima osnivane etnografske zbirke (npr. u Osijeku, Vinkovcima, Brodu, Varaždinu, Karlovcu, Rijeci, Šibeniku, Dubrovniku), pa i samostalni muzeji (u Zadru i Pazinu), u kojima rade školovani etnolozi. U Kumrovcu je pak osnovan etnopark *Staro selo*, jedini u Hrvatskoj.

Katedra za etnologiju nije doživjela tijekom rata i poraća nikakve promjene. Tek se 1960., prigodom preustrojstva Fakulteta, i sama preustrojila u Odsjek za etnologiju s dvjema katedrama, za nacionalnu i za opću etnologiju. Narodna poezija ostala je i dalje u okviru kroatistike, gdje joj se osnovala posebna katedra na kojoj danas djeluju Josip Kekez i Stipe Botica, dok etnomuzikologiju danas zastupaju na Muzičkoj akademiji Grozdana Marošević i Svanibor Pettan. Od 1961. na Odsjeku za etnologiju organizira se nastava poslijediplomskoga studija etnologije. Nastavkom rada na EAJ mali se Centar za pripremu EAJ proširio 1984. u Centar za etnološku kartografiju. Prvi svezak EAJ mogao je biti izdan tek 1989., na žalost, nakon Bratanićeve smrti. Od 1989. Centar izdaje časopis *Studia Ethnologica*, od br. 5/1993. nazvan *Studia Ethnologica Croatica*.

Danas Odsjek za etnologiju vodi pročelnik Vitomir Belaj. Diplomirao je 1961., magistrirao 1966. i doktorirao 1979.; zatim je postao docentom, a 1985. redovitim profesorom. Predaje kao honorarni profesor na Sveučilištu u Ljubljani. Bavi se običajima, pučkom pobožnošću i vjerovanjima, istražuje mitsku pozadinu hrvatskih običaja (Knjiga: *Hod kroz godinu*, Zagreb 1998.), a osobito povijest etnološke misli (*Die Kunde vom kroatischen Volk*, St. Augustin 1998.). Zalaže se za sintezu dijakronijskoga i sinkronijskoga pristupa u etnologiji, usku multidisciplinarnu suradnju s dodirnim strukama i tumačenje kulturnih pojava iz njihova kulturnopovijesnoga konteksta.

Velik i neosporan Gavazzijev autoritet doveo je do toga da je "službena" etnologija dočekala nove teorijske zamisli (od kojih je neke postavio još Radić) ne samo s razumljivim oprezom, nego i otporom. To je dovelo do podvojenosti unutar već i tako malobrojnoga etnološkog korpusa u Hrvatskoj i štetilo je daljnjemu razvoju etnologije.

Zasluga za proboj novih misli ide u prvome redu *Institutu za narodnu umjetnost* u Zagrebu. Institut je nastao 1948., pod vodstvom istaknutoga etnomuzikologa Vinka Žganca iz *Odsjeka za narodnu glazbu* Etnografskoga muzeja, a mijenjao je ime u *Zavod za istraživanje folklora* i konačno *Institut za etnologiju i folkloristiku.* Žganec je oko Instituta okupio veći broj melografa i organizirao sustavna etnomuzikološka istraživanja u pojedinim područjima. Uz narodnu glazbu, Institut se bavio i drugim područjima narodne umjetnosti. Od 1962. redovito izdaje časopis *Narodna umjetnost*, a povremeno i druge publikacije. U šezdesetim se godinama znanstveni rad profilirao pod vodstvom Maje Bošković-Stulli. Područje istraživanja proširilo se s ruralnoga na urbano. Već postojeće zbirke sustavno su se kritički provjeravale, usmena književnost podvrgnula se revalorizaciji s gledišta suvremene filologije i postavila se u kontekst novodefinirane "narodne" umjetnosti. Prestalo se odgovarati na pitanja o podrijetlu i pokušalo objasniti pojave iz njihova sinkronijskoga i dijakronijskoga konteksta. U sedamdesetim se godinama ponovno promišljala teorijska koncepcija pod vodstvom Dunje Rihtman-Auguštin. Pokušali su se teorijski i empirijski proučavati procesi preobrazbe pojava predajne kulture i istodobno provjeravati pojedine moderne kulturnoantropološke teorije na hrvatskome gradivu. Danas je Institut, pod vodstvom Zorice Rajković-Vitez, podijeljen u šest tematskih odjela (za usmenu i pučku književnost, glazbu, ples, kazalište i običaje) i raspolaže bogatim arhivskim gradivom.

U posljednje doba mogu se uočiti nastojanja da se približe i plodonosno prožmu dijakronijsko (preusko nazvano "kulturnopovijesnim") i sinkronijsko ("kulturnoantropološko") usmjerenje. Postaje sve jasnijim da ta dva pristupa nisu međusobno suparnička, nego komplementarna. Od osamdesetih godina pojedini djelatnici Instituta za etnologiju i folkloristiku sudjeluju u dodiplomskoj i poslijediplomskoj nastavi etnologije na Filozofskom fakultetu Zagrebačkoga sveučilišta.

Sve školovane etnologe u Hrvatskoj objedinjuje *Hrvatsko etnološko društvo* (HED). Isprva se, u okviru Etnološkoga društva Jugoslavije (osnovanoga 1957), organizirao Ogranak za SR Hrvatsku (1959). Rad se odvijao u obliku predavanja i skupova. Ogranak se 1975., dok mu je predsjednikom bio V. Belaj, osamostalio u *Hrvatsko etnološko društvo* koje je stupilo u *Savez etnoloških društava Jugoslavije.* Društvo izdaje svoj časopis, isprva pod naslovom *Izvješća*, a od 1978. *Etnološka tribina*. Kada se 1988. u Zagrebu održao 12. međunarodni kongres antropoloških i etnoloških znanosti, društvo je pod vodstvom Jelke Radauš-Ribarić organiziralo velebnu izložbu *Čarolija niti.* Društvo povremeno organizira međunarodne skupove (od kojih se neki ponavljaju u višegodišnjim razmacima, kao npr. *Ethnographia Pannonica*, *Slovensko-hrvatske paralele).* Danas HED ima više od 200 aktivnih članova.

HRVATSKA ETNOLOGIJA DANAS

Raspadom monističkoga ideološko-političkoga sustava pojavila se mogućnost da se proučavaju "tabu-teme". Već je 1989., kad je postalo sigurnim da će se prilike stubokom izmijeniti, HED organizirao u okviru SEDJ-a u Zadru skup s temom *Simboli identiteta*. Nakon oslobađanja od marksističke ideološke stege u zemlji, HED je u proljeće 1991. organizirao vrlo uspješan skup o pučkoj pobožnosti.

Rat, koji je uslijedio nakon raspada stare države koja je sve nastojala unificirati, postavio je, međutim, hrvatske etnologe pred neočekivane probleme. HED je istupio iz SEDJ-a, daljnje izdavanje EAJ postalo je u novim uvjetima nezamislivim. Otvorila su se pitanja o posljedicama rata na život običnoga čovjeka (Institut za etnologiju i folkloristiku objavio je 1993. knjigu *Fear, Death and Resistance. An Ethnography of War: Croatia 1991-1992*), o kulturnim obrascima kao mogućim suuzročnicima agresije, o položaju etničkoga identiteta na vrijednosnoj ljestvici (Odsjek za etnologiju održao je 1994., u suradnji s Katedrom Etnologii Jagiellonskoga sveučilišta u Krakówu, skup *Regionalna, etnička i lokalna identifikacija: mnogostruki identitet*), o posljedicama "etničkoga čišćenja" i sl.

Ova knjiga nije nastala kao odgovor na trenutačne prilike. Ona predstavlja pogled unatrag, prijeko potreban kako bi se jasnije shvatili budući putovi koji su pred hrvatskom etnologijom. Do nje bi došlo i bez rata. No, kad se već hrvatska znanost mora suočiti s njime, onda neka barem usput bude i prinosom samospoznaji hrvatskoga naroda.

LITERATURA

Balenović, Vid. 1940., *Etnologija*, Naklada školskih knjiga i tiskanica Banovine Hrvatske, Zagreb.

Bogišić, Baltazar. 1874., *Gragja u odgovorima iz različnih krajeva slovenskoga juga*, JAZU, Zagreb.

Buconjić, Nikola. 1908., *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni i Hercegovini*, Danijel A. Kajon, Sarajevo.

Etnološki atlas Jugoslavije, karte s komentarima. 1989., svezak 1. Zagreb.

Gavazzi, Milovan. 1928., Kulturna analiza etnografije Hrvata, *Narodna starina* VII, str. 115-144.

Gavazzi, Milovan. 1942., Etnografijski sastav hrvatskoga sela, *Zemljopis Hrvatske* II, Matica hrvatska, Zagreb, str. 639-674.

Gavazzi, Milovan. 1978., *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.

Gavazzi, Milovan. 1939., *Godina dana hrvatskih narodnih običaja, I. Od poklada do jeseni*, Matica hrvatska, Zagreb.

Gavazzi, Milovan. 1939., *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, II. Oko Božića, Matica hrvatska, Zagreb. (1988., *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, NIŠRO Varaždin).

Gavazzi, Milovan. 1988., Narodna (tradicijska) kultura, *Enciklopedija Jugoslavije* sv. 5, Zagreb, str. 53-57.

Gavazzi, Milovan. 1991., *Baština hrvatskoga sela*, Otvoreno sveučilište, Zagreb.

Gradišćanski Hrvati (uredili: Zvane Črnja, Mirko Valentić, Nikola Benčić) 1973., Čakavski sabor, Zagreb.

Hećimović-Seselja, Mara. 1985., *Tradicijski život i kultura ličkoga sela Ivčević-Kosa*, Muzej Like, Gospić, Mladen Seselja, Zagreb.

Povijest i kultura Gradišćanskih Hrvata (ur. Ivan Kampuš) 1995., Nakladni zavod Globus, Zagreb.

Kutleša, Silvestar. 1993., *Imocka krajina*, Imotski.

Rihtman-Auguštin, Dunja. 1988., *Etnologija naše svakodnevice*, Školska knjiga, Zagreb.

Sekulić, Ante. 1989., *Bački Bunjevci i Šokci*, Školska knjiga, Zagreb.

Stein, Erlich Vera. 1968., *U društvu s čovjekom. Tragom njegovih kulturnih i socijalnih tekovina*, Naprijed, Zagreb.

Ujević, Mate. 1934., *Gradišćanski Hrvati*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb.

Etnografija Hrvata u Mađarskoj, Budimpešta, 1994.

Etnološka istraživanja, Zagreb, 1, 1981. - 5,1989.

– posebice: Etnografska baština okolice Zagreba, 3-4,1987.

Etnografska istraživanja i građa, Zagreb, 1934.-1942.

Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj, Budimpešta, 1975-1990.

Etnološka tribina, Zagreb, 1985., 8-1996,19.

Izvješća, Zagreb, 1971-1976.

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1917 – 1941.;

– posebice: Nova serija, 1946-1957; Nova serija – etnologija, 13, 1958-45, 1990.

Narodna starina, Zagreb, 1923-1934.

Narodna umjetnost, Zagreb, 1, 1962–34(1)/1997.

– posebice: Studije i građa o Sinjskoj krajini, 5 – 6,1968.;

Folklor Gupčeva zavičaja, 10, 1973.

Folklor otoka Brača, 11-12, 1975.

Povijest i tradicije otoka Zlarina, 17, 1980/18,1981.

Studia ethnologica, Zagreb, 1, 1989 – 4, 1992.

– posebice: Hrvatska Baranja 4,1992.

Studia Ethnologica Croatica, Zagreb, 5, 1993.

Vjesnik Etnografskoga muzeja u Zagrebu, Zagreb, 1, 1935 – 4, 1938.

Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena [ZNŽO], Zagreb, 1, 1896 – 52, 1991.

– posebice monografije:

Ardalić, Vladimir. 1899., 1900., 1902., Bukovica. Narodni život i običaji.

Ivanišević, Frano. 1903., 1904., 1905., Poljica. Narodni život i običaji.

Janjčerova, Kata. 1898., 1901., Trebarjevo. Narodni život i običaji.

Jardas, Ivo. 1957., Kastavština. Građa o narodnom životu i običajima u kastavskom govoru.

Klarić, Ivan. 1901., 1929., Kralje (u turskoj Hrvatskoj). Narodni život i običaji.

Kotarski, Josip. 1915., 1917., 1918., Lobor. Narodni život i običaji.

Lang, Milan. 1911., 1912., 1913., 1914., Samobor. Narodni život i običaji.

Lovretić, Josip. 1897., 1898., 1899., 1902., Otok. Narodni život i običaji, *ZbNŽO* 2 (s Pavlom Subašićem), *ZbNŽO* 4.

Lukić, Luka. 1919., 1924., 1928., Varoš. Narodni život i običaji.

Rožić, Vatroslav. 1907., 1908., Prigorje. Narodni život i običaji.

Žic, Ivan. 1899., 1900., 1901., 1902., 1910., Vrbnik na otoku Krku. Narodni život i običaji.

POSEBNA LITERATURA

POGLAVLJE I.

Ben-Amos, Dan. 1984., The Seven Strands of Tradition: Varieties in Its Meaning in American Folklore Studies, *Journal of Folklore Research* 21 (2-3), str. 97-131.

Čapo, Jasna. 1991. Hrvatska etnologija, znanost o narodu ili o kulturi, *Studia Etnologica* 3, str. 7-15.

Čapo Žmegač, Jasna. 1997., Antun Radić i suvremena etnološka istraživanja, tekst pripremljen za Skup o braći Radić, HAZU, Narodna umjetnost 34(2), str. 9-33.

Grbić, Jadranka. 1994., *Identitet, jezik i razvoj. Istraživanje o povezanosti etniciteta i jezika na primjeru hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.

Haviland, William A. 1990., *Cultural Anthropology*, Holt, Rinehart and Winston, Orlando, Fl.

Hobsbawm, Eric i Terence Ranger (urednici). 1983., *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge.

Hofer, Tamás. 1984., The Perception of Tradition in European Ethnology, *Journal of Folklore Research* 21 (2-3), str. 133-147.

Lévi-Strauss, Claude. 1988., *Strukturalna antropologija 2*, Školska knjiga, Zagreb.

Muraj, Aleksandra. 1984., Teorijsko-metodološke zamisli Antuna Radića i njihov utjecaj na etnološki rad u Hrvatskoj, *Etnološka tribina* 6-7, str. 31-36.

Rajković, Zorica. 1974., "Obilježja etnografske građe i metode njezina terenskog istraživanja", *Etnološki pregled* 12, str. 129-134.

Sabrana djela dra Antuna Radića 1936-38., Seljačka sloga, Zagreb.

Supek, Olga. 1988., Etnos u etnologiji i kulurnoj antropologiji, *Zgodovinske vzporedice Slovenske in Hrvaške etnologije* 5, Ljubljana, Slovensko Etnološko Društvo, str. 29-60.

Supek, Olga i Čapo, Jasna 1994., "Effects of Emigration on a Rural Society: Demography, Family Structure and Gender Relations in Croatia", u: ur. Dirk Hoerder i Inge Blank, *Roots of the Transplanted* vol 1, New York, Boulder, str. 311-339.

POGLAVLJE II.

Biblioteka Narodne nošnje Hrvatske. Priručnik za rekonstrukciju nošnje (21 svezak), 1984-1993., Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb.

Bratanić, Branimir. 1939., *Orać́e sprave u Hrvata. Oblici, nazivlje, raširenje*, Publikacije Etnološkoga seminara Sveučilišta u Zagrebu 1, Zagreb.

Čarolija niti: vještina narodnog tkanja u Jugoslaviji 1988., Muzejski prostor, Zagreb.

Domaćinović, Vlasta. 1977., Škrinje od tesanih dasaka u Jugoslaviji, Vinkovci.

Freudenreich, Aleksandar. 1962., *Narod gradi na ogoljelom krasu. Zapažanja – snimci i crteži arhitekta*, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Zagreb-Beograd.

Freudenreich, Aleksandar. 1972., *Kako narod gradi na području Hrvatske*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Zagreb.

Gavazzi, Milovan. 1991., *Pregled etnografije Hrvata*, sv. 1. Klub ABC, Zagreb.

Hefele, Ferdo. 1896., *Naši domaći obrti*, Sisak.

Knežević, Ante. 1990., *Šokački stanovi*, HDZ Županje, Županja.

Lorini, Petar. 1903, *Ribanje i ribarske sprave po istočnim obalama Jadrana*, Beč (II. izdanje 1995).

Marković, Mirko. 1980., Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu, *ZNŽO* 48, str. 5-14O.

Matasović, Antun. 1922., Slavonske graničarske tikvice, *Narodna starina* 1, Zagreb.

Matasović, Antun. 1933., Seljačko rezbarstvo u Slavonskoj Posavini, Zagreb.

Miklaušić, Vojko. 1994., *Plemeniti puti*, MH-Velika Gorica, Donja Lomnica.

Mileusnić, Zlatko i Šestan, Ivica. 1994., *Ljudi i masline: izložba Etnografskog muzeja*, Etnografski muzej, Zagreb.

Muraj, Aleksandra 1989., *Živim znači stanujem. Etnološka studija o kulturi stanovanja u žumberačkim Sošicama*, HED et al., Zagreb-Ljubljana.

Muraj, Aleksandra. 1994., Za creskim stolom. Tradicijska prehrana u strukturi lokalne kulture, *Etnološka tribina* 20, str. 145-210

Radauš-Ribarić, Jelka. 1975., *Narodne nošnje Hrvatske*, Zagreb.

Španiček, Žarko. 1995., *Narodno graditeljstvo Slavonije i Baranje*, SN "Privlačica", Vinkovci.

POGLAVLJE III.

Belović-Bernadzikowska, Jelica. 1898., *Građa za tehnološki rječnik ženskog ručnog rada*, Sarajevo.

Bezić, Jerko. 1974., Hrvatska muzika. Narodna. *Muzička enciklopedija* 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, str.168-175.

Bošković-Stulli, Maja. 1978., Usmena književnost, *Povijest hrvatske književnosti* 1, Liber i Mladost, Zagreb, str. 325-353.

Čapo Žmegač, Jasna. 1993., Hrvatski korizmeno-uskrsni običaji u svjetlu teorije rituala prijelaza, *Etnološka tribina* 16, Zagreb, str. 75-112.

Čapo Žmegač, Jasna. 1997., Hrvatski uskrsni običaji. *Korizmeno-uskrsni običaji hrvatskog puka u prvoj polovici 20. stoljeća: svakidašnjica, pučka pobožnost, zajednica*. Golden marketing, Zagreb.

Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1969., Pregled istraživanja tradicionalnih oblika pribavljanja nevjeste – otmica i varijante njenih oblika u naroda Jugoslavije, *Ljetopis JAZU* 73, Zagreb, str. 445-458.

Delorko, Olinko. 1979., *Zanemareno blago. O hrvatskoj narodnoj poeziji*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.

Gavazzi, Milovan. 1944., Hrvatska narodna umjetnost, *Lijepa naša domovina* 6, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb.

Hrvatske narodne pjesme (I-X, 1896-1942), Matica hrvatska, Zagreb.

Huzjak, Višnja. 1957., *Zeleni Juraj*, Etnološki seminar Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb. (1992., 2. dopunjeno izd., Glasnik Turopolja, Velika Gorica.).

Ilić-Oriovčanin, Luka. 1846., *Narodni slavonski običaji*, Zagreb.

Ivančan, Ivan. 1964., Geografska podjela narodnih plesova u Jugoslaviji, *Narodna umjetnost* 3, str.17-38.

Ivančan, Ivan. 1985., *Narodni plesni običaji južne Dalmacije*, Narodna plesna kultura u Hrvata, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb.

Kus-Nikolajev, Mirko. 1929., Ekspresionizam u seljačkoj umjetnosti, *Etnološka biblioteka* 6, Hrvatski etnografski muzej, Zagreb.

Kus-Nikolajev, Mirko. 1929., Hrvatski seljački barok, *Etnološka biblioteka* 7, Hrvatski narodni etnografski muzej, Zagreb.

Lechner, Zdenka 1967., Ljelje ili Kraljice – opis običaja, *Narodni običaj Ljelje – Kraljice (Gorjani-Đakovština) kao historijski spomenik*, Odbor za narodni život i običaje Južnih Slavena JAZU, Zagreb, str. 11-41, [8] listova tabli fotografija.

Lozica, Ivan. 1990., *Izvan teatra*, Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa, Zagreb.

Milićević, Josip. 1988., *Narodna umjetnost Istre*, Zavod za istraživanje folklora, Zagreb.

Muraj, Aleksandra. 1978., Običaji oko sklapanja braka u Žumberku (1900-1975), *Etnološki prilozi* 1, Zagreb, str. 105-134.

Narodne epske pjesme. I., 1964., priredio Olinko Delorko, Matica hrvatska, Zora, Zagreb (Pet stoljeća hrvatske književnosti; 24).

Narodne epske pjesme. II., 1964., priredila Maja Bošković-Stulli, Matica hrvatska, Zora, Zagreb (Pet stoljeća hrvatske književnosti; 25).

Narodne lirske pjesme. 1963., priredio Olinko Delorko, Matica hrvatska, Zora, Zagreb (Pet stoljeća hrvatske književnosti; 23).

Narodne pripovijetke. 1963., priredila Maja Bošković-Stulli, Matica hrvatska, Zora, Zagreb (Pet stoljeća hrvatske književnosti; 26).

Rajković, Zorica. 1975., *Tradicijski oblici nevjenčanog braka kod Hrvata i Srba u svjetlu pojma "pokusni brak"*, Institut za narodnu umjetnost, Zagreb.

Rajković, Zorica. 1988., *Znamenje smrti*, Izdavački centar Rijeka-Zavod za istraživanje folklora, Rijeka-Zagreb.

Rihtman-Auguštin, Dunja. 1992., *Knjiga o Božiću. Etnološki prikaz Božića i božićnih običaja u hrvatskoj narodnoj kulturi*, August Cesarec, Most i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.

Širola, Božidar. 1940. (II. izdanje, 1942), *Hrvatska narodna glazba: Pregled hrvatske muzikologije*, Matica hrvatska, Zagreb.

Tradicijska narodna glazbala Jugoslavije. 1975., Školska knjiga, Zagreb.

Žganec, Vinko i Sremec, Nada. (ur) 1951., *Hrvatske narodne pjesme i plesovi I*, Seljačka sloga, Zagreb.

Usmene lirske pjesme/priredio Stipe Botica. Zagreb: Matica hrvatska, 1996., 306 str.: ilustr.; 21 cm (Stoljeća hrvatske književnosti).

Usmene pripovijetke i predaje/priredila Maja Bošković-Stulli. Zagreb: Matica hrvatska, 1997., 502 str.: ilustr.; 20 cm, (Stoljeća hrvatske književnosti).

Folklorno kazalište: (zapisi i tekstovi)/priredio Ivan Lozica. [rječnik i tumač imena i izraza Ivana Klinčić]. Zagreb: Matica hrvatska, 1996., 440 str.: ilustr.; 20 cm (Stoljeća hrvatske književnosti).

Poslovice, zagonetke i govornički oblici/priredio Josip Kekez. Zagreb: Matica hrvatska, 1996., 378 str.: ilustr.; 20 cm (Stoljeća hrvatske književnosti).

POGLAVLJE IV

Bićanić, Rudolf. 1996., Kako živi narod. Zagreb: Pravni fakultet (Pretisak).

Bogišić, Baltazar. 1927., O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata, u: *Pravni članci i rasprave*, knj.I. Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, str. 162-202.

Čapo, Jasna. 1991., Jedno povijesno-etnološko tumačenje kućanstava, na primjeru vlastelinstva Cernik od 1760. do 1850. godine, *Narodna umjetnost* 28, str. 329-348.

Čapo, Jasna. 1991., *Vlastelinstvo Cernik. Gospodarstvene i demografske promjene na hrvatskome selu u kasnome feudalizmu*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.

Rihtman-Auguštin, Dunja. 1984., *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb.

Seljačke obiteljske zadruge. Izvorna građa za 19. i 20. stoljeće, sv. 1, 1960., Etnološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Seljačke obiteljske zadruge. Izvorna građa za 19. i 20. stoljeće, sv. 2, 1992., Otvoreno sveučilište, Zagreb.

Sklevicky, Lydia. 1996., *Konji, žene, ratovi*, Druga, Zagreb

Sremec, Nada. 1940., *Nismo mi krive: slavonska žena*, Gospodarska sloga, Zagreb.

Stein Erlich, Vera. 1971., *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, Liber, Zagreb.

Supek, Olga. 1987., Transformacija patrijarhalnih odnosa. Od zadruge do neolokalnosti u Jaskanskom prigorju, *Etnološki pregled* 22, str. 49-59.

POGLAVLJE V

Bošković-Stulli, Maja. 1959., *Istarske narodne priče*, Institut za narodnu umjetnost, Zagreb.

Bošković-Stulli, Maja. 1991., *Pjesme, priče, fantastika*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za istraživanje folklora, Zagreb.

Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1989., *Aždajkinja iz Manite drage (običaji, vjerovanja, magija, liječenje)*, Logos, Split.

Frazer, James George. 1977., *Zlatna grana*, BIGZ, Beograd.

Grbić, Jadranka 1992., Narodni običaji i vjerovanja u Iloku i okolnim naseljima, *Narodna umjetnost* 29, str. 275-295.

Malinowski, Bronislav. 1971., *Magija, nauka i religija i druge studije*, Prosveta, Beograd.

Mikac, Jakov. 1977., *Istarska škrinjica*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.

POGLAVLJE VI

Belaj, Vitomir. 1974., Das Werden der Ethnologie bei den Kroaten, *Ethnologia Slavica* 6, str. 233-251.

Belaj, Vitomir. 1980., Profesoru Branimiru Brataniću za 70. godišnjicu, *Etnološka tribina* 3, str. 95-102.

Belaj, Vitomir. 1989., Plaidoyer za etnologiju kao historijsku znanost o etničkim skupinama, *Studia ethnologica* 1, str. 9-17.

Belaj, Vitomir. 1995., Die kroatische Ethnologie im europäischen Kontext, *Studia ethnologica Croatica* 7. (u tisku).

Belaj, Vitomir. 1995., Milovan Gavazzi, Leben und Werk, *Studia ethnologica Croatica* 7. (u tisku).

Bratanić, Branimir. 1957., Regionalna ili nacionalna i opća etnologija, *Slovenski etnograf*, X, str. 7-18.

Gavazzi, Milovan. 1930., Razvoj i stanje etnografije u Jugoslaviji, *Lud slowiański*, I/22, str. 266-296; II/2, str. 72-106.

Supek-Zupan, Olga. 1983., Osnovne značajke etnologije u Hrvatskoj od 1945. do danas, *Zbornik 1. kongresa jugoslavanskih etnologov in folkloristov*, Knjižnica Glasnika SED 10/1, Ljubljana, str. 51-65.

KAZALO IMENA I POJMOVA

Tiskanje dovršeno u kolovozu 1998.

ISBN 953-150-169-6
